İttihad ve Terakki İçinde Dönemler

Yeni Zamanlar Yayınları, Nu: 13 / İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler *Samih Nafiz Tansu* / Baskıya hazırlık: *Hülya Aşkın* / Baskı-Cilt: *Bayrak Matbaası* / Kitabın aslî ismi: *İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler*

İstanbul, Ocak 2003 (Yeni Zamanlar Yayınları)

Yeni Zamanlar Yayınları

Alemdar Mh. Himaye-i Etfal Sk.
Aydoğmuş Han Nu: 7/G Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel. – Fax: (0212) 511 37 86

Samih Nafiz Tansu

İTTİHÂD ve TERAKKÎ İÇİNDE DÖNENLER

Anlatan : Galib Vardar
Yazan : Samih Nafiz Tansu

İçindekiler

Galip Vardar 9
Önsöz 13
Makedonya'da Bir Kış Gecesi 15
Gece Baskını 20
Krivalak İstasyonu 26
Komitacı Paniça 31
İttihâd ve Terakkî Kulüpleri 36
O zamanki İstanbul 40
Çerkeslerle Arnavutların Mücadelesi 46
Yunanlı Çete Reîsi Akritas 51
Makedonya Meselesi Nedir? 56
Manastır'da Atılan Kurşunlar 61
İkinci Meşrûtiyetten Evvel Selânik 66
İttihâd ve Terakkî'ye Nasıl Girilirdi? 70
Berlin Drank Bağdâd 75
İkinci Meşrûtiyete Tekaddüm Eden Günler 80
İttihâd ve Terakkînin Siyâsî Programı ve Kongreleri 86
3 Seçim ve 9 Kongre 90
Mahmut Şevket Paşa'ya Talât Bey'in Hazırladığı Tertip 93
1912 İttihâd ve Terakkî Kongresi 98
İttihâd ve Terakkî Partisinin İarihî Kongerisinin İkinci Celsesi .. 104
Küçük Efendi, Büyük Efendi 109
Serasker Nâzım Paşa 115
İktidardan Düşen Ekseriyet 120
Halaskârân 122
Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Büyük Kabine 125
Seçime Giden İktidar 130
Büyük Kabinede Çıkan İhtilâf 135
Yıkılan Şöhretler 140
Bâb-ı Âlî Baskını Nasıl Hazırlandı? 146
Hükûmeti Devirme Plânı 151
Bir Hükûmet Böyle Devrildi? 156
Nâzım Paşa'yı Kim Vurdu? 162
Uşak Taburu 167
Giden Ağam, Gelen Paşam 172
Sakıt Hükûmet Erkânı 179
Gönül Alma ve Susturma Siyâseti 184

Hükûmeti Muhafaza Edemeyen Muhafız Paşa 188
Korkak ve Muhteris iki Nazır Nasıl Elde Edilir? 193
Komitacılıkta Tabya 198
Bir Baskından Duyulan İntikam Hisleri 202
İki Düşman, Harp ve Hastalık 208
İttihâdçıların Ele Geçirdiği Bir Padişah 213
Muhâlefet Partisinin Şubelerini Kapatmak Teşebbüsü 218
Makâmını Bırakmayan Bir Sadrazam 223
Mahmut Şevket Paşa'yı Nasıl Vurdular? 227
Paşa'yı Kim Vurdu? 233
Paşazâde Abdurrahman 237
Çerkes Ziya 242
Yüzbaşı Kâzım 247
Tunus'lu Hayrettin Paşazâdeler 252
Fransa Hükûmetinin Müdahalesi, Dîvân-ı Harbin Kararı 256
Galavani Sokağı 261
Pire Mehmet Sokağındaki Müsâdeme 266
Mahmut Şevket Paşa'nın Katilleri Nasıl Asıldılar? 270
Mahmut Şevket Paşa'sız Hükûmet 275
Partinin Yıkamadığı tek Adam, Talât Bey 280
Muhafızlıkta yapılan Gizli Toplantı 284
Cavit Beyin Evindeki İçtima 289
Bir Avuç Genç 293
Enver Beyden Enver Paşaya 298
Harbiye Nazırı Enver Paşa 303
Enver'in Ameliyatı 308
Cemal Bey'in Emeli 313
Talât ile Enver Karşı Karşıya 317
İzzet Paşa Nasıl İstifa Etti? 321
Orduda Yapılan Tasfiye 326
Bahriye Nâzırı Cemal Paşa 330
Sofya Sefiri Fethi Bey 334
Merkez-î Umûmîyi İskât Teşebbüsü 339
Teşkilât-ı Mahsûsa Reîsi Süleyman Askeri Bey 344
Operatör Cemil Paşa 348
Cemil Paşa'nın Geçirdiği Tehlike 354
Birinci Cihan Harbine Nasıl Girildi 358
Mâliye Nâzırı Cavit Bey 363
Âlem Gider Mersine, Biz Gideriz Tersine 367
Harb-i Umûmîyi Doğuran Suikast 372
Harb İlân Edilmeden Evvel Avrupa Merkezlerinin Hayatı 376
İttihâd ve Terakkînin Dış Siyaseti 381

Teşkilât-ı Mahsûsa 386
Yakup Cemil Kimdir? 391
Umûm-î Harbe Nasıl Girdik 395
Her Tarafta Teşkilât-ı Mahsûsa 400
Nişantaşındaki Konağın Ziyafet Sofrası 404
Mustafa Kemal - Enver Paşalar 409
İki Arkadaşın Sonu 414
Bingâzi'den Bâb-ı Âlî'ye 419
Yakup Cemil Deli Değildi 424
Osmanlı Triyomvirası 429
Yakup Cemil Başkumandanla Karşı Karşıya 434
Sapancalı Hakkı 439
Harb İçinde Sulh Teşebbüsleri 443
Galatadaki Yazıhâne 449
Nuruosmani'yedeki İftâr 454
Kaplıcada Kurulan Dostluk 458
İsyana Hazırlanan Yakup Cemil 463
Ben Artık İtilâfçıyım 468
Hükûmeti Devirme Teşebbüsü 473
Münferit Sulh İçin Çalınan Kapılar 478
Abdullah Efendi Lokantasındaki Münakâşa 483
Milis Kuvvetlerinin Başında Yakup Cemil 487
Yakup Cemilin Tevkîfi 492
Bekir Ağa Bölüğünün Yeni Sakinleri 497
Satvet Lûtfi Bey (Tozan) 502
İlk Tevkîfler 507
Tabancasını Vermeyen Suçlu 511
Dîvân-ı Harb Huzurunda 516
Gecenin İlerlemiş Saatlerinde 520
Talât'ın Adamları - Enver'in Arkadaşları 526
Dîvân-ı Harbin Tahkîkâtı 530
Nasıl İdam Edildi? 534
Denizin Dibi Görünmüştü 539
Nasıl Kaçtılar, Nereye Sığındılar? 544
Büyüklerin Sonu 549
İttihâd ve Terakkînin Küçükleri 554
Mustafa Kemal'e Tertîb Edilen Suikasd 559
Mustafa Kemal'i Öldürmek Planlaştırılması 563
İttihâdçılar İstiklâl Mahkemesinde 568
Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe 572
Harman Sonu 577
Son Söz 583

Galip Vardar

Galip Vardar

"İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler" hatırasının sahibi Galip Vardar, hayatını Rumeli'de eşkiya takibinde geçirmiş bir süvâri yüzbaşısı olan Sabri Beyin oğludur. Sabri Bey tanıştığı Ohrili Eyüp Sabri, İttihâdçıların meşhur Maarif Nâzırı Şükrü, Yakup Cemil ve Sapancalı Hakkı beylerin en eski ve en iyi arkadaşıdır.

Galip Vardar, Serez'lidir. Çocukluğu Rumeli'de geçmiş, genç yaşında babasının yanında vazifeler almış, Balıkesir idadisini bitirdiği zaman umûmî harbe gönüllü bir delikanlı olarak gitmiş, Miralay RABE'nin ordugâhında talim görerek Çanakkale savaşına iştirâk etmiş büyük Atatürk'ün 19 ncu fırkasında Conk bayırı, Seddilbahir savaşlarına gi· ·iş, yaralanmış, geriye alınmış, sonra da Galiçya'ya sevkedilmiş, fakat kısmî paralize giden durumu onu geriye çevirtmiştir.

Mütâreke senelerinde gizli teşkilâtın başı olan Albay Hüsamettin Ertürk'ün emrinde ve yanında onun sağ kolu olarak hizmet etmiş, babasının bu en iyi arkadaşı ona çok nâzik ve mühim vazifeler vermiştir.

Hepsinden üstün muvaffâkiyetlerle çıkan Galip Vardar, meslek yolunda mütarekenin en zalim subayı İngiliz yüzbaşısı BENET'in vurulmasında, Rum'ların kahramanı Hırisantos'un tutulmasında ve Yugoslav casusu Nikola Pasiç'in sokakta gebertilmesinde en büyük rolü oynamıştır.

İstiklâl Savaşına gönüllü olarak karışmış, Sakarya Harbine iştirâk ederek ağır sûrette yaralanmış ve kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası almaya muvaffak olmuştur.

Zaferden ve henüz İstanbul'un Kuvayi Milliye tarafından işgalinden evvel, Ali Kemal'in yakalanmasında hizmeti görülen ve gizlice İstanbul'a gelen Galip Vardar'ı daha bir çok vatanî hizmetler ifâ ettikten sonra İstanbul Darülfünûnunun tarih fakültesine devam ederek bu şubeyi muvaffâkiyetle bitirmiş ve mütâreke yıllarında çalıştığı Emniyet Umûm Müdürlüğünden ayrılarak, Maarif Vekâletinin tensibi ile Kabataş Lisesine muâllim muavini olmuş, daha sonra da muâllim olarak uzun yıllar hararetli ve heyecanlı tarih dersleri ile gençliği kendisine hayran bırakmış görüyoruz.

Hâtıralarını, vakâlarını anlatırken, sanki o devri yaşıyormuş gibi heyecana düşen Galip Vardar, kırk seneye yaklaşan öğretmenlik hayatının sonlarında vazifeli bulunduğu –Atatürk'ü Anma– gününde 10 Kasım Pazartesi günü, saat 10 u on geçe Atatürk'ün Çanakkale

harblerini anlatırken heyecana kapılarak kalp kifâyetsizliğinden talebesinin ve arkadaşlarının gözü önünde yere düşerek ölmüştür.

Galip Vardar, bir sene geceli gündüzlü kendi notlarından ve canlı hâtıralarından anlattığı bu tefrikayı, eserin muhârririne nakletmiş ve bu yazı serisi bu sûretle meydana gelmiştir.

Ne yazık ki, Galip Vardar, hâtıralarına verilecek değeri görmeden, bu vakâların heyecanını tekrar yaşamadan gözlerini dünyamıza kapatmıştır.

Samih Nafiz TANSU

Önsöz

"İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler" kitabı, ilhamını daha evvel Cumhuriyet gazetesinde tefrika ettiğimiz (İki Devrin Perde Arkası) adlı eserden aldı. Zira sayın Albay Hüsameddin Ertürk hatıralarında Mütâreke yıllarında İstanbul gizli teşkilâtında çalışmış ve çok başarılı işler yapmış olan ajanlardan biri merhum Galip Vardar'ı çok methediyordu. Gazeteci olarak o zamanlar yaşamakta bulunan bu mühim şahsı da konuşturmak hevesinden kendimizi alamadık. İmparatorluğun son yılları, karışık birtakım esrar bulutlarıyla kapanmış bulunuyordu. Herkes bunun bir tarafını aydınlatabilse muhakkak ki, muhtaç bulunduğumuz Son Devrin siyâsî tarihi kendisini açıklamış olacaktı.

Yeni Sabah'ta dört ay devam eden bu röportaj serisi, okuyucularının ısrarlı arzusu üzerine kitap haline getirildi. Bilmiyorum hareketimizle memleket tarihine bir hizmette bulunabildik mi?

Esere karşı gösterilecek alâka yakın bir zamanda bu sorunun cevabını hiç şüphesiz vermiş olacaktır.

Bizim dilediğimiz, okuyucularımızın takdirine mazhar olmaktır.

Eserin yazarı:
Samih Nafiz TANSU

Makedonya'da Bir Kış Gecesi

Otina deresinin ortadan böldüğü İştib, Makedonya'da karlı dağların eteğinde, kiraz, vişne bahçelerine gömülmüş şirin bir Balkan kasabasıdır. Bilhassa kış, Makedonya'da umûmiyetle şiddetli geçer, kar tipilerinden göz gözü görmez olur, geçiş yerleri tıkanır, insanın dize bazen de bele kadar gömüldüğü kar tabakası ve onun altında yatan toprak, uzun bir uykudan uyanınca, karların erimesi dereleri taşırır, vâdileri basar, köyler, kasabalar bu defa da selin tehdidi altında, korkulu günler geçirir. Baharın yarı kapalı yarı açık günleri, yerden su buhârı kaldırıp, tabiatın her tarafını yeşil bir örtü ile süsleyince, kiraz, dut, vişne ağaçlarında çiçekler açar, meyvalar tomurcuklanır, sonra bol güneşli yaz günleri gelir çatar ekinler biçilir, harmanlar sürülür, iri ağaçla-

rın gölgelendirdiği yerde, komitacıların sofra kurup kuzu çevirdiği, Makedonya bağlarının kokulu üzümünden nefis şaraplar içtiği görülür, sonra yağmurlar başlar, sisli günler birbirini kovalar, yine kış çatar, kasırgalar, fırtınalar birbirleriyle yarışır, rüzgârlar, kapı pencere kanatlarını koparır evlerin damlarından kiremitleri uçurur, o zaman herkes zemini toprak evlerin içine çekilir, soba bacalarından tüten dumanlar, köylerin, kasabaların meskûn olduğunu gösterir, soğuk kış gecelerinin bazan lapa lapa döktüğü karlar, geceleri aydınlanan mehtâbın ışığında zayıflar, çoktandır görülmeyen gökyüzünü, bize göz kırpan yıldızlarını tanıtır, insanlara ümîd ve ferâhlık aşılar, bazen de köy köpeklerinin havlamaları, kasabaya yaklaşan bir süvârî grubunu haber verir. Bu ya baskına gelen Makedonya çeteleri, Bulgar, Sırp veya Yunan komitacılarıdır, yahut da İstanbul'dan emrini almış kasabaya gelen veya şehirden geçecek olan bir nizâmiye süvârî bölüğü yahut alayıdır. Bunu anlayıncaya kadar insan korkulu dakikalar geçirir. Komitacılar ise o zaman köpeklerin sesleri daha çok yükselir ve sokakların içinde devam eder. İri çomarlar bile dost ile düşmanı farkedecek kadar zekidirler. Şayet öyle ise bu evlerin hepsi birer birer yoklanacak, köşede bucakta saklı ne varsa dökülüp saçılacak, yağ tenekeleri, pekmez destileri, balkan kaşarları, pastırma, sucuk bunların hepsi alınıp götürülecek, para, pul ne varsa toplanacak, şayet gözlerine güzel gözüken genç kızlar, yakışıklı delikanlılar da varsa, feryâd figan içinde bu vahşî, bu zalim adamların elinden kurtarılamayacaktır. İkinci Meşrûtiyetten evvel 1907 de Makedonya'nın alın

yazısı bu idi. Yine böyle bir kış gecesi idi. Ben o zamanlar tahmînen 12 yaşlarında bir çocuktum. Köpek sesleri, beygir kişnemeleri üzerine yatağımdan fırlamıştım. Bahçe kapısına bitişik taş odada yatan emîr erimiz Ömer de fırlamış, gocuğunu giymiş, başına yün takkesini geçirmiş, elindeki feneri sallıyordu. Atlılar kapımızın önünde durdu. Babam suvârî yüzbaşısı Sabri Bey atından inmiş ve dizginleri Ömer'e vermişti. Hayvanın üstünden, sağrısından bir duman havaya yükseliyordu. Belli ki, atlar çok terlemiş, uzak bir yoldan gelmişlerdi.

Babam bize dönerek:

– Haydi içeri girin, sabaha kadar biraz dinleneceğiz! dedi. Yanındaki iki mülâzım ile eve girmişlerdi. Zavallı annem, sık sık bu manzara ile karşılaşırdı. Saç soba lâhzede ateşi aldı, odayı ısıttı. Zâbitlerin çizmelerindeki kar hemen erimişti. Mutfağın ocağından çatırdayan odunlar, hazır bulunan çorba tenceresini kaynatıyordu. Bu üç askerin bir sini başında, iştahlı ve neşeli bir halde çorbaya kaşık attıklarını seyrederken içimde onlar gibi olmanın hevesini duyuyor, henüz otuşbeşini geçen babama, mihnet ve meşakkatin, eşkiyâ takîbinin yüzüne çizgiler bıraktığı bu adama, dikkatle bakıyor, yanındaki genç mülâzımları hayretle seyrediyordum. Bu gençlerden biri çok yakışıklı ve genç bir zabitti. Ödemiş'li idi ve yaşı henüz yirmisini geçmişti. Bıyıkları bile adam akıllı terlemiş sayılmazdı. Uzun boylu, esmer tenli, siyah gözlü, siyah saçlı, geniş omuzlu, çok mütenâsib vücutlu, güzel bir mülâzımdı. Parlak gözlerinde heyecan, ihtirâs ve istikbâle âid ümîdler uçuşuyordu. Babam, tecrübeli bir asker olduğu için gençlerin merak ve heyecanla an-

lattıklarına gülüyor, zaman zaman onların suallerini cevaplandırıyordu. Ödemiş'li mülâzım Nâzım Bey:

– Sabri Bey diyordu, şu Bulgar eşkiyâsı bize kök söktürüyor. Başları olan Sandanski'yi elimize geçirirsek, hepsini çil yavrusu gibi dağıtmış oluruz.

Babam gülerek:

– İyi ama, onu ele geçirmek pek sandığın gibi kolay olmasa gerek, o Balkan dağlarının şimdi kimbilir hangi geçidinde, hangi köyünde karârgâh kurmuştur. Komitacılıkta istihbârât en mühim iştir. Bilmeliyiz ki, onlar bu gece nerededirler, nereden geçecek, nereye konacaklardır. O zaman bastırır, sansarın tavukları kümeste yakaladığı gibi hepsini birer birer boğazlarız. Zabitler gülüşüyor, bu eşkiyâlarla savaşın pek de kolay olmayacağını anlamaya başlıyorlardı. Ben mutfakla oda arasında ekmek, yiyecek taşıyor, zaman zaman da mülâzımların iltifâtına nâil oluyordum. Hepsi de babam dahil, aç kurt gibi yiyeceklere saldırıyorlar, makarna tenceresinin dibine darı ekiyor, yoğurt çanaklarını ekmekle sıyırıyor, üstüne de içlerini kızıştırsın diye yazdan hazırlanmış pekmezi, maşraba ile içiyorlardı. İkinci mülâzım Edirne'li idi. Ona Rumeli daha ma'lûmdu. Nihat Bey adını taşıyan onunla babam, daha iyi konuşuyor, anlaşıyordu. Fakat henüz mektepten çıkmış ve aslen bir jandarma zâbiti olan Nâzım Bey, büyük hayaller peşinde koşuyor. Balkanların meşhûr eşkiyâlarını sayıyor, bir ara Abdülhamid'e, sarayın etrafındaki paşalara atıp tutuyor ve ikide bir de:

– Ah elime bir kuvvet geçse, diyordu. Selânik'de gizli bir cemiyete girmişti. Gözlerini bağlamışlar, onu karanlık yerlerden geçirmişler, tabanca üzerine yemin ettirmişlerdi. Babama dönüp:

– Ben halis muhlis, kanına su katılmamış ittihâdçıyım ağabey! diyordu. Selânik'de Eyüp Sabri Beyle, Atif Beyle tanıştığını hikâye ediyor, partinin vereceği her vazifeyi yapmaya azmetmiş olduğunu ilave ediyordu. Babam yüzbaşı Sabri ise:

– Hele biz bu komitacıları temizleyelim, ondan sonra senin dediğin işlere sıra gelmiş olacak Nâzım, diye mukabele ediyordu. Yemek faslı bittikten sonra bir de ocaktaki çaydınlaktan onlara birer çay getirmiş ve ısındıklarını görünce de sevinmiştim. Fakat gökyüzü aydınlanıyor, gece yağan lapa lapa karın örttüğü damlar, ağaçlar farkedilir bir hâle gelmiş bulunuyordu. Emir Erimiz Ömer, hayvanları koyun ağılımızda dinlendirmiş, terlerini kurutmuş, beygirlerin suyunu içirmiş, yemini yedirmiş, onları da harekete hazır bir hale sokmuştu.

İştib, komitacıların faaliyette bulunduğu ikinci mıntıka idi. Menlik ve Pirlepe de birinci ve üçüncü bölge olarak o zamanlar bir taksime uğratılmıştı. Bu üç yerde Bulgar komitacıları çok kuvvetli bulunuyor, bunların başında da Sandanski'den bahsediliyordu. Onu ne babam, ne de yanındaki mülâzımlar görmüştü. Fakat ismi bir parola gibi dağdan dağa, geçitten geçide dolaşıyor, her yerde onu söylüyorlardı. Ben de küçüklük rüyâlarımda, ona benzer kimseleri görüyor, korku ile

uyanıyordum. Eşkiyâ takîbinde bir zâbitin oğlu olmak, bir gün mukadderse bizim de başımıza felâket getirebilirdi. Fakat kasabanın içinde çok kesif asker birlikleri bulunuyor, süvârî alayları, piyâde taburları dağları tepeleri tutmuş bir hâlde bize emniyet veriyordu. Şafak sökerken bu üç süvârî zabitini bize vedâ ettikten sonra tekrar atlarının üstünde görmüş, ağaç parmaklıklı bahçe kapımızın önünden yola çıkmak için yerinde duramayan beygirlerin kişnemelerine ve yine etraftan koşuşan iri çoban köpeklerinin havalamalarına şahit olmuştuk. Bunlar nereye gidiyorlardı? Bunu ne biz sorabilirdik, ne de onlar söyleyebilirlerdi? Bildiğimiz, Bulgar komitacıların peşine gittikleri idi.

Gece Baskını

Kış gecelerinin korkulu rüyâları, bazan silâh sesleriyle hakikat olur, herkesi yatağından fırlatır, kapılara pencerelere koştururdu. Sonra saatlerce komitacılarla jandarma taburları, süvari alayları arasında müsademe başlar ve sabaha kadar devam ederdi. O tarihte Makedonya'da bulunan Bulgar eşkiyası iki kısma ayrılmıştı. Birinci grup, her ne pahasına olursa olsun Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak ve ana vatan saydıkları Bulgaristan'ı büyütmek arzusunda idi. Bunlara o zaman Virhovist'ler adı veriliyor ve bunların başında gâyet tehlikeli bir komitacı olan Sarafof ve onun kadar korkunç muâvini Garvanof bulunuyordu. Bunların Bulgar hükûmetinden para, malzeme ve her türlü yardım gördükleri muhakkak idi. Onların çete efrâdı daha güzel

giyiniyor, çok mükemmel techîz ediliyor, manliher adı verilen silâhlara, otomatik ve nagand tabancalara mâlik bulunuyordu.

İkinci grup, Makedonya'nın İstiklâli için mücadeleye girmiş idiler. Bunlar şüphe yok ki, daha idealist idiler. Kendilerine Santralistler adı veriliyor ve başlarında çok kurnaz ve pek olgun bir komitacı olan meşhur Sandanski görülüyordu.

Daha müşkül şartlar içinde çırpınan ve mahallî yardımlarla kuvvetlenen santralistler, diğerlerinin gâyesini daha o zamandan etrafa ilân etmiş bulunuyorlardı. Bu tarihlerde 40 yaşlarında, uzun boylu, göbeğine kadar sakalıyla dikkati çeken reîsleri Sandanski etrafındakilere:

– Göreceksiniz, bu aşağılık kimseler, Makedonya'yı Bulgaristan'a katacaklar amma, Bulgaristan'ı da Almanya'ya peşkeş çekecekler diye anlatıyor ve Menlikde kaymakam bulunan büyük asker ve millî mücâhid olan Köprülü Kâzım bey de, Selânik'e gelip geçerken İstib'e uğrayıp babamla konuşurken bütün bunları anlatıyordu. En sonunda Sandanski'yi silâhıyla şehre indiren ve meşrûtiyetin ilânından sonra onu kuzu gibi uysal bir hale sokan yine Kâzım bey olmuştu.*

Bu Rumeli eşkiyâlarının bin bir hikâyesi içinde bizimkilerin İştib'e yaptıkları bir gece baskını hatırımdan hiç çıkmaz. Soğuk bir sonbahar akşamı idi. Kasabamız hava kararırken tavuklarla beraber sükûna gömülmeyi,

* Meclis Reîsi Kâzım Paşa Hazretleri.

yatmayı itiyâd edinmişti. Otina deresi ağır ağır her zamanki gibi akıyor. Fakat sularının kabaracağı da bekleniyordu. Komitacılar, çok defa köylerde yatar, gizlenir, samanlıkları kendilerine mükemmel sığınak addederdi. Arazîyi, civâr köyleri, geçit yerlerini çok iyi bilirlerdi. Jandarmaları, subayları hepsini pek iyi tanırlar, bunlar hakkında malûmât alırlardı. Gayet de hûnhâr idiler. Kendilerinin gizlendikleri yerleri söyleyenleri, izlerinden malûmât verenleri ele geçirince işkence ile idâm ederlerdi. Bulgar köylerinde Kocabaş adı verilen muhtârlar veya papazlar hükmederler, çoban veya bekçilerin çoğu Türkçe bildiği halde Türklere ağızlarından bir kelime kaçırmazlar ve her ne zaman onlara:

– İznayişi Türki, yani Türkçe bilir misin? diye sorulunca, muttasıl:

– Neznam, yani bilmem, diye cevap verirlerdi. Bu Neznam Bulgarların âdeta bir paroiası idi. Türk tâkip müfrezeleri kaç defa şüpheli Bulgarları ele geçirmiş bazen tehdid ederek dipçikle dövmüş yine cevap olarak:

– Neznam'ı almıştı.

Bazen de yedirmiş, içirmiş, onları sarhoş etmişler, fakat bu defa da cevapları yine:

– Neznam olmuştu.

Bu köyler, kasabalar öylesine bir sırra bürünmüştü ki, burada çocuklar, hatta köpekler bile ses çıkarmazlardı. Bu yalçın kayalar, bu kesîf ormanlar, bu coşkun dereler, hep sanki bir esrâr perdesine bürünmüş, ses soluk vermez bir hâle ve ıssızlığa gömülmüştü. Komitaların en fa'âl zamanı kıştı.

Osmanlı İmparatorluğu, Meşrûtiyete takaddüm eden bu yıllarda, bu Rumeli'ye mümtâz subaylarını, kahraman erlerini, yaman gediklilerini döküyor ve hepsini burada maalesef harcıyordu. Gelen erlerin çoğu, İzmir, Gördes, Kula, Tire ve Ödemişten idi. Bunlar Anadolunun yüksek dağlarının kucakladığı ovaların, yaylaların çocukları idi. Efe yavruları idi. Orada sırmalı cepkenleri, alacalı şalvarları, yün çorapları, ucu püsküllü pabuçları ve kırmızı kuşaklarıyla zeybek oyunu oynarlar, dağınık kâhkülleri ile köy kızlarının dikkatini çekerlerdi. Anaların okşamaya kıyamadığı, babaların kucaklamaya doyamadığı, yavukluların hasretine dayanamadığı bu delikanlılar, bilmedikleri, soğuğuna alışamadıkları bu Rumeli balkanlarının geçitlerinde can verirlerdi. Bulgar eşkiyaları ise domut eti yer, maşraba maşraba pekmez içer, içini kızıştırır, sonra manliherlerini veya nagandlarını alarak pusuya yatar, Türk çocuklarını birer birer yere sererdi. Yahut da, o devrin eşkiyâsına çok câzif gelen şey, Avrupa trenlerinin geçtiği köprüleri uçurmak, demiryollarını dinamitlemekti. Çok defa ağaçlarda yüzleri soluk, dilleri yana kaymış bedbahtların maslûb cesetleri ve göğüslerinde, yaftalar görülürdü. Bu yaftalarda su sözler ne kadar korkunçtu.

– (Makedonya Bulgar ihtilâl komitesine ihânet etmiştir. İdam edilmiştir.)

İmzâ yerinde okunan korkunç bir isim, o devirde hepimizin ödünü patlatırdı. Bu isim EFREMÇUŞKA idi (Yakan Efrem' manasına gelirdi.) Bu, küçük yapılı, kırmızı yüzlü, matruş bıyıklı, çok hareketli bir Bulgar komitacısının ismi idi. Bunun muâvini PETREASA, iri ya-

rı, uzun sakallı, şefine bağlı Sandenski'nin maiyetinde ve onun sağ kolu sayılan bir adamdı. Bu gaddâr komitacılar, İştib havalisine musallat olmuşlardı.

Bu haydutlar Bulgar halkından zorla vergi almış, zavallı Mehmetçikleri bastırıp vurmuş, köyleri, kasabaları tirtir titretmişti.

İşte bu gece de bunların İştib'de bulunduğu haber alınmış, bizim süvârî alayları ve jandarma taburları tarafından kasaba kuşatılarak, bunların dirisi veya ölüsü ele geçirilmek istenmişti. İştib, iki kısımdan mürekkepti. Otina deresinin bir tarafında müslüman mahalleleri, diğer kısmında Bulgarların ikâmet ettiği sokaklar uzanıp gidiyordu.

O gece, hiç unutmam üstelik Îsâ'nın doğum gecesi idi. Bulgarların mahallelerinde büyük bir şenlik göze çarpıyordu. Efrem Çuşka'nın katî olarak orada bulunduğu bilinmemekle beraber, onun muâvinlerinden sayılan Balvan'lı Yuvan, çetesi efrâdiyla askeriye terzisi Petrovski'nin evinde ziyafette idi. Bu Petrovski, subayların ölçüsünü alır, elbiselerini prova eder, diktiklerini de teslim eylerdi. Fakat boşboğaz subayları, pek güzel konuşturur, takîp müfrezelerinin harekât istikametlerini, bütün tasavvurlarını gizlece Bulgar çetelerine haber verirdi. Hele çok genç ve güzel kızı Nadya da zâbıtânın hizmetine koştuğu için, bizim subayların ölçü vermek üzere sık sık Petrovski'nin evine uğramaları tabiî görülüyordu.

O gece kadınlara, kızlara bir gösteriş yapmak arzusuyla meydana çıkan Balvan'lı Yuvan:

– İster misiniz size bu mübârek gecede bir de Türk kurban edeyim, böylece sevâb işleyeyim, diye bağırmış, komitacılarla iddiâya girişmiş, sonra da kalkıp sokağa çıkmış. Türk bekçisini eğlencelere iştirâke davet ederek eve sokmuş, onu alçakça boğazlamış, kesik başını ortaya atarak:

– İşte bu iş de oldu, diye bağırmış ve şarâbını arkasından kana kana içmişti.

Fakat bekçi ölmeden evvel silâhını kullanmış, silâh sesleri, dağlarda akisler bırakmış, jandarma taburlarını, süvârî alayını harekete getirmişti. Babam da o gece evde idi, fırlamış, atına atlayarak harekâta iştirâk etmişti. Biz bütün geceyi korku ve merâk içinde geçirmiştik. Bulgar mahalleleri tamamen sarılmış, her ev, her kapı müsâdemeye iştirâk etmiş, Bulgarlar kadınlı erkekli manliherleri, nagondlarıyla bizim avcı taburlarına ateş ediyor, bizimkiler de evleri, pencereleri, kapıları mermi yağmuruna boğuyordu. Bu sırada bir de yangın başlamış, alevler gökleri tutmuştu. Sabaha karşı kasabaya bir sükûnet çöktü, Harekâta iştirâk eden emîr erimiz Ömer, eve gelip babamın sağ sâlim olduğunu, fakat yakışıklı Ödemiş'li mülâzım Nâzım beyin yaralandığını, Bulgarlara esir düştüğünü söylediği zaman, bu gece baskınının en kötü haberini duymuş olan benim gözlerimden yaş dökülmüştü. O gün akşama kadar, kasabanın Bulgar mahallelerinde mukâvemet devâm etti. Bazı evler dinamitlenmiş deniliyor, kimse içeri sokulamıyordu. İki taraf biraz müzâkereye koyuldular, esirlerin karşılıklı iâde edileceği söylendi, o gece Bulgar kızının âşıklarından biri olan Mülâzım Nâzım bey, kız tarafın-

dan bizimkilere kaçırıldı. Mülâzım ertesi sabah kalçasına saplanan kurşunun çıkarılması için Selânik hastahânesine nakledilirken askeriye terzisi Petrovski'nin genç ve güzel sarışın kızı NADYA'yı ihânetinden dolayı Bulgarlar bir ağaca asmışlardı.

Krivalâk İstasyonu

Çetelerin çok defa pusu kurduğu yerlerden biri Krivalâk adını taşıyan, kasabaya altı sâat mesâfede İştib'in istasyonu idi. Geniş bir ovanın bittiği yerde dağlık bir bölgede, dar bir vadide, Vardar'ın köpürerek aktığı bir yolun kenarında ağaçların gizlediği, korkunç bir durak yeri olan Krivalâk, her telaffuz edenin ağzında bir ölüm te'sîri yapar, insanı iliklerine kadar titretirdi.

Tren burada durur, yolcular korkulu adımlarla burada iner herkes eşyasını eline, kucağına alarak Vardar nehrinin kenarında bekleşirdi. Bu dar vadide yalnız gökyüzü gözükür, etrafın ıssızlığı ve tenhalığı insanın tüylerini ürpertir, her an basılmak, yakalanıp çeteciler tarafından işkencelere marûz bıraktırılmak, belki de sonunda ağaçlara asılmak mümkün olurdu.

İstasyon memûrları tren durup da, Krivalâk dediler mi, gayr-i ihtiyârî insanın içine büyük bir korku ve teessür düşerdi. Yolcular için bundan sonra artık medenî dünya bitmiş, tamamen bambaşka bir âlem başlamış olurdu. Herkes sıraya giriyor, sahilde bağlı bulunan sallara, insanlarla hayvanlar beraberce bindiriliyordu. Çok defa da zâbit âilelerinin emniyetini te'min etmek üzere rütbesine göre bir kaç süvârîden kuvvetli müfre-

zelere kadar süvârî veya jandarma birlikleri burada hazır bulunduruluyordu.

Sallarla her defasında 5 veya 6 at 30-40 kişi geçiriliyor, sal hareket edince içindekiler heyecan ve korkudan nefeslerini kesip bir an evvel karşı sahile ulaşmalarını beklerken, onları seyredenler de aynı derecede heyecanlanıyorlardı. Zirâ Vardar gâyet akıntılı, bol köpüklü bir nehirdi. Bereket versin ki, salcılar son derece mâhir ve işlerinin ehli kimselerdi. Yoksa çok defa akıntıya kapılıp suların içinde kaynamak işten bile değildi. İki taraftan iplerle idâre edilen bu sallara istikâmet vermek ve nehrin bir yakasından öbür tarafa sâlimen geçilmesini te'min etmek her babayiğidin kâri olmasa gerekti. Palabıyıklı, iri yarı Herkül misâli bu Makedonyalılar, bu tehlikeli noktadan cidden büyük bir mahâretle salların idaresini deruhde ederler, insana yalnız bir nehir değil, belki de bir ölüm yolculuğunu muvaffakiyetle başartırlardı. Makedonya'daki komitacılar cidden çok tehlikeli faaliyetlerin mümessileri idiler. Bunlar yalnız Osmanlı İmparatorluğuna karşı değil birbirlerine de cephe almış bulunuyorlardı.

1318 (1902) de Bulgarlar Türk idâresini Rumeliden kaldırmak için ciddî bir şekilde çalışıyorlardı. Makedonya'daki mekteplerde Bulgar hocaları gizli bir teşkîlât vücûda getirmişlerdi. 1319 da Mekadonya'da büyük bir ihtilâl çıkarmaya muvaffak oldular. Bazı nâhiye merkezlerini ve bu meyânda Manastır vilâyetindeki hükûmet teşkîlâtımızı baskınla bir ara susturdular. Bu isyân hareketiyle Bulgarlar, Osmanlı devletine göz açtırmadan büyük Avrupa devletlerinin müdâhalesiyle bazı

faydalar sağlayacaklarını da ümîd ettiler. Fakat tahminlerinde yanılmışlardı. Osmanlı devleti çabuk harekete geçmiş, isyânları mahallerinde bastırmış ve bu hareketi ile bütün dünyanın dikkatini de buraya çekmişti. Fakat ne yazık ki, bu isyânlar bastırılmakla beraber komitaarın hareketleri durmamıştı. Selânik-Manastır-Kosova vilâyetleri dâhilinde bunlar faaliyette idiler. Bu çetecilerin çalışma sâhalarını üçe ayırmak mümkündü. Şöyle ki:

Menlik, İştib, Pirlepe olarak gösterilirdi.

Bu üç noktada Bulgar çetelerinin gayreti fazla idi. Bu çetelere köy öğretmenleri de dahildi. Teşkilât pek esâslı, kademeli ve genişti. Bu çeteciler, gizlice köylüleri tahrîk ediyor, kitleyi bir gün harekete getirmeyi düşünüyorlardı. Vâkıâ Osmanlı hükûmeti de her noktada bu çetecilerle mücadele etmeye hazırdı. Harbiyeden mezûn olan ve doğum yerleri ekseriyetle batı Anadolu'da bulunan subaylar, buralarda vazîfe alıyor, canla başla Rumlara, Bulgarlara, Sırplara, Ulahlara karşı savaşıyorlardı. Bulgarlar kurnazca düşünüyor, büyük devletlerin yalnız Bulgarları tutmayacağını bilerek bilhâssa Rumları da kendileriyle beraber isyâna teşvîk ediyordu. Menlik mıntıkasında en nüfuzlu ve tehlikeli komitacı Bulgar Sandanski idi. Bunun bölgesi Serez dağları ile Bulgar hudâdu arasında idi. Bu adam gençliğinde Bulgar milliyetçiliği için faaliyete geçmiş ve bir kaç defa bu mıntıkadaki köylülere milliyet propagandası yapmış, kültürlü bir adam değil ama, komitacı olarak çok muvaffak olmuştu.

1908 meşrûtiyetinden evvel, Osmanlı hükûmeti bu komitelerin bir kısmını imhâ etmekle beraber Sandanski'yi bir türlü ele geçirememişti. O, büyük kuvvetlerin başında kalmış, müsâdemelerden kendini korumuş ve itirâf etmeli ki, Makedonya'da en verimli teşkîlâtı yapmıştı. Sık sık, Bulgaristan'a gider gelir ve Balkan dağlarının muhtelif geçit yerlerinden geçerdi. Razlık-Menlik, Cumaibalâ, Nevrekop kazâlarının arasında uzanan bu dağları ekseriyâ Perim geçidinden katederdi. Sandanski'nin kendi adamlarından birinin ihânetine hiç tahammülü yoktu. Bu takdirde bu adam yakalanır, işkence edilir, sonunda asılırdı. Boynunda eskeriyâ şöyle bir levha bulunur ve şu yazılar okunurdu:

– Çetesine, arkadaşlarına hiyanet eden adamın sonu idâmdır!..

Sandanski

Vaktiyle Filibe hapishânesinin müdürlüğünü yapmış olan bu azılı şâkî, bu tarihlerde 42 yaşında sakallı ve uzun boylu bir adamdı. Sosyalist fikirler taşımakta idi. Kendi taraftarları şöyle bir mütâlaa yürütüyordu:

– Makedonya'da, dağlarda faaliyette bulunan çetelerin icraâtını tanzîm ve hareketlerini idâre için yine çetelerin başındakilerden mürekkeb bir meclis kurulmalı ve bunlar beraberce çalışmalıdır. Maksatları açıkça Makedonya'nın muhtâriyeti idi. Bunlara Santralist adı veriliyordu. Bunlar çok pratik teklîfler getiriyorlardı. Makedonyadaki Türkleri de iknâ'ya çalışıyorlardı. Bunlar Bulgar prensi ve Alman asallı Ferdinand'ı kendileri için faydalı görmüyorlardı. Onun bir gün Bulgarları, Almanların emellerine hizmet eder bir hâle sokacağını,

belki de doğması muhtemel bir cihan harbinde Bulgarları Almanların yanında ve tamamen millî menfaatleri dışında mâcerâya sürükleyeceğine kanî bulunuyorlardı. Diğer taraftan Virhovist adını taşıyan çeteler de Makedonya'yı Bulgaristana katmak azminde idiler. Bunlar Bulgaristan'dan a'zamî yardım görüyor ve direktiği, parayı, silâh ve malzemeyi de Bulgarlar'dan alıyorlardı. Bunların başında da Sarafof adında daha azılı bir haydut bulunuyordu. Vâkıâ işin güzelliği, Santralistler ve Virhovistlerin anlaşamamaları ve bir çok defalar kendi aralarında çarpışmaları idi. Bu iki grup arasında şu mühim fark vardı. Santralistler, mahallî yardımlara dayanıyor, daha müşkül şartlar içinde çalışıyor, daha idealist bulunuyor, Virhovistler ise, Bulgaristan'dan muntazam yardımlar görerek gerek techîzât ve gerek kıyafet itibâriyla daha varlıklı gözüküyordu. Yalnız Krivalâk geçidinde ve İştib havâlesinde Santralist çetelerden birinin başında, son derece hûnhâr bir adam bulunuyordu. Bunun ismi Efremçuşka idi. Kısa boylu zayıf yapılı, fakat cin gibi kurnaz ve son derece zâlim bir komitacı idi. Bu adamın iri yarı ve tam haydut yapılı, palabıyıklı bir muâvini vardı. Bunun da adı Petreatça idi. Bu ikisi bir insanı şâyet, ıssız ve tenhâ bir yer olan, ormanlara gömülü bulunan ve köpürüp akan bir durak yerinde Krivalâkda yakalarlarsa insanın kelime-i şehâdet getirmeye bile vakti kalmaz, korkudan ölürdü. Kaç kişi bu istasyonda kalb sektesinden gitmiş, çetelerin baskını, yolcuları dünyasından etmişti. Onun için Efremçuşka çetelerine mensûb komitacıların parolası tek bir kelimede toplanıyordu:

– Krivalâk!..

Komitacı Paniça

O sırada Bulgar komitacılardan Santralist grubunu kumanda eden Sandanski ile yine Bulgar komitacıların Virhovist kısmına başkanlık eden Sarafof arasında çok şiddetli bir mücâdele başlamış bunlar da birbirlerini ifnâ etmekten başka çare görememişlerdi, iki taraf da bu maksatla harıl harıl çalışıyor, istihbârâta ehemmiyet veriyor ve birbirini tenhâda yakalamak için pusuya yatmış bekliyorlardı. Sarafof'un tehlikeli bir muâvini de vardı; bu haydutun ismi Garvanof idi. Sarışın uzun boylu ve mükemmel bir nişancı olan Garvanof, bir silâhçı dükkânı kadar çok tabancaya mâlikti. Çeşitli nagant tabancalarıyla iftihâr eder, şefi olan Sarafof'u yeryüzünde vuracak tek bir adam olmadığını iddiâ ederdi. Fakat Garvanof pek kısa bir zamanda bu iddiâsında yanıldığını görmüş, fakat bu yanlış görüş, hayatına da mâl olmuştu. Sandanski bir gün maiyetindeki çete reîslerini dağ başındaki karârgâhında toplantıya dâvet etmiş, Virhovistlerin harekâtını onlarla beraber gözden geçirmiş bazı kararlara varmıştı. Fakat meclis dağıldıktan sonra yanında alıkoyduğu en mu'temet adamlarından birisi komitacı Paniça idi. İki haydutun aralarındaki konuşma şu sûretle cereyân etmişti. Sandanski arkadaşına şunu sormuştu:

– Bana çok mühim bir yardımda bulunabilir misin Paniça?

– Emredersin Reîs, ne yapmamı istiyorsun!..

– Sana söyleyeceğim şeyleri iyi dinle, hazırladığım bir planı iyi tatbîk edersen en büyük hasmımız Sarafof

ve Garvanof'u yere sermiş, kuduz köpekler gibi onları öldürmüş oluruz... ve hakîkî gâyemize bu suretle varmış bulunuruz. İki komitacı baş başa vererek şu planı hazırlamışlardı. Söze yine Sandanski devam etmişti:

– Paniça, demişti, maiyetimdeki adamlardan biri, bir çete reisi, haber aldım ki, Sarafof ile muhâbere ediyor. Bizi bir gün bertarâf etmek husûsunda düşmanımız Sarafof'a te'mînât vermişti. Şimdi sen, bu çete reîsinin mayietine düşecek, onun gözüne gireceksin. Onunla bizim aleyhimizde konuşacak, bizi ortadan kaldırmak için, Sarafoflardan yardım alınması lüzûmunu müdâfaa edeceksin. Bize hıyânet eden bu adamın itimâdını kazanarak yola çıkacak ve ondan alacağın bir mektûbu Sofya'ya, Sarafof'a götürmeye râzı olacaksın!.. Yalnız dikkat et ki, senden şüphe etmesin. Bu mektûbu tüfeğinin namlusu içine büker sokarsın ve bizim mıntıkadan geçersin. Ben seni geçeceğin yerde bekleyeceğim. Orada görüşeceğiz. Sofya'ya gidince Sarafof'a emniyet telkîn edersin, hareketinden bir gece evvel de onları bir ziyâfete davet eder, yedirir, içirirsin, sonra de her ikisini vurur ve kaçarsın, seni avdetinde yol üzerinde harâb bulunan Rilo manastırında bekleyeceğim!..

Her iki şâkî o gece, planın teferuâtı üzerinde hayli konuşmuşlar ve anlaşmışlardı. Çok becerikli ve açıkgöz bir adam olan Paniça, emsâlsiz bir cerasete, şayanı hayret bir sürati intikâle mâlikti, çok çevikti. En son dakikada Sandanski kendisine ihânet eden maiyetindeki çete reîsi Voryanof'un ismini Panica'ya vermişti. Paniça onun bulunduğu mıntıkaya kaçtı ve reîse Sandanski'den şikâyet ederek onun gazabından korktuğunu ve bu sebeple

sığındığını açıkladı. Aradan geçen günler ve haftalar Voryanof üzerinde müsbet te'sir yaptı. Paniça efendisine sâdıkâne hizmet ediyor, kararlaştırılan plan dairesinde Sandanskinin hangi mıntıkalarda hangi çeteleri bulunduğunu Voryanof'a haber veriyordu. Nihâyet bir gün ikisi bir araya gelmiş ve şu sûretle anlaşmışlardı:

– Bu herifi temizlemek için Paniça, Virhovistlerden yardım görmemiz lâzım!..

Paniça parlayan gözlerini dikerek:

– İyi ama Başkan demişti, sen bizi ateşten kaçarken cehenneme sürüyorsun, Sarafof da ondan aşağı kalır mı? Hem bizim onun adamı olmamızdan dolayı dehşetli intikâm alır!..

– Yok sen merak etme. Sarafov ile ben gizlice anlaştım. Yeter ki, Sofya'ya gidebilecek emin bir adam bulmak!..

Paniça'nın heyecandan kalbi ağzına gelmiş, fakat şüphelendirmemek için isteksiz görünmüştü.

– Doğrusu Voryanof usta demişti, oraya gidecek babayiğiti bulmak güç!..

Eski bir komitacı olan Voryanof çok saf bir tavırla, Paniçanın gözlerinin içine bakarak:

– Bu adam, sen niye olmayasın Paniça, demişti!..

– Ben mi? Allah yazdı ise bozsun, ben Sarafof'un karşısına çıkamam!..

– Pekâlâ çıkarsın, benim mektûbum, benim tavsiyem tılsım te'sîri yapar, haydi gevezeliği bırak!..

Böylece Paniça arzu ettiği vazifeyi alarak ve Voryanof ile sarmaş dolaş olarak yola çıkmış, plan mûcibince Sandanski'nin mıntıkasından geçerken güyâ yakalanmış, arkadaşının karşısına çıkarılmış ve yalnız kaldıkları zaman da tüfeğinin kundaklığında sakladığı mektubu ona vermişti.

Santralistlerin reîsi şimdi arzûsunun yarısına kavuşmuştu. Bundan sonra ise Paniça'nın mahâretine bağlı idi. Filhakîka komitacı Paniça büyük bir cesaretle Sofya yoluna muayyen yollardan geçerek vasıl olmuş ve Sarafof adlı meşhûr komitacı ile karşılaşmıştı.

Dostu Voryanof'un mektûbu bizzat onun el yazısı idi. Kullandığı kelimeler aralarındaki parolaya ve şifreye uygundu. Paniça'dan hiç şüpheye mahal yoktu. Sarafof, muâvini Garvanof ile bir müddet yalnız görüştükten sonra Paniça'yı huzuruna kabul ederek, düşmanı Sandanski'nin hayatı, yaşayışı, maiyetindeki çeteler hakkında çok doğru malûmât almıştı. Paniça işlerine yarayacaktı.

– Peki, dedi, Voryanof benden yalnız bir çetenin hazırlanmasını mı istiyor?

– Evet efendimiz, bir çete, bir miktar para ve silâh istiyor. Cevabınızı alır almaz, müsâadenizle yola çıkacağım. Daha fazla gecikirsem, geçeceğim yol kapanacaktır. Siz bize bu çetenin nerede katılacağını haber vereceksiniz!.. Bir müddet hazırlanmanıza vakit kalacak!..

Sarafof Paniça'yı pek beğendi. Ona birçok suâller sordu. Fakat zekî komitacı, soruların hedefini anlıyor, hepsine uygun cevaplar veriyordu. Son gece, Sarafof,

Garvanof Sofya'nın kenar mahallerinden bir evde kafaları tütsüleyerek sabaha karşı kendilerinden ayrılacak komitacı Paniça'ya son talîmâtı vermekte idiler. Zeki komitacı, daha evvelden hizmetçilerden, bu ziyafetin nerede olacağını öğrenmiş, civardaki ahırlardan birine atını götürüp teslim etmiş ve sabaha karşı yola çıkacağını da tenbih etmişti. İki hizmetçinin hizmet etiği bu tenhâ ve küçük evi, Sarafof mahsûs seçmişti. Kimsenin dikkatini çekmemek lâzımdı.

Paniça o gece çok yemek ve içmekten ziyâde karşısındakilere içirmeyi vazife bilmiş, bir ara Sarafof'un kadehine de beyaz bir toz dökebilmişti. Saatler ilerliyor, karanlık yerini beyaz bir sabaha terkediyordu. Paniça bir ara su dökmek üzere odadan çıkmak üzere bulunan Garvanofu gözönünde tutarak belindeki tabanca ile evvelâ meşhûr Sarafof'u ve neye uğradığını anlayamayıp derhâl dönen muâvini Garvanof'u da kalbinden yere yıkmıştı.

Uyku sersemi odaya koşan hizmetçiler şaşkın bir halde Paniça'ya bakarken o pencereden sokağa atlayarak civardaki ahıra koşmuş ve atına atlayınca dolu dizgin, bomboş ve tenhâ Sofya sokaklarından geçerek kırlara ve başkanı Sandanski'nin çizdiği yolu ta'kîb ederek, şafak vakti Rilo manastırına ulaşmıştı.

Santralistlerin reîsi bu manastırda Paniça'yı karşılarken, bütün Sofya dehşet içinde o sabah ayağa kalkmış, Virhovistlerin reîsi Sarafof ile onun muâvini Garvanof'un komitacı Paniça tarafından küçük bir evde, bir sofra başında tabanca ile vurularak öldüğünü haber almıştı.*

* Bu ma'lûmât babamla arkadaş olan, Sondonski'nin ta'kibinde bulunan sayın Köprülü Kâzım Paşa tarafından O zaman harâretle anlatılmıştı.

İttihâd ve Terakkî Kulüpleri

İttihâd ve Terakkî davasını, Osmanlı İmparatorluğunun kudretleri ve zaaflarıyla beraber mütâlaa etmek ancak bize birçok hakîkatleri öğretecektir.

Avrupanın en meşhûr müverrihleri ve dikkate değer muharrirleri, 19 uncu asrın yarı sonrasında ve bilhassa 1871 den sonra Osmanlı İmparatorluğu meselelerinin, büyük devletlerin devamlı siyâseti dahiline girdiğinde ve "Şark meselesi" adı altında toplanan bir dosya teşkîl ettiğinde adeta müttefiktirler. Bu Şark meselesi dosyasının hiç şüphe yokki, en mühim fasılları –Makedonya meselesinde– toplanmakta şark, grap mücadelesi bu noktada mevcudiyetini hissettirmektedir. Fransız siyâsî yazarlarından René Pinon, 3 Mayıs 1907 de verdiği bir konferansta aynen şöyle demişti:

– Umumî siyâsette Şark meselesinin oynadığı rol, o kadar büyüktür ki, bir asırdan beri Avrupada ortaya çıkan her siyasî kombinezonda, her anlaşmada Şark meselesi önemli bir yer almıştır. Şark meselesinde, Balkanlarda ta'kîb edilecek siyâsette mutâbakata varmak veya hiç değilse bir uzlaşma noktası elde etmek, devamlı bir anlaşmanın zarûrî şartını teşkîl etmiştir. 1871 den sonra ortaya çıkan –Üçlü anlaşma– veya – ikili anlaşma– gibi ifâdelerle adlandırılan siyasî kombinezonların menşe ve tekâmülünü Balkanlardaki hâdiselerin ışığı altında incelemek lâzımdır". Değerli Fransız siyasî yazarının bu düşüncesi bizce fevkalâde isâbetlidir. Osmanlı İmparatorluğu 19 uncu asırda iki siyâsetle karşı karşıya bulunmuştur. Biri bazı Avrupa devletlerinin imparator-

luk işlerine müdâhale siyâseti, diğeri bu zümreye karşı Osmanlı devletinin hudûdlarını muhâfaza, arazî bütünlüğünü koruma gayreti olarak ikiye ayırmak mümkündür. Müdâhale siyâsetinin evvelâ mürevvici çarlık Rusya, Arâzî bütünlüğünü muhâfaza gayreti de büyük Britanya İmparatorluğuna mâl edilebilirdi. Fakat Berlin kongresinden sonra, İngiltere'de Rusya ile anlaşmaya temâyül dafa fazla artmış, bunda da imparatorluğunu ilân eden ve süratle büyük bir müstemlekeci devlet olmak gayretini güden Alman militariziminin rolü büyük olmuştur. İşte o zaman hâdiseler, İngiltereyi, bilhassa 19 uncu asrın yarı evvelinde Osmanlı İmparatorluğu hudûdlarını koruyan İngiltere'yi, Rusya ile pekalâ bir taksime doğru sürüklemiş ve kötü bir tesadüf olarak 20 nci asrın ilk yıllarında uzak şarkta Japonlara karşı büyük bir mağlûbiyete uğrayan Rus çarlığı da, İngiltere ile tam bir anlaşmaya varmak zarûretini duymuş ve bu ihtiyaç 1908 Reval mülâkatını doğurmuştur.

İşte Osmanlı devletinin birgün mukadder bir paylaşmaya mevzû olacağını anlamış olan Türk münevverleri, bu imparatorluğun en karışık fakat nisbeten en serbest bir yerinde, Makedonya'da yeni bir ruh, yeni bir gâye etrafında toplanmış ve bir parti meydana getirmişti. Bu partiyi kuranların bir çoğunun zâbit olması, bu memleketin tarihi tetkîk edilince, bütün yeniliklerin ve terakkî hamlelerinin ordudan geldiği ve inkılâblarımızda ordunun nasıl mühim rol oynadığını bir defa daha isbât etmiş olmaktadır. Çünkü sivil tahsîl medreseden kuvvet alıyordu. Birçok müverrihler, müdâhale siyâsetinin dînî düşüncelerden ilhâm aldığını ve eski de-

virlerin haçlı sefer zihniyetinin bir devamı bulunduğunu yazmakta, Hristiyan olanların, hıristiyan olmayanlar karşısında zarûrî olarak birbirlerini tuttuklarını ifâde etmektedirler. Hıristiyanlık dünyasının bu mefkûresi yanında Fransız ihtilâlinden sonra yeni bir unsur daha yer almış bulunmaktadır ki, bunu millî ve insanî haklar olarak vasıflandırabiliriz. Müdâhale siyâsetinin en vazıh karakteri, gayr-i müslim topluluklarını hürriyetlerine kavuşturmaktadır. Arâzî bütünlüğü siyâsetine gelince, bunu ta'rîf etmek daha güçtür. Zira bu siyâset hiç bir doktrinden ilhâm almamıştır. Bunu sâdece menfaat olarak vasıflandırmak daha doğru olacaktır. Bu devletlerin gâyesi - Osmanlı İmparatorluğunu devam ettirelim. Zira bu Avrupa muvâzenesi için zarûrîdir – fikrinden ibaretti. İşte esaslarını bu sûretle izah ettiğimiz iki siyâset, müdâhale ve Osmanlı devletinin ârazi bütünlüğünü muhâfaza taraftarları bir noktada birleşmişlerdi. O da "İslâhât-Siyâseti" idi. (Berlin anlaşmasının 23. mâddesi bu noktayı âmirdi.) Osmanlı imparatorluğunda kat'î bir ıslâhâta, bilhâssa gayr-i müslim unsurlara geniş hürriyet ve hak tanıyan ıslâhâta ihtiyaç vardı. Bu işe Makedonya'dan başlamak lâzımdı. Çünkü her türlü anâsırın kaynaştığı yer burası idi. Burada Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Hırvatlar, Arnavutlar, hatta Ulahlar mevcûd idi. Avrupa devletlerinin müsâmahakâr zihniyeti burada kendini gösterecekti. Fakat Makedonya'da esâsen Kont Andraşi Lâyıhası ile derpîş edilen muhtariyetin sonu nereye doğru gitmekti. Bunu bilhassa vilâyât-ı selâse denilen Selânik, Üsküp, Manastır'da bulunan Türk münevverleri, zâbitleri ve sivilleri çok iyi an-

lamışlardı. Bu hareket Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi idi. O hâlde, büyük devletlerin müdâhalesinden evvel, bu yolda düşünülen ıslâhâtı, bizzat Osmanlı İmparatorluğu yapmalı idi. Bunu saltanat, hele bu türlü istibdâd idâresi asla yapamazdı. O zamana kadar atılan adımlar, Üçüncü Selîm devri ıslâhâtı, İkinci Mahmûd'un cezrî hareketleri, nihayet Tanzîmât hamlesi, Birinci meşrûtiyet hareketi, faydalı olamamıştı. Yine monarşik zihniyet, yine kitlelerin saraydan idâresi ayakta kalmıştı. Türk münevverleri, meşrûtî bir saltanat düşünmekte idiler. İşte bu düşünce, İttihâd ve Terakkînin kurulmasında mühim bir âmil oldu. Diyebiliriz ki, daha ziyâde dış te'sîrler ve millî hisler, İttihâd ve Terakkî partisinin kurulmasında bir rol oynamıştır. Bazı yazarlar İttihâd ve Terakkînin ilk nüvesinin İstanbul'da Tıbbiye-i askeriyede görüldüğünü iddiâ ederler. Bizce, bu nokta-i nazar, istibdad idâresine karşı bütün bir Abdülhamîd devrinde gerek Askerî Tıbbiye gerek harbiye-i şâhâne ve gerekse Mülkiye mekteplerinde hevesli gençlik arasında görülen kaynaşmadan ve gizlice kurulmuş cemiyetlerden ileri gelse gerektir. Hattâ bu yazarlar, cemiyetin Askerî Tıbbiyedeki ilk kurucularının 1889 yılında Ohrili İbrâhîm Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshâk Sukûtî, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Hüseyin zâde Ali'den ibaret bulunduğunu da söylerler. Biz bu mütâlaada değiliz. Bunlar yüksek okullarda o zamanlar Abdülhamîd idâresine karşı duyulmuş infialin birer reaksiyonundan ileri gidemez. Hakîkî kurucular için zaman daha sonra gelmektedir. Hattâ yine bazı yazarların iddiâsına göre Cemiyetin Paris'te, Ce-

nevre ve Mısır'da da kurulmuş birer şubesi vardır. Şubeler için yılın 1899 olduğunu ve bunların başında Ahmet Rıza beyin, Prens Sabahaddin'in, Bahâeddîn Şâkir'in, Mâhir Saîd'in ve Sâmi paşazâde Sezâî ve prens Mehmed Ali Fâzıl paşaların isimlerinden de bahsedilmektedir. Fakat biz şuna kâni'iz ki, İttihâd ve Terakkînin hakîkî bünyesi Makedonya'da kurulmuş, en mühim şahsiyetleri burada ortaya çıkmış, cemiyete hedefini tâyin etmek kudreti, burada bulunmuş, İttihâd ve Terakkî ancak burada mana iktisab etmiştir. Hakikî kurucuları da başta Selânik Posta ve Telgraf Müdürlüğü Tahrirat Baş kâtibi Talat Bey (Paşa), Selânik Maarif muhasebecisi muallim Mithat Şükrü, Müşîriyet yaveri Kâzım Nâmî (el-ân hayattadırlar), eski İzmir valisi Rahmi, Selânik askerî rüştiyesi Fransızca muallimi Nâkî, Selânik askerî rüştiyesi müdürü Bursalı Tahir, mülâzım İsmâîl Canbolad, yüzbaşı İsmail Hakkı (Paşa), Hürriyet mücahidi Ömer Naci ve Süleyman Fehmi beylerden mürekkep idi.

O Zamanki İstanbul

Osmanlı İmparatorluğunun bir ucunda Yemen isyânları, diğer bir ucunda Arnavutluk hâdiseleri ve Makedonya meseleleri müzmin bir hâl almış iken ve başta saray olmak üzere Osmanlı devleti bunlarla başa çıkamazken, İstanbul sanki bütün bu meselelerden uzak yabancı bir diyarmış gibi zevk ve safasında berdevâmdı. Abdülhamîd'in sarayı, onun etrafını çevirmiş sömürmekte bulanan Aristokrat tabakası, anayurdun dâvâla-

rına bigâne, başka bir âlemde yaşıyor, ona herşey hakîkatten uzak görünüyordu. Bize o zamanki İstanbul'u babamın maiyetinde bulunan Ödemiş'li genç ve yakışıklı mülâzım Nâzım Bey anlatıyordu. Efremçuşka çetesinin İştib'e yaptığı bir baskında vukû bulan müsâdemede yaralanmış ve askeriye terzisi Bulgar Petrofskinin genç ve güzel kızı Nadya'nın yardımıyla komitacıların eline düştüğü gece kurtarılarak bizim tarafa kaçırılmıştı. Fakat güzel kız bu kahramanlığının cezasını asılarak ödemişti. İşte mülâzım-ı evvel Nâzım bey yaralı olarak sevkedildiği Selânik hastahânesinde bir müddet kalmış. Operatör, Jak Paşa tarafından yapılan ameliyatı müteâkib tebdîl-i havâ alarak İstanbul'a gelmiş ve Beyoğlunda bir Rum pansiyonunda kalmıştı. Oradan babama yazdığı mektûblarda Beyoğlunu anlata anlata bitiremiyor, sarayın, paşaların içinde yaşadığı bu zevk âlemini ballandıra ballandıra bizi de İstanbul'a karşı büyük bir merak ve hattâ sevgi beslemeye teşvik eyliyordu. Nâzım bey evvelâ Beyoğlunun tasvîrinden başlamıştı.

– Burada, diyordu, Tokatlıyan, Perapalas, Bristol, Kontinenta gibi büyük oteller, Bonmarşe, Pigmalyon, Salsburg, Karlman gibi büyük mağazalar, kaferuvayal (şimdiki Değüstasyonun yerinde), Konkordiya, Gamberdos, Lebon, Kristaki, Novotni, Kohot gibi pastahane ve birahaneler, Gardenbar, Fransız tiyatrosu, Odeon tiyatrosu gibi eğlence yerleri, Kolaro, Zaharyadis, Gömlekçi Starngilos gibi şık dükkânlar var, halk çok şık çok kibar ekserisi ecnebi ve gayr-i müslim, diyor. Başında uzun hasır kırmızı felsi, boynunda yüksek yakalı, üstünde kolalı gömlek, rayye pantolon ve kuyruklu ceket,

gözünde monokl, elinde beyaz eldiven ve gümüş saplı baston pek çok görülen tatlı su frengi Türkleri anlata anlata bitiremiyordu. Müslüman hanımlar da pek şık imiş. İpek ve modaya uygun çarşafları, yüzlerinin bütün hatlarını belli eden tül peçeleri, uzun beyaz eldivenleri, gayet şık şemsiyeleri ile İstanbul hanımlarının zerafetini övüyor, onların paytonlar, kupa arabaları içinde, bir hayal resmi geçidi gibi süzülüp gittiklerini söylüyordu.

Babam onun mektûblarını bize okudukça katıla katıla güler,

– Hele şu yaramaza bakın, derdi, Selânik'de İttihâd ve Terakkîye dahil olduktan ve sarayı, hükûmeti devirmeye yemin ettikten sonra, insan İstanbul'a gider, bu kadar da havâî olur mu?.. diyerek hepimizi güldürürdü. Nekâhet devri uzadıkça bizim genç mülâzımın da hovardalığı ilerlemiş, Beyoğlu'nun daha gizli yerlerine sokulmuş, kumarhaneleri ve randevu evleriyle bir de madalyanın ters tarafını seyrelemişti. Amma, gizli yerlerde çok kalmadığını, çok defa Lüksenburg bilardo salonunda oynayanları seyrettiğini veya Tokatliyanda oturarak gelen geçenle meşgul olduğunu, arada bir de şimdiki Mısır apartmanının altında Hanaki adlı ve Salih reîsin tuttuğu fakat tezgâhtarı Pandeli'nin idâre eylediği bir birahânede kafayı tütsülediğini de yazıyordu. Babam tecrübeli bir adamdı. Mektûblar geldikçe okuyup okuyup üzülüyor ve ara sıra bize:

– Allah vere de bu oğlana bir şey olmasa, hayırlısıyla tebdî-li havâsını bitirip yine buraya dönse, diye

duâ ediyordu. Nitekim babamın tahminleri boşa çıkmamıştı. Zira bir gün Nâzım beyin bizzat şâhidi olduğu bir mesele, sonra bütün Beyoğlu'nun dilinde dolaşmış ve o devirde bunu duymayan, işitmeyen kalmamıştı. Bu tarihte Abdülhamîdin en i'timâd ettiği adamı, baş hafiyesi Fehim paşa meşhûrdu. Paşanın da maiyetinde onun i'timâd ve teveccühünü kazanmış bir çok silâhşörler vardı. Bunlardan biri de Ârif beydi. Ârif Bey o devrin sayılı fırtınalarından biri idi ve sırtını da paşaya dayadığına göre kimseden korkacak bir tarafı yoktu. Ârif Bey mükemmel bir nişancı idi. Her zaman silâhlı gezer, herkes ondan korkar, tanıyan, tanımayan onu görünce bir tarafa sıvışmayı canına minnet bilirdi. Ârif Beyin asla şakası yoktu. Onunla münakaşaya tutuşmak, hele ağız kavgasına girişmek tehlikeli idi. Zira tabancasını çeker ve ateş ederse onu tutacak, ondan suâl soracak kimse bulunmazdı. Hemen her akşam onu ya Beyoğlunda veya Galata'da bulmak mümkündü. Galata'da o zamanlar bir âlemdi. Bir sürü tahta merdivenle çıkılan balozlar, içinde genç ve yakışıklı delikanlıların hizmet ettiği meyhaneler, güzel kızların yarı çıplak numara yaptığı barlar, bir sürü lokanta ve birahaneler sıralanır, daha popüler eğlenmek isteyenler Galata'yı,mirasyedi gibi para harcamak arzu edenleri de Beyoğlunu tercih ederlerdi. Ârif Beye iki taraf da birdi. Vazifesi sarayın aleyhindeki hareketleri ta'kib etmek, sağdan soldan haber almak ve bunları Fehim Paşaya haber vermek idi. Her gittiği yerde esasen para vermez, onun teveccühünü kazanmak için, onun hemen her arzusuna da boyun eğerlerdi. Fakat Ârif Beyde garip huylar,

is'afı kolay olmayan arzular da vardı. Hele kafasını dumanladıktan sonra, bu isteklerin ne sonu ne de hudûdu vardı. Rakı içerdi ve kadehinin sık sık tazelenmesinden hoşlanırdı. Ârif Bey, bunu tekrar etmek istemezdi, hizmetinde bulunanların ârif olmasını beklerdi. Galata'da ona usta Yorgi'nin dükkânında Manolaki adında genç ve çok güzel bir rum garson hizmet ederdi. Esmer renkli, siyah saçlı kara gözlü ve tatlı bakışlı bu Rum delikanlısının hizmetinden çok memnun kalan Ârif Bey, sırf bu Rum garson için bir şarkı uydurmuştu. Fakat bu türküye Beyoğlunda Mısır apartmanının altında Hanaki Birahânesinde usta Pandeli'nin yanında ona hizmet eden Taki'yi sokmakta da tereddüd etmemişti. Şarkıda Taki'nin ismi -Mavi Taki- idi. Zira Taki sarışın, beyaz ve gözleri deniz mavisi gibi koyu idi. Taki, Ârif Beyin bütün inceliklerini öğrenmişti. Meyhâneden içeri girer girmez hemen koşar, paltosunu veya pardesüsünü alır, bastonunu kapar, ona yer gösterir, çok tatlı bir dille:

– Buyurun Paşam, bizi çoktandır unuttunuz beyim, diye efendisinin etrafında dört dönerdi. Rakibi olan Manulaki'yi de biliyor, ondan daha üstün hizmet etmek ve Ârif beyi Galata'dan ayırmak için uğraşıyordu. Fakat muhakkak olan bir taraf varsa o da Ârif beyin Manolaki'ye daha mütemâyil bulunması idi. Çünkü şarkı şöyle idi.

– Galata'da Manolaki,
Beyoğlu'nda Mavi Taki,
Doldur, doldur içem rakı,
Bak benim hâlime canım kul olayım!.

Kadehlerin biri dolar, öbürü boşalır. Ârif bey, çok hürmet gördüğü ve içki masasında büyük bir zevk duyduğu usta Yorgi ile usta Pandeli'yi ihmâl etmesi Manolaki ile Mavi Taki'nin hizmetlerini böylece sıraya kordu. Bol bahşişleri, sarı altınları, çil gümüş mecidiyeleri, tavla pulu gibi masaların üstünde şakırdardı. Ârif beyin bütün zevklerini iyi bilen meyhaneciler, bazen bir saz heyetine onun çok sevdiği bu şarkıyı da söyletirlerdi:

– Allı yemeni, pullu yemeni,
bir bahçeden bir bahçeye salla yemeni!..
Yemenim turalıdır, sevdiğim
buralıdır, geçme kapım önünden
sevdiğim buralıdır.

İşte şarkının burasından Ârif Bey elindeki kadehi yere fırlatır, usta Yorgi ve Pandeli koşarak:

– Aman vire pasam, şimdi zabıta gelir, basımıza iş çıkar beyim diye yalvarırlar, o da zabıtaya okkalı bir küfür savurur, tekrar rakı ister ve Manolaki'nin yahut Mavi Taki'nin mütebessim yüzünü görünce de yumuşar, asabiyetinden vazgeçer durulurdu. Ustalar müşterilere:

– Ah vire, bu çocuklar olmasa bu adamı tutmak, kabil değil!... diye inlerlerdi.

İşte mülâzım Nâzım Bey bu sahneleri çok görmüş fakat bir gece Manolaki'nin hizmet ettiği meyhanede tabancalar, duvarları delik deşik etmişti.

Çerkes'lerle Arnavutların Mücadelesi

"Galata'da Manolaki, Beyoğlunda Mavi Taki" şarkısını söyleyerek Galata ile Beyoglu arasında kafa tütsüleyen, Abdülhamîd sarayının en gözde adamı Fehim Paşanın nişancı silâhşörü Ârif Bey, yine günlerden bir gün, Galata'da bir müddet oturmuş, esmer delikanlı Manolaki'nin getirdiği kesme billûr kadehlerden bir kaç tek attıktan ve önüne serilen ve bir tablo gibi süslü görülen meze sofrasına da pek iltifât etmedikten sonra, doğruca Beyoğluna çıkarak usta Pandeli'nin Hanaki adlı Birahanesine uğramıştı. Vakit akşamdı. Bir iki kadeh de burada Mavi Taki adlı sarışın Rum garsonunun elinden aldığı rakıyı devirmiş fakat içindeki sıkıntıyı yenemeyerek sokağa fırlamıştı. Akşamları Beyoğlunun havagazı fenerleriyle aydınlanan sokaklarından geçerek ve dilber kadınlarını seyrederek yürümekle belki içindeki sıkıntıyı geçirecekti. Bu ümitle Galatasaray karakolunun bulunduğu yere gelmişti.

Köşe başında harâb ve ahşap bir bina olan bu karakolun önünde cam bir fenerin içinde yanan havagazı lâmbası ortalığa loş bir aydınlık saçmakta idi. İşte bu sırada her taraftan kaçışan kadınlı erkekli bir kalabalık görmüş ve tam sarhoş bir hâlde halkı korkutan palabıyıklı iri yarı, kırmızı yüzlü Arnavut Mustafa Beyi de tanımıştı. Abdülhamîd'in muhafızlarından Arnavut Tahir Paşanın tüfekçilerinden Mustafa'yı kim tanımazdı. Elindeki parlak ve uzun saplı palayı iki tarafa savuran ve genç kızlara, güzel kadınlara sarkıntılık eden, zil zurna sarhoş Arnavut Mustafa'yı zaptedecek tek bir adam, bir

Allahın kulu da görünmüyordu. Ne bekçiler, ne vazifeli zâbıta memûrları zâten saraya mensûb üstelik Arnavut olan bu adamın yanına yaklaşamıyorlardı. İşte Çerkes Ârif Beyin burada kendini göstereceği tutmuş, tabancasını çekerek Mustafa'nın önüne dikilmişti. Sarhoş da olsa hasmını çok iyi tanıyan ve silâhından da korkan Mustafa durmuş, Ârif de ona,

– Bana bak, çabuk o palayı ver, yoksa şimdi seni ruhsuz yere sererim demişti.

Beyoğlunun içini karıştıran zorlu Arnavut Mustafa'nın, Çerkes Ârif Beyin tabancası önünde süt dökmüş kedi gibi uysal Galatasaray karakolundan içeri girmesi, Ârif Beye büyük bir şöhret katarken, bütün İstanbul Arnavutlarını ve başta tüfekçibaşı Tahir Paşa olmak üzere saray muhafızlarını kızdırmıştı.

– Mori bu nasıl iştir, Bizim Mustafa o jurnalcının önünde teslim olmuş inanılmaz vallahi! diyorlardı da başka birşey demiyorlardı. bu şâyia git gide kuvvetlenerek o zamanlar saraydaki Çerkeslerle Arnavutları birbirine düşürmüş ve iki taraf da çarpışmak üzere hazırlanmaya başlamışlardı. Nihayet hâdise bizzat padişaha kadar aksetmiş. Abdülhamîd derhal Fehim ve Tahir Paşaları huzuruna çağırtarak onları barıştırmış, bu sûretle işi ört bas etmeye muvaffak olmuştu. İki tarafa verilen hediyeler, maiyetlerindekilere yağan ihsânlar bu işin üstünden bir sünger geçtiği hissini vermişti. Fakat meşhûr bir ata sözü vardı ve boş değildi;

– Su uyur, düşman uyumaz!

Hakîkaten de öyle olmuştu. Aradan bir ay ya geçmiş ya geçmemişti. Çerkes Ârif Bey, gittikçe kabına sığamayarak dolaşıyor. Manolakilerle Mavi Takiler de efendilerinin bir dediğini iki etmiyordu. Yine böyle bir akşamdı. Mevsim bahar, ay Mayıs, gün Salı idi. Ârif Bey Beyoğlunda kafayı çekmiş ve o hızla Galata'ya inmişti. Usta Yorgi'nin meyhânesine girip bir masaya oturduktan sonra esmer delikanlı da güler yüzü ve kibar tavırlarıyla efendisinin mezelerini sıralamaya ona cevap yetiştirmeye çalışıyordu. Fakat Ârif Beyde bu akşam asabî bir hal, asık bir çehre verdi. Manolaki, en iblisane rolleri ile efendisinin keyfini yerine getirmeye çalışıyordu. Tam ona billûr kadehten bir rakı sunduğu sırada karşısındaki masadan alaylı bir ses duyulmuştu.

– Hep sana Manolaki, Mavi Taki'ler mi hizmet edecek, bir kadeh de bizden iç Ârif Bey!.. Her zaman tetikte duran Ârif Bey bu cümleyi söyleyen adamı tanımakta gecikmemiş, Tahir Paşa'nın tüfekçilerinden Arnavut Mustafa'yı görmesiyle arka cebinden çıkardığı simit wesson tabancayı boşaltması da bir olmuştu. Fakat büyük bir şans eseri olacak, kurşunlardan biri Arnavut Mustafa'nın avcı biçimi ceketinin sol cebinde bulunan fakfon tabakayı parçalamış fakat kalbini kurtarmıştı. Amma Abdülhamîd'in tüfekçisi de boş değildi. Tabancası içki masasının altında dizi üzerinde ateşe hazırdı. Bu tehlikeyi atlatınca daha iyi daha emin ateş etmiş, meşhûr kabadayı Ârif Beyi kanlar içinde yere sermişti. Bu sırada bizim mülâzım-ı evvel Nâzım Bey de oturduğu masadan dehşet içinde ayağa kalkmış, meyhânenin içi bir anda karışmış, usta Pandeli,

– Vire ne yaptınız Mustafa Bey, şimdi ne cevap vereceğiz! diye feryada başlamıştı. Bu sırada havâdis yıldırım gibi Beyoğlunun bütün sokaklarına dağılmış, meyhânenin önü kalabalıkta tıkanmış, gelen polisler de Arnavut Mustafa'yı tabancasıyla beraber alıp Galata karakoluna götürmüşlerdi. Götürmüşlerdi amma, artık Beyoğlunun meşhûr kabadayısı,

– Galata'da Manolaki, Beyoğlunda Mavi Taki!.. şarkısını söyleyemeyecekti. Çünkü isâbet kalbine vâki olmuş, Ârif Beyi ölüm öteki dünyaya alıp götürmüştü.

Hâdise Sultan Abdülhamid'e aksettiği zaman onu fena hâlde hiddetlendirmişti.

– Bu ne rezalet, diyordu, adamlarım birbiriyle vuruşuyor!.. Fakat kurnaz hükümdar, işin basit olmadığını sarayında için için kaynayan bir rekâbetin, Çerkes, Arnavut mücadelesinin bu yeni safhasından çok korkmuş bulunuyordu.

Abdülhamidin siyâseti şu idi. Kendi muhâfazasına itina eden bu iki unsuru birbirinden şüphe eder, birbirine itimâd etmez hâle getirmek ve bundan faydalanmak!.. Bu da şüphe yok ki, tehlikeli bir oyundu!. Fakat o bu kadarını da elbet arzu etmiyordu. Şimdi ne yapmalı da çerkeslerle Arnavutların arasını bulmalı idi. Arnavut Mustafa usûlen mahkemeye verilmiş, cinayet mahkemesi celseleri tıklım tıklım meraklılarla dolu olarak aylarca devam etmişti. Çok sadık ve mükemmel bir bende olan Arnavut Mustafa'nın bu Ârif Bey yüzünden idâmına başta tüfekçibaşı Tahir Paşa muârızdı. Abdülhamid'e sağdan soldan birçok ricalar da vâki olmuş, nihâyet hey'et-i hâkime üzerinde bu tüşebbüslerin tesi-

ri dokunmuştu. Nitekim karar günü Adliyenin içi, dışı insan alımaz bir hâlde dolu iken hey'et-i hâkime meselede bir müdâfaa-i nefs zarûreti görerek kararını hiç de beklenilmeyen bir şekilde vermişti.

– Tüfekçi mustafa efendi beraat etmekte idi.

Cinayet mahkemesini dolduran yüzlerce insan bu hükmü heyecanla dinledikleri sırada bir tabanca sesi, i'lâmın geri kalan kısmının okunmasına müsaade etmemişti. Zabtiyelerin ortasında mahkeme kararını dinleyen Arnavut Mustafa efendi üst üste yediği üç kurşunla kanlar içinde yere yığılmış, ortalık karışmış, hâkimler kürsünün arkasına sığınmış, halk çil yavrusu gibi birbirini çiğneyerek koridorlara doğru kaçışmış ve Tüfekçi Mustafa'yı kimin vurduğu bir türlü belli olmamıştı. Fakat o sırada Adliye binasına serasker dairesinden yetişen yardımcı kuvvetler, polis, jandarma ve askerin gayretiyle binayı kordon altına almışlar, içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye kimseyi bırakmamışlardı. Cinayet mahkemesinin görüldüğü salona giren zâbıta kuvvetleri hakimler kürsüsünün altında, 13 yaşında zekî bakışlı sarışın bir çocuğu bulmuşlardı elinde henüz soğumamış bir tabanca durmakta idi. Yapılan tahkîkât bu çocuğun kim olduğunu meydana çıkarmıştı. Bu Fehim Paşanın adamı meşhûr Ârif Beyin küçük kardeşi idi. Ağabeyisinin katilini dikkatle takip etmiş, bütün mahkemelerde bulunmuş, işin sonunun berâatla biteceğini anlayınca, koskoca adâlet cihazısının veremediği cezayı bizzât vermişti. Arnavut Mustafa'yı öldürmüştü. Ziya adındaki bu çocuk hapishâneye giderken, Abdülhamîd de Ârif Beyin ailesini Anadoluya sürdürüyordu.

Yunanlı Çete Reîsi Akrîtas

Makedonyanın karlı dağlarının eteklerinde sıralanan köy ve kasabalarda bir taraftan Bulgarların kesîf propaganda ve geniş teşkîlâtı, diğer taraftan Rumelilerin gittikçe artan tesirleri ve bunlara karşı Osmanlı devletinin giriştiği baskı hareketleri, Yunanlıları da harekete getirmiş onların da çeteler kurmasına yol açmıştı. Yunanlıların korkusu şu idi: Şayet bir gün Makedonya sahip değiştirirse çok çalıştıkları için bu güzel bölgenin Bulgar prensliğine, yahut da Sırp krallığına iltihâkı mükadder olabilir bundan da Yunanlılar çok şey kaybederlerdi. O hâlde Yunanlılar, Bulgarların teşviklerine, müsamahalarına, giriştikleri propagandaya rağmen Bulgarlarla beraber olmamalı, din ayrılığı bulunan Rumenlere de müsâid hareket etmemeli, hiç memnun kalmadığı Türklerin idâresinde de yaşamamalı idi. Yunanlılara düşen müstakil hareket etmek olmalı idi. Aslen Girit'li bir çete reîsi olan Akritas, bu sebeble ortaya çıkmış, Tesalya'da kurduğu teşkîlâtla, Bulgar çeteleriyle çarpışmaya başlamıştı. Yirminci asrın başından Meşrûtiyetin ilânı tarihine tekaddüm eden bir yıl önceye kadar, Makedonya'daki çetelerin en kuvvetlisi ve en amansız şefi olan meşhûr Bulgar Sarafof'a karşı koymayı lüzûmlu görmüş olan Akritas bu zorlu hasmı ile ciddî bir surette çarpışmaya mecbûr kalmıştı. Sarafof'un bir Bulgar komitacısı olan ve rakibi bulunan Sandanski'nin adamı Paniçe tarafından 13 Aralık 1907 Sofya'da katli tarihine kadar, Sarafof ve arkadaşlarıyla mücadele etmek Yunanlı çeteci Akritas'a pek pahalıya mal olmuş, fakat onu Vodina civarında ânî olarak bastıran Girit'li

komitacı, bir gece baskınında üç Bulgar çetesini pusuya düşürerek imha eylemişti, fakat Sarafof ve arkadaşı Garvanof bu baskından kendilerini kurtarmış, Yunanlı çeteci ile uğraşmaya devam etmişlerdi. Bulgar çeteleri elemanlarını daha ziyade Makedonya'dan seçiyor, yunanlı çetelere ise bilhassa Girit'den, Middili, Sisam ve Rodos'dan iltihâklar vukû buluyordu. Adalılar daha zekî, daha kurnaz ve son derece cüretkâr idiler. Her türlü kahpeliği beceriyor, daha erkekçe hareket eden Makedonya'lıları, sık sık pusuya düşürüyorlardı. Çeteler arasında bu mücadele devam ederken, Makedonya'nın her tarafında Osmanlı devletinin otoritesi sıfırdı. Komitalar vaziyete hâkimdi. 1895 de Boris Sarafof'un baskına uğrattığı Menlik kasabası tam üç saat çetecilerin elinde kalmıştı. Çok defa komitacıların bulunduğu bina sarılırsa, sırlarını ifşâ etmemek için dinamitle binayı havaya uçurarak ölümü tercih ettikleri görülmüştü. Bu yangınlardan ve ölenlerin feci manzarasından alınan fotoğraflar ise Fransız mecmûalarında Türklerin mezâlimi olarak dünyaya tanıtılıyordu. Köyden köye, kasabadan kasabaya gitmek, hele zenginler ve eşrâf için son derece tehlikeli idi. Çok defa ileri gelenlerin çocukları, karıları dağlara kaldırılıyor, ve bunlar için gayet ağır miktara varan kurtuluş parası isteniyordu. Maaş götüren posta arabalarının çok defa zamanı belli olduğu için dağlarda, vâdilerde buna rekafat eden memûrlar baskına uğruyorlar, bunları korumak için kuvvetli süvârî müfrezeleri, piyâde taburları tefrîk ediliyordu. Pek ender muvaffak olmalarına rağmen maaş zamanları bütün memûrlar ve zâbitler heyecan içinde bekliyorlardı. Her ka-

sabanın pazar kurulan günlerinde telâş ve heyecan fazla idi. Zira bu kalabalık günlerde hiç bilinmeyen bir yerde patlayan bir bomba bir çok kimselerin ölümüne sebep oluyordu, zira bu bombalar, Yunan, Bulgar çetecileri tarafından ya bir yumurta sepeti içine veya bir sebzevat küfesine bırakılıyor, patlamasıyla ortalık allak bullak oluyordu. Bu komitacıların bazıları bir köylü kıyafetinde veya satıcı gibi kasabaya giriyor, bir beyi öldürerek kalabalığın içine karışıp kayboluyordu. Casuslar, çok defa askerî birliklerimizin içine bir müteahhit olarak veya esnaftan bir fert olarak giriyordu. Meselâ bir askerî terzi, bir berber, ordu müteahhidi çok defa komitacılar hesabına hareket ediyor, zavallı saf ve temiz İstanbullu yahut Batı Anadolulu genç subayları söyleterek her şeyi öğreniyordu. İstanbulda konaklarda, yalılarda Bab-ı âlî ricâli, devlet erkânı paşalar, rütbe-i bâlâ eshâbı beyler rahat ve huzur içinde padişahın cenâh-ı himâyesinde yaşarken, sarayın muhafızları, tüfekçileri, Çerkes ve Arnavut unsurları, Beyoğlunu haraca kesmiş güzel Rum âşifteleri ve yakışıklı Rum delikanlılarıyla eğlenirken, Rumeli kan ağlıyor, müslaman halk, bir zamanlar Fatih babalarının, akıncı atalarının at oynattığı, baş eğdirdiği, diz büktürdüğü bu yerlerde, her gece, her gün, basılmak, asılmak, işkence edilmek korkusuyla uyku uyuyamıyor, işine gidemiyor, her nal sesi, her köpek havlamasından büyük bir endişeye kapılıyor, yahut da uzakta birbiriyle kırasıya döğüşen komitacıların silâh seslerini dinliyordu. Bu zavallı memleketin hali ne olacaktı? Osmanlı imparatorluğu bütün ihtişamiyle nerede idi. Niçin bu köy ve kasabaları bu

azgın, bu zâlim, bu yağmacı, bu dinsiz, imansız, Allahtan korkmaz, Peygamberden utanmaz çetecilerin eline bırakmıştı. Bunu sormak istiyordu ama, kim soracaktı. Müfettiş-i umûmî, Selânik'de oturuyor, her tarafta Türk askeri olmasına rağmen hâdiselerin bir türlü ardı arkası kesilmiyordu. Onun için Türkler, Yunanlılarla Bulgarların çarpıştığını, Girit'li Akritas ile Bulgar Sarafof'un çarpıştığını duyunca seviniyor, herkes gayr-i ihtiyârî:

– Cenâb-ı hak, bunların cezasını bizzât verecektir diye teselli buluyordu. Fakat yine her Makedonyalı Bulgarlardan daha fazla korkuyordu. Çünkü Sarafof'un kurduğu-dahilî teşkîlât -komitası mükemmel çalışıyor, bilhâssa Bulgarlar tarafından çok sevilen Deltchef bu teşkîlâtı 8 mıntıkaya ayırmıştı. Bunların merkezleri, Selânik, Manastır, Üsküp, Serez, Drama, Strumice, Menlik ve Edirneden mürekkebti, Teşkîlâtın karârgâhı Sofyada idi. Bulgarların bu faaliyeti Ulahların da hoşuna gitmemişti. O sırada aslen Makedonyalı olan Ulah Profesör Michaibamu, Türklere, bu kargaşalığı düzeltmek isterlerse iki Bulgarı yakalayıp asmaları lâzım geldiğini tavsiye etmiş, bunları da Boris Sarafof ve Bulgar Deltcheg diye göstermişti. Fakat Sarafof'un adamları profesörü tabanca kurşunlarıyla bir gün, delik deşik etmişlerdi. Makedonya, meşrûtiyete tekaddüm eden yıllarda cidden bir kazan gibi kaynıyordu. Ne Bulgarların kendi aralarında tam bir anlaşma vardı, Ne Rumenler, Yunanlılar, Sırplar aralarında bir neticeye varmış bulunuyordu. Herkes kendi başına hareket ediyor, çeteler ise önlerine gelen köy ve kasabaları soyup soğana çeviriyordu. Hele Arnavutlar, bu husûsta hiç bir millet farkı

gözetmiyordu. Osmanlı devletinin yeni tensîk edilmiş jandarma kuvvetleri, geceleri yarı bellerine kadar girdikleri dereleri, zifiri karanlıkta geçerek, sabah ayazlarında civardan tedârik ettikleri çalı çırpıyı parlatarak ıslak çamaşırlarını kurutmaya çalışarak, çok defa aç ve hattâ cephanesiz, bu Rumeli dağlarında eşkiyâ takibinde bulunuyor, kâh Bulgarların, kâh Yunanlıların hücumuna uğruyor. Bazen bir Rumen evinde, bazen bir Sırplı kasabasında sarılıyor, her pencere arkasında, her kapı ardında, her kayanın yanında, son kurşununa kadar kahramanca döğüşen bu Türk erleri, bu Türk subayları, imparatorluğun can alacak bir mıntıkasında vatanları için hayatlarını fedâ etmekten zerre kadar tereddüd duymuyordu. Bu meçhul kahramanların maalesef ne bir tarihi şimdiye kadar yazılmış, ne de onlar için bir âbide dikilmiştir. Rumelinin Türk milletine neye mâl olduğunu, ne fedakârlıklar pahasına muhâfaza edildiğini ve ne fecî bir harpten, Balkan harbinden sonra nasıl elden çıktığını bilmek, her Türk gençi için şüphe yok ki bir vatan vazifesidir. İşte bu şartlar içinde, bu gayr-i müsâid mıntıkada fakat vatanperver ve kahraman Türk zâbitlerinin arasında kurulan ve tam bir milliyet idealiyle hareket eden İttihâd ve Terakkî partisinin, buralarda nasıl kurulduğunu ve ne maksat takip ettiğini etraflıca anlatmaya çalışacağız.

Makedonya Meselesi Nedir?

Balkan yarımadasının dağlarla çevrili, nehirlerle sulanan bir takım dar vâdilerde, yeşil yaylalarının sıralanıp gittiği müstesna bölgesine -Makedonya- adı verilir. Burada çeşitli millet, türlü emeller, gizli gayeler kaynaşır. Bilhassa 19 uncu asrın sonlarında bu bölge, bütün Avrupa devletlerini meşgûl eden hayâtî bir mesele haline sokulmuş ve burası için sık sık bir takım tedbirler düşünülmüştür. Fakat büyük devletlerin karşılıklı menfaatleri, türlü rekâbet arzuları, Osmanlı devletinin hâriçten gelen bu müdâhale emellerini bertaraf etmek, muvaffak olamadığı zaman da onları oyalamak gayretleri, nihâyet içinden çıkılmaz bir durum yaratmış, sonunda Makedonya meselesi, birinci cihan harbine sebep olan hâdiselerden birini teşkîl etmiştir.

Makedonya meselesini büyük bir vukûfla tetkîk eden Belgrad Üniversitesi profesörlerinden Cvijiç ve bir Fransız mecmûası olan "Annales de Géographie" (Tome XV, 1906) de şöyle demektedir:

– Makedonya'da, Türk, Yunan, Sırp, Bulgar, Ulah, Arnavut topluluklarının mevcûdiyeti meselenin tek taraflı hallini güçleştirmektedir. Türklerin mevcudiyetini 400 ilâ 600 bin arasında sayarsak, bunlara Arnavutlar gibi diğer bir müslüman topluluğunu da katarsak, Makedonya dâvasının hallinde daha büyük müşküllerle karşılaşmış bulunuruz. Diğer taraftan Makedonya hıristiyanlarının çoğu Slav'dır. Biliyorum ki, Yunanlılar bu iddiâyı kabul etmeyecek, tarihî deliller döküp sayacaklardır. Bu delillerin kıymeti de olsa, toplulukların

bugünkü arzu ve emelleri önünde bir işe yaramayacaktır. Bence, Yunanlalır, Makedonya'daki toplulukları Yunanlılaştırmaya çalışacaklarına, sadece fikrî bakımdan onlara tesir etmeye çalışsalar daha iyi hareket etmiş olacaklardır. Makedonya Slavlarının talepleri ne etnografiktir, ne tarihîdir, ne de dinidir, Makedonya dâvâsı millî bir dâva değil içtimaî bir gerçektir. Sefalete düşmüş Hıristiyan topluluklarının feryâdından başka bir şey değildir. Bu kadar felâket ve sefalete düşmüş olan köylüler nasıl olur da etnoğrafik münâkaşalara girişir de Sırp mı? Yunan mı? Yoksa Bulgar mı olduklarını araştırabilirler. Onların bildikleri bir şey vardır. O da Türklerin idâresinden kurtulup keyfî idâreye son vermektir."

Profesörün Makedonya'nın içinde yaşadığı realiteye temas eden fikirleri boşa atılamaz. İşte bütün bu ihtiyaçlar, bilhassa hıristiyan topluluklar komitalar kurarak bu kurtuluşu temine çalışmışlar bu sebeple de Makedonyayı bir çeteler ülkesi, bir komitalar diyarı haline sokmuşlardır. Bu komitaların başındakiler için pek çok isim saymak mümkündür. Daha yirminci asrın ilk yıllarından beri Mihailovski ile Zonçef'in temsil ettiği bir grup meşhûr komitacı Sarafof'un başkanlık ettiği ve aşırı temâyülleri bulunan ikinci grup görülmekte idi. Sarafof arkadaşı Delçif ile daha o zamanlardan beri kurdukları (Dahili teşkîlât) adı verdikleri komitayı harekete getirmiş ve terorist metodlara başvurmuşlardı.

İlk ayaklanma mutedil komitanın idâre ettiği birinci grup tarafından meydana getirilmiş ve 1902 yılına tesâdüf etmişti. Bu Osmanlı devleti tarafından kolaylıkla

bastırılmıştı. Fakat Sarafof ve arkadaşlarının daha pratik ve daha mükemmel bir şekilde idâre ettikleri ikinci isyân, daha tehlikeli olmuş ve 1903 yılında görülmüştü. İşte bu ayaklanmada Makedonya baştan başa kana bulanmış, köyler, kasabalar cesetlerle dolmuş, Osmanlı İmparatorluğu bu hareketi bastırmakta epey müşkülât çekmişti.

Önceleri yalnız Bulgar çeteleri görülen Makedonya'da daha sonra Yunan ve Sırplar da faaliyete geçmişler, Bulgar'ların bütün gayretine rağmen Yunanlılar, onlarla beraber çalışmayı reddetmişlerdi. Bu karışık vaziyete Avrupanın müdâhalesinden başka çare görülmemiş yirminci asra kadar Osmanlı İmparatarloğunun hudûdlarının tamamiyetini muhâfazaya gayret etmiş olan İngiltere'yi, bundan böyle İmparatorluğu parçalamaya sevketmiş. Çarlık Rusya ise 18 ve 19 uncu asırlardaki siyâsetine aksi bir istikâmet vererek, bu defa Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına mâni olmaya kalkmıştı. Maalesef Abdülhamîd ricali bu tahavvülü göremişler, belledikleri eski skolastik siyâsetten ayrılmamışlardır. Avrupanın Makedonya işlerine müdâhale hakkını Berlin kongresinin meşhûr 23 üncü maddesi bahşetmekte idi. Hakkıyla tatbîk edilebilse idi, 23 uncü madde, bu bölgede eşitliği, hürriyeti sağlamakta idi. Eğer Makedonya'daki ıslâhât hareketlerine bakmak lâzım gelirse burada üç safha göze çarpmaktadır:

Birinci safha -1897 anlaşmasıyla Avusturya-Macaristan ve Rus Çarlığı, Makedonya'da ıslâhât yapılmasını, Osmanlı devletine tavsiye etmişlerdi. Fakat bu tavsiye Bâb-ı âlîden her hangi bir temînat istemeye kadar

gitmemişti. Fakat Osmanlı devleti, Avrupa devletlerinin günün birinde daha katî bir tavırla ve belki de daha sert bir şekilde bu ıslahat üzerinde duracağını anlayarak onlar istemeden evvel, kendi bir takım müsaadekârlıklarda bulunmayı düşünmüş ve hemen harekete geçmişti. 1902 de Abdülhamid bir ıslahat programı hazırlanmasını irâde etmiş ve bu programın tatbîki için 3 Rumeli vilâyet-i umûmî müfettişliği kurulmuştu. Bu umûmî müfettişliğe de daha sonra Hüseyin Hilmi paşa getirilmişti. Middili'de doğmuş ve büyük vatanperver Namık Kemal'in yanında yetişmiş bir çok güzide memûriyetlerden sonra bu vazifeye gelen Hüseyin Hilmi Paşa, Yunan kurnazlığı ile Türk enerjisini şahsında birleştirmiş olarak Avrupalılarca vasıflandırılmıştı. Hüseyin Hilmi paşa yerli halk ile işini kontrola gelmiş bulunan ecnebî memûrlar arasındaki ihtilâfı halletmiş ve işi bir müddet sulh ve sükûn içinde idâre etmiş. Bu sırada Avrupa devletlerinin mümessili bulunan Kont Lamsdorff Sofya ve Belgrad'ı ziyaret ederek Bulgar ve Sırp devlet ricaliyle görüşüyor, sonra Viyana'ya dönerek Makedonya'da tatbîki düşünülen bir ıslâhât programını hazırlıyordu. Sultan Abdülhamîd de 21 Şubat 1903 de bu programı kabul ederek tatbikini emretmişti. Bunda şaşılacak bir şey yoktu. Çünkü bu program, Türk Planının hemen hemen aynı idi. Yalnız yine de şunu tekrar etmek lâzım idi ki, meşhûr 23 ncü madde aynen tatbik edilemiyordu. Devletler hüsn- niyet gösteriyor, hattâ Bulgaristan, komitacıların çıkardığı iğtişâşı bizzat bastırıyordu. Her şey insanları ümide götürürken, işte Sarafof taraftarlarının ayaklanması bu tarihe tesadüf etmiş, beslenen bütün iyi niyetleri döktüğü kanlarla beraber

alıp götürmüştü. Bu hâdiseler üzerine o yılın son baharında 1903 senesi 3 Ekimde Avusturya'nın Mürzsteg şehrinde Avusturya-Macaristan imparatoru Fransuva Jozef ile Rus Çarı İkinci Nikola buluşarak Makedonya meselesini gözden geçirmişlerdi. Ve burada bir program üzerinde mutâbakata varmışlardı. Makedonya'da iki türlü kontrol teşkîlâtı olacaktı. Biri sivil memûrlar diğeri jandarma teşkîlâtı ile başarılacaktı. Sivil memûrların başında biri Rus diğeri Avusturyalı olan iki komiser bulunacak. Osmanlı devletinin umumî müfettişini bir gölge gibi takip edeceklerdi. Yerli halkın taleplerini dinleyecekler ve bir takım tavsiyelerde bulunabileceklerdi. İşte böylece Makedonya meselesinin ikinci safhası da 1903 sonbaharında başlamış bulunuyordu.

Avrupa devletleri bilhassa çok kifâyetsiz ve pek köhne olan jandarma teşkîlâtımızın ıslahını ısrarla istemişler ve Bâb-ı âlî de zararsız bir devlet olan İtalya'dan ve jandarma teşkîlâtı mükemmel bulunan bu memleketten Corcu paşayı getirtmiş ve maiyetine 6 büyük devletin yüksek rütbeli 6 jandarma subayı verilmişti. Bu teşkîlâtın merkezi Selânik kabul edildi ve şöyle bir taksime tâbi tutuldu. Yüksek rütbeli Fransız jandarma subayının bölgesi Serez, İngiliz zâbitinin mıntıkası Drama. Avusturyalı jandarma subayları Üsküb'e, İtalyan jandarma subayları da Manastır'a ayrıldı. Almanlar bu teşkîlâta subay göndermeyi reddetmiş ve bu hareketi Osmanıl İmparatorluğunun iç işlerine müdâhale saymıştı. Daha o zamandan Türk zâbitlerinde Almanlara karşı bir hayranlık ve sevgi başlamıştır. Bunun İttihâd ve Terakkî elemanları için de büyük rol oynayacağına

şimdiden işaret etmek isteriz. Osmanlı devleti bu subayların teknik işler ve talîm ve terbiye ile meşgûl olacağını zannederken bir de baktılar ki, bunlar mahallî âsâyişe burunlarını sokmakta ve devletin işlerine müdâhale etmekte idiler. Hattâ Fransız binbaşısı Vérandm teknik meselelerde Corcu paşaya bağlı olduğunu, fakat, Makedonya'nın âsâyiş ve emniyeti için Fransa hükûmetinden emir alacağını söylemişti. Bâb-ı âlîyi büsbütün hiddetlendirmişti. Fakat 1904 karışıklıkları da bu ıslâhâtın kâfî olmadığını göstermiş ve nihâyet Rus ve Avusturyalıların kötü niyetleri işe İngiltere'yi ve Fransa'yı karıştırmış. Üçüncü safha başlamıştı.

Bu safha 1905 senesi 17 Ocakta başlar, bu iki devlet, mâlî sâhada ıslâhât derpîş eden bir nota vermişler ve bir takım mütehassıslar göndermişlerdir. Osmanlı Bankasını bir devlet gibi, iç işlerimize karıştıran bu üçüncü safha da her türlü iyi niyetten uzaktı. Velhâsıl Makedonya meselesi, meşrûtiyetin ilânına kadar sürüp gitmiş ve kangren olmuş bir yaradan başka bir şey değildi.

Manastır'da Atılan Kurşunlar

İkinci meşrûtiyetin müjdesini hiç şüphe yok ki, Manastır'da atılan tabanca sesleri bütün dünyaya ilân etmiştir. Abdülhamîd'in şahsına bağlılığı ile şöhret yapmış bulunan Arnavut Ferik Şemsi Paşa, dağa çıktıklarını haber aldığı Niyâzî ve Enver Beylerin ya ölüsünü veya dirisini padişaha göndereceğini vaad ile işe başlamış ve 8 Temmuz 1908 senesinin Çarşamba günü daha sabahtan

Manastır telgrafhânesinin üst katında makine başında zât-ı şâhane ile karşı karşıya kalmıştı. Ferik Şemsi Paşanın padişaha vaad ettiği şu idi:

– Zât-ı fahâmetpenâhîlerine şunu kat'iyetle arzederim ki, bir süvârî alayıyla takiplerine bizzat çıkacağım bu âsiler, ya hayyen veya meyyiten istîsâl edilerek cezayı sezalarını er ve geç bulacaklardır efendimiz!.. Sultan Abdülhamîd, en sâdık adamının bu tatminkâr vaadlerinden biraz ferahlayarak Yıldız sarayındaki husûsî telgraf dairesinden ayrılmış fakat bir saat sonra da bu işe yarar adamının İttihâd ve Terakkî Cemiyetine mensûbu genç bir mülâzım-ı evvel tarafından beş kurşunla faytonunun içine kanları akarak yığıldığı haberini de almıştı. Bu haber, Kızıl Sultanı dehşet içinde bırakmış, etrafındakilere korkulu gözlerle bakarak:

– Desenize ki, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti korkulacak bir ocak imiş!.. diye de izhâr-ı hayret eylemişti. Evet, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, idealist unsurları, her fedakârlığı göze alan mensûbları ile cidden korkulacak bir teşekküldü. Henüz yirmi dördünde bulunan genç bir mülâzım, o da gözü bağlı girdiği, bir elini tabanca diğer elini Kur'ân-ı Kerîm üstüne koyarak yemin eylediği, ölünceye kadar hizmete âmâde bulunduğu bu cemiyetin bir ferdi sıfatıyla uhdesine düşen bu vazifeyi yerine getirmişti. Çünkü cemiyetin ileri gelenleri, başlarına geleceği çok iyi tahmin etmişlerdi. Ferik Şemsi Paşanın hiç şakası yoktu ve padişaha bağlılığından da kimsenin zerrece şüphesi olmamalıydı. Bir alay süvârî ile çevireceği Resne dağlarında bir avuç taraftarı ile ne Niyâzî Beyin, ne de daha ileride Enver Beyin fazla mu-

kâvemete mecâli olabilirdi. Bunlar ya sonuna kadar dövüşerek ve vurularak ölecekler, yahut da ister istemez teslim olacaklardı. Hürriyet hareketi daha doğmadan böylece boğulmuş olacaktı. O hâlde Selânik merkezi ve Manastır şubesi bu tenkil hareketine karşı bîgâne kalamazdı. Derhal mülâzım-ı evvel Atıf Bey (Âtıf Kamçıl - Atatürk devrinin Büyük Millet Meclisi âzası) kararını vermiş, bu şerefli vazifeyi üzerine almıştı. Daha bir gün evvel Manastırda o geceyi heyecanla geçiren Âtıf Bey, Prevezeli Ahmet Talât Bey adında bir Cemiyet mensubundan tedarik ettiği parabellum toplu tabanca ile yedi el ateş edebilir, ve bunlardan bir kaçını mutlaka Şemsi Paşaya isâbet ettirebilirdi. Kaldı ki, Âtıf Bey mükemmel bir nişancı idi. 8 Temmuz sabahı o da heyecanlı idi. Bir alay Boşnak ve Arnavut suvari askerinin ortasında bineceği faytonun önünde veya içinde paşayı vurmak her kula nasip olacak şey değildi. Cesaret, soğukkanlılık ve kuvvetli bir azme ihtiyaç vardı. Fakat Âtıf Bey'de de bütün bu vasıflar fazlasıyla mevcuttu. O sabah Manastırın postahâne meydanı, iğne atılsa yere düşmez kabilinden bir kalabalıkla dolmuş taşmış, kişneyen suvari atları, birân evvel hareket etmek için âdeta sabırsızlanmışlardı. Dizginler ellerinde, sırtlarında martinleri hazır bir vaziyette duran palabıyıklı, levend endamlı suvari askerleri de postahâne önünde duran faytona paşanın binmesini bekliyorlardı. Vakit kuşluğa yakındı. Paşa biraz sonra gözükmüş, suvâri borazanları evvelâ hazır ol emrini vermiş sonra da ata binmeleri kumandası duyulmuştu. Orta boylu, kırmızı yüzlü sarışın ve yüzü matrûş olan Şemsi Paşa, sert bakışlı, asker tavırlı

bir kimse idi. Göğsü kordon ve nişanlarla süslü, elleri beyaz eldivenli, belinde sırma kemeri ve parlak kılıcı, başındaki astragan siyah kalpağı ile esâsen heybetli idi. İşte tam bu sırada bir tabanca sesi, kalabalığın arasından paşaya pek yakından tevcîh edilmiş bir namlu, ateş ve alev saçarak gürlemiş, halk karışmış, jandarma ve polis kordonu kopmuş, suvari askeri martinlerini indirerek evvelâ birkaç el havaya boşaltmış, sonra da halka silâhları çevirmişti. Paşa üst üste yediği beş kurşunla kanlar içinde faytonun önüne yığılmış genç bir sivilin kalabalığın arasından sıyrılıp kaçtığı görülmüştü. Askerler bağırışıyor.

– Tutun, vurun, yakalayın!.. sesleriyle ortalığı çınlatıyorlardı.

Kaçanı kovalayanlar da vardı. Fakat halkın içinde gizlenmiş bulunan İttihâd ve Terakkî adamları soranlara

– Şuradan geçti, şu köşeyi döndü, o tarafa gitti!..

Gibi şaşırtıcı sözler söylüyor, bambaşka istikâmetler tavsiye ediyordu.

Polis ve jandarmanın devamlı araştırmalarına rağmen, Manastır kumandanının katili bir türlü bulunamıyordu. Hakikatte mülâzım-ı evvel Atıf Bey, böğrüne yediği bir kurşunla fazla olarak yaralanmıştı da!.. Fakat bu kargaşalıkta, Arnavut askerlerinin havaya boşalttıkları silâh sesleri ve halkın panik yaparak önüne gelen sokağa kaçıştığı sırada, meşhûr Drahor köprüsünü geçen Âtıf Bey dar sokaklara saparak ve elini yarasına bastırarak ortadan kaybolmuş, tesadüfen bir ayakkabıcı dükkânına girmiş, içerde çalışan usta ile çırağına eğilip:

– Ayağımı sıkan şu ayakkabıya bakınız!.. diyerek onları yere bakmaya teşvik etmiş ve işte bu sırada arka cebinden çıkardığı mahut fakat şimdi tamamen boş olan tabancayı onlara çevirerek:

– Kıpırdamayın ha!.. Her ikinizi şimdi yere sererim... Küçük sen kalk kepenkleri indir!.. Çırak verilen emri aynen yerine getirmiş, mum yakarak oturan bu üç kişiyi kimse fark edememişti. Saatler geçip de kalabalık dağılınca, herkes evlerine kapanınca ve el ayak kesilince, mülâzım-ı evvel Âtıf Bey yine boş tabancasının namlusunu çevirerek kepenkleri kendisi için kaldırtıp, tekrar indirmiş, dükkânı terk etmeden evvel usta ile çırağına da:

– Şayet arkamdan çıkar, sağa, sola seslenmeye kalkarsanız, köpek leşi gibi kendinizi kaldırım üstünde bulursunuz!.. demişti. Usta, çırak için susmaktan başka yapacak bir şey yoktu. Âtıf Bey, havanin karardığı ve gecenin başladığı bir sırada, çok ihtiyatlı ve son derece dikkatli bir yürüyüşle bir iki sokak ötede cemiyetin mensûblarından zâbit arkadaşı, Mahmûd Beyin evine (merhum Siirt mebûsu ve Atatürkün yaveri) iltica etmiş, geceyi orada geçirmiş, yarası pansuman edilmiş ve ertesi günü teşkîlâtın adamları bu cesur zâbiti tehlikeli bir mıntıka olan Manastırdan kıyafet tebdîli ile Selânik'e kaçırmışlardır. Ferik Şemsi Paşa gibi cesur ve sadık bir adamını kaybeden Yıldız, her türlü şiddetli inzibatî tedbirleri almış olmasına rağmen, bir müddet sonra 21 Temmuz 1908 de hürriyeti ilândan başka yapacak tek şey bulunmadığına kanâat getirmişti. Bütün dünya anlamıştı ki, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti şayet bir şeye

karar vermişse o mutlaka olacaktı. Bunda kimsenin şüphesi olmamak lâzım geliyordu.

İkinci Meşrûtiyetten Evvel Selânik

İkinci meşrûtiyetin ilânından biraz evvel Selânik, Osmanlı İmparatorluğunun en gözde, halkı en fazla uyanık, şehir hayatı bir Avrupa beldesinden hiç de geri kalmayan mühim bir merkezi idi; Karaburun'dan bütün sahili takip edip giden körfez bir taraftan göl gibi durgun bir su sathı meydana getirirken, uzakta bugünkü Yunanistanın en yüksek tepesini teşkîl eden meşhûr Olimpus dağının dik yamaçlarını, karlı zirvesini de bu siluete ilâve ederek emsalsiz bir tablo vücuda getirmektedir. Esâsen şehir, daha alçak bir takım tepelerin yamacında yukarıdan aşağıya doğru inen dik sokaklarla ve bunları ufkî olarak kat'eden caddelerle kendini göstermektedir; iki ufkî caddeden birinin üzerinde hükûmet konağı diğerinde Hamza Bey camii bulunur; dik sokakların hepsi denize ulaşır. Ufkî caddelerin vardığı Vardar kapısı, geniş bir meydana açılır. Bu geniş meydan büyük kahveler, gazinolarla çevrilmiştir. Yaz günleri, güneşin bir yanardağ gibi devrilip parçalandığı ufukta deniz üzerinde bıraktığı gül rengi kırmızılığı, denizin morluğu ve göğün pembeliği ile karıştırmak mümkündür. Havagazı lambalarının, iri lüküslerin aydınlatığı bu geniş meydanda kaldırımlar üstüne bırakılmış hasır iskemle ve masaların arasında dolaşan genç ve açık göz garsonların çeşitli, ahenklerle haykırıp seslendikleri, kahve, çay, limonata ve nargile ısmarlamalarını uzaktan

seyretmek bile bu manzaraya müstesna bir tatlılık bahşeder. Masalarda üstü başı temiz beylerin, genç zâbitlerin neşeli konuşmalar, arada sırada savurdukları kahkahalar, mesûd bir milletin, kendine güvenen bir kalabalığın iyi yaşayışına delâlet eden en büyük te'mînâtı yabancının gözleri önüne sermiş bulunur. Her kahvenin büfesi gâyet geniş, son derece temizdir vitrinlerinde yüz, yüz elli bardak durur; Nargilelerin ateşlerine marpûçlarına, ağızlıklarına husûsî bir itina gösterilir; diğer taraftan caddeden gelip geçenlerin seyrine de doyum olmaz; genç ve güzel kadınlar, ecnebiler, genç mektepliler, bitip tükenmeyen gezintilere çıkmış gibidirler; Hamza Bey caddesine yakın ve kapalı çarşının bulunduğu Sabri Paşa caddesi de üstü kapalı ahşap dükkânlarıyla bir kısım halkı kendine çeker; burada kıymetli kumaşlar, mücevherât satıcıları, mu'tenâ giyim eşyası teşhir edilmektedir. Güneş batmadan evvel açılmış olan ve masaları gölgeleyen bahçe şemsiyelerinin rengârenk manzarası, yoldan geçenleri imrendirecek kadar güzeldir. Bugünkü Selânik üniversitesi ki, vaktiyle Selânik idadisi idi, Beyaz kuleye kadar uzanan bu geniş caddeye devrin padişahı Sultan Abdülhamid'in adı verilmişti. Hepsi mermer cepheli ve aynı irtifada son derece güzel, estetiğe uygun konsolosluk binaları, ticarethanelerin, yüzlerinde röliyef kabartmalar, armalar ve kapılarının önünde heykeller sıralanmış o devrin mimârîsine uygun binalar uzanıp gider; Beyaz kule ile Sabri Paşa caddesinin kavşak noktasında Olimpus gazinosunun önü, hârikulâde güzel bir rıhtım ile denize varır. Bu muhteşem binaların altında sayısız gazinolar, sinema-

lar, kafeşantanlar, barlar sıralanmaktadır. Masalara oturanlar bir taraftan denizi, güneşin muhteşem gurubunu, diğer taraftan da caddeden bir aşağı bir yukarı gruplar halinde gezinen genç mekteplileri, aileleriyle beraber akşam seyranına çıkmış genç kızları ve güzel şık hanımları seyrederlerdi. Olimpus gazinosunun biraz gerisinde Yonyo adını taşıyan gazinoya genç İttihâd ve Terakkîci zâbıtan müdâvimdi. Burada parlak çizmeleri, ütülü kilot pantolonları, güzel üniformaları ile beyaz eldivenleri, başlarında kalpak olan suvârî subayları ile başlarında kırmızı fes, küçük püskül ve ayaklarında uzun pantalonları ile piyâde zâbitleri gelir, kahve içer, sigara tellendirir, yahut nargile hoşurdetirlerdi. Daha geride sivillerin daha fazla devam ettiği, bazı hafiyelerin de yer altığı Kristal gazinosu da buradan görülürdü. Bu gazinonun üstünde Selânik Kulübü vardı ki, orada daha ziyâde gayr-i müslim unsurlar göze çarpar, şehrin ileri gelen Mûsevî ve Rum tüccârları burada yemek yer, içer ve kumar oynarlardı. Bu gazinonun ışıkları geç vakitlere kadar her taraftan görülürdü. Yonyo gazinosunun içinde camekânlı ayrı bir bölme vardı ki, zâbitân burada toplanırdı. Babamla kaç defa burada oturmuş ve oraya gelen zâbitlerle onun konuşmasına şahid olmuştum. Bir defasında bir erkân-ı harp zâbitini göstermişti.

– Bu, demişti, Erkân-ı harp kolağası Mustafa Kemal Beydir. İyi bir zâbittir. Çok şık gezen bu subayın saçları altın sarısı, gözleri gök mavisi idi. Çok tesirli bakışları vardı. Fakat buraya kimler gelmezdi ki, sivri ve uçları kalkık bıyıkları ile orta boylu çok yakışıklı genç bir zâbit Enver Bey, sivil ve babacan bir adam Talât Bey, dok-

tor Nâzım, İktisat hocası Cavîd Bey, Mustafa Necîb, yine asker olan İsmail Canbolat B., Yenibahçeli Şükrü Bey, Serez Maarif Müdürü Şükrü Bey (maslûb) hepsi bu Yonyo'da toplanırlar, gülerler, eğlenirlerdi.

Bu gazinolarda her nevi içki vardı, zâbitânın hoşuna giden Kristal kadehlerle sunulan Nahmiyaz rakısı, kalın dublelerle ikrâm olunan bira var idi, fakat diğerleri daha başka şeyler de içerlerdi. Bu gazinolarda kibar kadınlar da vardı, fakat ekserîsi ecnebi ve gayr-i müslimdi.

Mâmâfîh şehrin ikinci planda gelen yerleri de mevcuttu. Kemeraltı denilen mahal, Hamza Bey caddesine yakındı, burada her nevi komitacılar, külhan beyleri toplanır, aralarında eğlenirlerdi. Bu delikanlıların fesleri vişne çürüğü kırmızısı, püsküllleri uzun ve baskı yaptığı yerlerde çöküktü. Bu gençler uzun boylu ve pek afili idi. Bu gazinolarda çalışan garsonlardan, tezgâhta içki ve meze verenlerden hiç biri Türk değildi. Türk hiçbir zaman gazinoculuk, meyhanecilik, garsonluk yapmazdı. Türk dünyaya emretmeye, hükmetmeye, içip, caka yapmaya gelmişti. Böyle adî işlere asla tenezzül etmez ve içtiği, yediği şeyin parasını bol bahşişiyle verir, çıkar giderdi. Olumpos'la Beyaz kule arasındaki caddede treylebüs gibi bir uzun direk ve küçük bir makara ile elektrik telinden cereyân alarak işleyen tramvaylar, bonmarşe vitrinlerine konmuş oyuncaklar gibi, bu büyük caddede bir taraftan diğer tarafa süratle gidip gelirdi. Beyaz kulenin muhteşem şeref direğinde ise ay yıldızlı Türk bayrağı tıpkı bir zamanlar bütün Balkanların kalelerinde dalgalanan emsâli gibi, batıdan

esen rüzgârların önünde, süvârîsini beğenmiş asîl bir at gibi şahlanır dururdu. Almanya içerlerine at sürmüş Türk akıncılarının rûhu, elbet o dalgalandıkça mezarlarında rahat ederdi. Ramazanlarda, Hamza Bey caddesinin iki tarafındaki kahve ve gazinolarda hayâl perdeleri kurulur, karagöz oynatılırdı. Devrin meşhûr sanatkârları, bu perdenin arkasından İstanbul'un saray ve konaklarında geçen türlü maceraları anlata anlata bitiremezler, harem ağalarını, saray adamlarını, İstanbul efendilerini, yüksek sosyeteye mensûb kadınların çeşitli âşifteliğini hikâye ederler ve bir sürü taklitlerle sarayların, sultanların, vezirlerin hayatını bize öğretmeye çalışırlardı. Selânik'in bu sigara dumanından buğulanmış havasında, Osmanlı imparatorluğunun ibret dolu pâyitahtı, bütün gizli köşeleri ve meşhûr sîmâları ile önümüzde resmî geçit yapar ve bir perdede, bütün imparatorluk bir tablo gibi meraklılara gösterilirdi. Katıla katıla güldüğümüzü hatırlarım. Meğer boşuna dememişler,

– Güleriz ağlanacak halimize!..

İttihâd ve Terakkîye Nasıl Girilirdi?

Sultan Abdülhamid'in müstebid idâresine karşı için için kaynayan İstanbulun yüksek mekteblerindeki gençlik arasında ilk âşinâlarını bulmuş olmakla beraber, hakîkî çehresini ve samimî maksadını Selânik'te kurulmuş olan şubesinde göstermiş olan İttihâd ve Terakkî, şu kadro ile tarihin karşısına çıkmakta idi:

Askerî rüştiye müdürü Bursalı Tâhir, Vilâyât-ı selâse posta telgraf baş kâtibi Talât, Selânikte Müşîrlik yâ-

veri Kâzım Nami, Askerî rüştiyesi fransızca muallimi Naki, Mithat Şükrü (kâtib-i mes'ûl), Rahmi (İzmir vâlisi), Hakkı Süha (Bursa'lı), Mücâhid Ömer Nâcî, İsmail Canbolat (maslûb), Edip Servet. Bu, on arkadaş 1906 senesi Temmuzunun 22 inci Cuma günü öğleden sonra, İsmail Canbolat'ın Selânik'te yalılar semtinde Baron Hirş hastahânesi yakınındaki evinde içtimâ etmiş fakat metaâkib toplantıların selâmeti bakımından Mithat Şükrü'nün Yalılardaki evinin selâmlığında yapılmasına karar vermiş ve öylece hareket etmişlerdi. Cemiyetin ilk adı (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) idi. Fakat bu on arkadaş, her gece yahut gün aşırı hep aynı evde toplanmanın dikkati çekeceğini düşünerek aralarından üç kişiyi –Hey'et-i Âliye- adı altında bir komite teşkîline memûr etmiş ve bu heyet, Talât bey (Paşa), İsmail Canbolat ve Rahmi beylerden terekküb etmişti. Bu heyetin gayesi şu sûretle hülâsa edilebilirdi:

Abdülhamid idâresini devirmek, memlekete şâmil geniş bir hürriyet ilânını başarmak, halkın hâkimiyetine dayanan meşrutî idâreyi tesis ve Meclis-i Mebûsânın mürâkabesini temin eylemek, vatandaşlara hukûk-i beşer beyânnâmesinin sağladığı hakları bahşetmek, hâkimiyetin hükümdarla millet arasında müsâvî bir şekilde tasarrufunu tahakkuk ettirmekti. Bu neticenin istihsâline kadar mücadele edilecek ve Cemiyete genç, münevver, idealist vatandaşlar alınacaktı. Hepsi bu gayenin istihsâli için ölümü göze almışlar ve namusları üzerine yemin etmişlerdi. Bu günlerde faaliyet azamî bir şekil almış, üçer kişilik gruplar halinde cemiyete yeni âzalar kaydedilmeye başlanmıştı. 1906 senesi Eylül'ünde, ba-

şında sarık ve hoca Mehmet Efendi adıyla Paris'ten kalkıp Selânik'e gelen doktor Nâzım Bey (maslûb), çoktandır Pariste faaliyette bulanan ve birçok münevverlerin dahil bulunduğu (İttihâd ve Terakkî) adındaki cemiyetin ismine uyularak bu Selânikte kurulan cemiyetin de aynı adı almasını istemiş ve arzusu kabul olunarak (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) adını, (Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti) şekline kalbetmişti.

O zamana kadar Hey'et-i Âliye ismi verilen üç kişilik komiteye, bundan böyle (Hey'et-i merkeziye) denilmiş ve kısa zamanda bir çok arkadaşlar cemiyete kaydedilmişti ki, bunların içinde Erkân-ı harb binbaşısı Enver Bey'e Üsküpten gelen Necip Draga ve Ohrili Eyüp Sabri bilhâssa zikredilmeye değer ehemmiyette idiler. Gelenler merâsimle cemiyete kaydolunuyor, sonra da tahlif edilerek ellerine bir mühür verilip gittikleri yerde cemiyetin bir şubesini kurmalarına müsaade olunuyordu. İttihâd ve Terakkî cemiyetine dahil olmanın şartları ve merasimi şöyle idi: Cemiyete girecek kimselerin daha ziyâde genç, enerjik, iyi ahlâk sahibi, metin seciyeli, fedakâr ve her türlü ferâgati göze alacak karakterde olmasına ehemmiyet veriliyor. Bu meziyetleri şahsında toplamış kimseye yemin edeceği gece, bulunacağı mahal ve saat bildiriliyordu. Partiye dahil olacak namzedi takdîm eden kimse, cemiyetin tanınmış bir âzâsı olmakla mükellefti. Bu arkadaş delâletini yapacağı kimseyi aralarında kararlaştırdıkları işâretle bulup götürüyor, tenhâ bir yerde gözünü bağlıyor, sonra da zikzak bir yürüyüşle götürülmesi lâzım gelen evin kapısına ulaştı-

rıyordu. Burada kılavuzluğu yapan parti mensûbu yaklaştığı kapıya muayyen bir işâretle vuruyor ve hafifçe,

– Muin ve biraz sonra da üç defa Hilâl diye sesleniyordu.

İçerdekiler de aynı şekilde mukâbele ettikten sonra kapı açılıyor ve hâneye giriliyordu. Namzedi tavsiye eden kimse arkadaşına şöyle soruyordu:

– İttihâd ve Terakkî Cemiyetine girmekte hâlâ ısrar ediyor musun?

– Evet ediyorum!.. deyince gözündeki bağı çözüyor ve onu elinden tutarak oldukça loş bir odaya sokuyordu. Burada tekrar gözleri bağlanan namzed ikinci bir odaya götürülerek bir masanın önüne getiriliyor ve gözü bağlı olduğu hâlde bir sandalyeye oturtuluyordu. Bu masanın gerisinde kırmızı cübbe giymiş gözlerinde siyah maske bulunan üç adamın karşısına çıkmış oluyordu. Bunlardan ortadaki kendisine şu suretle hitabediyordu:

– Arkadaş, cemiyetimize dâhil olmak arzusunu göstermişsin, arkadaşımız seni tezkiye etmiştir, biz de kabul ettik, yalnız sana tekrar soracağız, Cemiyete girmekte ısrar ediyor musun?

– Evet, ısrar ediyorum!.. deyince o zaman şöyle bir hitâba marûz kalıyordu:

– Arkadaş,sağında Kur'ân-ı Azîmüşşân, solunda bir tabanca var. Ayağa kalkarak sağ elini Kitâbullâh üzerine, sol elini silâh üzerine koy, sana tekrarlayacağımız yemini, kelime, kelime telaffuz et. Sonra gözlerin-

deki perdeyi indirecek ve seni aramıza almış bulunacağız!.. İttihâd ve Terakkî Cemiyetine dahil olmak arzusunu duyan namzed, bu sûretle hareket ettikten sonra delili tarafından gözleri açılarak, yarı karanlık, yarı aydınlık bu odada, kırmızı cübbeleri ve siyah maskeleri ile karşısında üç kimseyi görüyor fakat birini tanımadan odadan, sonra da evden çıkıyordu. Evi terk etmeden evvel kendisine şayet bu cemiyete ihânet ederse sonunun ölüm ile biteceği de bildiriliyordu. Tekrar geldiği yollardan yine gözleri bağlı olarak onu tavsiye eden arkadaşı ile ilk buluştukları yere kadar eli kılavuzun elinde yürüyen bu adam, nihâyet tenhâ bir yerde gözlerindeki bağ çözülmek sûretiyle bu korkulu ve heyecanlı maceradan kurtuluyor, dâhil olduğu cemiyetin hiçbir zaman tam kadrosunu, içinde olanların kimlerden ibâret bulunduğunu öğrenemiyor, kendisine verilen vazifeyi yapmakla mükellef olduğunu dâima düşünüyordu. Yalnız şunu biliyordu ki, gireceği cemiyetin bütün mensûbları ona her türlü yardımı yapmaya hazırdırlar. O yalnız muayyen bir parolayı telaffuz etsin, bir takım işaretleri göstersin, o zaman hiç tanımadığı kimselerin kendisine nasıl yaklaştığını, ona nasıl muavenet ettiğini görecektir. Şâyân-ı şükrân olarak kaydedilebilirdi ki, İttihâd ve Terakkî Cemiyetine dahil olmuş kimseler içinde tek bir hain veya bir âdet casus çıkmamış, ölümü tercih ederek partinin esrarını kimseye vermemiştir. Ne partiyi terkeden, ne istifa eyleyen, ne de cemiyetten koğulana rastlanmamıştır. Girenlerin hepsi, son dakikalarına kadar vazifelerini bütün ciddiyeti ile başarmışlar, gayeleri uğrunda ölümü hiçe saymışlardı. Bu cemiyetin

meşhûr kurucularından Talât Paşa, Berlin sokaklarında bir Ermeni kurşunu ile şehit olmuş, bu cemiyetin kahraman bir âzası olan Enver Paşa, Moskoflara karşı açtığı muazzam bir muhârebenin içinde alnından yediği kurşunla şahadet şerbetini içmiş. Bahaeddîn Şâkir Bey, Prens Saîd Halim ve Cemal Paşalar yine Ermeni suikastçilerinin ateşine hedef olarak ebedî âleme intikal etmişlerdi. Diğer İttihâdçılar içinde bazıları talihsizliklere uğrayarak boşu boşuna heder olmuşlar, hayatta kalanlar ise ulvî gâyelerine ebediyyen sâdık kalmışlardı. Bunların içinde Türkçülüğün ana hatlarını çizmiş olan Ziya Gökalp, İslâmlık prensiplerine sadâkati ile tanınmış Emirî Efendi, millî mücadelede hizmetleri inkâr edilemeyecek derecede mühim olan Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Rafet Paşa, bu cemiyetin güzide şahsiyetleri içinde sayılacağı gibi Celâl Bayar da bu cemiyetin İzmir kâtib-i mes'ûlü olarak vazife almıştı.

Berlin Drank Bağdâd*

Prens Bismark'ın Ayastafanos muâhedeseni tâdil maksâdıyla Berlin'de topladığı konferans, Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir safhanın başlangıcı sayılacak derecede ehemmiyetli idi. Bu toplantıda Avrupa'nın büyük devletlerini Alman siyâsetine yaklaştırmak için hakikatte Osmanıl İmparatorluğu topraklarından bağışlarda bulunmuş olan Bismark, Kıbrıs'ı muvakkaten kaydıyla da olsa İngiltere'ye vermek, Bosna-Hersek'i aynı

* Berlinden Bağdada manâsına gelmektedir. (S.N. Tansu)

şartlarla Avusturya'ya bırakmak, Fas üzerinde Fransız mutalebâtını tervîç eylemek sûretiyle bu devletleri Şark'ta Almanya'nın müstakbel gelişmelerine karşı ister istemez göz yummaya zımnen mecbur etmiş ve hakikatte tasarladığı Berlin-Bağdâd şeklinde daha sonra ifâde olunan gayenin istihsalini temin eylemişti; bilhassa 19 uncu asırda Rusların Herçi bad-âbad, büyük Petro'dan ve ikinci Katerina'dan beri güttükleri boğazlara hâkim olmak, Akdeniz'e inmek planının, Alman İmparatorluğunun menfaatlerine büyük bir darbe olacağını Bismark çok iyi görmüş, üstelik Panislavizmin Balkanlı milletleri Rusyanın etrafında toplayacağını da hesaba katmıştı. Bu sebeple aynı ırktan bulunan ve dostu müttefiki olan Avusturya-Macar İmparatorluğunu Balkanlara sürmek ve esaslı stratejik sâhalara yerleştirmek arzusuna kapılmış ve bunu da Berlin kongresinde tahakkuk ettirmiştir; Berlin kongresine kadar Osmanlı imparatorluğu topraklarının tamâmiyet-i mülkiyesine son derece riâyeti kendisine şiar edinmiş olan İngilterenin, Rusyanın bu ihtirasları karşısında imparatorluğa yerleşmesi tehlikesini görerek onun parçalanmasını istemesi ve bilâkis Rusya'nın Türk topraklarının hey'et-i umûmiyesi üzerinde kolayca yerleşebileceğine âid ümitlerinin çoğalması da imparatorluğun parçalanmasına mâni bir rol ifa etmesini intaç etmiş ve 19 uncu asrın sonunda Rusya ve İngilterenin rolleri tamamen değişmiştir. Şarkta Türkistan, Afganistan ve Hindistan üzerinde çarpışan Rus ve İngiliz mefaatlerinden faydalanmak her iki devletin bu müşkül anından istifâde ederek Berlin'den-Bağdâd'a kadar Alman imparatorlu-

ğunun nüfuzunu temin etmek de Bismark'ın düşündüğü mühim bir siyâsetin ifâdesi olmuştur; Alman İmparatoru II. Vilhelm bu maksatla Sultan Abdülhamîd idâresindeki imparatorluğu resmen 1889 da ziyaret etmiş ve İstanbulda pek parlak bir merasimle karşılanmış ve misafir edilmiştir; Abdülhamidin, Alman imparatoruna karşı gösterdiği bu hüsn-i kabûlde İngiltere ve Rusyaya karşı bir gözdağı vermek, onları kuşkulandırmak, telâşa düşürmek ve kendi saltanatlarına karşı daha dostâne hareketlere sevketmek gâyesinin mevcut bulunduğuna şüphe edilemez. Bu ziyaret münasebetiyle Alman sivil ve askerî şahsiyetlerinin devamlı surette İstanbul'a gelmesi, kendilerinden Osmanlı ordusu, maliyesi ve yeni döşenecek demiryolları bakımından istifâde edilmesi de temin olunmuştur. Alman siyâsetinin şarkta kuvvetlenmesi, Berlin kongresinin Ermenilere ait maddesinin de ihmaline sebep olmuş ve İngiltere bu vaziyete ses çıkaramamıştır; İmparator Vilhelm'in Bismark'ı Başvekâletten attıktan sonra da Berlin-Bağdad gayesi üzerinde bir adım geri gitmediğini görüyoruz; Yunan harbinden sonra İmparatorun ikinci defa 1898 de İstanbul'a gelişi ve gâyet mutantan bir alayla Kudüs'e kadar gidişi, orada bütün hıristiyanlık âleminin hâmisi gibi aldığı pozlar, söylediği sözler, Türkiye'de yepyeni bir devrin -Alman devri- nin başladığına şüphe bırakamaz. Hele Alman İmparatoru II Vilhelm'in Suriye'den geçerken Şam'da verdiği muazzam bir nutuk, onun bundan böyle 300 milyon müslümanın en yakın dostu olduğunu bütün dünyaya ilân ediyor ve Haydarpaşa'da başlayıp Bağdad'a gitmesi gereken demiryolunun İngilizler tara-

fından başarılamamasını ele alarak bu yolun pek yakında Alman teknisyenleri tarafından yalnız Haydarpaşadan-Bağdâd'a değil, hakikatte – Berlin'den-Bağdad'a kadar uzayacak en emin bir demiryolu olacağını vaaddediyor ve o zamanki Alman gazeteleri de siyâseti (Berlin drank Bağdad) formülüyle ifâde ediyorlardı. Nitekim bu hâdiseleri daha sonra ciddî bir tetkîkten geçirmiş bulunan Fransız muharriri R. Pinon 1907 tarihli "La Question de Mecedoniene et des Balkans" adlı eserinde aynen şöyle yazıyordu:

– İngiltere, Rusya'yı Süveyş kanalından uzaklaştırmak için diplomasi ile elinden geleni yapmıştı. Rusya'yı kanaldan uzaklaştırmıştı. (Mısır meselesi ve Londra konferansı) amma bu sefer de Almanyayı Süveyş'e yaklaştırmıştı. Hiç beklemediği bu netice ile karşılaşır karşılaşmaz, İngiltere siyâsetini değiştirmiştir. O anâ kadar Osmanlı İmparatorluğunun yılmaz müdafii olan İngiltere, bundan böyle milliyet prensibinin müdafii kesilecek ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına çalışacaktır."

Rusya'ya gelince, bir taraftan uzak şarkta yayılmasına devam eden Çarlık Rusya, 1897 anlaşmasıyla Avusturya ile Balkanlarda müşterek hareket etmek lüzumunu düşünmüş, her iki devlet İngiltere, Fransa ve Almanyanın emellerini bu sâhada tahakkuk ettirmemeyi aralarında gizlice kararlaştırmışlardır. Petersburg ve Viyana hükûmetlerinin anlaşmaları bilhassa 1903 yılında Makedonya'da çıkan kargaşalıkların gelişmesine meydan vermemiş, burada sükûneti temin etmişti. Murtsburg anlaşması, tesir ve kuvvetini hissettirmiştir.

Viyana hükûmeti Berlin drank Bağdad siyâsetinin günün birinde kendisine bir pay çıkaracağını düşünüyor, Rusya ise Almanların bu politikası ile hiç olmazsa bir müddet Avrupalı başka bir devletin Boğazlara yerleşmesine imkân olamayacağını hesaplayarak ferah bir nefes alıyordu. Almanların Berlin-Bağdat politikasından yegâne telaşa düşecek devlet, hiç şüphe yok ki, İngiltere oluyordu. Bu suretle Boğazlar Türklerin elinde kaldıkça, Rusya için günün birinde buraya el atmak imkân ve fırsatı kolaylaşıyordu. İşte Almanların bu siyâseti, nihayet Berlin kongresinden Bismark'a gücenmiş olan Rusyayı, Berlin-Bağdad formülünden endişe duyan İngiltereyi birbirine yaklaştırmış, nihayet her iki devlet İran-Afganistan-Tibet ve Hindistan meselelerinde anlaşarak 1907 Ağustosunda bir itilâfa varmışlardır. Hakikatte esasen ANTANT CORDİAL'den beri beraber hareket eden İngiltere ile Fransa'ya üçüncü bir müttefikin bulunması temin edilmiş oluyor, 1881 den beri başlayan üçlü itilâf (İngiltere-Fransa-Rusya) arasında kuruluyordu; Bismark'ın bütün müddet-i ömrünce birleşmelerine mâni olmaya çalıştığı bu ittifakın tahakkuku, Almanyanın Avrupada bilhassa Berlin kongresinden sonra kurduğu üstünlüğe son veriyor, onun için tehlike çanlarını çalıyordu. O zaman Alman imparatorluğu Rusya'nın yerine İtalyayı ikameye çalışıyordu. Avrupada mutlak bir muvâzene kurulmasını isteyen Almanya için de üçlü ittifak bu suretle doğuyordu (Almanya-Avusturya-Macaristan-İtalya). Bu gruplaşmanın bilhassa 1908 Reval mülakatıyla daha sıkı bir safhaya girişi ve Balkanlı milletlerin himayesi işinin ve Osmanlı impara-

torluğu iç meselelerine karışmanın bir gün bu iki zümreyi umûmî bir harp içinde karşılaştıracağı, birçok müttefekkirler tarafından isâbetli bir tahminle kabul olunuyordu. Velhasıl Bismark'ın başladığı ve ikinci Vilhelm'in devam ettirdiği Berlin-Bağdâd siyâsetinin günün birinde dünyayı ateşe vereceği kolaylıkla tahmin olunabilirdi. Devletler bile bile bir felâkete gittiklerini ne yazık ki, görememişlerdi. Abdülhamid ise, İngiltere ile Almanyayı Türk toprakları üzerinde derin bir ihtiras ve rekabete sürüklemekle belki imparatorluğun parçalanmasını geciktirmiş fakat neticeye mâni olamamıştı. Bu kadar karışık milletlerin yaşadığı bir imparatorluk, herhalde bekâsını, büyük devletlerin zıt menfaatlerinde aramamalı, kendi bünyesinde makul ıslahat yaparak tamamlamalı idi.

İkinci Meşrûtiyete Takaddüm Eden Günler

Balkanların her an patlamaya müheyya bir barut fıçısına o zamanlar benzetilmiş olması, hiç de yanlış değildi. Bulgar, Sırp, Ulah eşkiyasının hem ipratorlukla hem de birbirleriyle mücadelesi, Anadoiunun batısından getirtilmiş Türk er ve subaylarının bu bitip tükenmeyen eşkıya takibinde harcanması, nihayet Rumeli halkının sabrını taşırabilir ve büyük bir fırtına koparabilirdi. İkinci meşrûtiyete takaddüm eden günlerin havasında her zaman bu sıkıntılı durumu hissetmek mümkündü. Bu tarihte sadârette Ferit Paşa bulunmakta idi, dört sene evvel Konya vâliliğinden Rıfat Paşanın yerine sadârete getirilmiş olan Ferit Paşa, padişaha derin bir sada-

katle bağlı idi ve memleketi elinden geldiği kadar hüsn-i niyetle idâreye çalışıyordu. Konya vâliliğini de hüsn-i idâre etmişti. Halk kendisinden memnundu. Sadarette bulunduğu yıllarda da kimseye zulûm etmemiş ve servet sahibi olmaya da heves eylememişti. Rumelideki hâdiseler gelişip de Meclis-i Meb'ûsân içtimaa dâvet edilince Ferit Paşa bu dâvetten iki gün evvel 9 Temmuz 1908 de istifa etmişti. İstifası, sarayın arzularına tam mânasıyla uymanın kendisi için felâket olacağını anlaması olmuştu. Yerine Şâpur Çelebi lâkabıyla anılan Küçük Saîd Paşa getirilmişti. 93 Kânûn-i Esâsîsinin ilgâsından sonra saray istibdâdının yerleşmesinde başlıca âmil olanlardan biri, Küçük Sait Paşa idi. Bu tarihte ısdâr olunan irade şu satırları yazmakta idi:

"Vezir-i maâl-i semîrim Saîd Paşa,

Ferit Paşanın infisâli vukûuna binâen mesned-i vezâret sadakatinize mebnî, uhdenize tevcîh ve ihâle kılınmıştır. Cenâb-ı hak tevfîkât-ı samedâniyesine mazhar buyursun âmin, 25 Cemaziyulâhır 1324."

İstanbul halkı bu değişmenin ehemmiyetini düşünmüş olmakla beraber bundan ikinci meşrûtiyetin doğacağına asla ihtimal vermemişti. Ferit Paşanın istifasının hakiki sebebi şu idi Sadrazam Rumelide başlamış olan kıyâm hareketlerinin bastırılması için çok uğraşmış fakat muvaffak olamayınca padişaha kânûn-i esâsînin kabulünü tavsiye etmiş bulunuyordu. Küçük Said Paşa ise kânûn-i esâsînin ilânına taraftar değildi. Abdülhamid fikirlerine uygun gördüğü Said Paşayı işbaşına getirmekle hâdiselerin önüne geçeceğini zannetmişti. Küçük Sait

Paşa kabinesinin bir başka bakımdan da ehemmiyeti âşikârdı. Zira meclis-i vükelâda (sadâkat ve tecrübesine binâen) kaydiyle Kâmil Paşa da bulunduğu gibi meşhur serasker Rıza Paşa değişitirilerek Harbiye Nezâretine yaveri ekrem hazreti padişahi olarak Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi Ömer Rüştü Paşa, Şeyhülislâmlığa Cemaleddin Efendi getirilmiş, Bahriye Nezâretine de H. Rahmi Paşa ve Dâhiliye Nezâretine de Memduh Paşa yerlerinde ibkâ edilmişlerdi. Halk Rumelide bir takım hareketler cereyan ettiğini işitmekle beraber ikinci meşrûtiyetin ilânındaki zarûreti daha sonra anlayabilmişti. Halbuki Rumelide 1903 yılındanberi saraya ve padişaha karşı kıyam için bir takım kaynaşmalar mevcuttu. Eşkıya takibine memûr edilen genç uyanık ve vatanperver zâbitler arasında memleketin içinde yuvarlandığı feci durumu görmeyen kalmamıştı. Türk tarihin bütün safhaları dikkatle tetkîk edilirse bu memleketteki bütün yenilik hamlelerinde ordunun ve bilhassa küçük rütbeli zâbitlerin rolünün ne kadar mühim olduğunu görmemek kabil değildir. İkinci meşrûtiyet hareketi, İttihâd ve Terakkînin yani ordunun genç subaylarının meydana çıkardıkları bir ileri hamle idi. Bunların hemep hepsi bu cemiyete dahil olmuşlar, istibdat idâresini, Abdülhamid'in keyfi saltanatını kökünden kazmaya azmetmişlerdi. Balkanların bu karışık durumunun Avrupa devletlerinin de müdâhalesine sebep olduğunu ilâve etmek, bu müdâhaleye de genç zâbitlerin son derece hiddetlendiklerini kaydetmek hiç de yanlış bir mütâlaa olmamalıdır. Bu isyânları bahane eden Rusya, Panislavizm arzularına Avusturyanın Balkanları himayesi altına almak

ihtiraslarına, İngilterenin bu toprakları bu iki hasmına kaptırarak onları Akdenize Boğazlara indirmemek emellerine, Fransanın Tunus, Cezayir, Fas'ta kurduğu müstemleke imparatorluğunu tehlikeye sokmamak gayretlerine, imparatorluğun bu bölgesinde işe karışmaya kendisini selâhiyetli bulmuş ve bu suretle Balkanlar, şark meselesinin en nazik mevzûlarından biri haline gelmişti. Abdülhamid idâresi ise bu karışıklıklara karşı bir takım yarım tedbirler almıştı. Hüseyin Hilmi Paşayı Rumeli müfettiş-i umûmîliğine getirmiş, fakat onu işlerinde tamamen serbest bırakmamış, Avrupa devletlerini umumî müfettişin alacağı her tedbire karıştırmıştı. Rumelideki jandarma teşkîlâtı bu müdâhalenin en bâriz bir misali olarak gözönünde durmakta idi. Diğer taraftan eşkıya takibi vesilesiyle temiz Türk kanı Rumelide beyhude yere akmakta, yiğit Türk çocukları boşu boşuna harcanmakta idi. Genç zâbitler devlet idâresinin ıslahına sûret-i kat'iyede kâni bulunuyorlardı. Avrupalı devletlerin müdâhalesi de gün geçtikçe daha müessir bir hale geliyor, âdeta fiilen Balkanları Osmanlı İmparatorluğundan ayırıyordu. Hakikatte zıt menfaatlerin çarpıştığı Rumeli'de Avrupa devletleri asayişin kasdî olarak ihlâline sebep oluyorlar, himaye ettikleri milletleri alttan alta teşvik ederek, Osmanlı imparatorluğunun zaafını ve aczini ispat ediyor ve müdâhalenin meşrûiyetini belirtiyorlardı. İşte bu civcivli zamanda vukû bulan Reval mülâkatı 1908. İngiltere kralı yedinci Edvard ile Rusların Çarı ikinci Nikola'yı Petersburg'da birleştiriyor, her iki devlet asırlardan beri bir türlü uzlaşamadıkları bir nokta üzerinde, Osmanlı İmparatorluğunun iç

işlerine müdâhalede, anlaşıyorlardı. Bu haberlerin Selânik ve Manastır ordu merkezlerinde duyulması, genç ve idealist Türk zâbitlerini fiilî bir harekete âdeta teşvik etmişti. İttihâd ve Terakkî derhal harekete geçmiş hükûmeti dinlemeyerek bizzat hakkını korumaya kıyam ettirmişti. Esasen 1906 da kurulmuş olan İttihâd ve Terakkî henüz iki yaşında bulunmasına rağmen çok kuvvetli idi. Bu cemiyete yalnız küçük rütbeli ordu mensûbları değil, memûrlardan pek çoğu dahil olmuştu. Bu harekette genç zâbitlerle millî heyecanı duyan memûrların el ele verdiği muhakkaktı. İttihâd ve Terakkînin Manastır hey'et-i merkeziyesi şu zevattan mürekkebti: Süvârî kaymakamı Sadık Beyi "bu zat bilâhare hürriyet ve itilâf partisini kurarak onun lideri sayılan meşhûr miralay Sâdık olmuştu.", Avcı taburu kumandanlarından binbaşı Remzi Bey "Abdülhamid'in hal'inden sonra Sultan Reşad'ın seryaveri olmuştur", Mümtaz yazbaşı Habib Bey "daha sonra Bulgur palasın sahibi olmuştu, Bolu meb'ûsu idi", Topçu mülâzımı evveli Tevfik Efendi, Vilâyet tercümanı Fahri Bey, "bu son üç zatın sonra ne oldukları meçhul kalmıştı". İttihâd ve Terakkî'nin Manastır hey'et-i merkeziyesi büyük devletlere verilmek üzere bir takım beyannameler de bastırmıştı. Bu beyânnâmeler konsolokluklara tevdi edilmekte idi. İşte durum bu merkezde iken kolağası Resneli Niyazi Bey dağa çıkmıştı. Niyazi Bey aslen Resneli idi. Resne taburunda Bulgar ve Sırp eşkiyasına karşı takibatta gösteridği cesaret ve fedakârlıkla meşhûrdu. Bilhassa Bulgar komitacıları ondan çok korkuyordu. Niyâzi Beyin arkadaşları ve halk arasında nüfuzu fazla idi. Reval mülâkatının duyulması

bilhâssa Niyâzi Beyi çılgına döndürmüştü. Bu mülâkatın İngiliz Hâriciye Nâzırı meşhûr Edvard Grey tarafından hazırlandığını herkes öğrenmişti. İngilizler Rumelinin paylaşılmasını bilhassa istiyorlardı. İstanbul'u meşrûtiyeti ilâna mecbur etmek için Niyâzi Beye dağa çıkmaktan başka çare kalmamıştı. Maiyetinde bulunan 200 kadar gönüllü er ile beraber 1324 senesi Haziranının 20 nci Cuma günü (bugünkü takvimle 3 Temmuz 1908) Resne dağlarına çıkarak isyân bayrağını açmış ve saraya meydan okumuştu. Bu vak'anın ikinci meşrûtiyetin ilânında çok mühim bir rol oynadığını söylemeliyiz. Niyâzi Bey bu hareketi başarabilmek için mensûb olduğu 88 nci alayın kumandanı ile kendisine taraftar olmayan zâbıtanı bir takım tertibat ile Resne'den ayırmış, alayın deposundaki sandıkları kırarak kendisine lüzumlu silâh ve cephaneyi tedarik etmiş, Alayın kasasından 550 altını da yerine bıraktığı bir makbuz mukabili almış ve ondan sonra maiyetindeki gönüllülerle dağa çıkmıştı. İlk günlerde saray bu harekete fazla ehemmiyet vermemiş yalnız bu işin süratle bastırılması için katî emirler göndermişti. Fakat Manastır valisi Hıfzı Paşa beceriksizdi, azledildi. Yerine Metroviçe kumandanı ve padişaha sadakatiyle tanınan birinci ferik Şemsi Paşa tayin edildi. Halk arasında Şemo lakabıyle anılan ve Arnavut olan Şemsi Paşa mâbeyinden Tahsin Paşadan aldığı telgraf ve selâm-ı şâhâne üzerine emrindeki alayı şimendifere bindirerek Metroviçe'den yola çıkmıştı. 21 Haziran 1324 tarihinde saraya çektiği telgrafta selâm-ı şâhâne üzerine duyduğu sevincin gözlerini yaşarttığını ifâde ediyor ve Niyâzi Beyi behemehâl tenkil edeceğini vaad eyliyordu.

İttihâd ve Terakkî'nin Siyâsî Programı ve Kongreleri

Ferik Şemsi Paşa maiyetindeki askerle 24 Haziran 1324 de (7 Temmuz 1908) Manastır'a vasıl oluyor. Niyâzi Beye zamimeten Erkân-ı harb binbaşısı Enver Beyin de kıyafetini tebdîl ederek cem'iyet-i fesâdiyeye (İttihâd ve Terakkî) iltihak ettiğini ve her ikisinin ölüsünü veya dirisini ele geçireceğini müjdeliyordu. Fakat hareket günü olan 8 Temmuz 1908 Çarşamba öğleye doğru telgrafhaneden çıkarken Manastır İttihâd ve Terakkî cemiyetine mensûb genç ve idealist bir teğmen olan Âtıf Bey (Kamçil) tarafından vurularak kanlar içinde yere düşüyor ve bu Manastır hâdisesi saraya İttihâd ve Terakkînin ne kadar kuvvetli olduğunu isbat eden mühim bir vak'a olarak korku ve dehşet veriyordu.

1889 senesinde gizlice kurulduğu ve dağınık şubeler ve birleştirilmiş fikirler halinde çalıştığı anlaşılan İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, 1908 darbesiyle aleniyete çıkınca artık kendisini ve mensûblarını tatmin edecek bir program ve çizilmiş bir gaye ile maksat ve fikirlerini ilân etmeye mecbûr kalmıştı.

İttihâd ve Terakkînin siyasî programında en esaslı unsur, onun -Türkçü ve milliyetçi- olması, ikinci mühim esası, devletin fevkinde fırkanın umûmî merkezini bir otorite olarak kabul etmesi, hükûmeti murâkabe etmek ve icabında direktif vermek maksadıyla bu umûmi merkezin selâhiyetlerini geniş tutmak, zâbitanın bundan böyle siyâsetle iştigaline mâni olmak, devlet idakesinde kuvvetli bir merkeziyet esasını müdafaa eylemek, iki

dereceli seçim esaslarıyla 1876 kânûn-i esâsîsinin ana hatlarına sadık kalmak, bütün memûrların partiye bağlılığını sağlamak, gayr-i müslim anâsıra bu kânun-i esâsî ile kabul edilmiş olan hakları tanımak, ahlâk ve âdâb-ı umûmîyenin dinî ve millî esaslar dahilinde muhâfazasıyla beraber garbin terakkî ve tekâmülât-ı medeniyesinin memâlik-i osmâniyede inkişâfına hizmet etmek, hukûk-i mudaddese-i hilâfet ve saltanatın muhâfazası için lâzım gelen tedbirleri almak, bütün gizli ve gayr-i meşrû cemiyetlerin teşekkülüne ve faaliyetlerine kat'î surette mâni olmak, şeklinde hülâsa olunabilirdi.

Esas gaye ve maksadı bu sûretle hülâsa edilen cemiyetin teşkîlâtına gelince, âza itibâriyle bünyesinde iki nevi üye mevcûttu. Bunlardan birincisi, cemiyetin gizli olduğu devirlerde yazılmış âzaları idi. İkinci kısım ise, cemiyetin alenî olduğu zaman bünyesine katılmış âzalır idi. Bu iki zümre arasında daimî bir ihtilâf ve geçimsizlik hâkim olmuş ve bu sûretle fırkada bu iki zümrenin mücadelesi sürüp gitmiştir.

İttihâd ve Terakkînin gizli olarak çalıştığı devirlerde kendisine dahil olan âzanın çoğu zâbitlerdi. Bunlar o devirde çok büyük bir fedakârlık ve ferâgatle partiye bağlı kalmışlar, her tehlikeyi göze alarak tam bir idealist olarak çalışmışlardı. Abdülhamid idâresinin korkunç tazyîki karşısında devamlı varlık gösteren bu kimseler, meşrûtiyetin ilânından sonra, İttihâd ve Terakkînin iş başına geldiği sıralarda hizmetlerine mukabil ne Nâzırlığa, ne mebûsluğa tenezzül etmişler, ne de memûriyet istemişlerdi. Hattâ fazla olarak meşrûtiyet ilân edilince de hemen ortaya çıkmamışlardı. Fakat yi-

ne bir çok tehlikeli işleri başarmışlar, giriştikleri mesuliyetli ve ağır vazifelere rağmen, fakir kalmışlar, tevazuları ile kahramanlıkları ile tanınmışlardı. Diğer taraftan yine bu âzalar, Arabistan, Yemen gibi yabancı ve tehlikeli muhitlerde bin türlü mahrumiyeti göze alarak tam bir ferâgatle ve hayatlarını hiçe sayarak çalışmışlardır. Denilebilirdi ki, fırkanın ihtilâlcilik, komitacılık sâhasındaki işlerini bunlar başarmışlardı. Bu zevatın maiyyetlerinde silâhlı, sopalı bir takım câhil fakat onlara bağlı kimseler mevcuttu. Bu zümrenin asker olanları ordudan istifa ederek sivil teşkîlâtta ehemmiyetli vazifeler almışlardı. İkinci zümreye mensûb âzalara gelince, bunlar cemiyetin aleniyete çıkması ile ortada gözükmüşler, sonradan katıldıkları partiden mühim kademelere geçmişler, vaktiyle cemiyetin en sıkıntılı ve buhranlı zamanlarında vazife almış idealistleri hiçe sayarak, meşrûtiyetin ilânı ile nâzırlık, meb'ûsluk, merkezi umûmî âzalığı gibi en mühim mevkileri paylaşmışlardı. Bunlar daha ziyade menfaatperest kimselerdi. İşte İttihâd ve Terakkî bu baştan bünyesine katılanlarıyla sonradan ortaya çıkanları arasında sürüp giden bir mücadelenin şahidi olmuştu. Bu mühim husûsiyeti zikrettikten sonra partinin teşkîlâtı 4 mühim kademeye istinâd ediyordu. İlk kademe vilâyetlerin teşkîlâtını temsil eden ve vilâyet teşkîlâtını idâre eden -Kâtib-i mes'ûllerdi ki, bugünkü ifâde ile vilâyet İl İdâre kurulu başkanlıklarına tekâbül eden mevkilerdi. İkinci kademe -vilâyet merkezlerinde bir nevi siyâsî valilikler mahiyetinde ihdas edilmiş olan- Murahhası mes'uller'di ki, bunlar bulundukları mahallin hükûmet teşkîlâtını ve devlet

memûrlarını murâkabe ile vazifeli idiler. Üçüncü kademede müfettişi umumiler gelmekte idi, bunlar da İttihâd ve Terakkî fırkasının maksat ve gayeleri haricinde hiçbir işin yapılmasına meydan vermezlerdi. İttihâd ve Terakkî bu müfettişi umumileri seçerken evvelce inkılâba fiilen karışmış genç zâbitleri tercih ediyor, inkılâb ruhunun hâkim kalmasını istihdâf ediyordu. Dördüncü ve en yüksek kademe umûmî merkez âzalığı idi. Bunlar takriben 40 kişiden ibaret idiler. İnkılâbın yarattığı yüksek otoriteyi temsil ederler, fırkanın programında mevcut ana hatların tatbikini daima göz önünde bulundururlardı. Bunların kanaatince meclisteki parti grubu, umûmî merkezin direktifi altında çalışmaya mecbûr bir zümre idi. Umûmî merkez her zaman İttihâd ve Terakkînin esas gaye ve maksatlarına elbette bütün varlığıyla sadık kalmaya azmetmişti. Halbuki meclisteki parti grubu velevki iktidarda bulunsa, velevki ekseriyeti de elinde bulundursa, şu veya bu mülâhaza ile siyâsî bir takım gelişmelerle bazen parti programlarından fedakârlık yapabilir, siyâsî sâhada ileri geri manevralarıyla günlük politikanın yürütülmesine çalışabilirdi. Bu hareketlerin murâkabesi için meclis dışında ve grubun üzerinde parti prensiplerine tam mânasıyla bağlı kalmış bir otoriteye ihtiyaç vardı. Bu da partinin genel merkezi olabilirdi. O hâlde, İttihâd ve Terakkînin sevk ve idâresi, partinin en yüksek kademesi olan umûmî merkeze düşüyordu. İttihâd ve Terakkînin genel merkezi - bugünkü Cumhuriyet gazetesinin basıldığı binada - kırmızı konakta - toplanır ve orada tartışmalara devam ederdi.

3 Seçim ve 9 Kongre

Bu 40 kişi içinde 15-20 si hemen her işe karışan nüfuzlu âzadan mürekkebti. Bunların içinde şu mühim şahsiyetler mevcuttu: Sapancalı Hakkı Bey, Hüsrev Sâmi, Yakup Cemil, Dr. Nâzım, Bahattin Şakir, Talât, Mustafa Necip, Eyüp Sabri, Mithat Şükrü, Nail, Topçu İhsan, Hilmi (Ardahan mebûsu), Âtıf Kamçıl, İzmitli Mümtaz, Süleyman Askeri beyler... Bu zevât İttihâd ve Terakkînin içinde dönen her şeyde bulunmuşlar, bazen birbirleriyle münakaşa ve mücadele etmişler, bazen de müştereken hareket eylemişler, fakat hep idealist kalmışlar, namuslu ve fakir bir hayat yaşamışlardı. İttihâd ve Terakkî fırkası en kesif faaliyette bulunduğu 1908 ile 1918 arasındaki 10 sene içinde üç seçimle karşılaşmış ve 9 kongre akdetmiştir. Bu üç seçimden birincisi 1908 seçimidir. Burada yalnız AHRAR fırkasıyla çarpışarak kâhir bir ekseriyet elde etmiştir. İkinci seçimi 1911 de yapmış, burada Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyle ve onu destekleyen müşterek ve müttehid bir muhâlefet grubuyla mücadele etmiş, yine seçimi kazanmıştır. Yalnız bu seçimi İttihâd ve Terakkî'nin tam ve meşru bir şekilde kazandığını iddiâ etmek mümkün değildir. Üçüncü ve mühim seçim 1912 yılında cereyan etmiş, bu seçimde iktidarı ele alan İttihâd ve Terakkî, meşrû'iyet bakımından çok münakaşa edilmiş bir durum ile iş başına gelebilmiştir. Bundan sonra Mondros mütârekesine, İttihâd ve Terakkînin yıkılmasına kadar, bu seçimle işbaşına gelen iktidar, yerini muhâfaza etmiştir.

İttihâd ve Terakkînin kongrelerine gelince bunlar 9 kongreden ibarettir. Fakat bunlardan en mühimi 1912

de cereyân edip İttihâd ve Terakkînin iktidarı terketmesiyle neticelenen son derece münakaşalı ve mücadeleli geçen kongresidir. Bunu ayrıca müstakil bir yazımızda bütün teferrüât ve tafsîlâtiyle arzedeceğiz.

1908 kongresi– gizli cereyân etmiş fırka bir siyâsî programın hazırlandığını, cemiyetin fırkalaştığını, ordu ile hükûmet münâsebetlerinin ne olabileceğini tayine çalışmıştır. Fakat cemiyet ile fırka arasındaki münasebet henüz vâzıh değildir.

1909 kongresi– burada İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, siyâsî sâhadan çekildiğini, bundan böyle sosyal ve kültürel işlerle meşgul olacağını zahiren beyan etmiş, kulüpleri vasıtasıyla halkı yükselteceğini ilan etmiştir. Cemiyetin hüküm ve nüfuzunu mecliste kazandığı 140 kişilik kahir bir ekseriyete tevdi ettiğini ve siyâsî sâhada faaliyeti fırka grubunun yapacağını beyân etmiştir.

1910 kongresi– cemiyet efkâr-ı umûmîyeye hadim bir teşekkül halini almakta, meclisteki grubu ile halk arasında bir mutavassıt rolü oynayacağını söylemektedir. Bu suretle cemiyet ile onun meclisteki grubu (fırka) birbirini tamamlayan ve fakat sâhaları ayrı iki şahsiyet olarak mütâlaa edilmektedir.

1911 kongresi– Bu kongre Selânikte toplanmış, bir taraftan Trablus haribinin heyecanı, diğer taraftan buhrân-ı vükelâ havadis ile çok heyecanlı ve tartışmalı geçmiştir. Kânûn-i esâsînin tadili bu kongrede kararlaştırılmış, umûmî merkezin azalarının 7 den 12 ye çıkarılması ve ayân ve mebûsândan kongreye mahdûd murahhaslar gönderilmesi esası kabul edilmiştir. Bu karar-

lar göstermiştir ki, kongre fırkaya değil cemiyete âid bir organdır.

1912 kongresi– Tafsilâtını yazacağımız bu kongre İttihâd ve Terakkînin bünyesini, şahısları arasındaki fikir ihtilaflarını ve çeşitli karakterlerini aydınlatmak bakımından son derece mühimdir. Halâkârân grubu namı altında tarih muvâcehesinde tebellür eden yeni bir gruba da meydan vermesi bakımından bu kongre son derece dikkate şâyândır. Bu kongreden sonra meclis feshedilmiş ve yeni intihâba geçilmiştir.

1913 kongresi– Bâb-ı âlî baskını ile iktidarı cebren ele geçiren İttihâd ve Terakkî'nin, Mahmut Şevket Paşa'nın katli, Edirne'nin istirdâdı gibi hâdiselerin biribirini takip eden heyecanlı hareketlerinin akabinde kurulan bu kongre ile cemiyet tam bir siyâsî parti halini almış ve memleket idâresinde tek kalarak, imparatorluğu Birinci Cihan Harbi'ne sokmuştur. Toplantı, İttihâd ve Terakkî'nin siyâsî bir partiye inkılâb ettiğini bu kongre ile ilan etmiştir.

1916 kongresi– Birinci Dünya Harbi'ne devletin girmiş olması, iktidar partisini bu seneye kadar kongre akdetmekten menetmiştir. Bu kongre aynı zamanda Osmanlılık siyâsetini terkederken partinin Türkçü ve milliyetci olduğunu da alenen ilan etmiştir. Nizâmnâmede de muhtelif tadiller yapılmıştır.

1917 Kongresi– Bu İttihâd ve Terakkî'nin son kongresi olmuş, harp yıllarında dahi çalışmalarına devam eden paritinin bilhassa hâricî muvaffakiyetleri tebarüz ettirilmiş, Brest Litowsk sulhu ile Çarlık Rusya'nın tari-

he karışmasının İttihâd ve Terakkî'nin sağlam dış siyâseti yüzünden tahakkuk ettiği şeklinde ilan edilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'ya Talat Bey'in Hazırladığı Tertip

Hareket ordusunun ünlü kumandanı Mahmut Şevket Paşa, memleket dahilinde haklı bir şöhretin sahibi idi. Bu şöhreti o, kısa bir zamanda elde etmiş, 33 yıllık saltanatın mümessili, koskoca Abdülhamîd'i hal'etmiş, sokkak muhârebeleri yaparak İstanbul'u istibdât idâresinin elinden kurtarmıştı. Paşanın halk tarafından bir hürriyet kahramanı olarak telâkki edilmesi, sokaklarda arabası geçerken kendisine karşı gösterilen çılgınca tezâhürât, meclisteki yalnız muhâlif mebûsları değil, İttihadçı mebusları dahi düşündürüyordu. Ordu içinde tanrılaştırılmış bir komutanın, günün birinde bütün devlet idâresini eline almaması bir gün meselesi olabilirdi, ne yapmalıydı da paşayı mevkiinden devirerek, bu ihtimallere meydan vermemeliydi. Paşaya karşı hücuma evvelâ muhâlif mebûslar girmişler, her fırsattan istifâde ederek onu çeşitli icraatında tenkit etmişlerdi. Hattâ bunlardan biri olan Dersim mebûsu Lûtfi Fikri Bey, Mahmut Şevket Paşa'ya karşı âdeta bir kampanya açmıştı. Birgün divân-ı harbi örfî, paşadan aldığı emir üzerine Lûtfi Fikri Bey'i tevkif etmişti. Muhâlif mebûslar bu hareketten son derece sinirlenmişler, şiddetli bir istizah takririni hazırlamışlar, işin garibi, ekseriyet fırkasının İttihâtçı mebûslarından bir çoğuna da imzalatmışlardı. Paşa, hiç beklemediği hâlde meclisin ekseriye-

ti karşısında kalmıştı. Fakat Mahmut Şevket Paşa, bu şiddetli fırtınayı mükemmelen atlatmış neticede itimat reyi almıştı. Paşanın gün geçtikçe orduda artan nüfuzundan kuşkulanan Talat Bey, son derece kurnazca bir plan hazırlamıştı. Mahmut Şevket Paşa'yı cepheden vurmak, düşürmek kabil olmayınca, onu başka bir noktadan sarsmak ve dolayısıyle müşkül bir durumda bırakmak gerekiyordu. Bu sırada ordunun levâzım reîsi olan İsmail Hakkı Paşa'nın ordu levâzımına âid yolsuzluklar yaptığı, yapılan münâkaşalara bir takım hileler ve menfaatler karıştığı büyük bir dedikodu halinde kulaktan kulağa yayılıyor, bütün bunlara gözyumması dolayısıyle Mahmut Şevket Paşa'nın da bu işlerde alakası olduğu iddiâ ediliyordu.

Paşaya hücûm için bundan daha münasip bir fırsat olamazdı. İşte Talat Bey'in tertibi ile ilk defa harakete geçenler Emanoel Karasu ile İsmail Canbolat Bey (İzmir'de asılmıştır) olmuştu.* Bunlar fırka grubuna müşterek bir takrir vererek, halk arasındaki bu dedikoduların mahiyetini öğrenmek istediklerini beyan etmişlerdi. Mahmut Şevket Paşa, levazım reîsi İsmail Hakkı Paşa'nın âmiri idi. O hâlde Harbiye Nâzırı bu işlere ne diyordu. Bu takrir fırka grubundan meclis-i mebûsâna intikal ettirilirse aleni manakaşa başlayacak, senelerden

* Emanuel Korosu, İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb olup meşrûtiyetin ilânından mütâreke senelerine kadar kurulmuş mebûsân meclislerinde a'zâ olarak bulunmuş, Abdülhamî'd'e hal'i kararını tebliğ eden heyetle saraya gitmiş ve İsmail Hakkı Paşanın levâzım riyâsetinde bulunduğu yıllarda birçok mühim ticârî işlerde parmağı mevcûd olmuş meşhûr bir müsevî idiki, mütâreke olunca İtalyan tabiiyetine geçerek ekmek yediği bu toprağa nankörlükte bulunmuştu (S.N. TANSU).

beri İttihâd ve Terakkînin gözbebeği sayılan Mahmut Şevket Paşa hırpalandıkça, parti de prestişinden çok şeyler kaybedecekti. Bu ise memleket dâhilinde siyâsî ihtilaflara, hariçte şerefli Osmanlı ordusu hakkında çirkin bir kanaate ve lüzumsuz iftiralara da yol açabilirdi. Herşeyi tertipleyen Talat Bey, bu işin nerelere kadar ulaşacağını, ne neticelere varacağını hesap edebilen müstesna şahsiyetlerden biri idi. Bu sebeple Mahmut Şevket Paşa'nın nüfuzunu frenlemek husûsunda girişti-ği sinsi planında nerede duracağını da güzelce hesap etmişti. Paşa, işi bu kerteye götürmemeli, vatanperver ve namuslu olan şahsiyetini, lüzumsuz yere, şunun bunun ağzına düşmüş bir kemik parçası gibi geveletmemeli idi. Kısaca paşa, istifa etmeli, işi bir haysiyet meselesi, orduya sürülmek istenen bir leke olarak kabul etmeli, böylece işin içinden sıyrılmalı, hem kendisini, hem orduyu temize çıkarmalı, mesele de kapanıp gitmeli idi. Talat Bey, bu noktalara varınca fikrini İttihâd ve Terakkî'nin ileri gelenlerinden Hacı Adil Bey'e ve İzmir mebusu Seyit Bey'lere açmış, onlardan da geniş mikyasta tasvibe mazhar olmuştu. O hâlde kendisinin kabinede arkadaşı olan bir zata bunu teklif etmesi münasip olmazdı. Bu vatanî vazifeyi bu iki ilim adamı bizzat deruhde edeceklerdi. Filhakika derhal bu iki mühim partici, Paşayı, Harbiye Nezâreti'ndeki makâmında ziyaret etmiş, vaziyetin vahametini açıkça paşaya anlatmışlardı.

Mahmut Şevket Paşa, muhakkak ki, böyle bir teklife marûz kalacağını asla düşünmemişti. Mahmut Şevket Paşa konuşmaya başlayınca da şaşırmak sırası, Hacı

Adil Bey ile Seyit Bey'e intikâl etmişti. Aylardır, istizah tarirleriyle düşürülemiyen, hücumlarla yıpratılmayan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, Talat Bey'in kurnazca hazırlanmış bu tertibi ile, hiç beklenilmeyen bir şekilde bu makâmı bırakmaya hazır olduğunu ve derhal istifaya muvafakat ettiğini onlara söylemişti. Her iki İttihâdçı paşanın gösterdiği bu anlayışı takdir ve tebrik ederek yanından çıkmışlar ve merkez-i umûmîye koşarak bunu müjdelemişlerdi. Merkez-i umûmî azalarından bir kısmı halâ müstereddit idi, diyorlardı ki- Ya Mahmut Şevket Paşa, kuvvetle fiili bir harekete geçerverdiği sözde durmaz, elindekiyse, ya merkezi umumi azasını veya fırka grubundan birçoklarını tevkife kalkışırsa ne yaparız? Halen bütün kudret paşanın elinde değil midir? Partinin içindeki bazı zevat ise daha başka türlü söylüyorlardı.- Sultan Reşad'ın, Mahmut Şevket Paşa'ya derin bir itimat ve emniyeti vardır. Hattâ kendisini husûsi işlerinde bile kullanıyor ve aralarında o zamanlar hemen herkesin bildiği bir fıkrayı anlatıyorlardı.

O devirde halk arasında dolaşan dedikoduya göre, eski bir an'ane icâbı, padişahlar, Ramazan'ın mübarek Kadir gecesi gerdeğe girerlermiş ve saray usûl ve kâidelerine göre evvelden ihzâr edilmiş, yıkattırılmış, süslendirilmiş genç ve güzel Çerkes kızları dizilirler, padişahın önünden geçerlermiş. Padişahlar da ellerinde tuttukları tesbihi hangi cariyenin önüne düşürürlerse, onunla kalmak istediklerini işaret ederlermiş, bir Ramazan da böyle olmuş, Padişah Sultan Reşat elindeki tesbihi tam güzel ve genç bir dilberin önünde düşür-

mek isterken, kızın acele geçmesi üzerine arkadan gelen daha yaşlı ve o kadar da latif olmayan bir cariyenin önüne bırakıverince, yaptığına pişman olmakla beraber, alışıklığı sebebiyle hemen:

– Yanlış oldu, yanlış oldu, çabuk Mahmut Şevket Paşa'ya haber veriniz! diye bağırmaktan kendisini alamamıştı. Bu hikâyenin ne dereceye kadar sahih olduğunu tayin edememekle beraber, Sultan Reşad'ın, her husûsu, hattâ zifafına müteallik meseleleri bile kendisini, kardeşi Abdühlamid'in tahtına oturttuğuna inanmış bulunan paşa ile danışma vesilesi yaptığını söylemekte bütün saray erkânı müttefikti. İşte şimdi, Sultan Reşad'ı sevgili dostunun istifasına nasıl ikna etmeli idi. Bu zor işi de Talât Bey bizzat deruhde etmeye karar vermiş yanına Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Beyi ve Evkaf Nâzırı Hayri Efendiyi (bilâhare Şeyhülislâm olan Hayri Ürküplü) alarak, Mabeyn başkâtibi Uşşaki zade Halit Ziya Beyin Nişantaşındaki konağına gitmiş ve orada aynı zamanda baş mabeyinci Lûtfi Simavi Beyi de bularak her ikisine açılmıştı. Talât Bey her iki şahsiyetin vatanperverliklerinden bunu beklediği söylemişti. Filhakika ertesi günü gerek Halid Ziya Bey ve gerek Lûtfi Simavi Bey, çok mütevekkil ve dindar olan padişahı bu istifaya iknaa muvaffak olmuşlardı. Her ikisi,

– Padişahım, diyorlardı, inşaalah bu dedikodular mündefi olur, paşa hazretleri yine gelir, makâmlarına otururlar! Mahmut Şevket Paşa da aynı gün, istifasını Sadrazan Küçük Saîd Paşaya bizzat getirip takdim etmişti. Eski tarihlere göre Haziranın 26 ıncı 1328, yeni takvimlere göre Temmuzun 9 uncu (1912) gününe tesa-

düf eden bu istifada paşa sıhhî sebeplerle dinlenmeye muhtaç olduğunu ileri sürüyordu. Türkiye tarihinin hemen her safhasında siyâsî istifalarda zikri mutad olan bu sıhhî sebebe kimsenin inanması mümkün değildi. Bir çok kimseler, paşanın pek fena idâre edilmiş veya hiç alâka gösterilmemiş olan Trablusgarp harbinin avakıbından tutunamadığına hükmediyor, bazıları orduda cereyan ettiği gizlice söylenen suistimallerden neş'et eylediğini tahmin ediyorlardı. Talât Beyin bi füzel tertibi muvaffak olmuş, Mahmut Şevket Paşa gibi nüfûzlu ve kudretli bir askerden böylece kurtulmuştu.

1912 İttihâd ve Terakkî Kongresi

Talât Beye göre meclis-i mebûsân ve âyanın ekseriyeti İttihâd ve Terakkî partisinde bulundukça iktidardaki kabine çekilse bile ergeç ve ister istemez tekrar mevki-i iktidâra gelecekti. O hâlde bunda korkacak, endişeye düşecek bir şey yoktu. Şimdi mühim olan kabinede boş kalan Harbiye Nezâreti mevvkine kimin getirileceği idi. Ortada Talât Beyin düşndüğü bir kaç kişi vardı. Fakat bunları açıklamadan evvel, mevkii münhal göstermemek, getirilecek kimseyi hazırlayana kadar bu makâmı Bahriye Nâzırı Hurşit Paşanın vekâletle idâre etmesine imkân vermek idi. Fakat Talât Beyin arzusu buraya Nâzım Paşayı getirmekti. Zira kuvvetli ve kudretli bir asker olan Nâzım Paşa, bu yerin bihakkın ehli idi.

Hareket ordusunun İstanbul'a yürümesi ve İkinci Abdülhamîd'i iskat etmesi üzerine oldukça mühim bir nüfûz kazanmış olan Mahmut Şevket Paşanın şahsiyeti,

İttihâd ve Terakkî Fırkasının ileri gelenleri nazarında hoş karşılanmamış, Paşanın bu nüfûzu daha fazla ilerleterek bir diktatörlüğe götürmesinden korkulmuştu. Kabinede Harbiye Nezâretini deruhde etmiş bulunan paşa ile Talât Bey arasında başlayan ihtilâf büyümüş nihayet, Mahmut Şevket Paşaya Talât Beyin gönderdiği İttihâd ve Terakkî Fırkasına mensûb ikinci derecedeki unsurlar, Hacı Adil ve Saîd Beyler istifa teklifinde bulunmuşlardı. Mahmut Şevket Paşa da hayli düşündükten sonra istifa etmiş fakat yerine getirilmek istenen kimselerin hepsi ya mazeret dermeyan ederek ve yahut da kabûlü imkânsız görülen şartlar ileri sürerek Harbiye Nezâreti sandalyesini dolduramamışlardı. Harbiye Nezâretinin boş kalmasına biraz sonra başka Nezâretlerden de istifalar inzimam edince, kabinenin toptan çekilmesi lâzım gelmiş, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti bu vesile ile muvakkaten sâhadan çekilerek yerini daha zayıf bir hükûmete tevdi etmeyi ondan sonra iktidara daha kudretle gelmeyi, münasib bir plan olarak kararlaştırmıştı. Fakat Sultan Reşad'ın kabinenin teşkîlini bu işe bütün ömrünce hevesli olup fırsat bekleyen Kars müdâfii Ahmet Muhtar paşaya teklif etmesi üzerine paşa, kabinesine Kıbrıslı Kâmil Paşa gibi İttihâd ve Terakkî düşmanı fakat çok kurnaz bir sadrazamı, Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihâdçılara muğber bir veziri, Avlonya'lı Ferit Paşa gibi sinsi ve çok zeki bir sadrazamı alarak tarihte - Büyük Kabine - adını taşıyan bir hükûmet kurabilmiş, bu hükûmetin Harbiye Nezâreti de evvelce sadrazamlık hülyası kuran Nâzım Paşa tarafından deruhde olunmuştu. İşte böylece meydana gelen Ahmet Muhtar

Paşa kabinesi, â'yânın muvâfakatini istihsâle muvaffak olarak, İttihâd ve Terakkî Fırkasının ekseriyette bulunduğu Meclis-i Meb'ûsânı ansızın fesh ettirmişti. Bu hareket bütün İttihâd ve Terakkî rüesâsını şaşkına döndürmüş başta Meclis-i Meb'ûsân reîsi Halil Bey (Menteş) olmak üzere hepsini galeyana getirmişti. Daha henüz fesh kararı okunmadan Meclis-i Meb'ûsân kendisini müddetsiz olarak tatil ettiğini ilân eylemiş, fakat buna rağmen aynı gün öğleden sonra beş on muhâlif mebûs huzurunda hükûmet padişahın fesih iradesini ve bunun esbâb-ı mûcibesini okumaktan da vaz geçmemişti. O zaman İttihâd ve Terakkî Fırkası için fevkalâde olarak kongreyi toplamaktan başka çare yoktu. İşte bu kongre de 912 senesi 20 Ağustos günü Cağaloğlu'nda kırmızı konakta toplanmıştı. Fakat kongrede iki zümre çarpışacaktı. Bunlardan birincisine Sapancalı Hakkı Bey ve arkadaşları katılmakta, ikinci gruba ise Talât Bey başkanlık etmekte idi. Talât Beyin tarafında meclisi meb'ûsânda İttihâd ve Terakkî partisi mebusları grubunun reîsi olan Seyyid Bey, eski Nâfia Nâzırı ve İstanbul mebûsu olan Halacyan efendi bulunmakta idi. Kongrenin riyâsetinde meşhûr Hacı Adil Bey getirilmiş o da ilk sözü Seyyid beye vermişti.

Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin meclis-i mebûsânı feshederek intihâbâta gitmesini evvelce kânûn-i esâsîye muhâlif bulan meclis-i mebûsânda İttihâd ve Terakkî grubu, Talât Beyin teşvikiyle şimdi kongrede seçime gitmenin lüzumunu müdafaa ediyordu. Fakat Talât Bey şahsen sesini çıkarmıyor, dâvânın müdâfaasını yardımcılarına bırakmış gözüküyordu. Kongrede evvelce İtti-

hâd ve Terakkî Cemiyetinin nizâmnâmesi gereğince â'yân ve mebûsândan % 10 nisbetinde temsilci de bulunuyordu. Çünkü işin ehemmiyeti âşikârdı ve Talât Bey önüne gelene,

– Mühim meseleler var, konuşacağız, kongreye geliniz!.. diye sıkı sıkı tenbih etmişti. Sapancalı Hakkı Bey ve arkadaşları da Seyyit Beyin seçime girmek husûsundaki müdâfaasını dikkatle dinliyor, mebusların vardığı tezâdı hayretle seyrediyorlardı. Bu sırada Talât Bey meclisin bir köşesine çekilmiş sanki bütün bu dönenlerden haberi yokmuş gibi bir poz almıştı. Fakat İttihâd ve Terakkînin atılgan unsurları, başta Sapancalı Hakkı Bey olmak üzere fenâ hâlde sinirlenmişlerdi. Bu vaziyetin reye doğru gittiğini anlıyor, vakit kaybetmeden müdâhaleye hazırlanıyorlardı. Nihayet Sapancalı Hakkı Beyin söz istediği ve kürsüye geldiği görüldü. Evvelâ ağır bir tonla söze başladı.

– Muhterem arkadaşlar, dedi, evvelâ şunu arzetmek isterim ki, kongrenin teşekkülü nizâmnâmemize muhâliftir. Zira nizâmnâmemiz, kongreye âyan ve mebusandan ancak % 10 zâtın iştirâkini âmir olduğu hâlde, bugün burada bütün â'yân ve mebûsan âzası bulunmaktadır. Her şeyden evvel bu maddeye riâyet etmek ve kongreyi nizâmî birhale sokmak icâbediyor. Onun için bendeniz teklif ediyorum. Nizâmnâmemize uygun olmayan arkadaşlar lütfen salonu terk etsinler!

Bu itiraza Talât Beyin fenâ hâlde canı sıkılmıştı. Hemen Talât Bey ile Seyyid Bey arasında bir göz kaş işareti oldu. Sapancalı Hakkı Beye cevap vermek üzere derhal Seyid Bey kürsüye geldi.

– Siz kuzum, dedi, ne sıfatla meclisteki grup aleyhine söz söylüyorsunuz? Burası İttihâd ve Terakkî kongresidir. Böyle mühim meselelerde evvelâ mebûs olan arkadaşların fikri dinlenir, mebûslarımızın aleyhine hareket etmek hakkını siz nereden alıyorsunuz, siz kim oluyorsunuz?...

Seyyid Beyi müteâkib Halacyan Efendi söz almıştı.

– Biz, dedi, memlekette anarşi çıkaracak değiliz. Madem ki, hükûmet intihâbâtı yaptıracaktır her memlekette olduğu gibi fırkamız da intihâbât mücadelesine girişecektir. Memleketin vaziyeti naziktir. Fazla söze de lüzum yoktur. İntihâbâta iştirâk etmeliyiz arkadaşlar!

Sapancalı Hakkı bunun üzerine yerinden sıçramış ve söze karışmıştı.

– Seyyid Beyin ileri sürdüğü â'yân ve mebûsan âzası arkadaşlarımız, İttihâd ve Terakkînin meclisteki siyâsî partisidir. Burası buyurdukları gibi İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin kongresidir. Burada herkesin tek reyi vardır. Bu kongre âzası arasında mebûsan ve ây'ân âzası olup olmamak bir üstünlük temin edemez. Nizâmnâmemiz sarihtir. Kongrenin ne şekilde teşekkül edeceğini tâyin etmektedir. Meclisteki grup, ancak fırkamız umûmî merkezinin tâyin ve tesbit ettiği siyâseti tatbik eder. Meclisteki parti grubu, fırkamızın kongresine hâkim olamaz!.. Nizâmnâmemizin esasları haricine çıkamaz!. Sonra şunu da söylemeliyim ki, seçimlerin lehinde söylenen Halaçyan Efendi, mecliste hükûmet aleyhine istizah takriri vermiş bir kimsedir. Diğer taraftan meclisin feshedilmesini gayr-i meşrû bulan Cavit

Beyle beraber söz söyleyen Seyyit Bey değil midir? O hâlde şimdi burada ne hakla konuşuyor. Hükûmetin bu hareketini protesto ederek meclis reîsi sıfatıyla padişaha müracaat eden sizler değil misiniz? Siz bu kararları verirken bize bir şey sordunuz mu efendiler, umûmî merkezin kararını almadan, kongrenin fikrini yoklamadan, giriştiğiniz bu harekete bizler, sırf parti disiplini ve itibârını gözönüne alarak ses çıkarmadık, hattâ tasvîb ettik. Protestonuza iştirak eyledik. Bu hareketiniz yanlıştı fakat alenen yapıldığı için kabul ettik. Teşkîlâtımıza böylece tamim ettik. Usulsüz olan hareketinize müttehid bir cephe ve mâna verebilmek için katlandık ve hep bir ağızdan,

– Hükûmetin meclisi dağıtmak istemesi haksızdır, kanunsuzdur diye bağırdık. Bu karar ortada dururken şimdi ne hakla bunun aksini müdafaa ediyor, intihabata iştirak edelim diyorsunuz! Biz böyle bir döneklikten memleket huzurunda hicâb duyarız. Bu parlak ve heyecanlı fikirler üzerine biraz evvel seçimlere gidilmesi hakkında tebellür etmiş kanaat birdenbire değişmişti. Tam bu sırada vilâyet murahhaslarından bir zat Hakkı Beyin sözünü teyîd etmişti.

– Biz, dedi, buraya intihâbâta iştirâk edelim mi, etmeyelim mi diye gelmedik. Evvelce efkâr-ı umûmiyeye ilân edildiği gibi hükûmetin bu husûstaki kararı protesto edildiği için, artık bu mevzûa tekrar gelemeyiz. Bugün iktidarı kaybetmiş bir muhâlefet safına geçmiş bulunuyoruz. Fırkamızın vaziyetini münakaşa etmek istikbâl için yeni bir hatt-ı hareket çizmek icabediyor. Sapancalı Hakkı Bey arkadaşımızın mütâlâası doğrudur.

Fırka nâmına neşredilen protestoya mütenâkız vaziyet alamayız, ayıptır.

İttihâd ve Terakkî Partisinin Tarihî Kongresinin İkinci Celsesi

Son darbeyi yine Sapancalı Hakkı Bey indirmişti. Tekrar söz alarak dedi ki:

– Muhterem arkadaşlarım, İttihâd ve Terakkînin vazifesi böyle günlerde anlaşılacaktır, göstereceğimiz, zaaf, tereddüt doğrudan doğruya fırkamızın aleyhinedir. Biz her türlü tehlikeye karşı müttehid durmalıyız. Bugün meclisi kapamak cesaretini kendinde bulan bu hükûmet yarın meclisi açmayabilir de! Biz inkılâb yapmış bir fırkayız. Meclisi daima açık tutacağız!.. Hakkı Beyin sözleri sürekli ve şiddetli alkışlarla kesildi. Biraz sonra devam edecek,

– Esasen bugün iş başında bulunanlar, meclise, meşrûtiyete ünsiyet etmeyen kimselerdir. Bunlar meclisi kapayan bir devrin adamlarıdır. Binaenaleyh meclisi açmamak kararını da verebilirler. Bunun sonu ihtilâldir arkadaşlar!

Talât Beyin arkadaşları bulundukları yerden bağırdıkları:

– Hayır hayır dedikleri yanlıştır, hezeyândır!

Hacı Adil Bey işin sarpa saracağını derhal anlayarak, (müzâkere kâfidir değil mi arkadaşlar?) Her taraftan - kâfidir, kâfidir, sesleri yükseldi.

Reye müracaat edildi. Neticede 76 reyle intihâbâta iştirâk edilmemesine karar verildi. Fakat Talât Bey kürsüye çıkarak:

– Arkadaşlar, reyler sahih değildir. Kongreye henüz gelmemiş ve reye iştirâk etmemiş arkadaşlar vardır dedi. Gürültüler oldu. Nihayet tekrar reye müracaata karar verildi. Ufak bir dinlenme verildi. Şimdi pek heyecanlı ikinci celse başlıyordu.

İttihâd ve Terakkî tarihinin bu en mühim kongresi o gün beş dakikalık bir fasıladan sonra tekrar işine başlamak üzere idi. Talât Bey bu fırsattan istifâde ederek önüne gelene koridorda dert yanıyordu.

– Ne yaptık yahu!.. kongrenin kararını şimdi bir ihtilâl hareketi olarak gösterecekler, hükûmet hepimizi tevkif edecek, bunlar hiç doğru değil, İttihâd ve Terakkîyi tehlikeye sokuyorlar.

Ve etrafında ona hak verenlerden aldığı cesaretle şöyle ilâve ediyordu:

– İntihâbâta iştirâk etmemek demek, hükûmeti meşrû tanımamak, yani hükûmete karşı cephe almak demektir! Bu böyle olur mu arkadaşlar!

Talât Bey kafasına kat'î sûrette şunu koymuştu ki, bu karar tashîh edilmeli, hükûmeti asla kuşkulandırmamalı idiler. İşte bu sırada birinci celseye iştirâk edememiş ve geç kalmış olan âyan ve mebusan âzaları da şimdi gelmiş bulunuyordu. Bunların başında da Saîd Halim Paşa bulunuyordu. Hacı Adil Bey on dakikalık bir fasıladan sonra, riyâset makâmamına geçip oturmuş

ve çıngırağı çalarak celsenin açıldığını ilân etmişti. Partinin tarihinde cidden bir dönüm noktası olan bu ikinci celsenin başında ilk söz isteyen Talât Bey olmuştu. Bütün nazarlar şimdi ona çevrilmiş, ne söyleyeceği merakla beklenmeye başlanmıştı. O, son derece sakin ve ağır bir ifâde ile söze başlamıştı:

– Efendiler, dedi, bundan evvelki celsede bulunmaları zarûrî ve nizamî olan zevat hakikaten yoktular. Esasen kifâyet-i müzâkere teklifi de âzâdan gelmeyip, ortalığın karışması üzerine makâm- riyâset tarafından gelmiş ve bir olup bittiye getirilmiş bulunuyordu? Böyle mühim meselelerde İttihâd ve Terakkî erkânının ve ekseriyetinin reyleri alınmadan alelâcele bir karara varılamaz. Onun için bendeniz teklif ediyorum. Evvelki celsede ittihâz edilmiş kararın ke-en-lem-yekûn olduğuna hükmedelim. Yeniden rey verelim.

Talât Beyin teklifi muârızlarını şiddetle harekete getirdi. Bir çokları sinirlendi, Sapancalı Hakkı Bey yerinden fırladı. Talât Beye bağırmaya başladı.

– Sen burada diktatör müsün? Hiç kimseden farkın olmadığını bilmelisin. Kongreye hürmet etmeye mecbûrsun, arkadaşlarım nâmına seni sükûta davet ediyorum.

Bu sözler Talât Bey taraftarlarıyla Sapancalı Hakkı Bey taraftarlarını birbirine katmıştı. Fakat Talât Beyin bir güveni vardı. Yeni gelenlerle ekseriyeti temin ettiğine kâniydi. Binaenaleyh ses çıkarmamayı ve netice almayı tercih etti. Bu sırada Kara Kemâl'in teşkîlâtına mensûb olanlar Talât Bey lehine tezâhürâta başlamışlardı. Hep bir ağızdan bağırıyorlardı.

– Yeniden reye, yeniden reye müracaat edilmelidir; birdenbire ortalıkta garip bir ekseriyet peyda olmuş, hepsi de Talât Beyin arzusuna uymuştu. Bunda Kara Kemal'in de büyük rolü vardı. Makâm-ı riyâset yeniden damgalı rey pusulalarının dağıtılmasını emretmişti. Herkes hararetle bu seçim için reyini kullanmaya kalkmıştı. Ya lehde, ya aleyhde hükme varılacaktı. Üyeler, reylerini kullanmaya başlamışlardı. Fakat öyle bir karagaşalık hâkimdi ki, bazı âzâlar, muhakkak ki, bir kaç rey birden kullanmışlardı. İşte o zaman Sapancalı Hakkı Beyin arkadaşları bağırıyorlardı.

– Seçime hile karıştırıyorsunuz, fazla rey verenler var.

Bu sırada riyâset makâmı reyleri sayıyordu. Torba yere fırlatılmış ve dökülen reyler yerden birer birer toplanıp sayılmıştı. Bu sefer kongrenin 85 rey ile intihâbâta iştirâk ettiği görülüyordu.

Bu vaziyet karşısında kongre sona ermiş, reylerini veren âzâ, dışarı çıkmaya başlamıştı. İşte o zaman Talât Bey, Sapancalı Hakı Beyin yanına gelmiş, yarı şaka, yarı ciddî şöyle demişti:

– Görüyorsunuz ya kazandık!.

Sapancalı bu eski arkadaşının yüzüne baktı ve dedi ki:

– Ben inâd etmiyorum. Bir prensipten bahsediyorum. Evet kazandınız, fakat fırkanın şahsiyetini de iki paralık ettiniz!

İttihâd ve Terakkînin tarihinde 1912 kongresi böylece bitmiş fakat Sapancalının tavsifi de yerinde bir hüküm olarak bu kongre mukarrerâtını mühürlemişti. Talât Beye göre ise, bu gün için bundan başka türlü hare-

kete imkân yoktu. Yoksa, onun tabirince - hafazanallah partinin kapatılması için hükûmetin eline geçen çok mühim bir koz olacaktı-. Biz buna meydan vermedik, diyerek geniş bir nefes alıyor, ferahlamış bulunuyordu. Fakat Talât Bey arkadaşları ile kendi arasında mühim bir cidal açıldığını ve bunun kolay kolay kapatılamayacağını artık kestiriyordu. Talât Bey, merkez-i umûmînin vaziyete hâkim olmasını istiyor, eğer biraz tereddüt ve korku geçirirlerse sözü mebûsân ve â'yândaki parti gruplarının eline geçirmek olacağını iddiâ ediyordu. Talât Bey, İttihâd ve Terakkî için en büyük tehlikenin dışarıdan değil içeriden, en yakın arkadaşlarından geleceğine kâni idi. Bunlara biraz yüz verilse, ne kendisi, ne de onunla işe başlayanların bir tanesi yerinde kalamazdı. 1912 kongresindeki çarpışma, en yakın arkadaşlar grubu arasında ne müthiş bir zıddıyetin, anlaşmazlığın, hâkim olduğunu göstermişti. Muhakkak olan bir nokta, bir hakikat mevcuttu. Kendisine karşı müttehid bir cephe teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu zümre içinde en tehlikeli adam, Sapancalı Hakkı beydi. Zira o, Talât Beyle merkez-i umûmî âzâsına bir dakika rahat yüzü göstermeyecek karakterde idi. Nitekim biraz sonra yeni bir hâdise bu muhâlefetin derinliğini göstermekte güzel bir misal teşkîl etti.

1912 kongresinden ve bu tarihî son celseden ibret almış olan İttihâd ve Terakkînin umûmî merkez âzâsından Talât Bey 1913 Ekim başlangıcında toplanması muhakkak olan İttihâd ve Terakkî kongresinden bir kaç ay evvel, aralarında toplanıp anlaşarak bu kongreye gitme fikri Talât Beyde hâkim olmuş, o da düşüncelerini ya-

kın arkadaşlarına açıklamıştı. Nihayet Talât Beyi haklı buldular ve toplanıp görüşmeye karar verdiler. Bu husûsî içtimâa merkez-i umûmînin ileri gelen âzaları bilhassa Talât Bey ile Sapancalı Hakkı Bey, Kara Kemal, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Ziya Gökalp, Dr. Nâzım, Yakup Cemil beyler iştirâk etmişti. Celseyi Kara Kemal Bey açmış, bu ileri gelen âzâlar ile toplantıya iştirâk eden murahhas mes'ûller ile fırka müfettişlerine toplantının gâyesini izah etmişti.

– Kongreye fırkamızın âzâları, İttihâd ve Terakkî ileri gelenleri, murahhas mes'uller, müfettiş-i mes'ûller gelecek, müzâkereler çok defa münakaşalarla sürüp gidecek, çok defa da içinden çıkılmaz vaziyetler doğuracak, onun için yeni merkez-i umûmî âzâlarını burada aramızda seçelim. Onun için bu isimleri şimdi burada huzurunuzdan geçirelim. Sıra ile söylüyorum. Mithat Şükrü Bey, hemen toplantıda bulunanların hepsi (muvafıktır) diye beğenmişlerdi. Tek itiraz eden Sapancalı Hakkı Bey idi.

– Olmasın dedi, Kara Kemal ikinci ismi açıkladı.

– Doktor Nâzım, herkes - çok iyidir, doğrudur - diye bağırdılar. Tek bir ses duyuldu:

Küçük Efendi, Büyük Efendi

– Girmesin!

Herkes başını çevirdi. Yine Sapancalı Hakkı Beyi karşılarında buldular. O zaman müfettiş-i umûmîlerden Hilmi Bey (Ankarada asılmıştır) ayağa kalktı.

– Arkadaşlar dedi. Burada hepimiz müştereken umûmî merkez âzası üzerinde ittifak etmiş iken yalnız Hakkı Bey arkadaşımız muhâlif kalıyor. O hâlde Hakkı Bey itirazlarının sebebini açıklar bizi ikna eder, yahut da bize iltihak eder. Sapancalı Hakkı Bey arkadaşı Hilmi Beye mutedil bir şekilde cevap vermişti.

– Hilmi Bey arkadaşımızın bu sözlerine teşekkür ederim. Merkez-i umûmîye yeniden girmelerine itiraz ettiğim arkadaşların hepsinin ayrı ayrı meziyetleri vardır. Hattâ bir çok fedakârlıklarını da saymak mümkündür. Fakat ben bu itikâddayım ki, bu arkadaşların hepsi ya mebus oldukları veya âyan âzası bulundukları ve hükûmetle sıkı temasta oldukları için Talât Beyin tesiri altında kalmışlardır. Şahsiyetlerini kaybetmişlerdir. Onun zihniyeti hepsi üzerinde hâkim olmuştur, bunlar körü körüne şef telâkki ettikleri o zatın yolundan ayrılmazlar.

Husûsi bir mecliste İttihâd ve Terakkî Genel merkezine seçilecek âza için fikir teatisinde bulunan bu partinin ileri gelenleri Sapancalı Hakkı Beyin bu sözleri karşısında donmuş kalmışlardı. Bu cesur ve patavatsız adam, sözlerini daha nereye kadar götürecek kimi yere vurmaya çalışacaktı.

İttihâd ve Terakkînin meşhûr küçük efendisi (Kara Kemal Bey) riyâset ettiği bu husûsî celsenin sonunun kötüye varacağını der-akab anlamıştı. Hedef, yine aynı partinin büyük efendi lakâbını verdiği Talât Bey idi. O zaman iki komitacı göz göze gelmiş bu işin bu celsede yapılamayacağını birbirlerine konuşmadan anlatmışlardı. Zira münakaşa uzarsa bütün işler değişecek ve dâ-

vayı Sapancalı Hakkı Bey ve arkadaşları kazanacaklardı. Nitekim daha bu kanâati henüz hasıl etmiş iken küçük efendi bir de bakmıştı ki, Hakkı Bey heyecana gelmiş söyleniyordu.

– Size yemin ederim ki, eğer memleket normal şartlarda bulunsa idi, namuslarına, seciyelerine itimâd ettiğim bu arkadaşlar için zerre kadar ses çıkarmazdım. Fakat maalesef ben o kanaatte değilim, partimizin rakipleri henüz ayaktadırlar ve bizden yılmamışlardır, bir fırsat beklemektedirler. Ya haricî bir hâdiseyi veya dahilî bir meseleyi fırsat bilerek şahlanacaklar ve hepimizi birer birer idam sehpalarına yollayacaklardır. Ben öyle bir merkez-i umûmî düşünürüm ki, arkadaşlar, hükûmet devrilse bile onlar işi ellerine alarak teşkîlâta ve icra kuvvetlerine hâkim olsunlar. Benim aradığım merkez-i umûmî işte budur!.

Bu sözler koyu bir İttihâdçı olan Rahmi Beyi (İzmir valisi) heyecana getirmişti. Söze karıştı.

– Hakkın var be Hakkı, hakkın var! diye bağırdı.

O zaman partinin Küçük efendisi (Kara Kemal) vaziyeti idâre etmekten başka çare olmadığını anlamıştı.

– Evet dedi, Hakkı Beyin bu sözleri gayet mühimdir. Bu bahsi cidden esaslı bir şekilde müzakere edelim. Düşünelim, konuşalım acele etmeyelim. Buna bugün vaktimiz müsait değildir. Tensîb buyurursanız bunu başka bir güne bırakalım!

Teklif reye konmuş ve ekseriyetle kabul edilmişti. Partinin iki efendisi (Kara Kemal ve Talât Beyler) za-

man kazanmışlardı. Nitekim o akşam bu iki tecrübeli komitacı başbaşa vermişler ve Hakkı Bey hakkında şöyle bir hükme varmışlardı.

– Sapancalı Hakkı'nın asıl maksadını anlamak lâzımdır. Bakalım merkez-i umûmîye kimlerin girmesini istiyor! Bu sözleri söyleyen Talât Bey, Küçük Efendinin tasvibkâr hareketleriyle karşılaşmıştı. O zaman daha emin olarak:

– Sen dedi, yarın Eyüp Sabri, Ömer Naci, Doktor Nâzım'ı alarak Sapancalı Hakkı ile bir görüşme yaparsın bakalım o, kimleri teklif edecek, senin Sapancalı ile yalnız görüşmen doğru olamaz. O zaman kuşkulanır, bilhassa Eyüp Sabri bulunursa ona hürmeti vardır. Ömer Naci'yi de üstelik çok sever, daha fazla açılır. Küçük efendi, Büyük efendinin bu talimatı dairesinde ertesi gün söylediği zevatı alarak Sapancalı Hakkı Beyi Şeref sokağındaki kendi yazıhanesine çağırmıştı. Odadan içeri giren Hakkı Beye de:

– Dünkü sözlerin dedi, bizi çok düşündürdü, orada kalabalık içinde ileri geri konuşmamız doğru olmazdı. Belki de bazı arkadaşların istemeyerek kalblerini kırardık. Peki, merkez-i umûmîye kimleri getirelim, ne dersin söyle bakalım. Meselâ Kâtib-i umûmî kim olsun!

Hakkı Bey derhal cevap vermişti.

– Bu iş, yalnız benim fikrimle olmaz. Bence bu işler bütün arkadaşların huzurunda olmalı, böyle gizli kapaklı konuşulmaz. Duyarlarsa asıl şimdi kalbleri kırılır ve canları sıkılır. Herkes, birer, ikişer, isim söylemeli ve onlar üzerinde hepimiz münakaşa etmeliyiz.

Küçük efendi itiraz etti:

– İyi amma, sen söyle bakalım, meselâ Kâtib-i umûmî kim olsun!.

– Hüseyin Cahit Bey olsun, benim hatırıma bu zat geldi!

– Peki güzel, merkez-i umûmîye kimler girsin?

– İnkılabımızda büyük hizmetleri dokunmuş olan bir arkadaşımız var. Doktor Bahattin Şakir, o girsin!

– Bu da iyi, başkaları?

– Müfettiş arkadaşlardan küçük Talât Bey girsin!

O zaman küçük efendi biraz durduktan sonra tekrar söze başlamıştı.

– Peki Hakkı Bey dedi, kâtib-i umûmî olarak Hüseyin Cahit Beyi ileri sürdün, bakalım bu zat bu işi kabul eder mi?

– Şimdi cevap vereyim, size bir misal vereyim. 1326 kongresinde hepiniz bilirsiniz, kâtib-i umûmîlik için Hacı Adil Bey mevzû'i bahs olmuştu. O zaman da yine kabul eder mi? etmez mi? münakaşası olmuştu. O vakit ben şöyle demiştim: Hacı Adil Bey Selânik rüsûmât baş müdürlüğünde bir şube müdürüdür. Halbuki bu zatın fırkaya intisabı, inkılâba hizmeti cümlemizce malûmdur. Bugün Edirne valisidir. Eğer Hacı Adil Bey, İttihâd ve Terakkî partisine dahil olmasaydı, mezar taşına Rüsumat başmüdürü ünvanını ya yazdırır, ya yazdırmazdı. Cemiyet umûmî kâtipliğini siz o kadar küçük mü görüyorsunuz, bir teklif edelim bakın göreceksiniz

üstelik bize bir de teşekkür edecektir demiştim. Nitekim, Hacı Adil Bey, kendisine gönderilen bir heyeti kabul ederek büyük bir şükran hissiyle umûmî kâtipliği kabul etmişti. Şimdi Hüseyin Cahit Bey için de aynı fikirdeyim. Hüseyin Cahit Bey siyâsi hayatını bu fırkaya intisabı ile kazanmıştır. Elbet de bu fırka içinde yükselmeyi düşünecektir. Hepimiz Hüseyin Cahit Beyin ilmine, irfanına hürmetkârız, arkadaşlar, çok iyi hatırlarsınız ki, Muhtar ve Kâmil Paşalar hükûmeti iktidar mevkine geldiği zaman, âyandan, mebusandan birçok kimseler:

– Artık İttihâd ve Terakkî dağılacaktır demişler, hattâ bazıları, meselâ hoca Asım efendi gibileri fırkadan ayrılmışlardı. Bütün itimâdların kırıldığı, kuvve-i mâneviyemizin sarsıldığı bir zamanda bizi kim gazetesiyle müdafaa etmişti. Hüseyin Cahit Bey değil mi? İşte o zaman herkes İttihâd ve Terakkînin çok kuvvetli olduğuna inanmış ve istediği zaman iktidara geleceğine kani olmuştu. Hüseyin Cahit Beyin bu hizmetidir ki, İttihâd ve Terakkî efkâr-ı umûmiyesinin fırka şahsiyet-i ma'nevîsi etrafında toplanmasını temin etmişti. Cahit Bey bu cesareti göstermiş olan bir zattır. Onun başımızda olmasını isterim!. Ben ne Hüseyin Cahit Beyle konuşmuş, ne de dostluk tesis etmiş bir adamım hepiniz bilirsiniz, onu ancak uzaktan tanırım.

Sapancalı Hakkı Beyin bu izahatını dinleyenlerin çoğu, Hüseyin Cahit Beyin arkadaşları idiler, fakat nedense ondan çekiniyor, kâtib-i umûmî olmasını istemiyorlardı. Fakat bunu açıkça söylemekten de çekiniyor-

lardı. Bunların başında hiç şüphe yok partinin Küçük efendisi Kara Kemal Bey de vardı. O da birşey yapmış olmak için dedi ki,

– Şimdi doktor Nâzım, Eyüp Sabri Beyler Tanin'e gitsinler Hüseyin Cahit Beyle görüşsünler, kabul eder mi, etmez mi anlarız. Filhakika bu iki zat odadan çıkarak Tanin matbaasına gitmiş fakat Cahit Beyi orada bulamamışlardı. Hakikatte Sapancalı Hakkı Bey yanılmıştı.

Serasker Nâzım Paşa

Çünkü Hüseyin Cahit Bey bu vazifeyi kabul etmeyeceğini, kendisine bir kaç gün evvel îmâ yoluyla sormuş olan Eyüp Sabri Beye anlatmıştı. Hüseyin Cahit Beye göre, kalemiyle parti yolunda hizmet edebilirdi, fakat şimdi İttihâd ve Terakkî fırkası muhtelif cereyanların, münaferetlerin, ihtilâfların hâkim olduğu bir zümre haline gelmişti. Herkese lâf anlatmak kabil değildi. Eyüp Sabri Beye,

– Maalesef demişti, fırkamız komitalaşmaya başlamıştır. Parti karanlık bir yola gitmektedir!.. Bir sergüzeşte atılmak üzeredir. Böyle bir durumda Kâtib-i umûmîliği deruhde etmek, benim yapacağım işlerden değildir. Nitekim, daha sonra Hüseyin Cahit Bey, Birinci Cihan Harbi senelerinde bizzat Sadrazam Talât Paşanın, Kâtib-i umûmîlik teklifini de kat'î surette reddetmişti. İşte o zaman Mithat Şükrü Bey, umûmî kâtipliğe getirilmişti. Velhâsıl bu husûsi görüşmelerden sonra toplanan kongrede (1913) Umûmî Kâtipliğe Mithat Şükrü

Bey, merkez-i umûmî âzalıklarına Eyüp Sabri, Dr. Nâzım, Bahâeddîn Şâkir, Ziya Gökalp, doktor Rusuhi, Emrullah efendi,, İzmir müfettişi küçük Talât Bey, Bursa müfettişi Rıza, İstanbul müfettişi Kara Kemal Beyler seçilmişlerdi. Bu suretle Sapancalı Hakkı'nın iki adamı, küçük Talât ve Bahâeddîn Şâkir ilk defa umûmî merkeze giriyor, birkaç gün sonra da fırkanın umûmî reîsi Sait Halim Paşa yerini vekil-i umûmî namı altında Dahiliye Nâzırı Talât Beye tevdi ediyor ve bu suretle küçük efendi ile büyük efendinin partide muvâzene temini arzusu mümkün oluyordu. 6 Teşrinievvel 1329 (19 Teşrinievvel 1913).

Mahmut Şevket Paşadan açılan Harbiye Nezâretine getirilecek kimseler içinde Talât Beyin ilk hatırına gelen -Nâzım Paşa olmuştu. Genç bir Erkân-ı harb zâbiti iken başına devlet kuşu konmuş, devrin sadrazamı Âli Paşaya damat olmuştu. Hoş bunda yalnız bir talih imtiyazı aramak da fazla idi. Zira Nâzım Paşanın zekâsı ve bilhassa mertliği zikre değer iki kıymet idi. Kayın pederi Âli Paşa, damadının bu meziyetlerini görüyor ve arada sırada:

– Bir gün gelir, sadrazam olursun inşallah diyordu. İşte böylece paşa, gençliğinden beri kulağını, sadrazamlık hülyalarına ait tatlı sözlerle doldurmuş ve bu ses, ömrünün sonuna kadar, kafasında akisler bırakmıştı. Neye olmasındı, onların kendisinden ne gibi üstünlüğü vardı. Aradan yıllar geçtikten sonra rütbesi terfi ede ede, Âli Paşanın bu ihtiraslı damadı, nihayet paşa olmuş ve hür fikirleri belki de ihtirasları dolayısıyla Ab-

dülhamîd'i korkuttuğundan nefyedilmişti. İttihâdcılar paşayı Bağdat'a vali ve kumandan olarak göndermişlerdi. Nâzım Paşa orada bir takım icraat yapmış, birlikleri düzene sokmuş, devletin nüfûzunu birden bire artırarak muhitin dikkatini üzerine çekmişti. Vâkıa bütün bu icraatın en büyük hissesi onun Kurmaybaşkanına aitti. Daha sonra görülecek Balkan harbinin meşhûr İşkodra müdafii Hasan Rıza Paşa, daha o devirde miralay Hasan Rıza Bey adıyla burada Erkân-ı harbiye Reîsi olarak çalışıyordu. Tam asker olan Hasan Rıza Bey, parti adamı değildi. siyâsetle de hiçbir âlakası olmamıştı. Büyükbir vatanperver ve mükemmel idâreci olan Hasan Rıza Bey (Paşa) İttihâd ve Terakkî erkânını düşündürüyordu. Hattâ İttihâd ve Terakkî partisi içinde bazı kimseler, bilâhare paşa olarak İstanbul'a gelen Hasan Rıza Paşanın fırkaya behemehâl alınmasını da istemişlerdi. Fakat Paşa, politikacıların arzularına kurban olmamış, askerliğini muhâfaza etmişti. İşte Bağdat'taki bütün icrâât böylece Hasan Rıza Beye âid olduğu hâlde Nâzım Paşaya mal edilmişti. İttihâdçılar Nâzım Paşadan istifâdeyi düşünüyorlar, onu serasker yapmak istiyorlardı. Bu sebeple kabine âzasından ve İttihâdçıların en nüfûzlu şahsiyetlerinden biri olan Talât Bey onu Mahmut Şevket Paşadan sonra ziyarete gitmişti. Zira ikinci meşrûtiyetten sonra paşa İttihâdçılar için bir tehlike teşkîl ettiğinden, nüfûzunu kırmak maksadıyla Mahmut Şevket Paşanın tensibi ile Bağdat vali ve kumandanlığından Şûrayı askerî âzalığına getirilmiş bulunuyordu. Paşa, Talât Beyin seraskerlik teklifi karşısında sevinmedi. Beklediği muhakkak ki, sadaretti. Fakat birdenbire de reddetmeyi

doğru bulmadı. Çünkü Bağdat'tan geleli tam 4 sene oluyordu, hemen her gün Harbiye Nezâreti için bir teklif beklemişti. Şimdi bu teklif ayağına geliyordu. Vâkıa bir ara sadrazam Kâmil Paşa tarafından kabinesinden uzaklaştırılan Ali Rıza Paşanın (İstiklâl mücadelesinde sadrazam olmuştur) yerine Harbiye Nâzırlığına tâyin de edilmiş fakat ne yazık ki, Nezâret sandalyesine oturmadan kabinenin meclis-i mebûsânda itimat alamadığına şahit olmuştu. Bir müddet sonra da ikinci ordu kumandanlığı bile kendisine çok görülmüştü. Bu sebeple Nâzım Paşanın ruhunda sukût-i hayâllerden, inkisara düşmüş olmaktan mütevellit ıstıraplar yanıyordu. Bunların yaraları henüz taze idi. O, öyle teklifler yapacak, öyle şartlar koşacaktı ki, bunu duyan halk paşaya, derin hürmet hissi duyacak ve onun ismi etrafında büyük bir itimâd halkası teşekkül edecekti. Bu sebeple birden reddetmedi, yalnızTalât Beye:

– Biraz düşüneyim, yarın gelir, sadrazam paşaya bizzat arzederim!... dedi.

Yalan da değildi. Ertesi günü Perşembe idi. Nâzım Paşa, Bab-ı âlîde sadrazam Küçük Saîd Paşayı ziyaret etmiş,

– Teveccühünüze teşekkür ederim efendimiz, ancak nezâreti kabul etmeden evvel vaziyeti tetkîk eylemeye mecbûrum demişti. Müsaade buyurunuz da muamelâtı ve evrakı gözden geçireyim diye ilâve etmişti.

Mutlak bir seraskere muhtaç olan sadrazam ve Talât Bey, ister istemez bu teklifi kabul etmişlerdi. Her ikisi,

– Peki paşa hazretleri, hemen Harbiye Nezâretine teşrif ediniz ve arzu buyurduğunuz evrakı mütâlaa eyleyiniz!. demişlerdi. O zaman paşa yine onlara muhâlif kaldı ve dedi ki,

– Harbiye Nâzırı olmadan, Harbiye Nezâretinin kapısından içeri girmem, makâma oturmam. Bu evrakı başka bir yerde görmeliyim!. Posta telgraf Nâzırı Talât Bey bu müşkülü de derhal halletmişti. Paşaya dönerek en tatminkâr bir ifâde ile

– Öyle ise paşam dedi, yarınki Cuma günü Hâriciye Nâzırı Asım Beyin konağında Harbiye Nâzır vekili Hurşit Paşa ve bendeniz size arzu buyurduğunuz evrakı ve mütâlaa edeceğiniz muâmelâtı izah eder, sizi elimizden geldiği kadar tenvir eyleriz.

Buna diyecek birşey kalmıyordu. Ertesi gün bu üç mühim şahsiyet mezkûr konakta toplandılar ve müstakbelin serasker paşasına her şeyi anlattılar. Halbuki, o gün Nâzım Paşa, yeni bir takım şartlarla oraya gelmişti. Dedi ki:

– Evvelâ, idâre-i örfiyenin lâğvını isterim. Siyâsî mahkumların umûmî bir affa mazhariyetini ve Arnavutluktaki âsiler için şimdilik takibata girişilmesinden sarf-ı nazar edilmesini de lüzumlu görüyorum. Belki bu şatları da Talât Bey, İttihâd ve Terakkî merkezi hoş görecekti. Amma gençliğinden beri kulağı (Sadrazamlık) kelimesinin sihriyle dolu olan paşa, sonunda öyle bir şey istemişti ki, bu söz, bizzat Talât Beyi yerinden bir boy sıçratmıştı. Serasker Paşa,

– Yalnız demişti, bu şartlardan sonra başkumandınlık vekilliği sıfat ve selâhiyetine de lüzum görüyorum. Ancak o zaman Harbiye Nezâretini deruhde ederim!

Evvelâ ortalığa bir sükûnet hâkim oldu. Ne Talât Beyde, ne de aslen kabinede Bahriye Nâzırı olup da bu sefer Harbiye Nâzır vekâletini de deruhde etmiş olan Hurşit Paşada ve hane sahibi sıfatiyle misafirleri ağırlayan Hâriciye Nâzırı Asım beyde de konuşmaya takat kalabildi. Fakat İttihâtçıların bir numaralı komitacısı Talât Bey kendini bir anda toparladı, amma o kararını vermişti, serasker paşa, çok ileri gitmişti, onunla çalışmak kâbil değildi.

İktidardan Düşen Ekseriyet

– Peki paşam dediler, arzularınızı sadrazam paşaya arzedelim! Ayrıldılar, ertesi sabah Talât Bey sadrazam paşanın riyâsetindeki meclis-i vükelâda Nâzım Paşanın tekliflerini ortaya koydu. Bir çokları, eğer, zemin, zaman münâsib olsaydı, bunları toptan reddetmek kadar isâbetli bir şey olmayacağını söylemişti, söylemişti amma, şimdi bu vaziyet öyle değildi. Bazı tâdilât ile serasker paşa olacak kimseye bunu anlatmak belki mümkün olurdu. Yine Talât Bey bu işin gönüllüsü idi. Meclis-i vükelânın kararı şöyle idi.

– İdâre-i örfiye lâğvedilebilir, fakat umûmî af ancak tedricî olabilirdi. Arnavutluktaki âsilere karşı da müsamahakâr davranılabilirdi. Ancak, başkumandan vekilliği, kanûn-i esâsî mucibince padişahın şahsında

mündemiç bir kudretti. Ancak harp zamanında bu kudreti padişah, dilediği askerî erkândan birine verebilirdi. Gerçi o sırada İtalyanlarla batı Trablus'ta bir harp devam ediyordu. Fakat bu bir avuç urban'ın ve birkaç gönüllü zâbitin karıştığı mevzîî savaş, başkumandanlık vekilliği ihdasını icabettirecek bir mesele değildi. Kaldı ki, İtalyanlarla sulh müzakereleri de başlamıştı. Sonra daha mühim bir teşekkül ortada idi. Baş kumandan olan meclis-i vükelâya dahil olamazdı. Baş kumandan siyâsî bir memûr olamazdı. Mülâkat Nâzım Paşanın konağında cereyan etti. Fakat istikbalin serasker paşası nokta-i nazarında ısrar etti. O zaman Talât Bey meclis-i vükelâya merkez-i umûmîye koşarak, Nâzım Paşadan suret-i kat'iyede istifâde edilemeyeceğini söyledi ve yerine o sırada Trablus vali ve kumandanlığından mazulen İstanbul'a gelmiş olan Müşir İbrahim Paşayı teklif etti. Paşa ciddî bir sebep göstermemekle beraber bu karışık zamanda bu zorlu mevkii kabul etmedi. Meşrûtiyetten beri âyan meclisinde âza olan Osman Paşaya teklif yapıldı. O da buna yanaşmadı. İttihâdçılar yorulmamışlardı. İzmir'de ordu kumandanı bulunan birinci ferik Abdullah Paşaya telgrafla müracaat ettiler, paşanın sadrazama cevabı şu oldu:

– Harbiye Nezâretini idâre edecek iktidara malik değilim!.

Nihayet iş Mahmut Muhtar Paşaya düştü. Fakat bu defa da Bahriye Nâzırı Hurşit Paşanın muhâlefeti aldı yürüdü. Paşa:

– Benim bulunduğum kabineye Mahmut Muhtar Paşa giremez! demiş çıkmıştı. İşte İttihâd ve Terakkî

harbiye Nâzırı gediğini kapayayım derken hiç de beklemedikleri bir açıkla karşılaştılar. Bahriye Nâzırı Hurşit Paşa da istifa etmişti. Hele Resne'de dağa çıkan Niyazı Beyi takliden o günlerde bir Arnavut zâbiti olan yüzbaşı Tayyar Beyin de maiyeti ile dağa çıktığı haberi ortalığı dehşete vermişti. İşte o zaman Nâzım Paşa, kendini harcamadığına memnun olmuştu. Fakat kim derdi ki, peşine Harbiye Nâzırlığı için ısrarla düşmüş olan İttihâd ve Terakkî erkânı daha sonra paşayı serasker olduğu bir günde, hem de Bab-ı âlînin içinde vuracaklar, heybetli endamını, birkaç kurşunla delik deşik edeceklerdi.

Halaskârân

Günlerdenberi Harbiye Nezâretine tâyini gereken kimsenin bulunamaması ve üstelik Bahriye Nâzırı Hurşit Paşanın da âni istifası bir taraftan İttihâd ve Terakkî umûmî merkezini telâşa düşürürken, diğer taraftan bir grubun başında Arnavut Yüzbaşı Tayyar'ın dağa çıkması, Abdülhamîd devrinde nüfûzlu kimselere mensubiyetleri dolaysıyla süratle terfi eden ve İttihatçılar tarafından rütbeleri indirilerek Tasfiye-i -Rüteb Kanunu gereğince Anadolu ve Rumelinin muhtelif bölgelerine sürülen küçük rütbeli zâbitanı harekete geçirmiş ve aralarında süratle adına (Halaskâran) denilen bir cemiyet kurulmasına sebep olmuştu. Bu zâbitan İttihâd ve Terakkî teşkîlâtına dahil olmamışlar, üstelik ordunun bu partinin emrinde ve tahakkümünde kalmasına da asla taraftar bulunmamışlardı. Belki de bunların içinde hâlâ bir zamanlar sarayın hassa ordularında vazife al-

mış olmanın heyecanı yaşıyordu. Bu zâbitan, İttihâd ve Terakkînin tevehhüm ettiği kadar geniş bir kitleye malik değildi. Fakat ne de olsa, onları korkutmuş ve tereddüde düşürmüştü. Bu küçük rütbeli subayların başında iki büyük rütbeliden bahsedilebilir. Bunlardan birisi 31 Marttan sonra kurulan Harb divanında Müdde-i umûmîlik yapmış ve maznunlar lehine hareket etmiş olan topçu reîsi Mirliva Ferit Paşa, diğeri de Berlin sefareti Ataşemiliterliğinde ve daha sonra Umûm Jandarma Kumandanlığından bulunmuş olan Erkân-ı Harb Mirlivâsı Nâzif Paşa idi. Bu iki paşa, bu grubun mümessilleri sıfatıyla padişaha bir arîze takdim etmişler ve zatı şahaneden, İttihat ve Terakkînin ordunun başından derhal çekilmesini bir sürü esbâb-ı mûcibe sayıp dökerek resmen taleb etmişlerdi.

Sultan Mehmet Reşat, her zamanki gibi her şeyden habersiz, bütün hâdiselere karşı lâkayt ve zavallı bir adam halinde tahtında oturuyordu, fakat Halâskâran grubunun kuvvet derecesini ve tesir kudretini takdirde mubâlagaya düşmüş olan iktidar partisi alelâcele yaptığı toplantıda şu karara varmıştı:

– Kabinedeki boşlukları doldurmak mümkün olamamıştır, partiden memnun olmayan zâbitan -Halâskaran- namiyle bir teşekkül kurmuştur. Bir kısmı da Arnavut asileriyle müşterek hareket etmektedir. Bu vaziyet karşısında memnuniyetsizliği ve galeyanı teskin etmek için, Sait Paşa kabinesini feda etmek gerekir. Nasıl olsa çoğunluktayız. Mebusanda, âyânda ekseriyet bizdedir. Arzumuzla düşer, arzumuzla tekrar iktidara çıkarız. Muhâlefete iktidarı teslim etmekle onları müşkül

mevkide bırakmış olacağız. Yıpranacaklar ve teslim olacaklardır.

Bilhassa başta Posta Telgraf Nâzırı Talât Bey olan müfrit İttihâd ve Terakkîcilerin bu fikri alkışlar içinde parti içtimaında kabul edilmiş ve derhal tatbikata geçilmesine karar verilmişti. Fakat ne yazık ki, Talât Bey fikirlerinde yanılıyordu. İktidardan düşmeye karar vermek bir nevi intihar etmek gibi idi. Tecrübe olarak dahi tatbiki acaba ne neticeye varabilirdi. Osmanlı İmparatorluğunun bu devrinde, Batı Trablus harbinin sonunda ve Balkan harbinin başlamasından biraz evvel cereyan eden bu hâdise siyâsî tarihler için, parti politikaları için son derece enteresandı.

Fırkada bu içtimalar cereyan ederken o sırada Harbiye mektebi müdürü olan Vehib Bey (Umûmî harpte ordu kumandanı olan Vehib paşa) bazı genç zâbitleri toplayarak Hürriyet-i Ebediye tepesinde -Halaskârangrubuna karşı protesto hareketine girişmiş, o gün orada genç subaylardan İttihâd ve Terakkîye, İnkılâba karşı sadakat yemini almıştı. İttihâd ve Terakkînin ileri gelenleri Hürriyet-i Ebediye tepesindeki sadakat yemini ile işin biteceğine inanmıyorlardı. Onlar, hükûmetten çekileceklerdi. Mademki Meclis-i Meb'ûsânın ekseriyeti ellerinde idi, mademki âyânın çoğunluğu onlarındı, muhâlefet partisinin kabinesi, iş başına gelmekle, kendi kendisinin idam hükmünü vermiş ve bir darbe ile yuvarlanmış olacaktı.

Bütün bu mülâhazarlardan sonra dahi Küçük Sait Paşa kabinesi, Meclis-i Meb'ûsânda dış ve iç siyâset

hakkında mufassal bir nutuk çekmeye karar vermişti. Nitekim de öyle oldu. Ekseriyet fırkasının alkışları arasında kürsüye gelen sadrâzam, uzun uzadıya hükûmetin siyâsetini anlattı. Ve sözlerini şöyle bitirdi:

– Biz takîb ettiğimiz siyâsetin doğruluğuna ve bu yolun milletçe tutulduğuna tamamen kâni bulunuyoruz, dedi. Sürekli alkışlardan sonra kürsüden indi. Reye müracaat edildi. Meclis 4 muhâlife karşı 194 oyla hükûmete itimad etmiş bulunuyordu. (2 Temmuz 1328, 15 Temmuz 1912)

Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Büyük Kabine

İşte o zaman muhâlefet çevreleri köpürdü, şahlandı, her taraftan protestolar, telgraflar yağdı. Kabinenin Mecliste ekseriyet kararı aldığının ertesi günü, Talât Bey, parti toplantısında çok garip bir konuşma yapmıştı.

– Vaziyet son derece müşküldür diyordu. Meclisin itimadına rağmen Harbiye Nezâretine münâsib bir zat bulamadık. Bir takım zâbitanın müşterek ve menfi hareketi, hükûmeti düşündürecek kadar ehemmiyetlidir. Arnavutluk isyânı da küçümsenemez. Kabinede üç Nezâret münhaldir. Bu şartlar altında yerimizde kalamayız.

Mebuslar hayretler içinde idiler, daha dün itimad almış bir hükûmet, bugün nasıl böyle konuşabilirdi. Bu hayreti izhar etmek fırsatı Karesi Mebûsu Hüseyin Kadri Beye düştü. Söz aldı ve konuştu:

– Beş, on zâbitin menfi hareketi, bir avuç Arnavudun şakaveti, kabinedeki bir kaç münhal, hiçbir zaman

kuvvetli bir itimad oyuna lâyık görülmüş partimiz hükûmetini, yıldırmamalıdır. Ben bilâkis ordumuzun kuvve-i maneviyesinin yerinde olduğuna, İttihâd ve Terakkî fırkasına karşı büyük bir itimadın mevcûd olduğuna inanıyorum. Hükûmet çekilmemelidir, diye bağırdı. Bu heyecanlı tezâhürat, İttihâd ve Terakkî erkânının kararını değiştirmedi. Ertesi günü Sâdrazam Sait Paşa, hükûmetin istifasını zât-ı şâhâneye takdim ediyor ve bir çok sebepler sayarak bu çekilmenin zarûrî olduğunu anlatıyordu. Ertesi gün intişar eden gazeteler, ekseriyette bulunan iktidarın, iktidardan düştüğünü bütün dünyaya ilân ediyordu (4 Temmuz 1328-17 Temmuz 1912). Sultan Reşat, hayretler içinde idi. Saltanatın 3 üncü senesinde karşılaştığı bu hâdise onu şaşkına çevirmişti. Bu kadar müşkil bir an, belki bütün ömründe kendisini yoklamamıştı. Şimdiye kadar hakikaten rahat etmişti. İttihâd ve Terakkî umûmî merkezi nasıl bir kabine listesi vermişse aynen onu kabul etmiş altına da titrek parmaklarıyla bir imza çekmişti. Fakat şimdi bu parti, mesuliyeti kendisine bırakmıştı. Nasıl bir yol tutacaktı. Padişah muhakkak ki, hem yaşlı hem de âcizdi. Suya sabuna karışmadan rahat rahat yaşamak, saltanat sürmek, hâdiselerin içinden sıyrılıp başa geçmek zor bir işti. Bir çok kabineler değişmiş, bir çok sadrâzamlar gelmiş geçmişti ama o, bunların hiç birisini hissetmemişti. Hepsine çember beyaz sakalının çerçevelediği pembe ve nurlu yüzü ve zÂrif tebessümüyle:

– Çok münâsibtir, pek muvafıktır gibi beylik cevaplar vermişti. Fakat şimdi bir hükûmet seçmek ona bırakılmıştı. Hayatında en korktuğu şey biraderi Ab-

dülhamîd'in başına gelen hal'i keyfiyeti idi. Bir gün evvel emreden, hükmeden bir kimsenin bir gün sonra hiç olması, silinmesi kadar büyük felâket olamazdı. Bu hakikatte -ölmeden ölmek- demekti. Uzun uzun düşündükten sonra Sultan Reşat, başka memlekette yapıldığı gibi harekete karar verdi. Ayan ve Meclis-i Meb'ûsân reîslerini çağırdı. Bunlardan birincisi Ahmet Muhtar Paşa diğeri de Halil Bey idi. Bunlardan âyân reîsi Ahmet Muhtar Paşa (1877-78) Osmanlı-Rus harbinin kahramanı idi. Kars müdafaasiyle tarihe altın satırlarla geçmiş, genç yaşında müşirliğe erişmiş ve uzun müddet de Mısır fevkalâde komiserliğinde bulunmuştu. İki seneye yakın bir zamandan beri âyan reîsi bulunuyor ve herkesin takdir ve itimadını kazanmış oluyordu. Meşrûtiyetin ilânından sonra bile hiçbir partiye girmemiş ve daima bî-taraf kalmış olan Ahmet Muhtar Paşa, oğlu Mahmut Muhtar Paşanın bile Bahriye Nâzırlığını görmüş, 19 sene evvelki yaveri Cevat Paşa bile Sadâret mevkiine getirilmişti. Ömrünün sonuna yaklaştığı bir devirde neye sadrâzam olmamalı idi!.

Sultan Reşat, âyân reîsi Müşir Ahmet Muhtar Paşayı dikkatle dinledi, o:

– Zât-ı Şâhânelerine şunu müsâadeleriyle arzederim ki, memleketin başına gelen felâketlerin sebebi, fırkacılığın son derece ileri götürülmüş olmasından neşet etmektedir. Sadrâzam olacak zat bî-taraf, siyâsî tecrübe sahibi bir kimse olmalıdır efendimiz demişti. Fakat hiçbir isim vermemişti. İhtiyar hükümdar şimdi ferahlamıştı. O hâlde böyle hareket etmek doğru olurdu. Âyan

reîsinden sonra huzura kabul edilen mebusan reîsi Halil Bey, müfrit İttihâtçılardan biri idi. O da biliyordu ki, o günkü şartlar, iktidara ittihatçı bir hükûmetin gelmesine imkân vermiyordu. Fakat korktuğu şu idi. Muhâlefet intikâmcı bir hükûmeti iş başına getirir de onlar da geçmiş günlerinin hesabını sormaya kalkarlarsa işte o zaman, İttihât ve Terakkînin hali feci olurdu. Mamafih Meclis-i Meb'ûsân reîsi saraya gelmeden evvel akıl hocası Talât Beyden direktif almıştı. Her ne pahasına olursa olsun İttihat ve Terakkînin amansız düşman Kâmil Paşa, iktidara gelmemeli idi. O da padişaha bitaraf bir hükûmetin iş başına gelmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Sultan Reşat, Meb'ûsân Reîsi ile görüşmekten memnun kaldı. Her iki meclis reîsi bî-taraf bir insan istiyordu. Padişahın aklına ilk gelen Londra Sefiri Tevfik Paşa oldu. Tevfik Paşa ne garip ki, Sultan Reşadın tahta çıktığı gün de sadrâzamdı. Londraya telgraf çekildi. Paşanın cevabı garipti. Zat-ı Şâhâneden evvelâ idâre-i örfiyenin ilgasını, sonra Arnavutluk âsilerine müsamahalı hareket edilmesini ve Meclis-i Meb'ûsânın feshini talep ediyordu. Daha sadarete oturmadan paşanın şartlar koşması ve gayr-i mesûl mevkide olan hükümdarı, meclisin feshine teşvik etmesi de hoş görülmedi. Kabinenin istifasından beş gün geçmiş, hariçte ve dahilde hükûmetin kurulmaması çeşitli tefsirlere yol açmıştı. Artık tereddüde mahal yoktu. Sultan Reşadın hatırına derhal âyan meclisi reîsi müşir gazı Ahmet Muhtar Paşa geldi. Yaşını başını almış, parti ihtiraslarının üstünde kalmış bir Osmanlı veziri bu makâma mükemmel bir namzetti. Derhal onu dâvet etti. Paşaya sadareti teklif etti. Ahmet

Muhtar Paşa da şükranlarıyla kabinesine sabık üç sadrâzamı alıyordu. Bunlardan biri Kâmil Paşa, diğeri Avlonyalı Ferit paşa, üçüncüsü Hüseyin Hilmi Paşa idi. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ve meşhûr Nâzım Paşa da kabinede idi. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ve meşhûr Nâzım Paşa da kabinede şimdi Harbiye Nâzırlığını kabul etmiş bulunuyordu. İşte büyük kabine böyle iş başına gelmişti. (19 Temmuz 1328 - 22 Temmuz 1912).

Sultan Reşat'ın memleketin huzur ve sükûna muhtaç bulunduğu bu nazik devirde bitaraflığa ve namuskârlığına son ederce emin bulunduğu Ahmet Muhtar paşanın kabinesi ekseriyeti İttihât ve Terakkîye hasım zevattan teşkîl etmesi ve İttihâtçı mebûsların ekseriyetinin bulunduğu meclis-i mebûsânı feshettirmeye çalışması, büyük bir mücadeleye karar verdiğinin bâriz delili idi? İşte herkesin merakla beklediği netice de bu idi. Nihayet hükûmetin beklenen beyânnâmesi, mecliste okundu. Bu beyânnâmede hükûmet, en müşkül şartlar içinde işe başladığını fakat milletin muhtaç bulunduğu huzur ve sükûnu behemehal temin edeceğini beyân ediyor, matbuata büyük bir değer verdiğini ve basın serbestisine büyük bir titizlikle riayet eyleyeceğini de vadediyordu. Beyânnâmenin dikkate değer tarafı, halkın gösterdiği hoşnutsuzluklara hükûmetin vâkıf bulunduğunu, bilhassa meclisin meşrûiyetinden şüphe edildiğine ve intihâbâtın yolsuz ve kanunsuz cereyan eylediğine dair halk arasında devam eden dedikoduları ve şikâyetleri ciddi bir tarzda gözönüne alarak lâzımgelen tahkîkâtı yaptıracağını bildirmesi idi.

Seçime Giden İktidar

Hükûmetin arzusu, daha şimdiden hissediliyor, kabine meclisi feshe karar vermiş gözüküyordu. Bu beyanname mebusların ekseriyetinin gayet tabiî ki hoşuna gitmemiş, bu husûstaki fikirlerini beyannamenin tab'ına kadar te'hir edeceklerini beyan etmişlerdi. Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa bu yüzden mebuslarla münakaşaya tutuşmuş fakat bu münakaşayı meşhûr hatiblerden Seyyid Beyin bir nutku kesip atmıştı. Kürsüye gelen hatib,

– Ahvâl- âdiyede itimad edemeyeceğimiz bir kabineye ahvâli fevkalâdede itimâd reyi vermeye mecbûruz! demişti. Nihayet beyânnâme tabedilmeden ve esaslı tartışmalar olmadan reye müracaat edilmiş, 45 muhâlife, 9 müstenkife karşı 113 reyle kabine itimad alabilmişti. Aradan üç gün geçince de meclisin feshi kararı duyulmuştu. Ahmet Muhtar Paşa, Âyân meclisine koşmuş, halkın hoşnutsuzluğunu meclisin kanunsuz ve usulsüz bir intihâbın neticesi olarak iş başına geldiğini anlatmıştı.

Âyân meclisi âzalarının tarihî bir şahsiyet olan ve padişahın teveccühünü son derece kazanmış bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşaya büyük bir hürmeti vardı. Kaldı ki, kendileri de kayd-ı hayât şartıyla tayin edilmiş mevkilerinden emin kimselerdi. Bir Şûriş kaynağı olan meclis-i meb'ûsânının gidişini beğenmiyorlardı. Nihayet meclis-i mebûsânın feshi kararı, âyandan büyük bir ekseriyetle çıktı. Âyân meclisi 5 muhâlife, bir müstenkife karşı 28 oyla millet meclisini dağıtıyordu.

Muhâlif rey verenler eski meclis-i meb'ûsân reîsi Ahmet Rıza Bey, hareket ordusunun ilk kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, meclisin Rumen âzâsı Beserya ve Bulgar üyesi Milkof Efendiler idi. İstinkâfa veren âyân meclisinin en yeni âzâsı hareket ordusunun kahraman kumandanı Mahmut Şevket Paşa idi. Sadrazam bu kararı Sultan Reşad'a tasdik ettirmek suretiyle de meramına varmıştı. (22 Temmuz 1328-4 Ağustos 1912) ertesi gün bu karar öğleden sonra meclis-i meb'ûsânda okunacaktı.

Fakat bunu haber alır almaz milletvekilleri 5 Ağustos sabahı meclis-i meb'ûsânda toplanarak gerek meclis-i âyânın bu kararının, gerek hükûmetin bu tedbirinin kânûn-i esâsîye şiddetle mugâyir olduğundan bahsederek hükûmeti protesto etttiler ve öğleden sonra toplanmaya karar verdiler. Meclis-i meb'ûsân reîsi Halil Bey de zat-ı şâhâneye bir telgraf çekerek hükûmetin bu kararının kânûn-i esâsîye sarih bir muhâlefet olduğunu ve taraf-ı pâdişâhîden meseleye müdâhale edilmesini arz ve rica etmişti. Fakat Sultan Reşat, sadrazamına itimâd etmiş bulunuyordu. Bilâkis bu telgrafa karşı zât-ı şâhânenin teessüf ettiği hükûmet tarafından gazetecilere bildirilmiş ve Ahmet Muhtar Paşa, zât-ı şâhânenin teessüf ve teessürünü resmen ilân etmişti. O gün öğleden evvel mecliste içtima eden mebûsların ekseriyeti, kabinenin iskatına karar vermişler ve meşrû bir hükûmet iş başına gelinceye kadar meclisi, kendiliklerinden tatil eylemişlerdi. Bilhassa konuşanların içinde en hararetlisi meşhûr İttihâtçıların mâliyecisi Cavit Bey idi. O, barbar bağırıyordu,

– Bu karar, kanunsuzdur. Meclis kabinenin arzusu ile feshedilemez. Âyan da dalâlettedir, padişah da iğfal edilmiştir diyordu. Öğleden sonra hükûmet erkânı meclis-i meb'ûsâna gittikleri zaman karşılarında ancak, 5-6 meb'us bulabilmişler ve boş sıralara meclisin feshi kararını ve zât-ı şâhânenin bu husûstaki fermanını tebliğ etmişlerdi. Mebûsların ekseriyetinin kararına ise sadrazam paşa gülümsemiş,

– Buna kendi kendine gelin güvey olmak derler! diye de bir nükte savurmuştu. Velhasıl olan olmuş, İttihâd ve Terakkî fırkası gafil avlanmış, evdeki pazar çarşıya uymamıştı. Halil Bey, meclis-i meb'ûsânın bu hareketli ve hararetli reîsi, meclis kapılarının anahtarların meclis baş kâtibi Asım Beye teslim ederken,

– Meclis-i Meb'ûsân reîsi sıfatı ile size bunları teslim ediyorum! diyordu.

Diğer taraftan meclisin feshine dair iradeyi okuyarak kürsüden inen ihtiyar ve meşhûr sadrazam Ahmet Muhtar Paşa da etrafındakilere büyük bir ferahlıkla:

– İşte şimdi vazifemi yaptım!.. demişti. Demişti ama, acaba bu hareketi kendisine bedavaya mı mal olacaktı? Gazi Ahmet Muhtar Paşa meclisi feshederek yeni intihâbâta gitmekle İttihâd ve Terakkî fırkasının düşmanlarını memnun etttiğine ve bir taraftan da İttihâd ve Terakkî fırkasının teşkîlâtına öldürücü darbeler vurduğuna kâni idi. Bu suretle İttihâdcı meclisten kurtulduğuna inanıyor, bunu meclis-i âyâna borçlu bulunduğunu söylüyordu. Büyük bir ekseriyeti mevkilerinden emin olan âyân âzâsı da, bir fırkanın hükümlerine bo-

yun eğmediklerini iddiâ ediyorlardı. Fakat her nedense halk efkârında bu kabinenin uzun müddet mevkiini muhâfaza edemeyeceğine bir inanç vardı. Ahmet Muhtar Paşanın gittikçe İttihâdcılar aleyhindeki harekâtı bizzat kabinesi içinde bile bazı muhâlefetlere uğruyordu. Nitekim Dâhiliye Nâzırı Ziya Paşa birkaç gün sonra istifa etti. Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa ile sadrazamın oğlu Bahriye Nâzırı Mahmut Muhtar Paşa ise, İttihâdcılar aleyhindeki bu şiddetli harekete itiraz ettiler. Sadrazam Paşa, bu suretle daha ileri gitmekten vazgeçti. Fakat bu defa da ittihâdçılara karşı şiddet gösterilmesini talebeden Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Şûrâ-yu Devlet Reîsi Kâmil Paşa ve Harbiye Nezâretini işgâl eden Nâzım Paşa, sadrazamı şiddetle tenkîd etmişti. Bunlar İttihatcıları tamamen mahvetmek fikrinde idiler.

Velhâsıl kısa bir zamanda iki ateş arasında kalan - Büyük Kabine- nin büyük sadrazamı, devlet işinin çocuk oyuncağı olmadığını ancak o zaman anlayabilmişti. Nitekim ihtilâf, Dâhiliye Nâzırının tayininde adamakıllı kendisini göstermişti. Şûrây-ı Devlet Reîsi Kâmil Paşa, İzmir Vâlisi Reşit Beyin Dâhiliye Nezâretine gelmesini istiyordu. Fakat kabinedeki diğer zevatın muhâlefeti üzerine, Ahmet Muhtar Paşa, Ali Dâniş Beyi Dahiliye Nezâretine getirmişti. Ali Dâniş Bey, son derece namuskâr, bîtaraf bir zat idi. Hattâ, Selânik Valisi iken Dâhiliye Nâzırı Talât Beyle geçinemediğinden azledilmiş, sonra da Arnavutluğa gönderilen hey'et-i nâsihada vazife almış, 4 sene sonra tekrar Selânik Vâliliğine getirilmiş iken henüz makâma oturmadan Dâhiliye Ne-

zâretine tâyin edildiğini öğrenmişti. Ali Dâniş Bey işbaşına gelince Sadrazam Paşaya şöyle demişti:

– Paşam, zamân-ı sâbıkın idâre adamlarına güvenim yoktur. Bunların hepsini atmak da mümkün değildir. Tensîb buyurursanız hepsinden imzalı bir beyanname alalım. Bundan böyle hiçbir siyâsî parti ile alâkadar olmayacaklarını bize karşı resmen taahhüt etsinler! Sadrazam Paşa da bunu çok yerinde, bulmuştu ama, devrin valileri haysiyet ve şeref sahibi idiler. Siyâsî ve idarî hürriyetlerine darbe indiren böyle bir beyannameyi imzalamayacaklarını dahi göze alarak beyan etmişlerdi. Bunca vali içinde yalnız bir tek adam, beyannameyi imzalamıştı. Bu zat Edirne Valisi Halil Bey idi. Vaktiyle İttihâd ve Terakkînin bir numaralı adamı olan bu zat, şimdi İttihâdcılara karşı cephe alan bir hükûmetin birinci sınıf idâre adamı idi. Herkes hayretler içinde kalmıştı. Fakat tarih bu nevi Makya velistleri hemen her devirde ve defâ'atle göstermişti. Bunda şaşacak bir şey yoktu. Bu tasfiye memleketi allak bullak etmiş, muhâlefet gazetelerine de ateş püskürtmüş ve Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşayı da istifaya götürmüştü. Artık kabine sallanıyordu. Sadrazam efkâr-ı umûmîyeyi kazanmak için umûmî affı ilân etmiş, fakat ne halâskarân grubu, ne de Arnavutları memnun edebilmişti. Tam bu sırada Balkanlı devletlerde, imparatorluk aleyhine hummalı bir faaliyet cereyan ediyor, Bulgar ve yunanlar, Rumeli hudûdlarımıza asker yığıyordu. İşe evvelâ ehemmiyet verilmemişti, hele İtalyanlarla sulhe varıldığı kanaati ile Nâzım Paşanın Çanakkalc ve Gelibolu'daki mükemmel birlikleri terhis etmesi, hükûmetin gafle-

tine müthiş bir misaldi. Nihayet kabine, geceli gündüzlü içtima ederek umûmî aftan on beş gün sonra bir taraftan idâre-i örfiyeyi ilân ediyor, bir taraftan da gizlice seferberlik emrini vermiş bulunuyordu.

Seferberlik emrini almış olan birlikler, boşluklarını nasıl dolduracaklarını bir türlü halledememişlerdi. Zira Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın emriyle terhis işi, yarıya gelmiş, İtalyanlarla sulh yapılma teşebbüsleri Paşayı bu yanlış kararı almaya teşvik etmişti.

Büyük Kabinede Çıkan İhtilâf

Halbuki Bulgarların seferberliğini, Sırp Kralı Birinci Piyer'in seferberlik emri takip etmiş, hattâ Trakya hudûdunda Türk-Bulgar müsâdemeleri de başlamıştı. Artık payitahtı -harp heyecanı- tamamen sarmıştı. İttihâd ve Terakkî, hükûmetten aldığı müsâade ile Sultanahmed meydanında 21 Eylül 1328 Cuma günü büyük bir miting tertîb etmiş ve partinin en mükemmel hatiblerini konuşturmuştu. Bunların içinde Kara Kemal, Doktor Nâzım fırkanın meşhûr sözcüsü Ömer Naci, Ubeydullah efendi, Emanoel Karasu var idi. Pançedorof (Agop Boyacıyan) ve âyân âzâsından Romanyalı Baserya Efendiler de vardı. Halk, hatîblerinin heyecanlı konuşması karşısında tamamıyla coşmuştu. İttihâd ve Terakkî bir taraftan Osmanlılığın bir -birlik- olduğunu, diğer taraftan da halk arasında İttihâd ve Terakkî fırkasının propagandasını güden bir siyâset takip ediyordu. Üstelik miting, Sultanahmette umûmî hapishanenin karşısında tertiplenmişti.

Bundan maksat şu idi. Birkaç gün evvel divân-ı harp kararıyla Tanin başyazarı Hüseyin Cahit Bey tevkif edilmişti. Mitingin en hararetli bir ânında pencereden gözüken bu vatan mücâhidini, halk çılgınca alkışlamış, o da eliyle onlara mukabele eylemiş ve halkı selâmlamıştı.

Sultanahmet meydanını dolduran bu muazzam kalabalığın, Tanin başyazarı için yaptığı bu içten gelen nümayiş, İttihâd ve Terakkî partisinin pek işine yaramıştı. Muhâlefet partisi, iktidarı yakında başlayacak bir harp ile alâkasızlıkla itham ediyor, hükûmetin, memleketi felâkete götürdüğünü ileri sürüyordu. Efkâr-ı umûmiyenin vatanperverâne hissiyâtına bu taktik son derece müsaid geliyordu. Hükûmet bu mitingin esasen pamuk ipliğine bağlanmış olan komşu devletlerle münasebeti birdenbire koparacağından korkmuş matbûât umûm müdürlüğü vâsıtasıyla el altından gazetelere bu mitingin pek basit bir kaç satırla yazılmasını bildirmişti.

Fakat İttihâd ve Terakkîye mensûb gazeteler, hükûmetin bu emrini dinlemeyerek bütün hararetiyle hâdiseyi aksettirmekte gecikmemişlerdi. Hükûmet bütün kuvvetiyle bir harp tehlikesini önlemeye çalışıyor. Rumelide geniş mikyâsta ıslâhât yapmaya, Arnavutluk meselelerini kökünden halletmeye uğraşıyordu. Hâriciye Nâzırı Gabriyel Noradonkiyan Efendi, meclis-i vükelâda ileri sürdüğü bir teklif ile Berlin muâhedesinin 23 üncü maddesine göre hazırlanmış olan ıslâhât lâyihasının Rumeli'de tatbikini istemişti. Bu lâyiha Abdül-

hamîd'in saltanatının daha başlarında 1880 senesinde Hâriciye Nâzırı Asım Paşa ile düvel-i muazzama sefaret baş tercümanlarının iştirâkiyle hazırlanmıştı. Derhal Ahmet Muhtar Paşa, Bâb-ı âli evrak mahzeninden çıkarttığı bu lâyihayı tatbike karar vermişti. Bu lâyiha ile Makedonya'ya geniş bir muhtariyet veriliyordu. Hâriciye Nâzırı üstelik İstanbul'da büyük devletlerin sefirlerini ziyaret ederek onların bu husûsa müzaheretini temin etmişti. Bilhassa Fransız ve Rus sefirleri Bâb-ı âlîye gelerek devletlerinin Berlin muahedesinin bu maddesinin tatbikini iyi bir şekilde karşıladıklarını bildirdiler. İttihatçılar dahilde halkı güvendirmişler, hariçte de dost bir muhit elde edememişlerdi, fakat Ahmet Muhtar Paşa kabinesi de, ıslahat gayesiyle büyük devletleri, devletin işine karıştırmak suretiyle tam mânasıyla zıd ve tehlikeli bir yolda yürüyordu, İttihâd ve Terakkî, hükûmetin bu kararını, kendisinin iş başına gelmesi için mükemmel bir fırsat addederek el altından gençliği kışkırttı. Darülfünûnda toplanan gençler, sadrazama bir telgraf çekerek dış siyâset hakkında izahat istediler. Kendilerine o gün akşama kadar cevap verilmedi, içtima salonunda büyük bir asabiyet hâkimdi. Derhal hatipler harekete geçtiler. Gençliği Bâb-ı âlî üzerine yürümeye teşvik ettiler. Zeynep Hanım Konağından kalkan kafile, Beyazıt-Divanyolu ve Cağaloğlunda azamî haddini buldu, ortalık hıncahınç doldu. Hatibler, hükûmetin milli haysiyeti koruması için derhal harp ilân etmesini istiyorlardı ve bağırıyorlardı:

– Harb isteriz, yaşasın harb!.. kahrolsun hâinler, kahrolsun 23 üncü madde!. Tam bu sırada Bâb-ı âlîde

hey'et-i vükelâ içtimâ halinde idi, talebenin kesif bir kitle halinde yürüdüğü haberi gelince merkez kumandanına verilen emir üzerine talebenin sadâret binasına girmemesi için tertibat alınmıştı. Bizzat kapının önüne çıkan büyük kabinenin meşhûr sadrazamı Ahmet Muhtar Paşa ve oğlu Bahriye Nâzırı Mahmut Muhtar Paşa, gençleri karşılamışlardı, paşa:

– Ne istiyorsunuz çocuklar, devletin siyâsî işlerine karışmayı nasıl bir hak görüyorsunuz diyecek oldu. Gençlerin içinden meşhûr Aka Gündüz ki, bu tarihte Darülfünûn talebesi idi. Heyecanlı ve ateşli bir dille:

– Biz vatan çocuklarıyız, millî haysiyetimize büyük bir hassasiyetle bağlıyıp, şerefsiz teklifleri kabul edemeyiz, bu uğurda lâzım gelirse hepimiz canlarımızı severek fedaya hazırız diye bağırdı.

Sadrazam gençlerle oynamanın ateşle oynamaktan beter olduğunu anlamış, lisânına biraz yumuşaklık ve müsamaha karıştırmıştı:

– Ben de en aşağı sizin kadar vatanperverim, arkamda şerefli bir hayat bırakmış bulunuyorum. Henüz sizler dünyada yok iken 93 de Ben Kars'ı düşmanlara karşı müdâfaa ediyordum. Bizden şüphe etmeye hakkınız yok. Mutmein olunuz. Musterih olunuz ve memleketin mukadderatını ellerinde tutan bizlere itimâd ediniz. Paşanın sesi titriyor, gözlerinden yaş akıyordu. İlâve etti.

– Yakında en makûl yolu tutacağımıza şüphe etmeyiniz!

Nihayet gençler, ferahladılar ve her zaman olduğu gibi tatlı sözlerle tatmin edildiler ve derhal sükûnetle dağıldılar. Halbuki bu hâdisenin cereyanının ertesi günü, Karadağ sefaretinin kapısındaki armanın söküldüğü görüldü. Bir saat sonra Karadağ maslahatgüzarı M. Bilanç, Hâriciye Nâzırı Noradonkiyan Efendiyi ziyaretle Karadağ devletinin ilân-ı harb notasını tevdi ediyordu. (25 Eylül 1328, 8 Teşrinievvel 1912).

Harb patlamış, Karadağı Bulgaristan onu Sırbistan tâkib eylemişti. Daha sonra kolay elde edilecek bir zaferden hissesini almak üzere Yunanistan da bu ziyafete karışmış bulunuyordu. Hep yaşlı ve güya tecrübe görmüş zevâttan mürekkeb kabine, şimdi hararetli bir harp taraftarı olmuş, köylerine henüz varmış delikanlıları tekrar askere çağırıyor, İttihâd ve Terakkî taraftarıdır damgasıyla tekâüde sevkettiği zâbitanı yeniden kadroya almaya çalışıyordu. Fakat iş işten geçmişti. Hele Bulgar ve Sırp hükûmetlerinin (1 Teşrinievvel 1328 - 14 Teşrinievvel 1912) tarihinde verdikleri ültimatomla, Makedonya'da yapılacak ıslâhâta, düvel-i muazzama mümessilleri yanında bu iki devletin de murahhaslarının bulunmasını istemeleri, Osmanlı imparatorluğu işlerine dünkü uşakların karışmasından başka bir şey olmadığı gibi, Trakyadaki birliklerin derhal terhisini istemeleri küstahlığın son mertebesi sayılıyordu. Bâb-ı âlî haklı olarak 2 Teşrinievvel 1328 tarihinde Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistanla siyâsî münasebatını kesmiş ve sefirlerini geri çağırmıştı. Hattâ bidayette Yunanistanın güya Girid'in ilhakına Osmanlı devletinin rızası şartıyla harbe katılmayacağını ileri sürmesinin reddi ise

5 Teşrinievvel 1328 de Yunan sefiri Mösyö Griparis'in bir nota vererek Yunanistanın da müttefikleriyle beraber olduğunu bildirmesine sebep olmuştu.

Harb, başlar başlamaz, efkâr-ı umûmiye Türk ordusunun düşman hudutları içine dalarak zaferden zafere koşacağını zannetmişti. Bir ara Komanova'da Sırpların bozguna uğradığını şâyi'ası çıkmış, herkesi sevindirmişti. Fakat sonra madalyanın ters tarafı kendini göstermede gecikmedi. Bir kaç gün içinde birbiri ardı sıra Üsküp, Manastır, Selânik gibi Rumelinin en büyük vilâyetlerinin elden çıktığı ve Komanova'da hezîmete uğrayan ordunun Sırplar değil Osmanlı ordusu olduğu anlaşılmıştı. Hezimetin dehşeti bizzat Harbiye Nâzırının aklına fenalık getirmişti. İri yarı cüssesiyle Harbiye Nezâretinde makâm odasını arşınlayan paşa,

Yıkılan Şöhretler

– Olamaz, böyle olamaz... diye haykırıyor ve meclis-i vükelâda ordudaki bozgunluğun sebeplerini selefi Mahmut Şevket Paşa üzerine atıyordu. Bir defasında iler gelen kumandanların huzurunda halef ve selefin birbiriyle yaptıkları şiddetli münakaşa sonunda Mahmut Şevket Paşa, Nâzım Paşaya dönerek;

– Her şeyi benim zamanımda buluyorsunuz, ya yaptığınız zamansız terhise ne diyelim, deyince, Nâzım Paşa:

– Paşa, paşa, demişti, bu terhis hakikatte sizin zamân-ı devletinizde başlamıştı!... Fakat artık paşaların

masa başındaki münâkaşası, cephelerdeki harekâtı durdurmaktan çok uzaktı. Elli gün gibi kısa bir müddet zarfında Edirne, Yanya, İşkodra gibi müstahkem mevkiler müstesnâ, bütün Rumeli elden çıkmış, Kırkkilise meydan muharebesi Şark ordularını, Komanova meydan muharebesi de grap ordularını darma dağın etmişti.

Osmanlı İmparatorluğunu, hangi mucize, bu bozgundan, bu felâketten kurtarabilecekti? Bunu düşünen yüzbinlerin içinde bizzat bu tehlikeli zamanda memleketin mukadderâtını elinde tutan Gazi Ahmet Muhtar Paşayı büyük kabinesiyle acı acı düşündürüyordu.

Balkan Harbi bütün şiddetiyle başlamıştı. Kırklareli ve Lüleburgaz meydan savaşlarını kaybetmiş olan Osmanlı ordusu, yağan yağmurlardan göller, bataklıklar haline gelmiş yollardan, vıcık vıcık çamurlu tarlalardan geçmek zorunda idi. Kaldı ki, büyük bir korku ve heyecana kapılmış olan halk da çoluğu, çocuğu, sepeti sandığı ile yolları tıkamış, gömülmüş top arabalarına, mekkâre alaylarına yol vermez olmuştu. Bir mahşer, bir ana baba günü idi. Her tarafta feryattan, iniltiden geçilmiyordu. Bozuk düzen birliklerin gelip takıldığı Çatalca müstahkem mevkiinde, bozguncu askeri tutmak için hükûmet kudretinin fevkinde mesâi sarfediyor. Karadeniz sahilleri ile Saroz körfezi arasında ağır top ateşine girişmiş olan Osmanlı donanması, Çatalca'ya kadar askerimizi sürmüş, Bulgar tümenleri için cehennemi bir ateş yağdırıyordu. Osmanlı ordusundaki Anadolu askerinin büyük bir kısmı, harpten biraz evvel terhis edil-

miş ve seferberlik başlayıncaya kadar birlikler yerli Rumeli askeri ile doldurulmaya çalışılmıştı.

Fakat Rumeli askerinin de büyük bir kısmı, grap ordusunun Komanova'da Arnavutlar tarafından arkadan vurulduğunu, harbi kaybettiğini bir çok şehir ve kasabaların, işgal edildiğini öğrenmişti, herkes çoluğunu, çocuğunu, anasını, atasını koşup kurtarmak sevdasıyla taburları, alayları, boş bırakmıştı. Kaldı ki, yüksek kumanda heyetinde bulunan yaşlı paşaların hepsi, genç zâbitlere düşman ve bunların çoğu, halâskâran, Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensûbtu. Genç zâbıtan, memleketin kötü idâresinden son derece müteessir, işlerinin başında duramıyor, hain ve mürtekib addettiği paşaların emirlerini kasden yerine getirmiyordu. Bozguncu birliklerin yarattığı bu müthiş hava devam ederken, Bulgar komitacıları Trakyadaki, Makedonya'daki ve Mesta-Vardar, Ustruma nehirleri üstündeki köprüleri dinamitle havaya uçuruyor, trenleri yoldan çıkarıyor, ne karadan, ne demiryollarından bir kurtuluş imkânı bırakmamış oluyordu. Çatalca müstahkem mevkiinde atılan top sesleri, payitahtın kapılarını, camlarını sarsıyor, beşikte yatan çocukları feryatlarla uykularından uyandırıyor, köşelerinde uyuklayan ihtiyarları ecel terleriyle ıslatıyordu. Ne oluyordu, ne olacaktı, herkesin sorduğu şu idi:

– Şayet Bulgarlar, İstanbula girerse nelere yapacaklardı?.. Herkesin hayalinde büyük bir korku yaşıyordu. Uykularını uyuyamayan İstanbul halkı, karayollarından şehre gelen muazzam muhâcir kafileleri karşısında

da büyük bir şaşkınlık duymuştu. Camiler, medreseler, tekkelerin avluları, hanlar, hamamlar bunlarla silme bir hâlde dolmuştu. Biraz sonra düşman saflarında başlayan fakat Osmanlı hatlarına geçen korkunç bir hastalık, kolera da salgın halinde İstanbul'a ulaşmıştı. Düşmandan evvel fakat ondan daha korkunç bu hastalığın şehre girmesi, en çok kurtuluş ümidi besleyenleri de kırıp geçirmişti. Bu iki düşman karşısında Ahmet Muhtar Paşa kabinesi Bahşayış köyünde Bulgarlarla mütârekeyi imzalamıştı (21 Teşrinisani 1328 - 4 Kânunuevvel 1912). Biraz sonra bütün bu hâdiseler karşısında büyük kabinenin meşhûr sadrazamı istifa etmekten başka çare bulamamış ve Sultan Reşad, titrek elleriyle kabul ettiği bu istifadan sonra sadareti Kıbrıslı Kâmil Paşaya tevcih etmişti. Böyle bir zamanda Kâmil Paşanın yapacağı hiçbir şey yoktu. Zira o da harbe giren kabinede devlet Şûrası Reîsi sıfatiyle bulunuyor, o da arkadaşlarının mesuliyetine iştirâk etmiş oluyordu. Ne sihir ve ne keramet yapabilir, nasıl bir mucize ile imparatorluğu saplandığı bu bataktan kurtarabilirdi. Kâmil Paşa kabinesinde Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa mevkiini muhâfaza etmiş, galiba felâketi sonuna kadar takibe karar vermişti. Kâmil Paşa derhal sulh müzakerelerine girişmeyi ve memleketi sükûna kavuşturmayı istiyordu. Fakat Edirne'siz, sulh nasıl olacaktı? Bu sırada Rumelinin en güzel şehirleri, Edirne, Manastır, Yanya, Üsküp, Selânik Balkanlı müttefiklerin eline geçmiş yalnız İşkodra kalesi kahramanca dayanmasına devam etmişti. Büyük devletler, harbin bidayetinde arâzînin el değiştirmeyeceğine ve mevcûd İstatokonun muhâfaza edileceğine

dair şart koşmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu mağlûbiyete düşünce, İstatoko'nun gâlibler lehine değişeceğine beyâna başlamışlardı. Onların fikrince Osmanlı İmparatorluğu bu âkibeti müstahak idi. İngiltere'nin tavassutu ile Londra'da toplanan konferans, Balkanlı devletlerle Osmanlı İmparatorluğunun arasını bulmaya ve Rumelinin taksimini yapmaya kalkmıştı. Batı Trakya, Makedonya'nın bir kısmı, adalar Yunanistan'a bırakılıyor, Sırbistan da Makedonya'dan bir kısım alıyor, fakat Bulgarların hissesine pek az bir şey düşüyordu. Tam bu sırada Manastır önünde Bulgar birlikleri ile Yunanlılar harbe tutuşmulardı. Yunanlıları desteklemek maksadıyla müttefikleri Sırbistan ile bidâyette müşahit rolünü takınan ve netice gözükünce o da kendisine bir hisse çıkarmak isteyen Romanya da Bulgaristan'a karşı harbe girmişti. Dünkü üç arkadaşı ile harbe tutuşan Bulgarların durumu feciydi. Türklerle mütareke yapmış olmalarına rağmen üç cephede harbe mecbûr kalmışlardı. Bu sırada Kâmil Paşa ve kabinesi fırsattan istifâdeyi düşünmüş Londra, Paris ve Viyana sefirlerine çektiği telgrafla, Osmanlı ordularının mütâreke şartını çiğneyerek Bulgarlar üzerine yürümesine müsaadelerini büyük devletlerden istemişti. İki gün sonra Londra sefiri Tevfik Paşa, Paris sefiri Rifat Paşa ve Viyana sefiri Hakkı Paşa ilgili devletlerle yaptıkları temaslarda menfî cevap aldıklarını ve:

– Şayet Osmanlı orduları bulundukları hatlardan bir adım ileri giderlerse, neticesi gayr-i kâbil-i tashîh bir duruma düşüleceğini de ilâve etmiş bulunduklarını bildirmişlerdi.

Kâmil Paşa ve kabinesinin muvaffak olamadığı bu müzaheret bittabi kabine erkânı arasında bir korku meydana getirmişti. Hele bu harekete şiddetle muhâlefet eden Nâfia Nâzırı Osman Nizami Paşa, arkadaşlarını tehdide kadar gitmişti. Fakat genç zâbitler kaynaşıyor, İttihâd ve Terakkî mensûbları hükûmeti, korkaklık ve acizle ithâm ediyordu. Böyle bir fırsat bir daha asla ele geçmezdi. Edirneyi kurtarmak lâzımsa hemen harekete geçilmeli idi. Bulgarlar, üç cephede döğüşürken, Türk askerinin Çatalca hattında dünkü düşmanlarını bir maç seyreder gibi gözlemesi pek hazindi. Türkiye bütün Rumeli'yi altı yüz sene muhâfaza ettiği toprakları elden çıkarıyor, adaları toptan kaybediyor, pek fakir bir duruma düşüyordu. Genç zâbitler buna asla tahammül edemezdi. Diğer taraftan sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa kabul edeceği sulh şartlarını efkâr-ı umûmiyenin tasvibinden geçirmek için bir de saltanat şûrasını toplamaya kalkmıştı. Nitekim Baş Müddeî-i umûmî Hakkı Beyle ancak birkaç kişi Dolmabahçede toplanan saltanat şûrasında itiraz etmişler, fakat ekseriyet sulh şartlarını kabul taraftarı idi. Saltanat şûrâsından bu kararı alan Kâmil Paşa, ertesi günü Bâb-ı âlîde devletin cevabî notasını hazırlamaya koyulmuştu. Kabine sık sık içtima ediyor, kapılar, bacalar sıkı bir kontrole tâbi tutularak kuş uçurulmuyordu. Dışarda halkın dilinde dolaşan şayialara göre hükûmet Edirnesiz bir sulh muahedesini imza etmek üzere idi.

Bunu ne bir Türk, ne de bir islâm asla kabul edemezdi. İttihât ve Terakkî'nin umûmî merkezi de, Bâb-ı âlîde, Meserret otelinin altında, şehrin muhtelif yerlerinde gizli gizli toplanan genç zâbitler derhal harekete

geçmişlerdi. Hepsi hükûmeti devirmeye ahdetmişlerdi. İşte bu karar Kâmil Paşa kabinesinin idam hükmü idi. Nitekim Bâb-ı âlî baskını, hiç kimsenin asla ihtimal vermediği bir günde ve saatte zuhur etmiş, hükûmet dairesine hücum ile başlamıştı.

Bâb-ı Âlî Baskını Nasıl Hazırlandı?

Siyâsî tarihte başka bir vak'a, Bâb-ı âlî baskını kadar, Türkiye'nin mukadderatında mühim rol oynamış sayılamaz. Yıllar geçtikçe bunu daha etraflı, daha derin düşünmek ve neticelerini göz önüne alarak üzerinde durmak mümkündür. O zaman gazetelerin verdiği tafsilât, yapılan tahminler sonradan hâdiselerin ne kadar yanlış izah edildiğini göstermişti. Bâb-ı âlî baskını, bâzı kaynakların iddiâsına göre alelade bir şakâvet ve zorbalık vakası değil, hazırlanışı, tertibi ve icrası bakımından son derece mühimdir. Şimdi hâdiselerin içinde yatan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın katli bile hâlâ esrar perdesini muhâfaza etmekte bulunmuştur. Onu vuran bazılarının iddiâ ettiği gibi Enver midir? Yoksa meşhûr İttihâd ve Terakkî mensûblarından Mustafa Necip midir? Hayır, bunların ikisi de değildir. Biz elimizdeki en mühim vesikalara dayanarak bu esrar dolu vak'ayı bütün çıplaklığıyla okuyucularımızın huzuruna getireceğiz. Meselede mühim olan iki nokta mevcuttur. İttihâd ve Terakkî, iktidarı terk ettiği 7 ay içinde büyük hatasını anlamış ve memleket mukadderatının hazırlanmadan başka siyâsî bir gruba terkinin ne gibi felâketlere yol açtığını görmüştür. Bu ferâgat, yalnız İttihâd ve Terakkî-

ye değil, bütün bir memlekete, koskoca Rumeli'yi kaybettirmiştir. Bilhassa bu iktidarı terk dâvâsında en çok çalışanlarından biri İttihâd ve Terakkînin bir numaralı şahsiyeti olan Talat Beydir. Talat Bey Mahmut Şevket Paşanın istifasını istemek, kabinede gelişi güzel tadiller yapmak pahasına, mutlak surette iktidardan çekilmesine sebep olmuş, yeni kabineyi kuran Ahmet Muhtar Paşa ve arkadaşları, bütün hüsn-i niyetlerine rağmen, beceriksizlikleri, hataları dolayısıyla Balkan felâketine sebep olmuşlar ve Türkiyenin iki asırda elde ettiği kazançları iki üç meydan muharebesi sonunda tamamen kaybetmişlerdir.

İkinci mühim nokta bir psikoloji meselesidir. İttihâd ve Terakkî erkânı, hatalarının azametini görünce onlar da vatanperverlikleri, heyecanları dolayısıyla hükûmetin bilhassa Kıbrıslı Kâmil Paşa hükûmetinin, dünkü düşmanlarımızla beraber büyük devletlere yaranmak, onların merhamet ve müzaharetlerini temin etmek gayesiyle gayet acı bir sulhü imzaya hazırlandıklarını görmüş, bilhassa Trakyasız, Edirne'siz bir sulhün memleket için doğuracağı felâketleri düşünerek her şeyi göze almışlardır. Bâb-ı âlî baskını böylece bir şekâvet vak'ası olmaktan ziyade bir vatanperverlik misali olarak tarihe geçmelidir. Çünkü buna girişenlerin hepsi idealist insanlardır. İş bu derekeye geldikten sonra başka yapılacak bir şey kalmadığını görmüşlerdir. Son dakikada kelleyi koltuğa alarak giriştikleri vak'a, hemen hiç bir memleketin tarihinde görülmemiş bir cesaret ve ferâgat numûnesidir. Hâdiselerin içine girince vak'anın mahiyetini, şahızsların burada âlâka derecesini göster-

mek daha iyi kabil olacaktır. Vak'anın en mühim mürettibi Talât Bey dir. Talât Bey iktidarı kat'i surette İttihâd ve Terakkîye geçirmeye azmetmiş bunun için de kendisine vefakâr arkadaşları aramıştır.

İlk hatırına gelen isim Enver Beydir. Rumeli'den parti arkadaşı kurmay binbaşı Enver Bey o sırada İstanbul'da değil, Karârgâhı Kalikıratya olan Hurşit Paşanın kol ordusunda Erkân-ı harb reîsi sıfatiyle çalışıyordu. Talât Beyin hatırına gelen diğer arkadaşlar şunlardı: Enver'in samimi arkadaşı İzmitli Mümtaz (İttihâd ve Terakkî müfettişi daha sonra Enver Paşanın yaveri), Küçük Efendi lâkabıyle bilâhare meşhûr olacak Kara Kemal, İttihâd ve Terakkînin mühim simalarından Emin Beşe, İttihâd ve Terakkînin en meşhûr şahsiyetleri Prens Sait Halim Paşa, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp, Miralay İsmail Hakkı (Bursa valisi iken ölmüştür), daha sonra Sofya sefiri olacak Fethi, merkez-i umûmînin Umûmî Kâtibi Mithat Şükrü, binbaşı Cemal (İstanbul merkez kumandanı daha sonra Cemal Paşa), Dr. Nâzım, Mustafa Necip Beyler!..

Enver Bey o sırada mensûb olduğu Hurşit Paşa kolordusunun İzmit'te bulunan bir tümenini teftiş için Kocaeline geçmiş bulunuyordu. Vakit kaybetmeye gelmezdi. Talât Bey fikrini Mümtaz Beye açmış, onu İstanbul'da Vefa semtinde Emin Beşe'nin evinde yapılacak toplantıda bulunması için Enver Beyi çağırmaya göndermişti. Bu içtimada Enver bulunursa ancak bu fikir tahakkuk edebilirdi. Mümtaz Bey hemen İzmit'e hareket etmiş, Enver'i bularak meseleyi gizlice kendisine

anlatmıştı. Enver Beyinin Talâta itimadı büyüktü. Derhal geri döndü, hattâ posta trenini bulamayınca bir marşandize atladı. Geldiği zaman İstanbul karanlığa gömülmüştü. Harb dolayısıyla merkez kumandanlığı tarafından sahiller arasında geceleri münakalat kesilmişti. Bir motora atlayabilirdi, fakat bu da dikkati üzerine çekebilirdi. Enver Bey bunları yapmadı. Kadıköy inzibat zâbitliğinde geceyi geçirdi. Halbuki o gece, saydığımız bu on bir mühim komitacı Vefa'da Emin Beşe'nin evinde toplanmışlardı. Gecenin ilerleyen saatleri karşısında Talât Bey, Enver Beyin o gece orada bulunamayacağını anlamış fakat fikir teatisinin faydalı olacağına kani bulunarak, toplantının sebebini ve ehemmiyetini âzaya anlatmıştı. Talât Bey içtimada çok kurnazca hareket ediyor, hükûmetin devrilmesi lüzumunu söylemekle beraber henüz ısrar etmiyordu. Acaba arkadaşları ne fikirde idi? İlk itiraz Fethi Beyden gelmişti.

– Arkadaşlar dedi, sulh yapılmamıştır. Çok sayılı günler yaşıyoruz. Bırakın şu İhtilal metodlarını. Bence Edirne geri alınamaz. Hükûmet sulhu imzalasın. İster istemez halkın gözünden düşecek bize kuvvet vermiş olacaktır. Meşrûtiyete yakışır bir parti olalım!

Fethi Beyin bu sözleri soğuk bir duş tesiri yaptı. Âdeta vaziyete hakim oldu. Talât o zaman Enver'den mahrûmiyetin neye mal olacağını anlamıştı. Talât Bey ekseriyetin Fethi Beyin fikrini iltizam etmesini hiç hoş görmemiş bu toplantıyı en kısa zamanda tekrar aynı yerde fakat hürriyet kahramanı Enver Beyin huzuruyla yapmayı kafasına koymuştu. İçtimanın ertesi günü sa-

bahı Kadıköy'den İstanbula geçen ve Talât Beye mülâki olan Enver Bey de neticeden memnun olmamıştı. Uzun uzadıya ve baş başa vaziyeti tetkîk eden bu iki arkadaş, Fethi Beyi kandırmaya da lüzum görmemişlerdi. Esasen de Fethi Bey ertesi sabah Gelibolu'daki Fahri Paşa kolordusunda Erkân-ı harbiye reîsi sıfatıyla bulunduğu vazifesine dönmüş ve arkadaşlarından fiilen ayrılmıştı. On gün sonra Talât Bey arkadaşları ikinci bir içtimaa ikna etmiş ve Emin Beşe'nin evinde toplanmışlardı. Bu defa söz sahibi yakışıklı kurmay subayı Enver Bey idi.

– Arkadaşlar dedi, geçen seferki toplantıda verdiğimiz kararı hiç beğenmedim. Size şu kadarını sormak isterim. Memleketin mukadderatını şayed bu Hükûmetin kurtaracağına emin iseniz mesele yoktur. O zaman dedikoduya lüzum yok, dağılalım. Yok bunun aksi fikrinde iseniz derhal çaresine bakalım! Hükûmeti devirelim!.. Meclistekilerin hemen hepsi bir ağızdan:

– Hükûmete itimadımız yoktur diye bağırmışlardı. Enver Bey sevinçli bir yüz, parlayan gözleriyle cevap verdi:

– O hâlde ne duruyoruz, arkadaşlar, yarından tezi yok iş başına!..

Toplantıdakilerin biri sormuştu:

– Bunu kim yapacak, hükûmeti kim devirecek!.. Enver Bey derhal atılarak:

– Sadık ve azimli arkadaşlarımla beraber ben!..

Bir müddet herkes heyecan ve korku içinde kalmış, ortalığı derin bir sükûnet kaplamıştı. İlk konuşan yine Enver Bey olmuştu:

– Bu kadar heyecan getirecek bir iş değil, iyi hareket edilirse hayal zannettiğiniz işler hakikat olacaktır. Arkadaşım Talât Bey size bu hükûmet devirme tertibinin plânını anlatacak, demişti, ve filhakika da Talât Bey, kendine has bir talâkatle söze başlamıştı:

Hükûmeti Devirme Planı

O gece Vefa'da Emin Beşe'nin evinde ikinci defa toplanan 11 İttihâd ve Terakkîci arkadaş, partinin bir numaralı şahsiyeti sayılan Talât Beyin, iktidarda bulunan Sadrazam Kâmil Paşa hükûmetini devirme plânını dikkatle dinliyordu.

– Arkadaşlar diyordu Talât Bey, bu çok çetin ve korkunç gözüken hâdiseler, beş on fedakâr arkadaşın azmi ve gayreti sayesinde beş on dakika içinde cereyan eder, insan düşünmeye bile vakit bulmadan emr-i vâkı' karşısında kalır, yeter ki bu fedakâr arkadaşlar elde mecûd planı harfi harfine yerine getirsinler. Biz şöyle düşündük, hattâ şunu da sizlere itimat ederek söyleyelim. Bâb-ı âlîyi basmak için lâzımgelen günü bile tesbit ettik. Benim Perşembelere büyük güvenim vardır. Hâdise 10 Kânunusani Perşembe günü saat 3 de (Öğleden sonra) yapılacaktır. Arkadaşımız Kara Kemal Beyin riyâseti altında partimize bağlı fedakârlığı müsellem kırk elli kişi ile daha evvelden Sirkeci kahvelerinde, bilhassa Meserret Otelinin altında tertibat alınacak, ve saat 3 e doğru bu zevat ile Bâb-ı âlînin önünde bulunulacaktır. Enver Bey merkez-i umûmide hazır olacak. Ve bir ata binerek talimden dönüyor gibi yaparak yanında Sapancalı Hak-

kı, Yakup Cemil, Mustafa Necip arkadaşlarımızla ağır ağır yokuştan aşağı inecek. Ben Bâb-ı âlînin önünde bulunacağım, doktor Abidin Bey bir kaç arkadaşıyla Bâb-ı âlînin parmaklıklı bahçe kapısını kapatarak bizimkilerden başkasının içeri girmesine mâni olacak, Ömer Naci Bey Nâfia Nezâretinin (şimdiki Maarıf Müdürlüğü) balkonundan merak saikasiyle toplanacak halka hitab edecek, Azmi Bey yanında Sudi Bey (Lâzistan mebusu) ve Nail Beyler olarak polis müdüriyetine gidip makâmı teslim alacak, bu sırada Kara Kemal de posta telgraf umum müdürlüğüne vaziyet etmiş bulunacak, burada da itimada değer arkadaşlarımız vardır. Bâb-ı âlînin önünde, kırk elli arkadaşımız birikerek, gelecek kimselere karşı yolu tıkarken, hatiblerimiz halkı heyecana getirecek ve binaya girmek vazifesini Enver Bey arkadaşımız, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Mustafa Necip kardeşlerimizle deruhde edecek, mümkün olduğu kadar kan dökmeden bu işi yapmaya çalışacağız.

Plan izah edilirken bu onbir kişinin gözleri, Talât'ın heyecan ve harâretten kızarmış sevimli yüzüne bakıyor, fakat anlattıkları şeyleri düşündükçe, onlar da renkten renge giriyorlardı. Bu plan, ancak macera romanlarının mevzuu olabilecek mahiyette idi. Koskoca bir hükûmeti, böyle bir avuç insanın devireceğini ummak oldukça hayalperest insanların işi idi. Polis, jandarma, askerî birlikler acaba bütün bu söylenenlere seyirci kalacak mı idi. Bâb-ı âlînin köşe başları tutulup makineli tüfeklerle ihtilâlcileri delik deşik etmek hükûmet için bir mesele sayılmazdı. Fakat yegâne ümit edilen nokta, hükûmetin kendini toparlayabilmesi, sür'at-i

karâr ve sür'at-i intikâle varabilmesi, herhangi bir devlet adamının mesuliyeti üzerine alarak böyle zamanlarda derhal harekete geçebilmesi idi. Birçok kimselerde bu vasıflar mevcûd bulunmaz. Böyle zamanlarda ufak bir tereddüd, ihtilâlcilerin vaziyete hâkim olmasını intaç edebilirdi. Kaldı ki, bir hükûmet için en mühim meselenin istihbârât olduğunu söylemeye lüzûm yoktur. Gizli polisin hikmet-i vücûdu bu idi. Acaba, gizli polis bu teşebbüsü vaktinden evvel haber alabilecek mi idi. O da ona göre tertibatını soğukkanlılıkla yaparak, vakanın müstakbel faillerini, o gün cürm-i meşhûd halinde yakalayabilecek mi idi?.. Kâmil Paşa Kabinesinin elindeki elemanlar, hâdiseler göstermiştir ki, tamamen uyumuştu. Bugün dillere destan olan şu hâdise, hükûmetin nasıl uyuduğunu gösteren en güzel misâldi. Bâb-ı âlî basılmış. Harbiye Nâzırı yere serilmiş, sadaret yaverleri şehid edilmiş, hükûmet fiilen ve cebren iskât edilmiş olduğu sırada Bâb-ı âlîye gelen İstanbul Muhafız kumandanı Memduh Paşaya İstanbul merkez kumandan muâvini Şamlı binbaşı Saip Bey, soluk soluğa Bâb-ı âlîye koşarak ve yokuşta ve dairenin önünde bulunan kalabalığı yarıp Paşanın huzuruna çıkarak resm-i selâmı ifâ etmiş,

– Efendim devriyeleri tezyîd edelim mi? diye sormuştu. Paşa son derece hiddetlenerek galiz bir küfür savurup:

– Ulan, herif (şehit edilen Nâzım Paşayı kasdediyor) öldükten sonra mı devriyeleri tezyîd edeceksin, yıkıl git karşımdan... diye bağırmıştı.

Bundan başka böyle bir hükûmet devirme teşebbüsünde en çok göze alınacak mesele planın açıklandığı arkadaşların itimada değer kimseler bulunması idi. Korkak ve boşboğaz insanlar hem kendilerini, hem de arkadaşlarını ele vermekte gecikmeyeceklerdi. Fakat o gece, Vefa'da Emin Beşe'nin evinde toplanan, bu on bir kişi, ser verip sır vermeyen cinsinden insanlardı. Ağızlarını bıçak açmayacağına şüphe yoktu. Yalnız planın dehşeti karşısında hepsi neticeye şüpheli gözlerle bakıyordu. Enver Bey bu tereddüdü sezmiş olacak ki, söze devam etti:

– İşin bütün yükü benim üzerimde... sizler merak etmeyin, yalnız üzerinize düşecek işlere mukayyet olun, bu tarihî gecenin kararı, meşrûtiyetin tarihinin bir dönüm noktası sayılacağına hiç şüphe yoktur. On bir arkadaş gizlice ve teker teker dağıldılar. Ertesi sabah Talât Bey işe başlamış Enver Bey de karârgâh-ı umûmîsine dönüp işlerini yoluna koyduktan sonra bazı birliklerin teftişi bahanesiyle Kocaeline gitmek üzere tekrar İstanbul'a gelmişti. İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîsinde de gizli gizli fakat esaslı faaliyet mevcuttu. Talât ve Enver beyler, hükûmeti yeniden kurma işini Mahmut Şevket Paşaya vermekte mutabık kalmışlardı. Esasen Vefa'daki toplantıda da bu meseleye temas edilmişti. Bir taşla iki kuş vurulacaktı. Hem İttihâdcılara kırılmış olan paşanın gönlü alınacak, hem de memleketin numas ve şerefine son derece itimâd ettiği Hareket ordusunun ünlü kumandanı iş başına getirilerek ordunun ve halkın memnuniyeti temin olunacaktı. Orduya dayanan bir hükûmetin başında hükûmet reîsinin mutlaka

ordudan olması lâzım geliyordu. Mahmut Şevket Paşadan daha dürüstünü bulmak da mümkün değildi. Paşanın yalnız sadareti değil aynı zamanda Harbiye Nezâretini de deruhde etmesini kararlaştırmışlardı. Hükûmeti devirme planının icra heyeti sayılan on bir kişi Mahmut Şevket Paşanın şahsında ittifâk etmişlerdi. Yalnız şimdiden ona da açılmaya gelmezdi. Bu gibi işler ne kadar az adam arasında hazırlanırsa o kadr iyi olurdu. Bir şeyin şuyuu vukûundan beterdi, ancak baskın günü İsmail Hakkı Bey hemen aynı saatte Mahmut Şevket Paşanın konağına giderek, İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîsi namına teklifi yapacak ve paşayı iknaa çalışacaktı. Miralay İsmail Hakkı Bey tevecciihü bulunan Mahmut Şevket Paşanın bu ısrarı kabul etmemesi ihtimali mevcûd değildi. Her şey o surette İttihâd ve Terakkînin talihine uygun yürüdü ki, şaşmamak kabil değildi. Hâdiseden bir gün evvelki Çarşamba günü 9 Kânunuevvel 1328 (22 Kânunusani 1913) öğleden sonra Dolmabahçe sarayında Şûrâ-yi saltanat toplanarak hazırlanacak muahede esaslarını görüşüp tasvip etmişti. Ertesi günü sabahtan toplanan meclis-i vükelâ, öğleye kadar teferruât işini bitirmiş, öğleden sonra da notaların hazırlanmasına başlanmıştı. İşte vak'a o gün 10 Kânunuevvel 1328 (23 Kânunusani 1913) Perşembe günü öğleden sonra cereyan etti. Daha sabahtan hava bulanıktı. Soğuk bir kış rüzgârı esiyor, hattâ arada sırada yağmur da çiseliyordu. İttihâd ve Terakkînin vazife alanları daha sabahtan, saatlerini ayar etmişler ve kahvelere dağılmışlardı. Miralay İsmail Hakkı Bey de Üsküdar'a gitmişti. Paşayı konağında ziyaret edecekti. Öğleden sonra saat bir raddelerinde Nuruosmaniyede

merkez-i umûmî binasının (kırmızı konak-Cumhuriyet gazetesi idârehânesi) karşısındaki menzil müfettiş-i umûmîliğinde büyük bir faaliyet vardı.

Müfettiş-i umûmî Cemil Beyin odasında İttihâd ve Terakkînin en mühim simaları toplanmıştı. Burada Tâlat, Enver Beyler, Enver Beyin amcası Halil Paşa, Mümtaz (bilâhare yaveri) Hilmi, Sapancalı Hakkı Beyler bulunuyordu. Bunların hepsi heyecan içinde idiler. Yapılacak iş çok muazzamdı, fakat artık düşünmeye bile vakit yoktu. Halka dağıtılacak parti beyânnâmeleri de gizlice bastırılmış hazırlanmıştı. Talât yanında Sapancalı Hakkı'ya işaret ederek:

– Hakkı Bey gel seninle biraz dışarı çıkalım, Bâb-ı âlînin önüne kadar inelim, dedi.

Bir Hükûmet Böyle Devrildi

Kırmızı konağın (İttihâd ve Terakkî umûmî merkezi) karşısındaki menzil müfettişliğinden iki adam sokağa çıktı. Bunlardan biri orta boylu, palabıyıklı, tıknazca, değirmi yüzlü, babayânî kılıklı, saati köstekli bir adamdı. Bu İttihât ve Terakkînin bir numaralı şahsiyeti olan Talât Bey (Talât Paşa idi). Fevkalâde zamanlara mahsûs yüzünde ciddî bir edâ, hareketlerinde katî bir mânâ vardı. Bir eli daima pantalonunun cebinde tuttuğu tabancasının kabzasında idi. Diğeri ondan biraz neşeli belki de daha cesur fakat muhakkak ki, pervazsız atak bir adamdı. Bu da meşhûr Sapancalı Hakkı Beydi.

Sonra Osmanlı İmparatorluğunun sadrazamlığını yapmış bulunan Talât Paşa, mütâreke yıllarında Ber-

lin'de pek acıklı bir hayat yaşamış,devletin kendisine çeşitli hizmetleri karşılığı verdiği nişanlarını rehin bırakmak suretiyle günlük yiyeceğini temin etmiş ve bu hâlde bir Ermeni kurşunuyla şehit edilmişti. Hayatı binbir çeşit mücadele içinde geçmiş olan komitacı Talât'ın kim derdi ki, sonu böyle olacak!.. Sapancalı Hakkı Bey de namuslu ve idealistti. Onlar için hükûmeti devirmek bir vatanperverlikti. Zira hükûmet, şerefsiz bir sulhe imza atmak üzere idi. Yine bu hükûmet millî gayelerden uzak kalmıştı. Ecdâd yadigârı Edirne'yi terketmek, herhâlde sessiz kalamazdı. Bir işin mesûliyetini deruhde edenler o işin avakıbına da boyun eğmeyi bilmeli idiler. Bir ata sözüne göre -Ya devletle başa, ya kuzgun leşe... tâbiri yerinde idi. Talât Beyle Sapancalı Hakkı, Bâb-ı âlî yokuşundan aşağı inmeye başlamışlardı. Fakat görünürlerde kimseler ortada yoktu. İkisinin de hayretleri artmıştı. Sirkeci'de de manzara aynı idi. Filvaki meydan kalabalıktı, ama onların aradıkları ortada yoktu. Bir kaç arkadaş gözlerine çarpmıştı. Fakat onlar da her ikisini gördükleri hâlde yerlerinden kıpırdamamışlardı. Talât Bey gözüne çarpan arkadaşlara başıyla işaret ediyor, göz kaşıyla hazır olmalarını tenbih eyliyordu. Nihayet vakit yaklaşmaya başlamıştı. Meserret otelinin altındaki kahvede bir tanıdık tavla oynuyor, belki de vaktin gelmesini bekliyordu. Bu soğukkanlılık güzel bir şeydi ama, hiç olmazsa kırk, elli kişiye ihtiyaç gösteren bu baskına bir kaç adamla katılmak çok tehlikeli idi. Saat iki buçuk olunca Talât Bey, Sapancalı Hakkı'ya dönerek:

– Hakkı, bu böyle olmayacak, sen menzil müfettişliğine git, Enver'e her şey hazırdır, çık... de, bu suretle işi yoluna koymuş oluruz. Ben Bâb-ı âlî önünde seni bekleyeceğim... Sapancalı Hakkı Bey yokuşa saldırmıştı. Koşmuyordu, fakat belli ki, acele ediyor, dikkati çekmek istemiyordu. Menzil müfettişliğine varıp odaya girince:

– Her şey hazır tamamız, haydi çıkınız!.. dedi. Bu dâveti sabırsızlıkla bekleyen Enver Bey, şimşek gibi yerinden fırladı, kimseye bir şey söylemeden kapının önünde kendisi için bekletilen kır ata atladı. Ağır ve âheste Nuruosmaniyeden Bâb-ı âlîye doğru atı sürdü. Enver Beyin bir tarafında Mümtaz (daha sonra yaveri İzmit'li) diğer tarafında Hilmi (merkez-i umûmî müfettişlerinden) yaya olarak gidiyor, Enver Bey kır atının üstünde gözleri sâbit bir noktaya dikilmiş, yakışıklı tipi heykel vücuduyla, esatirî bir kahraman gibi, sanki taştan âbide halinde duruyor, hayır durmuyor yürüyordu, sokaklar henüz tenhâ, Bâb-ı âlînin önü de uzaktan hemen hemen boş gözüküyordu. Haberi getiren, önden koşup giden ve yokuş aşağısında Talât Beye mülâki olan Sapancalı Hakkı için de vaziyet hiç hoş değildi. Talât ve Hakkı Beyler birbirlerine bir şey söylememekle beraber bu vaziyetten fena hâlde sıkılmışlardı. Nerede ise yokuştan aşağı Enver Bey inecek ve Bâb-ı âlî önüne gelince de her şey belli olacaktı. Fakat tam bu sırada yandaki sokaklardan birinden Mithat Şükrü, Mustaf Necip, diğerinden de Yakup Cemil çıkıp Talât Beyin yanına gelmişlerdi. Bunlar diğer ikisinin yüreğine biraz ferahlık serpmişti. Fakat hepsi de hayret içinde idiler...

– Ya bekledikleri kimseler gelmezse!.. Ya iş duyulursa, bunlar o zaman kümeste sansara yakalanmış tavuklar gibi pisi pisine öleceklerdi. Talât Bey arkadaşlarının heyecan ve tereddüdünü dağıtmak için hemen şunları fısıldamıştı:

– Daha evvelden Bâb-ı âlînin polis komiserlerini elde etmiş bulunuyoruz. Biz kaleyi içeriden vurmuş sayılırız. Bakın, hiç bir polis ortada yok! Kara Kemal de şu dakikada İstanbul posta ve telgrafhanesine vaziyet etmiş bulunmaktadır.

Bu sırada atının üzerinde bir heykel gibi Bâb-ı âlîye doğru inen Enver'i, bazı kimseler tanımakta gecikmemişti. O talimden dönen bir subay değil, sanki İstanbula giren bir Fatihti. O kadar ciddi, o kadar muhteşem idi ki, herkes durup onu seyretmekten zevk alıyor, atı ile tam bir âhenk teşkîl eden bu zâbiti, âdeta alkışlamak istiyordu, yokuşun tenhâlığını gören ve Sapancalı Hakkı'nın gelip de:

– Her şey hazırdır, çıkınız sözünü düşünen Enver Beyin yüzü kızarmış Vilhelmvâri siyah, uçları sivri ve yukarı kalkık bıyıkları oynamaya başlamış, gözleri sert bakışlarıyla Talât ve Hakkı Beylerin üzerine çevrilmişti.

– Hazırlık bu mu?... Beni ateşe sürdünüz!... der gibi gabuz idi. Tam bu sırada Nâfia Nezâretinin merdiven başından bir ses duyulmuştu:

– Vatandaşlar, Kâmil Paşa hükûmeti Edirne'yi Bulgarlara bugün resmen terkediyor, şu dakikada Bâb-ı âlîde notalar imzalanıyor. Türk milleti bunu asla kabul etmeyecektir. İttihâd ve Terakkî buna hiçbir zaman mü-

sâade etmeyecektir, yaşasın millet, yaşasın İttihat ve Terakkî!...

Enver Bey atının üstünden geriye bakmış ve yoluna devam etmişti. Ömer Naci'nin heyecanlı konuşması bir taraftan yokuşa kalabalığı çekiyor, diğer taraftan durmadan ve dinmeden artarak yükseliyordu.

– Bu memleketi Abdülhamîd'in zalim idâresinden kurtaran İttihâd ve Terakkîdir. Hareket Ordusunu hazırlayıp İstanbula gönderen İttihâd ve Terakkîdir. Meşrûtiyeti, Hürriyeti bu memlekete hediye eden İttihâd ve Terakkîdir, vatandaşlar, geliniz, birlik olunuz, onunla beraber Bâb-ı âlî üzerine yürüyerek, bu hâinler, bu âcizler idâresine son veriniz, durmayınız, yürüyünüz, işte at üzerinde hürriyet kahramanı Enver Bey, Bâb-ı âlîye yürüyor, işte kapının önünde arkadaşlarımız, yüzlerce sivil, resmî zâbit ellerinde tabanca içeri girmeye hazırlanıyor, onlara katılınız, onlarla beraber vatanı kurtarınız!... Haydi arkadaşlar, ileriye yürüyelim!.. Şimdi sokaklardan insanlar bir oluktan akan su gibi dökülüyor, yokuştan aşağı artan, çoğalan bir sel gibi iniyor, Bâb-ı âlî önü bir anda bir mahşer manzarasını almış bulunuyordu, denebilirdi ki, kırk, elli fedakâr zâbitin yapamadığını hatip Ömer Naci bir anda yapmış, her ihtilâlde olduğu gibi söz kuvveti yenmiş, mukâvemeti ezmişti. Enver Beyin atı Bâb-ı âlînin parmaklıklı kapısından girmiş ve merdivenlerin önünde durmuştu. Plan mûcibince doktor Âbidin Bey ve arkadaşları demir parmaklıklı kapıları halkın yüzüne kapatmışlar, merdivenlerin önünü de vazifeli ittihâdçılar doldurmuştu. Enver Bey çevik bir hareketle atından atlayarak yanında gözü hiçbir

şeyden yılmayan, İttihâd ve Terakkînin değil, belki memleketin o zamana kadar mislini görmediği bir cesaretin mümessili yüzbaşı Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi ve Sapancalı Hakkı Beylerle beraber sadaret kapısından salona girmişlerdi. Arkalarında Talât ve Mithat Şükrü Beyler de vardı. Salon ve holün emniyetini Yakup Cemil ile Sapancalı Hakkı Beyler deruhte etmiş bulunuyorlardı. Yalnız iç kapıda yalın kılıç nöbet bekleyen iki süvârî eri, Sapancalı Hakkı'nın ansızın duyulan sesine uydular:

– Selâm dur, yolu aç ve geri çekil!...

Nöbetçiler o kadar şaşırmıştı ki, resmî elbisesiyle holden salona giren Enver Beyi gayr-i ihtiyârî salâmlamışlardı. Bu gürültülerden ilk haberder olan sadâret yaveri Nafiz Bey idi. Yarbay rütbesinde olan Nafiz Bey dürüst ve namuslu bir insandı, bir dostuyla odasında çay içiyordu. Masasının gözündeki tabancayı alarak yerinden fırladı. Salona girdiği zaman bir tabanca sesi duyulmuş ve bir insan yere kanlar içinde yığılmıştı. Baskının ilk şehidi Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin muhafızlarından sivil bir komiser idi. Bu vaziyeti gören Nâfiz Bey gelenlerin üzerine tabancasını boşaltmış fakat hiçbirinde isâbet edememişti. Nafiz Bey sağdan, soldan atılan kurşunlarla yaralanmış fakat soğukkanlılığının muhâfaza ederek yaver odasına kendisini atmıştı. Bu arada Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey de Nâfiz Beyin yardımına koşmuş fakat yediği bir kurşunla ruhsuz yere yığılmıştı. Baskının ikinci şehidi bu idi.

Nâzım Paşa'yı Kim Vurdu?

İttihâd ve Terakkîye mensûb bir avuç fedâînin sadaret kapılarına kadar gelmeleri üzerine meclis-i vükelânın toplandığı yerden ilk fırlayan serasker paşa olmuştu. Yeni bir Çerkes Hasan vakasına meydan vermemek için bu defa Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa daha tetikte duruyor, ellerini cebinde, belki de tabancasının kabzasında tutuyordu. Karşısında Enver Beyle arkadaşlarını görmüş ve cesaretle onlara doğru yürümüştü. Bu küçük salonda ortada bir yuvarlak masa durmakta idi. Harbiye Nâzırı masanın önüne gelmiş ve genç zâbitler derhal etrafını çevirmişlerdi. Tam bu sırada sâdaret yaverlerinin odasına, Nâfiz Beyin arkasından dalan Mustafa Necip elindeki tabancasını tekrar Nâfiz Beyin üzerine boşaltmak istemiş fakat bacağından ağır bir surette yaralanmış olan sadaret yaveri Nâfiz bey de yattığı yerden nişan alarak meşhûr Mustafa Necib'i bir kurşunla yere sermişti. Bâb-ı âlî baskınının üçüncü maktulü de Mustafa Necip bey olmuş, onu sadrâzam yaveri Nâfiz silâh sesini duyan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa sert bir lisân ve hiddetli bir tavırla etrafındaki zâbitana şöyle hitap etti:

– Ne oluyor? Nedir bu? Haddinizi bilmiyorsunuz, sadâreti mi aklınızca basmaya geldiniz!...

Hitâp ettiği Enver bey olduğu için ona bakıyordu. Yüzü kızarmış olan Enver bey her zaman kendisine has nezaketiyle mukabele etmiş, mükemmel bir esas vaziyeti alarak âmirini askerce selâmlamıştı.

– Efendim dedi, millet sizi... daha bazı şeyler söylemek istiyordu, fakat sözünü bitirmeye vakit kalmadan

bir silâh sesi duyuldu. İri cüsseli, uzun boylu ve heybetli bir asker olan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa kanlar içinde yere serilmişti. Nâzım Paşayı bizzat Yakup Cemil bey vurmuştu. Paşanın yanında ve solunda duruyordu. Nâzım Paşanın sağında da Hilmi Bey vardı. Enver karşısında, Sapancalı Hakkı da Enver'in yanında idi. Enver Beyin izahatını dinlemeye vakit bırakmadan Yakup Cemil sağ elini paşanın sırtının gerisinden ânî bir surette uzatarak sağ şakağı hizasında ateş etmiş ve Harbiye Nâzırını hiç beklemediği bir an ve zamanda yere sermişti. Fakat paşa henüz ölmemiş, ağzından kan geliyor ve belki de can çekişiyordu.

Eğer tabanca bir santim inhiraf etse idi kurşun paşanın sağ tarafında ve ilerisinde duran Sapancalı Hakkı'yı öbür dünyaya gönderecekti.*

– Ortalıkta hemen hiç kimse kalmamıştı.

Sadaret kapısının önünde bekleyen polis ve jandarma eri, odacılar hepsi birer tarafa kaçışmış Bâb-ı âlî baskınının bu heybetli ve muhteşem beşinci şehidi önünde, kimsede kımıldanmaya cesaret kalmamıştı, biribiri arkasına tam beş kişi, iki üç dakikalık bir zaman içinde başka bir dünyayı boylamışlardı. Böyle zamanda, ortada ne muhafızlardan, ne hizmetlilerden kimse kalmazdı. Yalnız sadaretin meşhûr ve vefakâr odacıbaşısı Ahmet ağa bir köşeye büzülmüş ve sinmişti. Enver bey, sağına, soluna bakınca onu görmüş Ahmet ağaya sormuştu:

* Vak'anın bu kısmını Sapancalı Hakkı Bey anlatmakta ve o günden beri bedava yaşadık demektir. (S.N. TANSU)

– Sadrazâm nerede?..

Odacı ancak eliyle sadaret makâmı olan odayı göstermişti. (eski vali odası)... Bir kaç zamandır, meclis-i vükelâ iyi ısıtılmayan bitişikteki muhteşem salonda değil, sadaret odasında toplanmakta idi. Enver Bey arkadaşlarına baktı, hepsi hazırdılar. Yanında Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz vardı. Sadaret kapısının üstünde, şiddetli bir el darbesi işitildi. Enver Bey kapıyı ardına kadar açtı. Herkes o anda, bütün meclis-i vükelâyı sadrazamın riyâsetinde bir masa etrafında göreceğini zannediyordu. Halbuki oda açıldığı zaman sadece makâmında Osmanlı İmparatorluğunun meşhûr ricalinden sadrâzam Kıbrıslı Kâmil Paşa oturuyor, soğukkanlılığını muhâfaza ederek yerinden asla kıpırmadamıyordu. Yanında vakadan biraz evvel saraydan gelmiş olan Mâbeyn baş kâtibi Ali Fuat bey ayakta duruyor ve sadrâzam, paşaya izahat veriyordu. Filvâki meclis-i vükelâ bu odada içtimâ halinde idi, fakat silâh sesleri ve gürültüleri duyanlar yan kapılardan odalara geçmişlerdi. Şimdi bu muhteşem makâmda sadrâzam ile Mâbeyn baş kâtibinden başka kimse yoktu.

Enver Bey odanın tam ortasına gelerek resm-î selâmı îfâ etti:

– Millet sizi istemiyor!... İstifânâmenizi yazınız!.. dedi.

Osmanlı İmparatorluğunun tecrübeli sadrâzamı saçını, başını boş yere ağartmamıştı. Son derece soğukkanlılıkla cevap verdi:

– Peki yazayım, buyurun, oturun!... Muhatabına karşısındaki koltuklardan birini gösterdi. Enver Bey ve arkadaşları karşısında ve ayakta durmakta devam ettiler. Sadrâzam paşa, masanın takrirlik kâğıtları ihtiva eden kartonundan temiz bir kâğıt çıkardı ve şu cümleleri yazdı:

– Huzûr-i şevket-sımât-i cenâb-ı hilâfetpenâhîye,

Hizmet-i sadâretten affımı istirhâm eylerim. Emrü ferman zât-ı hazret-i Pâdişâhînindir. 10 Kânûnîsani 1328* Sadâzam Kâmil.

Paşa yazdığını bir zarfa koyarak Enver Beye uzattı.

Sadrâzamın istifasını alan Enver Bey ve arkadaşları makâm odasından dışarı çıktılar. Hâlâ Nâzım Paşanın kanlı vücudu yerde yatıyor, yaver odasının kapısı önünde Mustafa Necib'in, ötede Kıbrıslı Tevfik Beyin, biraz ileride komiser ve yaverler odasında da Nafiz Beyin cesetleri oldukları yerde kalmış duruyordu. Enver Bey Sapancalı Hakkı'ya dönerek:

– Hakkı Bey sen burada kal, ben Yakup, Cemil, Hilmi ve Mümtaz'la doğru saraya gidiyorum!.. İstifayı padişaha takdim edeceğim. Yüzünde fevkalâde zamanların heyecan ve azmi okunuyor, kıpkırmızı çehresi, sivri siyah bıyıkları ona daha mehâbetli bir manzara vermiş bulunuyordu. Odadan çıkınca Talât Beye doğru yürüyerek istifayı göstermiş, bir çocuk gibi sevinerek bu müjdeyi vermiş, bir iki kelime de ilâve etmişti. Holü ve salonu geçince dış kapının önünde Bâb-ı âlî yokuşu-

* 23 Kânûnisâni 1913

nun üstüne kadar ortalığı doldurmuş olan kalabalığı görmüşlerdi. Bu halk söylenen şeyleri dinlamekten ziyade içerde asıl binada neler olduğunu merak etmiş, çıkanları dikkatle süzmekte bulunmuştu. Baskının başladığı dakikadan itibaren dalgalanan bu halk arasında çeşitli şâyialalar dönmüş, türlü rivayetler duyulmuştu. Bu söylenenlerin çoğu birbirini tutmayan mütenakız havâdisler idi. Herkes salâhiyetli bir insanı dinlemek istiyordu. İşte Enver Bey de bu ihtiyacı hissetmiş olacak ki, söze başladı.

– Arkadaşlar dedi. Sadrâzam Kâmil Paşa istifa etti. Hukûk-i milleti tamamıyle müdâfaa edecek bir kabine kurulacaktır. Şimdi vaziyeti zât-ı şâhâneye arzetmek üzere arkadaşlarla beraber saraya gidiyoruz.

Kapının sağında Şeyhülislâm Cemalettin efendinin otomobili durmakta idi. Enver Bey ve arkadaşları otomobile girdiler ve şoföre sert bir lisanla

– Derhal Dolmabahçe sarayına gideceğiz emrini verdiler. Enver Bey bir anda geldiği dakikaları düşündü. O sırada Bâb-ı âlînin önünde beş ona arkadaşı vardı. Şimdi yokuş Sirkeci'ye kadar insan almıyordu. Hareketinden bir dakika evvel de İttihâdçıların meşhûr polis müdürü Azmi Beye şu emri vermişti:

– Polis müdürlüğünü hemen şimdi der'uhde et. Sana Sudi ile Nail de yardım etsinler!.. Enver beyin otomobili güçlükle halkı yarıp Bâb-ı âlî yokuşundan aşağı inerken, Azmi, Sudi, Nail beyler de bu açılan gedikten süratle yürüyerek Polis müdürlüğüne gelmişlerdi. Bir komiser kapıda onlara sordu:

– Kimsiniz, yukarı çıkmak yasaktır!..

Azmi bey sert bir lisânla ona bağırdı.

– Karşında polis müdürü var, dikkat et!.. Komiser böyle lâfa pek aldırmak istemedi. Üçünün önüne dikildi. Fakat komiserin suratında müthiş bir tokat şakladı, sendeleyip yere düşen komiserin tabancasını belinden eğilip hemen çeken Azmi bey, arkadaşlarıyla beraber Polis müdüriyetinin merdivenlerinden çıkarak müdür odasına girdi.

Kâmil Paşa hükûmetinin Polis Müdürü Cafer İlhami Bey, vakadan henüz haberdar olmamamkla beraber yerinden bile kıpırdamaya lüzûm görmeden vakaya intizar etmeyi tercih etmişti. Çünkü partinin polis müdürü değil, devletin polis müdürü idi. Azmi bey odaya girince

– Millet namına Kâmil Paşa hükûmetini iskat ederek iktidara gelen İttihâd ve Terakkî emriyle polis müdürlüğüne tâyin edildim. Şimdi makâmınızı bana terk ediniz.

– Peki buyurunuz beyefendi. Sizi tebrik eder, muvaffakiyetler dilerim!. Cafer İlhami Bey, paltosunu kendi kendine giymiş, bastonunu alarak odadan çıkmıştı.

Uşak Taburu

Dünyada hiçbir isyân ve ihtilâl yoktur ki, asileri tenkile memûr edilmiş bir taburun bulunduğu katın üstünde cereyan etmiş olsun da bu kuvvetin hiçbir müdâhalesiyle karşılaşmamış bulunsun. Bu tabur, hâdiseyi silâh çatmış olduğu hâlde seyretsin, vazifesinin ne olduğunu

bir türlü idrak edemesin, yine dünyada hiçbir kargaşalık gösterilemez ki, âsayişi temine memûr bir askerî birlik, üst katta silâh seslerini duysun, Harbiye Nâzırının ve sadaret yaverlerinin birer birer ihtilâlci zâbitan tarafından şehid edildiklerini öğrensin de yine yerinden kımıldamasın, bu hareketin faillerini süngülemesin, veya yakalamasın, olduğu yerde âtıl ve şaşkın dursun, yine dünyada hiçbir askerî birlik gösterilemez ki, en ufak bir müdâhalesiyle hükûmet devirme niyetinde bulunmak cesaretini duyan bir avuç zâbiti bu hareketinden men edemesin ve neticeye intizar eylesin ve koskoca bir taburun bütün mevcudiyle böyle bir hükûmet taklibine sadece seyirci kaldığı söylensin bu ne görülmüş, ne işitilmiş bir hâdisedir. Fakat bu olmuştur. Bâb-ı âlî baskınında hâdiselere seyirci kalmış olan bu askerî birliğin adı Uşak taburudur!

Çünkü bu taburun kumandanı yalnız emir almasını bilen askerlikten başka şey tanımayan ve askerliği ancak yukarıdan gelen kumanda ile yapan bir insandı. Bu subay vaziyetin vahametini asla idrak etmemiş, kendiliğinden bu işe zerrece müdâhale eylememişti. Üst katta kan gövdeyi götürürken, hükûmetin hayatına son verilirken, Uşak taburunun silâh çatmış durması kadar gülünç, hazin ve hattâ acı bir manzara ne gösterilebilir, ne de anlatılabilirdi. Bu taburu bir emir, bir kumunda hareketę getirebilseydi, İttihâd ve Terakkînin cesur ve genç cüretkâr zâbitleri süngülerle delik deşik edilmiş, hepsi Bâb-ı âlî salon ve koridorlarında öldürülmüş birer insan olurdu. Tabur kumandanının akıl edemediği bilfarz Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa yapabilseydi, silâh

seslerini duyduğu zaman elleri pantolonun cebinde sadaret odasından hole çıkacağına, vaziyetin vahametini idrak etseydi de sadaret odasının penceresinden aşağıya bahçeye seslenseydi, Uşak Taburu efradından herhangi birini çağırıp şu emri verseydi:

– Silâh başına, süngü tak!... Bugün üstünde duracağımız bir Bâb-ı âlî baskını olmuş, fakat bir hükûmet devrilmemiş, bir çok kimseler de belki ölmemiş olacaktı. Uşak taburunun beklediği,

– Süngü tak, marş!.. emrini ne tabur kumandanı, ne Harbiye Nâzırı, ne de daha sonra Bâb-ı âlîye iki yaveriyle gelen İstanbul Muhafızı Memduh Paşa verebilmişti. Uşak taburunun beklediği emir bir türlü kimsenin iki dudağı arasından çıkmamış ve bittabi Türk askeri de emir almayınca, dünya yerinden oynasa, kımıldamamıştı. İşin hazin tarfı Bâb-ı âlînin muhâfazasına memûr olan bu tam mevcutlu taburun vak'anın sonuna kadar silâh başında beklemiş olmasıydı. İhtilâli muvaffakiyetle başaranlar alt katta silâh çatmış duran Uşak taburunun oynayacağı vahim rolü bir an için düşünmüş hattâ tedbirlerini bile almışlardı. Bu hakikakatte ateş üzerinde oturmaktan başka birşey değildi. Enver Bey ve arkadaşları Şeyhülislâm'ın otomobiliyle saraya hareket edince, Bâb-ı âlî dahilinde lâzım gelen tedbirleri almak vazifesi Talât Beyle Sapancalı Hakkıya düşmüştü. Bu iki tam mânasıyle komitacı arkadaş vaziyetin inceliğini fazlasıyla takdir etmişlerdi. Bunlardan bir tanesi hakikatte bütün bir hükûmete bedel zekâ ve sür'at-i intikâle sahipti. Nitekim Talât Bey hemen ilgililere şu emri vermişti:

– Ölüleri yaverler odasına naklediniz. Binanın kapılarını sıkıca kapayınız, aşağı kattan yukarıya giriş yerlerini, merdiven ağızlarını derhal seddediniz. Sadrazam Kâmil Paşanın saraydan gelecek fermanın neticesi belli oluncaya kadar yerinden kıpırdanmamasını temin ediniz!.. Talât Beyin verdiği emirler derhal yerine getirilmişti. Bâb-ı âlînin demir parmaklıklı kapılarını doktor Abidin Bey yanındaki fedâkar bir kaç arkadaşıyla tutuyordu. Bu sırada İstanbul Muhâfızı Memduh Paşanın kan, ter içinde Erkân-ı Harbiye reîsi kaymakam Kâzım Beyle (İzmir vâlisi olan Kâzım Dirik) beraber geldiği görülmüş, Talât Beye haber verilerek içeri alınmıştı. Memduh Paşanın geldiğini gören Talât Bey ve Sapancalı Hakkı fena hâlde kızmışlar fakat paşaya asla bunu hissettirmemişlerdi. Çünkü o dakikada Memduh Paşa, uşak taburuna emir verebilir, bu tabur da süngü takarak meydana çıkarsa işler karışır, ortalık allak bullak olabilir, hattâ bu nazik saatlerde ihtilâlciler birer birer tevkif olunur ve hükûmet darbesi de muvaffakiyetsizlikle sona erebilirdi. Bu sebeble evvelâ paşanın maneviyatını sarsmak lâzımgelmiş ve Sapancalı Hakkı Bey,

– Paşam demişti, hayret etmeyiniz milletin iradesi yerine geldi. Nâzım Paşa vuruldu, Kâmil Paşa istifa etti. Şu dakikada yeni sadrazam Bâb-ı âlîye vürûd etmek üzeredir!. Yüzünü, gözünü mendiliyle silen ve omuzundaki apoletlerinden biri kopmuş bulunan Memduh Paşa:

– Eyvah... yazık oldu... diyebilmiş fakat yutkunup, yutkunup, başka bir şey ilâve edememişti. Diğer taraftan erkân-ı harb reîsi kaymakam Kâzım Beyi bir köşeye

çekmiş olan Talât Bey de, İttihâd ve Terakkîye mensûb olan bu zata paşayı göz hapsine almalarını, kımıldanır veya bir emir vermeye kalkarsa derhal vurmalarını bildirmişti. Kâzım Bey, İttihâd ve Terakkîye çoktan beri intisâb etmiş ve bazı mühim hizmetler de ifa eylemiş bir kimse iidi. Talât Beyin ikazı karşısında derhal onu temin eylemiş, Memduh Paşanın, şimdi bir kapana düştüğünü anlatmıştı. İşin hazin tarafı İstanbul Muhafızı Memduh Paşanın sadarete bitişik odada kendi Erkân-ı Harbiye Reîsi ile yaverinin nezâreti altında bulunması idi. Bu sırada merkez kumandanı miralay Saffet bey (halâskârandan) bir gün evvel Çatalcaya gitmiş bulunuyordu. Muâvini Şam'lı binbaşı Saip beyin koşup gelerek Memduh Paşaya,

– Efendim, devriyeleri tezyid edelim mi?... Suâli bu sırada vaki olmuş. Memduh Paşa da binbaşıya:

– Kakavan, Harbiye Nâzırı öldürüldükten sonra mı devriyeleri çoğaltacaksın!.. Yıkıl karşımdan! demişti. Halbuki devriyeye lüzum yoktu. Uşak taburu silâh başında idi, fakat bu taburu kim kumanda edecek ve bir emir verebilecekti. İşte o babayiğidi bulmak güçtü ve bu nevi hâdiselerde çok defa kuvvet olduğu hâlde cesaretin olmayışı, işin tamamen kaybedilmesini intac eder görünmüştü. İstanbul Muhâfızı hakikatte bitmiş, içi kurumuş büyük bir çınar gibi olduğu yere çökmüştü. Artık ne Uşak taburuna ne de İstanbul'da bulunan diğer kuvetlere emir verecek bir makâm vardı. Talât Bey derhal telefonlara yapışmış, telgrafhaneye Kara Kemal'e direktif vermiş ve bütün vilâyetlere şu emir tebliğ edilmişti.

– Nota üzerine Kâmil Paşa kabinesi Edirne vilâyetini kâmilen ve Cezâyir Bahr-i Sefîdi kısmın terke karar vermiş ve mâbeyn-i hümâyunu melûkâne de meclis-i millî nâmı tahtında münhasıran şürâ-yi devlet âzâsından ve bazı rüesâ-yı me'mûrinden bir meclis-i müşâvere teşkîl ederek bu karar onların da muvâfakatini istihsâl ile hukûk-i mukaddes-i milliyeye tecavüz eylemiştir. Bundan galeyana gelen halkın Bâb-ı âlî önünde nümayişler icra etmesi üzerine kabine istifa ettiğinden yeni kabine teşekkül edinceye kadar Dahiliye Nezâreti umûrunu müstaînen bittevfîk-i taâlâ ba iradeyi seniye vekâleten deruhde eyledim."

Memleketin dahilî idâresine fiilen vaz-i yed etmiş olan Talât Bey henüz Dahiliye Nâzırı bile değildi, yeni kabineyi deruhde edecek olan Mahmut Şevket Paşanın ise Talât Beyle arası son derece açıktı. Nitekim Bâb-ı âlînin basıldığı saatlerde paşayı Üsküdardaki konağında ziyaret eden ve fırkanın kararını kendisine tebliğ eden miralay İsmail Hakkı Bey nihayet Mahmut Şevket Paşayı sadâreti deruhde etmeye güç belâ ikna etmişti. Fakat paşanın şu sözleri mânidardı:

– Vatan ve millet için bu çok nazik zamanda sadareti deruhde ederim ama, Talât Beyle asla bir kabinede vazife ifa edemem!.. Bunu İttihâd ve Terakkînin çok iyi bilmesini isterim!... demişti.

Giden Ağam, Gelen Paşam

Hürriyet kahramanı Enver Bey ve arkadaşları, Şeyhülislâm Cemalettin efendinin otomobili ile Dolmabahşe

sarayına vardıkları zaman, padişah Bâb-ı âlînin basıldığını henüz işitmişti. Fakat fazla hiçbir şey bilmiyordu. Baş mâbeynci Halit Hurşit Bey sultan Reşad'a Hürriyet kahramanı Enver Beyin huzura girmek üzere saraya geldiğini haber verdiği vakit, nuranî yüzünde bir pembelik müşahede edilen beyaz değirmi sakallı, tonton hükümdar,sanki birini bekliyormuş gibi,

– Buyursunlar. Gelsinler demişti. Huzura yalnız Enver Bey girmiş, ayağında parlak çizmelerini yanyana getirerek ve mahmuzlarını vurarak Sultan Reşad'ı askerce selâmlamıştı sonra da yaklaşarak padişahın elini öpmüş yine karşısında esas vaziyetinde durmuştu.

– Efendimiz, milletimizin galeyanı ile yarım saat evvel vatanperverler Bâb-ı âlîye girdiler. Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa da istifaya mecbûr edildi. İşte istifânâmesini zât-ı şâhânelerine takdim ediyorum, dedi.

Sultan Reşad bakışlarında hiçbir mâna anlaşılmayan gözleriyle Enver Beyi baştan aşağı süzdükten sonra:

– Ya öyle mi evlâdım, vah vah, ne yapalım takdîr-i ilâhî!..

Enver Bey bu girizgâhı yaptıktan ve Sultan Reşad'ın da her şeyi mütevekkilâne karşıladığını gördükten sonra daha fazla cesarete gelerek,

– Sabık vükelâ vatanı mahvettiler padişahım!.. Memâlik-i şâhânelerinden koca Rumeli, feci bir şekilde elden çıkıp gitti. İttihâd ve Terakkî bu acı felâket günlerinden sonra, memleketin bu haline lâkayt kalamazdı...

Vatanperverlerden mürekkeb olan İttihâd ve Terakkî Fırkası şimdi memleketin mukadderâtına vaz'-ı yed etmiş bulunuyor. Ordu nâmına zâtı şâhânemizle konuşmak üzere buraya geldim. Ordu, Mahmut Şevket Paşanın sadarete, Ahmet İzzet Paşanın da Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyâsetine inzimâmen başkumandanlık vekâletine, Talât Beyin de kabine teşekkül edinceye kadar Dahiliye Nezâreti vekâletine tayin buyurulmasını istirham ediyor. Çok saf ve oldukça âciz bulunan bu babacan hükümdar, hayatında hiç kendisini sıkıntıya koymamış, hiç bir şeyi de uzun uzun düşünmemişti; yalnız iyi bir kalbi, temiz bir vicdanı, kötülük etmeye mukaddir olmayan bir hâlet-i rûhiyesi vardı. Onun için olmayacak, halledilmeyecek mesele yoktu, her kabine değiştiğinde gülerek:

– Giden ağam, gelen paşam!... demeyi i'tiyâd edinmişti. Bu defa da hiç üzülmeden şöyle demişti:

Peki oğlum, öyle olsun, Allah ne hayırlısı ise vatan ve millete onu ihsân buyursun, çok şükür Allahıma, bize bu nimetleri vermiş, o adamlar mademki, âcizdiler, mademki cahil idiler, varsın gitsinler, ben de onlardan kurtuldum. Enver Bey tekrar padişahı askerce selâmlamış, huzurdan çıkmıştı. Biraz sonra huzura giren Baş mabeynci Hurşit ve Başkâtip Ali Fuat beyler, zât-ı şâhânenin emir ve iradesini tebellüg etmişler, bunu bildirmek üzere Enver Bey ve arkadaşlarıyla saraydan hareket ederek Bâb-ı âlî önüne gelmişlerdi. Vakit akşama yaklaşmakta, ortalık kararmaya yüz tutmuş bulunmakta idi. Bâb-ı âlînin önü kalabalığı muhâfaza ediyor, hatipler konuşmalarına devam ederek halkı oyalıyordu.

Saraydan gelen otomobillere güçlükle yol açılmış bulunuyordu. Bu sırada Hilmi Bey Üsküdar'a geçmiş ve Mahmut Şevket Paşayı Miralay İsmail Hakkı Beyle beraber alarak Dolmabahçe sarayına bir motorla gelmişti. Yeni sadrazam, huzuûr-i hümâyuna kabul ediliyor, Sultan Reşad'ın pek sevdiği Mahmut Şevket Paşa iltifâtlara mazhar oluyordu. Diğer taraftan Enver Bey, Bâb-ı âlî önünde toplanan halka:

– Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Kâmil Paşanın istifasını kabul ve yeni hükûmetin teşkîlini Mahmut Şevket Paşa hazretlerine tevcih buyurdular, şimdi nerede ise yeni sadrazam Bâb-ı âlîye gelmek üzeredir. Vatandaşlarımızdan sükûnetle dağılmalarını hükûmete itimâd etmelerini ordu nâmına rica ediyoruz.

Bâb-ı âlî önünü tutan inzibatlar, polis müdüriyetinden hemen gönderilmiş olan resmî ve sivil memûrlar, kalabalığı dağıtmaya çalışıyorlardı. Bu sırada sadaret odasında, sadrazam Kâmil Paşa da, zât-ı şâhânenin kendi istifasını kabul ettiğini ve yerine Mahmut Şevket Paşayı tayin ettiğini öğreniyordu. Vakıa Enver Beyin konuşmasından sonra, Bâb-ı âlînin önü hafiflemiş ise de, yine birçok kimseler, yeni sadrazamı görmek ve alkışlamak üzere beklemeyi tercih etmişlerdi, ama şimdi ortalık iyiden iyiye kararmış, sokak fenerleri yanmış fakat halk yine dağılmamıştı. Bâb-ı âlî baskınından tam dört saat sonra Dolmabahçe sarayından ve padişahın huzurundan çıkan Mahmut Şevket Paşa, sadarete tâyini hakkındaki iradeyi bildiren hatt-ı hümâyunu eline almış ve bir otomobile atlayarak miralay İsmail Hakkı ve Hilmi Beylerle beraber Bâb-ı âlîye gelmişti. O gün ya-

pılması mu'tâd olan sadaret alayının icrasına fiilen imkân yoktu. Bu alay ertesi güne tehir edilmişti. Yeni sadrazamın otomobili Bâb-ı âlî yokuşunu tırmanırken sokağın iki tarafından şiddetli alkışlar,

– Yaşasın millet, yaşasın Mahmut Şevket Paşa, yaşasın hareket ordusu kumandanı!.. diye bağırıyorlardı. Otomobil ile Bâb-ı âlîye inen sadrazam binek taşına çıkarak halkı selâmlamış ve konuşmuştu:

– Padişahımız efendimizin iradesine tevfikan sadareti şu müşkül zamanda kabul ettim. Kabineyi teşkîl ettikten sonra elimizden geldiği kadar çalışacağız. Bu anda evvelâ Cenâb-ı haktan, sonra da sizden muâvenet beklemekteyiz. Hepinizden sükutu muhâfaza ederek buradan çekilmenizi rica ederim!.

Sadrazamın sözleri sürekli bir şekilde alkışlanırken, Bâb-ı âlîye girmek üzere olan Sadrazam kapı önünde Enver, Talât, Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil ve arkadaşlarıyla karşılaşmış, hepsini selâmlamış fakat Talât Beye gayet soğuk muamele etmişti.

Mahmut Şevket Paşa, Cemal Beye dönerek:

– Cemal Bey oğlum, şimdi İstanbul Muhafızlığını deruhde edin, saltanat merkezinin âsayişini temin için her tedbiri ele alın. Dakika fevt etmeyin, neyi münasib görürseniz karar ittihaz edin, her şeye salâhiyetiniz vardır! demişti. Cemal Bey (Cemal Paşa) aldığı emir üzerine Bâb-ı âlîden uzaklaşırken İstanbul Merkez kumandanlığına da, Enver Beyin amcası Halil Bey (Halil Paşa) tâyin olunuyordu. Yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa henüz iki saat evvel bu odadan ayrılmış olan

Kıbrıslı Kâmil Paşanın koltuğuna oturarak İttihâd ve Terakkî erkânının tebriklerini kabul ediyor, bir taraftan da itimad ettiği kimselere mühim vazifeler tevcih ediyordu. Tâyinler bilâhare yapılacak, herkes kendisine gösterilen yerlere giderek işe başlayacaktı. Bitişik salonda bekleşen sabık meclis-i vükelânın nâzırları, bu sırada odaya giren Mahmut Şevket Paşanın gönderdiği memûrun,

– Sadrazam paşanın hepinize selâm ve ihtiramları var. Ne arzu ve emirleriniz varsa çâkerleri not ederek paşa hazretlerine arzetmeye memûr bulunuyorum demişti. Ayrıca diğer bir odada istirahat eden sâbık sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm Cemalettin Efendiye de gönderilen Mahmut Şevket Paşa kabinesinin Adliye Nâzırı İbrahim bey (Sâib Molla Beyzâde) içeri girerek Sadrazam ve Şeyhülislâmı son derece hürmetle selâmlamış.

– Sadr-ı cedîd Mahmut Şevket Paşa hazretleri zât-ı devletlerinize selâm ve ihtirâmlarını tebliğe bendenizi memûr ettiler. Bu hâdisenin mukadderât-ı ilâhiyenin bir cilvesi olduğunu kabul buyurmanızı ve bir arzunuz varsa emretmenizi rica ediyorlar.

Kıbrıslı Kâmil Paşa şu cevabı vermişti:

- Sadrazam Paşa hazretlerinin iltifâtlarına teşekkür ederim. Mukadderât-ı ilâhiye böyle imiş, fakat kendilerine lûtfen söyleyiniz, gelişleri bize benzedi, dikkat buyursunlar, gidişleri bize benzemesin, ricalarımıza gelince, biran evvel evlerimize avdetimizin esbabını ihzar buyursunlar. Yarı mahbus, hürriyetini kaybetmiş, her

türlü salâhiyeti elinden alınmış olan sâbık sadrazamın bu sözleri, Mahmut Şevket Paşaya bildirildiği zaman, yanında bulunan İttihâd ve Terakkîciler fena hâlde hiddetlenmişlerdi. Fakat yeni sadrazam hepsini teskin etti ve:

– Ma'zûr görelim, insan böyle bir devirde ve bu vaziyette her şeyi söyleyebilir dedi. Mahmut Şevket Paşa, sabık vükelâ için derhal yemek hazırlanmasını, büyük salonda onlara yemek verilmesini emretmiş ve yanındakilere Dahiliye Nâzırı Reşit ve Maliye Nâzırı Abdurrahman Beyler kuvvetli İttihâd ve Terakkî düşmanıdırlar, bu kendileri için tehlikeli olabilir, onları korumak güç olacaktır. Nitekim daha sonra Yakup Cemil Bey arkadaşlarına dedi ki:

– Görüyorum ki, bu böyle olmayacak, sâbık vükelâ rahat durmayacaklar, bari oldu olacak, Reşit Beyle Abdurrahman Beyi de Nâzım Paşanın yanına göndereyim!..

Sapancalı Hakkı Bey haklı bir telâşa düşerek cevap vermişti:

– Ne yapıyorsun, bu pek ayıp olur, teslim olmuş, kuvvetleri, nüfûzları kalmamış kimseleri öldürmek çirkin olur, bunlar bize yakışmaz; bu fikrinden vazgeç!..

Fakat Yakup Cemil kafasına koyduğunu icrâ etmeye karar vermişti. İstanbul muhafızı Cemal Beyin odasına girerek,

– Memleketin selâmeti uğruna hâlâ bize karşı gelen Reşit ve Abdurrahman Beyleri temizleyeceğim, ne dersin? dedi.

Sakıt Hükûmet Erkânı

Bâb-ı âlî baskını ile iktidardan zorla indirilen Kâmil Paşa kabinesi âzâları için hakikaten tehlike mevcudtu. İttihâd ve Terakkînin müfrit mensûbları hazır el değmişken bu adamları ortadan kaldırmayı şiddetle arzu ediyorlardı. Bunlardan en ileri giden kimse yüzbaşı Yakup Cemil idi. O bilhassa dahiliye Nâzırı Reşid Beyle Maliye Nâzırı Abdurrahman Beyi birer kurşunda öteki dünyaya göndermek husûsunda ısrar ediyordu. Fikirlerine şiddetle muhâlefet eden parti ve mesai arkadaşı Sapancalı Hakkı'dan sonra ziyaret ettiği İstanbul muhafızı Cemal Beye (Cemal Paşa) ısrarla arzusunu kabul ettirmek istemiş önüne dikilerek muvafakatini almaya kalkmıştı. Fakat Cemal Bey büyük bir asabiyet ve hayretle elindeki kalemi masa üstüne atarak sert bir dille cevap vermişti:

– Artık ben bu dakikadan itibaren böyle şeylere meydan vermem. Şimdi biz hükûmeti ele aldık. Hükümsüz sebepsiz adamlar öldüremeyiz. Yakup Cemil Bey biraz yüz bulabilse idi aklına geleni yapmaktan asla vazgeçmezdi. Fakat ihtimal dahilinde doğacak herşeyi daha evvelden kestirebilen Talât Bey ile Cemal Bey, sâkıt hükûmet erkânının hayatlarını korumaya karar vermişlerdir. Hattâ bu husûsta en çok müşkilât görecekleri Reşid ve Abdurrahman Beylerin İstanbul muhafızlığına nakilleri ile bir müddet mevkûfen orada muhâfazalarını muvafık bulmuşlar ona göre de tedbir almışlardır. Nitekim İstanbul muhafızı Cemal Bey, derhal terfik ettiği muhafızlarla her ikisini bâb-ı âlîden çıkartıp

bir otomobile bindirterek İstanbul Muhafızlığına göndermiş daha sonra da kendisi, bizzat her ikisine bu kararın menfaatleri icabı alındığını anlatmıştı. Hattâ bu dostane görüşme esnasında İstanbul Muhafızı Cemal Beyin kendilerine dönerek:

– Birşey yemediğinizi tahmin ediyorum. Arzu ederseniz sizlere yemek hazırlatayım!.. demişti, demişti ama, Reşit Bey İttihatçıların kendisini zehirleyebileceklerine inanıyordu bu sebeple:

– Hiç iştahım yok, teşekkür ederim, demek suretiyle reddetmiş ve Abdurrahman Bey de arkadaşına uymuştu. Her iki Nâzır bütün bir gece, ağızlarına ne bir lokma ekmek, ne de bir yudum su koyabilmişlerdi. Bâb-ı âlîde henüz nezâret altında bulunan sâkıt hükûmetin diğer âzalar korkulu gözlerle birbirilerine bakıyor, aralarından alınıp meçhul bir yere gönderilen Reşid Beyle Abdurrahman Beyin muhakkak idâm edildiklerini tahmin ediyorlardı. Halk arasında da dedikodu almış yürümüştü; birçok kimseler,

– Sâkıt hükûmet erkânı, muhâkeme edilecek, suçlular şiddetle cezalandırılacak, mal beyanına tâbi tutulacak, şimdiye kadar aldıkları paraların listesi çıkarılıp bunların menşeleri ve sarf cihetleri inceden inceye tetkîk olunacak, halka ilân edilecek!.. gibi söylentiler ağızlarda dolaşıyordu. Fakat yine bazı kimseler aralarında şöyle de diyorlardı:

– Bu memlekette şimdiye kadar kimden hesap sorulmuş ki, bunlardan sorulsun!.. Bunlar lâf. Her ne olursa olsun, yüzü kara olanlar haksız usullerle bu mil-

letin parasını kursağına veya cebine indirinler, böyle zamanda hiç şüphesiz ecel terleri dökecek, son derece telâşa düşecekti. Onlar mukadderatlarının ne olacağını düşünürken Bâb-ı âlîden içeri sâkıt sadrazam Kâmil Paşanın damadı kaymakam Naci Bey (Naci Paşa) harbiyeden sınıf arkadaşı Cemal Beyi ziyarete geliyor ve kayın pederinin konağına gitmesine müsaadesini taleb ediyordu. İstanbul muhafızı Cemal Bey,

– Paşanın konaklarına avdetlerine hiçbir mâni yoktur kardeşim! demişti.

Filhakika gecenin ilerlemiş saatinde kaymakam Naci Bey ve muhafızlıktan verilen bir lzâbitin refakatinde otomobil ile Osmanlı İmparatorluğunun meşhûr sadrazamlarından Kırbıslı Kâmil Paşa, Bâb-ı âlîden çıkarak Saraçhane başındaki Paşanın konağına gitmiş ve rahata kavuşmuştu. Sadrazamı biraz sonra sâkıt Şeyhülislâm Cemaleddin efendi takib etmişti. Bir zamanlar Abdülhamîd'in gözbebeği kadar kıymet verdiği itibar gösterdiği, hattâ onunla bir iki dakikalık fazla görüşmesi, Ermenilerin padişaha karşı ustaca tertib ettiği Yıldız suikasdında hayatının kurtulmasını intâç etmiş olan Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de, kendi otomobiline muhafızlıktan verilen bir subay refakatinde binmiş ve Kuruçeşmedeki yalısına dönmüştü. Yavaş yavaş sabah oluyor, İstanbul ufukları, ıslak ve beyaz bir sabah aydınlığının içinde yeni hâdiselere sahne olmak istidadını muhâfaza ediyordu. Yalnız Şeyhülislâmın şoförü, otomobilde kurşunları atılmış boş kovanlar bulmuş bunu da gizlice Şeyhülislâm Efendiye arzetmişti. Şoför bunları şöyle anlatıyordu:

– Efendimiz diyordu, baskından sonra Enver Beyle arkadaşlarını saraya götürüp getirdim. İsimlerini bilmediğim diğer üç kimseyi de bu araba ile taşıdım. Bunları arabanın içinde buldum demişti. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Nâzım Paşayı vuranın Enver olduğuna hükmetmiş, tabancasının kurşunlarının araba içinde değiştirildiğini, saraya giderken yeni kurşunlar konduğunu kabul etmişti. Cemaledden Efendi bu tahmininin yarısında haklı idi, filhakika Bâb-ı âlî baskınında mühim bir rol oynamış bir tabancanın kurşunları değiştirilmişti. Ama bu Enver Beyin tabancası değil, Yakup Cemil Beyin tabancası idi, çünkü vak'a günü İttihatçılardan ancak üç kişinin tabancası ateş etmişti. Bunun başında Yakup Cemil Bey vardı. Enver Bey asla silâh kullanmamıştı. O gece, sâkıt hükûmet erkânı yine Bâb-ı âlînin büyük salonunda koltuklarda uzanmak suretiyle geceyi geçirmişlerdi. Ertesi sabah yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşanın emriyle cenazeler evvelâ Gülhane askerî hastahânesine nakledilmiş daha sonra da tedfinleri cihetine gidilmişti. Şehit Nâzım Paşanın cenazesi oldukça parlak yapılmış büyük bir cenaze alayı tertip edilmişti. İttihâd ve Terakkî hükûmeti, merhum baş kumandan vekili için askeri merasim yaptırmayı ihmal etmemişti. Bu cenaze merasiminde yerli yabancı askerî, mülkî erkân hazır bulunmuş, hattâ bütün ataşe militerler de alaya refakat etmişti. Dahası vardı. Bâb-ı âlî baskınına iştirâk eden sakallı Şeref Beyin riyâsetinde altmışa yakın İttihâtçı, İtilâfcı da merkez-i umûmînin emriyle bu cenazede hazır bulunmuştu. İttihâdçıların polis müdürü Azmi Bey işe başlar başlamaz inzibatî tedbirler almaya koyulmuş ve bu sebeple muhâliflerin ileri ge-

lenlerini derhal tevkif ettirmişti. Bunların içinde şu meşhûr kimseler mevcuttu: Ali Kemal Bey (Peyâm-ı Sabah gazetesinin daha sonra başmuharriri), Gümülcineli İsmail Hakkı Bey (meşhûr itilâfçılardan ve 150 lik listeye dahil) doktor Rıza Nur Bey (esbak Sıhhiye Vekili ve Sinop mebusu) yine alınan ciddî tedbirler meyanında sâbık ve sâkıt hükûmet erkânından Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin, Dahiliye Nâzırı Reşid ve Maliye Nâzırı Abdurrahman Beylerin memleketi derhal terk etmelerini de karar altına almış ve o yolda kendilerine tebligât yapılmıştı. Yoksa hayatlarını muhâfaza etmek mümkün olamayacaktı. Bu tedbirleri Azmi Bey resmen alıyor, kimseye danışmıyordu. Zira bunlar ihtiyatî tedbirler idi. Fakat bütün bu havadislerin duyulması ve halkın da binbir lâf eklemesi, Mahmut Şevket Paşa hükûmetinin sâkıt hükûmet erkân-ı a'zâları ve muhâlifler için şiddetli bir politika takib edeceğine işaret olarak gösteriliyordu. Şâyialar bir ara öyle aldı yürüdü ki, memleketi satanların, mağlûbiyetine sebeb olanların, devletin hazinesini keyiflerinin istediği şekilde harcayanların derhal, şehrin meydanlarında asılacaklarını iddiâ edenler bile görülmüştü. Bu korku ve endişe birkaç gün sürmüş fakat Mahmut Şevket Paşa, memlekette her nevi kan dâvası gütmeye bir intikâm siyâseti takip etmeye lüzum bırakmamış olacak ki, birkaç gün sonra sâkıt hükûmet erkânı, serbest bırakılmışlardı. İttihatçıların ileri gelenleri, Edirne'nin kurtarılacağına, müşterek bir hareket yapılacağına kâni değildiler. Dahilî politikada şiddete bu sebeble taraftar bulunmuyorlardı.

Gönül Alma ve Susturma Siyâseti

Kanlı cereyan etmiş ve beş şehide mal olmuş Bâb-ı âlî baskınını müteâkib ertesi sabah beş on kadın, sadaret odasının önündeki salonu sabunlu sularla gıcır gıcır yıkamışlar, tahta parkeler üzerinde kan lekeleri kalmamasına dikkat etmişlerdi. Bâb-ı âlînin vak'a-yi müteâkib günün sabahındaki manzarası da pek acıklı idi. Ölenlerin ailesi efrâdı, çoluk çocuğu bir gün evvel tabancaların gelişi güzel patladığı, insanların insafsızca devrildiği, duvarların delik deşik olduğu bu koridorlarda toplanmışlardı. Şimdi ortada feryat ve hıçkırıktan başka bir şey duyulmuyordu. Saçlarını yolan zevceler, döğünen anneler ve çığlık basan yavrular, herkesin sanki seyirci kaldığı bu facianın mes'ullerini istemekte idi. Fakat kimi, kim vurmuştu? İşte o zaman bu mesele aydınlanmamış, kalın ve kapkara bir bulut her şeyi sanki örtmüştü. Yeni hükûmetin ikinci, üçüncü plânda gelen adamları bu genç kadınların bu yaşlı anaların koluna girerek yan odalara onları çekmiş, teselli etmeye çalışmıştı. Hükûmet bu zavallılara vaad ediliyordu. Vak'anın failleri süratle bulunacak, kendilerine tazminat verilecek, çocukları meccanen yatılı mekteblerde okutulacak, bundan böyle hepsinin hayatları emniyet altına alınacaktı. Bu gibi hükûmet vaadleri, hemen her faciada tekrarlanan beylik lâflardan ibaretti. Yoksa bu şehid ailelerini bekleyen, korkunç bir sefalet, müthiş bir ıztırâb idi. Ve hepsinin evlerinin kapılarını çalmak üzere idi. Giden gitmiş, olan olmuş, meşhûr tabirle (atı alan Üsküdarı geçmişti). Bu gözyaşlarını dindirmek nasıl kabil olacaktı? İşin garibi aynı gün öğleden sonra ye-

ni sadrazamın, Mahmut Şevket Paşanın sadaret alayı da usûl-i veçhile icrâ ediliyor, sokakları dolduran halk paşayı, hareket ordusunun kahramanı Mahmut Şevket Paşayı çılgınca alkışlıyordu. Öğleden evvel sadaret binasının avlu ve koridorlarında yükselen feryatlar, duyulan hıçkırıklar, dökülen gözyaşları sanki acı bir rüyâ imiş gibi şimdi ferîh ve fahûr, devrin sadrazamı, dört atlı arabasının içinde Bâb-ı âlînin yokuşlarını çıkarak, sadaret dairesinin demir parmaklıklı kapılarından giriyor ve mermer merdivenlerinin önünde duruyordu. Hayatın bu tezatları karşısında insanın başı dönüyor ve acı acı düşünmekten hiç kimse kendini alamıyordu. Bu dünyanın acaba nesine güvenilir, hangi devrine inanılabilirdi? Halk arasında bidayette gittikçe yayılan ve bir çığ gibi büyüyen şâyiaları duyanı dehşetinden yerine çivilemekte idi. Herkes Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerindeki Nâzırların divân-ı âlîye sevkedileceğini, harbde mağlûbiyete sebebiyet verenlerin şiddetle cezalandırılacağını hattâ bu husûs için idâm sehpaları kurulmasından bile çekinilmeyeceğini, İttihâd ve Terakkîye karşı muhâlefet ve şiddette ileri gidenlerin behemehal sallandırılacağını söylüyordu. Birkaç gün bu şayialar ortalığı gelişi güzel, bir kasırga bir fırtına gibi kasıp kavurmuş, herkesi titretmişti. Halbuki makâmına oturduğu gece, Mahmut Şevket Paşa, Talât ve Cemal Beylerle konuşmuş,

– Şiddet politikası terk edilecektir beyler!.. demiştir. Merkez-i umûmînin de arzusu bu yolda idi. İttihâtçılar içinde pek küçük bir zümre ki, başlarında Yakup Cemil gibi ele avuca sığmaz bir ihtilâlci vardı, o, hepsi-

nin temizlenmesini istiyordu. Fakat buna,muvaffak olamamış, bir taraftan İstanbul'un yeni muhafızı Cemal Beyin diğer taraftan polis müdürü Azmi Beyin mukâvemetine uğramıştı. Polis Müdürü Azmi Bey muhâlifleri tevkif ettirirken kimseden emir almış değildi. Bilâkis onların hayatını kurtarmak için böyle yapmak lâzımdı ve bu bir nevi onlar için teminat idi. Nitekim mevkûflar içinde Peyâm-ı Sabah gazetesinin daha sonra başmuharriri olan Ali Kemal Bey, mütareke senelerinin meşhûr yüzellilik listesinde baş yeri tutanlardan Gümülcineli İsmail Hakkı, esbak Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey de vardı. Cemal Bey vak'anın ertesi günü Merkez kumandanlığına gitmiş ve bu zevatı yanına çağırtarak onlara şöyle hitâb etmişti:

– Bundan sonra rahat otururs anız çekineceğiniz bir şey yoktur. Hükûmet tahmin ettiğiniz gibi intikâm almak sevdasında değildir. Bilâkis memleketin bu felâketli zamanında muvafık, muhâlifi bir araya getirmek azmindedir. Sizler de böyle düşünüyorsanız, ben her şeyi yoluna korum, Sadrazam Paşa nezdinde tavassut eder, sizlere şerefli birer vazife de isterim. Ali Kemal Bey söze başlayarak,

– Ben kimseye karşı bir kin beslemiyorum. Her devir kendi kaderine razı olmalıdır, şayet bana Avrupaya gitmek fırsatını verirseniz memnun olurum. Daha sonra Dr. Rıza Nur dedi ki,

– Ben de tetkikat için Avrupa'ya gitmek arzusundayım. Böyle bir imkâna minnetdar olurum. Gümülcineli İsmail Hakkı ise, söz veriyor temin ediyordu.

Cemal Bey ertesi günü Ali Kemal ve Rıza Nur Beylerin pasaportlarını yaptırmış, harc-ı râhlarını temin ederek onları Avrupaya göndermiş, diğerini de serbest bırakmıştı. Sâkıt hükûmetin Nâzırları, kendilerine gösterilen bu âlî-cenâblık karşısında gözleri yaşarmış bir hâlde sevinçten ne yapacaklarını şaşırmışlardı. İttihâd ve Terakkî onların hepsini affediyor, memlekette bir kan dâvasına yol açmıyordu. Nitekim birkaç gün sonra sadr-ı sâbık Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin de Avrupaya gitmesine müsaade ediliyor, baskının ertesi günü şehit Harbiye Nâzırı Nâzım Paşaya parlak bir askerî merasimle cenaze töreni yapılıyordu. Siyâsî mevkûf olarak hiç kimse hapishânelerde, nezârethânelerde bırakılmıyordu. Yeni hükûmetin bu siyâseti hiç şüphe yok (Gönül alma ve susturma siyâseti) idi. Buna İttihâd ve Terakkî kendisini biraz da mecbûr görüyor, gayr-i meşrû' yollardan giderek yaptığı bir baskınla elde ettiği iktidarı, kendisine yakıştırmak, halk efkârında ona bir meşrûiyet vermek istiyordu. İttihatçı gazetelerin hepsi, hareketin, milletin sinesinden kopup geldiğini, harb felâketine, memleketin idâresinde görülen aksaklıklara artık tahammülün imkânsız olduğunu ve bu suretle milletin kıyam ettiğini anlatmaya gayret ediyordu. Yine hükumetten kuvvet alan matbûât, şimdi hedefin kaybedilmiş vatan topraklarının istirdadına girişilmesi yolunda umûmî bir seferberliğin hazırlanması olacağını yazıyordu. İttihâdçılardan bir çok kimseler, Edirnenin tekrar elde edileceğine Bulgarların Türk topraklarından, çıkarılacağına ihtimal veremiyordu. Fakat partinin genç zâbitleri idealist insanları her imkânsızlı-

ğı, cesaretle ve enerji ile göğüslemeye, hükûmeti devirdikleri gibi, düşmanı da topraklarımızdan atacaklarına kani idiler. Denilebilir ki, Bâb-ı âlî baskını nasıl İttihad ve Terakkînin bazı elemanlarının komitacılıkta başardığı bir hareket ise, Edirne'nin istirdâdı, Bulgarların sürülüp çıkarılması da ordunun genç zâbitlerinin kahramanlıkları ve cesaretlerinin muvaffak olmuş bir hamlesi idi.

Hükûmeti Muhâfaza Edemeyen Muhâfız Paşa

Bâb-ı âlî baskınını hazırlayan İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîsi, bu ihtilâli inceden inceye bütün teferruatına kadar düşünmüş değildi. Diğer taraftan hükûmetin de elinde herhangi bir hareketi tenkil etmeye muktedir kâfi bir kuvvet de mevcut değildi. Zira harp zamanı devlet merkezinde büyük bir kuvvet bulundurmaya fiilen imkân yoktu. Fazla olarak mevcut askerî birliklerdeki zâbitan, hep 1908 inkılabına fiilen karışmış gençlerden mürekkepti. İşin en mühim tarafı İstanbul'daki polis teşkilâtının noksanlığı ve kusurluluğu idi. Şehrin inzibatına vakıf olmayan birçok âcizler komiser ve merkez memûru olarak kayırılmıştı. Ne Ahmet Muhtar Paşa ne de Kâmil Paşa, polis teşkîlâtını kendi emel ve emniyetlerine göre değiştirmiş, teşkîlâtdırmış idiler. Bunun ne kadar mühim bir meslek olduğunu bugünkü misalleriyle daha iyi anlamaktayız. Hattâ polis müdüriyeti kadrolarındaki memûrların çoğu vaktiyle İttihâdcılar tarafından tâyin edilmiş, hattâ Abdülhamîd devrin-

de meşrûtiyet idâresine intikal etmiş kimselerden ibaretti. Fikir ve his itibariyle mütecanis olmayan bu teşkîlâtın Kâmil Paşa hükûmetine ne dereceye kadar sadık kalacakları bidayette bile şüpheli bir hal almıştı. İttihâd ve Terakkî umûmî merkezi, hükûmet elemanları içinde kazandığı kimselerden emin işe başlamıştı. Baskın sırasında zâbıtanın alâkasızlığı, devrimizde Madridi kuşatan kralcı kuvvetlerin başı General Franko'nun meşhûr bir sözüne yer veriyordu. Diktatörün generalleri efendilerine şöyle sormuşlardı:

– Dört koldan Madrid kapılarına yürüyen birliklerimizden hangisi şehre evvel girecektir? Franko gülerek cevap vermişti·

– Beşinci kolumuz çoktan Madrid'in içine girmiştir!

Evet, İttihâd ve Terakkî adamları, çoktan Bâb-ı âlînin içine girmiş bulunuyordu. Merkez-i umûmî, ihtilal sırasında polis kuvvetlerinin başına Azmi Beyin geçmesini, muhafızlık işlerine Cemal Beyin el koymasını kararlaştırmıştı. Hiç şüphe yok ki, Bâb-ı âlîyi fiilen basmak fikri Enver'in ısrarıyla merkez-i umûmî tarafından kabul edilmişti. Fakat hareket muvaffak olamazsa, neticenin ne olabileceği aslâ düşünülmemişti. Hiç şüphe yok ki, İttihâdçılar, kabinedeki Nâzırların arasında cereyan eden fikir ihtilâflarından ve sadrâzamın ihtiyar ve çok hasta olmasından faydalanmıştı. Üstelik İstanbul'un Allahlık bir muhafızı Memduh Paşa, temiz bir ilim adamı olduğu hâlde işinin ehli olmayan polis müdürü vardır. (Sabık Beyoğlu İstînâf Müdde-î umûmîsi) hâdiseyi Dahiliye Nâzırına muhtelif kanallardan daha

evvel haber vermiş kimseler mevcuttu. Bâb-ı âlînin basılacağı haberi onbeş gün evvel Dahiliye Nâzırı Reşid Beye bir gece yarısı bildirilmişti. Bu tarihlerde İstanbul'da Şehremini bulunan Sayın Operatör Cemil Paşa da İttihâdcıların gizli faaliyetini Dahiliye Nâzırına arzetmişti. Gece yarısı konağında Reşit Beye Bâb-ı âlînin hem de bir perşembe günü saat 10 da basılacağını haber veren muhbir, vazifesini yapmıştı. Ertesi sabah Dahiliye Nâzırı polis müdürü Cafer İlhami beyi makâmına çağırmış.

– İttihâdçıların Bâb-ı âlîyi müsellehan basacaklarını öğrendim. Orada kâfi bir muhâfaza kuvveti yoktur. Hemen İstanbul muhafızı Memduh Paşaya gidiniz, vaziyeti izah ediniz. Buraya bizce emin zâbitlerin idâresinde asker göndersin, ancak İttihâdcıların dikkatini çekmemek için bu askerî birliği bir bölük halinde değil, askerleri teker teker veya birkaç kişilik gruplar halinde fasıla ile sevketsin! Polis müdürü Cafer İlhami bey bu emri muhafız paşaya tebliğ etmişti. Fakat Memduh Paşa gülerek:

– Dahiliye Nâzırının emrini yerine getirelim amma askerin sevki kendilerinin söylediği gibi yapılmaz. Asker kaçakçı veya kolcu değildir. Her yerde tam bir birlik halinde sevkedilir, bu da bizim mesleğimize taallûk eder, demişti. Filhakika yarım saat sonra İstanbullu çocuklardan mürekkeb çevik bir bölük muntazam adımlarla Bâb-ı âlînin kapılarından içeri giriyordu. Bunu penceresinden gören Dahiliye Nâzırı muhafız paşaya fena hâlde kızarak doğruca Sadrâzam paşaya gitmiş ve teessürlerini arzetmişti. Reşit bey şöyle demişti:

– Paşa hazretleri, İttihâdçıların aleyhimizde bir harekete geçeceklerini haber aldım. Polis müdürünü çağırıp bâzı emirler vererek İstanbul muhafızına gönderdim. Bu bölük askeri, herkesin dikkatini çekeçek şekilde muhafız paşa Bâb-ı âlîye yolladı. Nâzım Paşanın İttihâdcılara büyük bir müsamahakârlığı var, onun için cihet-i askeriyeye söz dinletemiyoruz!

Sadrâzam Kâmil Paşanın yüzü kasıldı, canının çok sıkıldığı muhakkaktı. Fakat ihtiyar sadrâzam şunu düşünmüştü ki, komitacı olan İttihâdcılar, Bâb-ı âlîde bir kıt'a-i muntazıra bulundurulduğunu er ve geç öğreneceklerdi. Reşid beyi teselli etti ve yerine gönderdi. Diğer taraftan sadrâzam paşanın düşündüğü gibi İttihâdcılar, Bâb-ı âlîye gelen bu bölüğün mevcudiyetinden haberdar olmuşlar, derhal mukabil tertibata geçmişlerdi. İşi cihet-i askeriyeden işlemek kâbildi. Nâzım Paşanın geniş müsâmahakârlığı ve İttihâdcılardan bir şey ümit etmesi işlerine yaradı. Enver Bey Hurşit Paşa kol ordusunun erkân-ı harb reîsi sıfatiyle İstanbul'daki birliklerin talim ve terbiyesiyle fiilen meşguldü. Serasker paşaya arzettiği askerî kıt'a-i muntazıra olarak bir yerde âtıl bıraktırmak doğru değildi. Bu birlikleri münâvebe ile işe koymak daha uygundur. Bu sebeple müsâade ederlerse Bâb-ı âlîdeki bölüğü bir müddet sonra başka bir askerî kuvvetle değiştirebilmeli idi. Nâzım Paşa buna muvâfakat etmiş, Enver Bey de İstanbullu bölük yerine yaşlı ve ihtiyat erlerden mürekkeb Uşak taburunu getirmişti. Hem de bir bölük yerine bir tabur koymuş. Zahirde sûret-i haktan gözükmüştü. Bölük Kâğıthanede talim görürken, muhafız Memduh Paşa hiçbir şey-

den haberdar değildi. Hükûmeti muhâfaza etmekle mükellef muhafız paşa, bu vazifesini ifa edemediğinin farkında bile değildi. Dahiliye Nâzırı Reşid Bey, baskın gününe kadar bu değişiklikten malûmâttar edilmemişti. Hattâ Bâb-ı âlî koridorlarında silâh sesleri içtima halinde bulunan meclis-i vükelâda duyulup da salonu ilk terkeden Harbiye Nâzırı Paşanın biraz sonra şehid edildiği haberi Nâzırlar arasında yayılınca herkes çil yavrusu gibi dağılmak, kaçmak istemiş, bunlardan en çok telâşlanan Evkâf Nâzırı Ziya Paşaya devrin Dahiliye Nâzırı şöyle demişti:

– Paşa, buradan kaçmak beyhûdedir. Oturalım, bakalım kaderimiz ne ise onu görelim, esasen şimdi alt katta yerleştirdiğimiz asker yetişip gelir, bu çapulcuları, bu haydutları def'eder!.. Fakat dakikalar geçtikçe hiç kimsenin gelmediğini gören Dahiliye Nâzırı avluya bakan pencere perdesini kaldırıp da askerin silâh çatmış emre muntazır bir hâlde durduğunu görünce dona kalmıştı. Hâdiseden sonra Bâb-ı âlîye kan ter içinde gelen Muhafız Paşa, muhafızlığın Erkân-ı harb reîsi Yarbay Kazım Dirik'in (Paşa) İttihâdcılardan olduğunu ve Talât beyin tertibi ile elinde tabanca Paşanın yanında durduğunu şayet menfî bir emir verir, kımıldanır, askeri İttihâdcıların üzerine sevketmeye çalışırsa ilk önce onun, kendisini vuracağını bile bilmiyordu. Bu gaflet içindeki muhâfız paşa, merkez kumandan muâvininin karşısına dikilerek ve selâm resmini ifa ederek,

– Devriyeleri tezyid edelim mi paşam!.. demesine neden sonra hiddetlenmiş ve muhatabına ağır bir küfür

savurmuştu. Fakat İstanbul muhafızı son derece âciz, şayşkın, etrafında dönenlerden tamamiyle bîhaber bir zavallı idi. Muhafızın zavallığını, polis müdürü Cafer İlhami beyin saflığı tamamlıyordu. Polis müdüriyetini teslim almaya gelen Azmi, Hilmi, Nail Beylere karşı da polis müdürü:

– Peki öyle ise madem ki, bu işe tâyin edilmişsiniz, Allah muvaffak etsin diyerek makâmından kalkmış, baston ve paltosunu alarak müdüriyetten uzaklaşmıştı. Elbette ki, bu gafil ve saf insanların idâre ettiği bir hükûmette böyle bir baskın muvaffak olabilecekti. Bâb-ı âli baskını ordunun bir hareketi değil, birkaç komitacının hesaplılığı ve cesur tertibinden başka bir şey değildi.

Korkak Ve Muhteris İki Nâzır Nasıl Elde Edildi

İttihâd ve Terakkî rüesası, Kâmil Paşa kabinesinde çalışan iki Nâzırdan faydalanmayı çoktantır akıllarına koymuşlardı. Bunlardan biri korkaklığı ile tanınan Hâriciye Nâzırı Gabriyel Noradonkiyan efendi, diğeri de ihtirası ile meşhûr olan merhum sadrazam Âli Paşanın damadı serasker Nâzım Paşa idi. Mahmut Şevket Paşanın henüz hatt-ı hümâyûnu okunmadan Talât Bey, Bâb-ı âlîde mevkûf bulundurulan bütün bir kabine erkânından yalnız onunla başbaşka kalmış ve bir saat görüşmüştü. Talât Bey kısa bir zamanda kendisine Dahiliye Nâzırı pozunu vermiş olduğu seri tedbirler ve yaptığı ehemmiyetli tebliğler ile vaziyete hâkim olmuştu. Fakat korktu-

ğu ergeç başına gelecekti. O da kendisinin kurulması takarrür eden Mahmut Şevket Paşa kabinesinde yer alamayacağı keyfiyeti idi. Daha Bâb-ı âlî vakasının cereyan ettiği saatlerde Üsküdardaki yalısında kendisini ziyaret eden ve sadâreti deruhte etmesi için İttihâd ve Terakkî fırkasının teklifini kendisine getiren miralay İsmail Hakkı Beye, paşa:

– Şunu bilsinler ki, ben Talât ile bir kabinede çalışamam!.. demiş, çıkmıştı. O hâlde Talât Beyin Noradonkiyan Efendi ile ne alıp vereceği vardı? Bunu böylece basit düşünenler aldanacaklardı. İttihât ve Terakkînin ruhu, uzun yıllar-Büyük Egendi- lâkabı ile anılan Talât Bey (Paşa) idi. O kabinelere girsin, girmesin, fırkanın mukadderâtını daima elinde tutmuştu. Partinin müstakbel haricî siyâsetini en esaslı kaynaklardan hazırlamak sevdasında idi. Bunun için de o tarihte Gabriyel Noradonkiyan Efendiden daha mükemmelini aramak beyhude idi. Fakat sâkıt hükûmetin Hâriciye Nâzırını yekten iş başına getirmek kâbil olamazdı. Bu imkânsız olunca onun fikirlerini, tecrübelerini iş başında bulundurmak gerekirdi. Kaldı ki, Gabriyel Noradonkiyan Efendi de korkaklığıyla tanınmıştı. İttihatçıların bir gün iktidara geleceklerini tahmin ediyor, onların şiddet siyâsetinden korkuyordu. Bu hükûmet değişmesinin kuvvetle, baskınla olacağını bile kurt diplomat anlıyordu. Hükûmeti cebir kullanarak ele geçirenlerin idam sehpaları kurmakta zerrece tereddüt etmeyeceklerini bir takım fevkalâde mahkemelere hükûmet âzâsını sevkederek devr-i sâbıkın hesaplarını soracaklarını âdeta görüyor ve bunu düşündükçe de dehşetten kendini alamı-

yordu. İşte bu sebeple Noradonkiyan Efendi gizlice Talât Beyle bir dostluk kurmuş, hükûmet içinde olan bitenleri ona nakletmekle kendisini sigortalamıştı. Hoş Noradonkiyan Efendi, vücudundan daima istifâde edilen bir diplomattı. Hariçte ve dahilde siyâsete vukufu herkesce kabul edilmiş nev'i şahsına münhasır bir adam olarak telâkki edilmişti. Hükûmetin kurulmasından ve Nâzırların ilân edilmesinden üç gün sonra sadrâzam Mahmut Şevket Paşanın bizzat onu Taksim'deki evinde ziyareti, yerli, yabancı bütün gazetelerde Noradonkiyan'ın yeni kabinede de yerini muhâfaza edeceği kanaatini uyandırmış ve hâriciyeye şimdilik vekâlet eden büyük elçilerden Muhtar Beyin pek muvakkat olduğu hükmünü verdirmişti. Noradonkiyan Efendi her şeyi hesaplayan bir adamdı. Kabinede daima İttihâdçıların hasm-ı canı olan Dahiliye Nâzırı Reşit Beyle nokta-i nazar ihtilâfına düşmüş bu sûretle İttihâtçıların teveccühünü kazanmaya çalışmıştı. Vakıa Kâmil Paşanın umumi siyâseti olan İngiliz politikasına taraftar görünmüş, belki bu suretle İttihâtçıların hoşnuszuluğunu celb etmişti. Çünkü gazeteler bilhassa Kâmil Paşayı alkışlarken aynen (Kâmil Paşanın gerdûne-i sâdâreti Bâb-ı âlîden içeri girerken ingiliz siyâseti ve dostluğu da Bâb-ı âlînin içine dâhil olmuştur) şeklinde bir baş makale yazıyordu. Ne yazık ki, bunamış olan bu sadrazam, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya karar vermiş bir İngiltereden hâlâ medet umuyordu. Fakat Noradonkiyan Efendı Alman siyâsetini de büsbütün ihmal etmiş değildi. Fakat Almanların günün birinde devleti bir maceraya sürüklemelerinden korkuyor, onun için onlara

pek yüz vermiyordu. Velhasıl Noradonkiyan Efendi, İttihatçıların içinde bulunmaz bir diplomattı. Talât Bey ondan çok faydalanmış fakat İttihat ve Terakkî fırkası, bu Ermeniyi hiçbir zaman nezârete getirmemişti.

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ise, pohpohlanmaya çok gelebilen, saflığı, temizliği, vatanperverliği ve sevimliliği ile İttihatçıların mutlaka kazanmaları gereken bir kimse idi. Orduda pek çok sevilen bir kumandan, Halâskâr zâbıtan grubunun en tabii lideri bulunan bir Harbiye Nâzırı, İttihatçıların gözüyle kazanılması şart olan bir kale idi. Prens Sait Halim Paşanın tesâdüfî imiş gibi gösterdiği mülâkat ve sarf ettiği okşayıcı sözler, Talât Beyin Yeniköydeki yalıda izhar eylediği aşırı hürmet, kendisinin vatanperverliği ileri sürülerek gösterilen göz kamaştırıcı mevkiler, paşayı içinden vurmuştu. Nâzım Paşa zaten pek hareketli, becerikli, atak bir zâbit olan Enver Beyi ve çok takdir ettiği bir asker olan Cemal Beyi (Paşa) pek severdi. Nitekim bu sevgi ile mıntıkası dalilinde İstanbul'da bulunan Hurşit Paşa kolordusu Erkân-ı Harbiye riyâsetine Enver Beyi getirmiş, Cemal Beyi de İstanbul'da vazifelendirmişti. Hattâ İttihatçıların herhangi bir baskınına karşılık ihtiyatî bir tedbir olarak Dahiliye Nâzırı Reşit Beyin talebi ile Bâb-ı âlîye getirilmiş bir bölük askeri, talim ettirmek bahanesiyle Kâğıthaneye çeken ve gûya yerini boş bırakmamak maksadıyla daha ziyade acemi, ihtiyar ve ihtiyat askerden mürekkeb Uşak taburunu yerleştiren Enver Bey, bütün bu müsaadeleri Harbiye Nâzırından sırf bu sevgi ve itimad sayesinde elde etmişti. Hattâ bir çok kaynaklar, Bâb-ı âlî baskını sûretiyle hükûmet devirme esasın-

da İttihatçıların Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ile mutabık olduklarını yalnız takarrür eden günden 48 saat evvel İttihatçıların harekete geçtiklerini ve gûya paşanın bu isticale hayret ettiğini hikâye ederler. Biz buna ihtimal vermemekle beraber Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın meşhûr-i âlem olan İtihâtçıların böyle bir tehlike tasavvuru karşısında son derece alâkasız hareket ettiğini tahmin etmek için pek çok delillerin mevcûd olduğu kanâatindeyiz. Nâzım Paşa, memleketin sürüklendiği feci âkıbetin mesûliyetini omuzlarından silkip atmak arzusu içinde kıvranıyordu. Kabine arkadaşlarından bir çoklarıyla ihtilâfta idi. Harbin sevk ve idâresi pek fena gidiyordu. Orduda, millette büyük bir hoşnutsuzluk hüküm sürüyordu. Bu yürüyüşün sonu inhizamdı. O hâlde bir değişiklik olmalı, kendisi bu mesuliyetlerden sıyrılıp çıkmalı ve yeni iktidarın başına bir kurtarıcı olarak geçip, memleketi yepyeni ve şerefli bir devreye sokmalı idi. İşte Enver ve arkadaşları, işte Talât Bey ve merkez-i umûmî âzaları, Nâzım Paşada keşfettikleri bu zaaftan azamî istifâde yollarını bulmuşlar. Bâb-ı âlî baskınını rahat rahat hazırlayabilmişler ve Nâzım Paşanın askerî tedbirler almaması için onu pohpohlamaktan, onu yarının şefi telâkki etmekten yorulmamışlardı. Yoksa, bir hükûmet baskını, bizzat hükûmetin içinde kavşak noktalarını ellerinde tutanların yardımı olmadan mevkii fiile konamaz, kolaylıkla tahakkuk edemezdi.

Komitacılıkta Tabya

İttihâtçıların Kâmil Paşa kabinesi âzası içinde en çok çekindikleri insan, Dahiliye Nâzırı Reşid Bey idi. Hakikaten de elinden gelebilseydi, İttihâdçıların topunu daracağına göndermekte Reşid Beyin tereddüt edeceği tek birşey yoktu. O ittihadçılar aleyhine geniş bir tedhiş ve tenkil politikası takibine hazırdı. Fakat kabinenin diğer âzaları şiddette aleyhtar idiler. Büyük bir Komitacı olan Tâlat Bey, Bâb-ı âlî baskınından hemen sonra, daha hükûmet erkânı mevkûf bulundukları odadan çıkmadan Noradonkiyan Efendiyi ayrı bir odaya çağırarak tam bir saat kendisiyle görüşmüştü. Noradonkiyan Efendiye bu teveccühün sebebi de boş değildi. Hattâ sadrâzam olduktan sonra da bir gün devrin hükûmet başkanı Mahmut Şevket Paşa, efendiyi Taksim'deki evinde ziyaret etmiş onunla uzun uzun konuşmuştu. Bütün bu görüşmeler, bütün dostluklar, Noradonkiyan efendiyi bir tarafa bırakmamak, fikirlerinden, tecrübelerinden faydalanmak ve Avrupalılara da fırkanın dış politikasında mühim bir değişiklik olmayacağı hissini vermekti. Nitekim, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hâriciye Nâzırlığı bir müddet vekâleten sefîr-i kebirlerden Muhtar beyin uhdesine bırakılmıştı. Bütün incelikler, hakikatte İttihât ve Terakkî fırkasının bir tabyasından başka bir şey değildi. Bu tabya da muvaffak olmuştu. İkinci mühim plan, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa üzerinde tatbik edilmişti. Paşa, Âli Paşanın damadı olmanın verdiği gurur ve iftihar vesilesinden fazlasıyla nasibini almış, hele sadr-ı sâbıkın ikide birde,

– Bir gün sadrâzam olacaksın Nâzım!.. diye iltifâtı, paşayı büyük hayallerin peşinde koşturmuştu. Nâzım Paşa, saf, temiz ve vatanperver fakat, haris bir insandı. İttihatçılar bu paşayı bidâyette gücendirmişler, ona Harbiye Nâzırlığı vermemişlerdi. Vaktâ ki Ahmet Muhtar Paşa kabinesini kurmuş paşayı Harbiye Nâzırlığına getirmişti, büyük kabinenin sukûtundan sonra da Kâmil Paşa kendisine hem vazifeyi hem de Balkan harbinin en tehlikeli zamanında başkumandanlık vekilliğini yüklemişti. Nâzım Paşa, artık yıllarca rüyâsında gördüğü mevkilere pek yaklaştığına hükmediyordu. Kâmil Paşadan sonra nasıl olsa sâdrazamdı.

İşte bu ruh haletini pek güzel kestiren İttihâd ve Terakkî, paşaya Sait Halim Paşayı memûr etmişti. Her ikisi de senli benli görüşen bu iki dost, gûya tesadüfen bir gün Veliahd Yusuf İzzettin efendinin köşkünde karşılaşmışlardı. Her ikisi şehzadeyi tebrike geliyorlardı. Birbirlerini samimî bir şekilde selâmlamış olan bu iki dosttan ilk konuşan Sait Halim Paşa olmuştu:

– Paşa hazretleri, şükür görüştüğümüze nasılsınız. Her hâlde çok meşgul olacaksınız, dedi. Nâzım Paşa bu tatlı hatır sormaya şu cevabı verdi:

– Elhamdüllah Paşam, eyi deyelim, eyi olalım. Sait Halim Paşa cevap vercrek,

– Nedir bu haller paşam, memleket ne hale geldi? Hep kabahatı bizde bulurdunuz. Halbuki şimdi başımıza gelenler görülmemiş felâketlerdir. Emin olun paşam, bu kabinede bulunmanız büyük bir şanssızlıktır. Siz çekilirseniz kabine sukût eder. Bu bir vatan vazifesidir. Sonra da sözüne devamla:

– Size şunu mahrem olarak söyleyeyem ki, Kâmil Paşa ile Reşid Beyin takip ettikleri sakîm ve garazkârâne siyâset yüzünden bu felâketler başımıza gelmiştir. Bizim İttihâdcıların buna katî inancı vardır. Şayet başımıza geçer, bir kabine kurarsanız, memleketi kurtarmış ve ebedî bir şeref kazanmış olursunuz!. Geliniz söz veriniz beraber çalışalım!.

Biran sustular. Nâzım Paşa yumuşamış, değişmiş, şimdi bir düşünceye dalmıştı. Yavaş yavaş söze başladı.

– Hakkınız var dostum, dedi, hakikaten ben bu kabinede vazife aldığıma üzülüyorum!. Fakat bir iştir oldu. Fakat şunu da ilâve edeyim ki Ben de İttihâd ve Terakkîden çok çektim. Meşrûtiyet başında Harbiye Nezâretinden ordu kumandanlığına oradan Bağdada sürüldüm. Ama bende bir kıymet buluyorsanız...

Paşa birden bire durdu, yutkundu. Nâzım Paşa değişmiş. Sait Halim Paşanın tuzağına düşmüştü. Onu daha fazla müşkül durumda bırakmamak için sözü yine Sait Halim Paşa aldı.

– Gösterdiğiniz itimada teşekkür ederim. Müsaade ederseniz daha iyi anlaşmak üzere Talât Beyin bulunacağı başka bir yerde toplantı yapalım! Nâzım Paşa bu teklife bir şeyler eklemek istedi. Fakat tam bu sırada:

– Buyurunuz Paşa hazretleri. Veliahd efendimiz, sizi bekliyorlar, denilmişti. Paşalar birbirinden ayrıldılar. Mülâkat burada kaldı. Fakat günlerce Nâzım Paşa bu teklifi inceledi, bunda şaşacak ne vardı, İttihâdçılar nihayet kendisine başvurmaya mecbûr kalmışlar mezi-

yetlerini anlamışlardı. Onların başına geçerek memleketi düzeltmek neye kabil olmasındı. Talât beyle görüşerek vaziyeti hazırlamak hiç de fena olmayacaktı. Diğer taraftan, Prens Sait Halim Paşanın muvaffakiyeti İttihâd ve Terakkî erkânı arasında büyük sevinç yaratmıştı. Bilhassa Talât Bey ordudaki dedikoduyu bertaraf etmek için Nâzım Paşanın kazanılmasına lüzûm görüyordu. Efkâr-ı umûmîyede Balkan harbinin İlk safhasının muvaffakiyetsizliğinde İttihâdçıların kötü propagandalarının, hükûmetin aleyhinen hareketlerinin büyük tesiri bulunduğuna kanaat vardı. Gûyâ İttihâdçı zâbitler, particilik gayretiyle mâsum ve kahraman Türk erlerini harp etmekten men ediyorlardı. Bütün bu kötü şâyiaları silmek için Nâzım Paşa kazanılmalı idi. Talât Beyin gönüllü olarak cepheye gitmesi bile İttihâdçılar aleyhindeki şâyiaları silememişti, hattâ bilâkis onun bu hareketinde askerin arasına karışmak orada serbestçe konuşmak tasavvurunu bile ileri sürenler olmuştu. Bu anlaşma, derhal orduda tesirini gösterecekti. Zira halâskâr grubuna mensûb zâbitan, Nâzım Paşayı kendilerine en tabiî bir lider addediyorlardı. Veliahdın köşkündeki görüşmeden bir kaç gün sonra Prens Sait Halim Paşa, Harbiye Nâzırını Yeniköydeki yalısına davet etti. Nâzım Paşa bu davete İttihâdçılarla anlaşmak ve kendisine müstakbel iktidarda büyük bir mevki temin etmek mülâhazasıyla icabet etti. Paşa salona girdiği zaman Talât Bey Nâzım Paşayı fevkalâde bir hürmetle karşıladı. Daha düne kadar birbirine düşman gözüyle bakan bu iki insanın bu musafahası göz yaşartacak bir manzarada cereyan etti. Kurnaz ve komitacı Talât, muhatabı-

nın gururunu okşamak ve itimadını kazanmak için önünde küçük rütbeli bir zâbit gibi selâm durmuştu. Kısa bir hal ve hatırdan sonra Talât Bey,

– Zât-ı âlînizin, Kâmil Paşa gibi âciz, Şeyhülislâm Cemalettin efendi gibi menfaatperest ve Reşid Bey gibi zalim insanlarla nasıl çalışabildiğinize hayret ediyoruz, Paşam dedi. Maatteessüf Kâmil Paşaya itimâd etmeyen milletin, bir gün sizden de itimâdı sarsılacaktır. İttihâd ve Terakkî harbin yanlış idâresini Kâmil Paşa hükûmetinin kötü siyâsetinde görmektedir. Paşa bu kadar tatlı, bu kadar inandırıcı konuşan Talât Beye hayran olmuş, bir anda onlarla beraber hareket etmeye temâyül etmişti, fakat çekindiği bir şey de vardı. Bu görüşmeler, sadrâzam Paşanın kulağına gider, kabine arkadaşları duyarsa hiç de iyi olmazdı, daha ihtiyatkâr hareket etmeye karar verdi. Talât Beye ellerini uzatarak

– Hele bir sulh olsun, daha iyi görüşürüz, dedi, dedi amma, bir daha görüşmek de nasib olmadı!.

Bir Baskından Duyulan İntikam Hisleri

Bir gün İttihâd ve Terakkî Fırkasının tarihi tetkîk edilirse, müverrihler, en mühim şahsiyeti, Mahmut Şevket Paşanın şahsında bulacaklardır. Merkez-i umûmî azası olmadığı, bidayette, meşrûtiyetin ilânında bir rol oynamadığı, hattâ 31 Mart irticaının tenkiline başlangıçta seyirci kaldığı hâlde, paşanın ön safa geçmesi, bütün iktidarı Bâb-ı âlî baskınından sonra ele alması, şaşılacak neticelerden biri olarak daima söylenecektir.

Selânik'ten İstanbul üzerine yürüyen ve Hüsnü Paşanın kumandasında bulunan hareket ordusuna o, bir telgraf darbesiyle müdâhale etmiş, bir ordunun Edirne civarına geldiğini işittiği zaman, ona katılmak arzusunu göstermiş ve Hüsnü Paşa'ya çektiği müstacel bir telgrafla hepsini yerlerinde durdurmuştu. Hareket ordusu kumandanı Hüsnü Paşa, telgrafı Kurmay Başkanı Kolağası Mustafa Kemal Beye vermiş, fakat bu telgraf, okuyanları hayrete düşürmüştü. Mahmut Şevket Paşa telgrafında aynen söyle diyordu:

– Ben gelinceye kadar hareket ordusu yerinde durmalı ve hiç bir harekete teşebbüs etmemelidir!

İster istemez ordu, Mahmut Şevket Paşayı beklemiş ve paşa rütbesinin verdiği imkân ve üstünlük sayesinde hareket ordusunun son dakikada başına geçerek İstanbul'a girmek şerefini kendi başına koydurmuştu. İstanbul sokaklarında rastlanan ehemmiyetsiz sayılacak mukâvemet teşebbüslerini kıran, Bâb-ı âlîyi, Taşkışlayı ve Selimiye'yi ele geçiren ve yıldız sarayına 33 sene sonra beyaz bayrak çektiren bu hareket ordusunun bütün muvaffakıyetleri, böylece kaderin yardımı ile ona kumandan olmuş Mahmut Şevket Paşaya mâl edilmişti. İşte Mahmut Şevket Paşanın memleket dahilinde büyük bir şöhret ve nüfûz sahibi olması bu vak'adan doğmakta idi. Yoksa Paşa, Edirne kumandanı olmadan sarayın seramik imalâthânesinin alelâde bir müdürü, daha sonra da padişahın teveccühünü kazanarak bu sanatı Avrupada daha iyi öğrenmeye giden bir heveskârı idi. Hiç bir hâdise onu birinci plana getiremezdi. Fakat

Paşanın şansı vardı. Bir de Paşanın hiss-i kabl-el-vukû'-ları kuvvetli idi. Ayağına kadar gelmiş olan hareket ordusunu, kendi rütbe ve kıdeminden daha geri bir paşanın idâresinde görünce, yarıda da olsa, bu fırsatı kaçırmamayı düşünmüş ve artık Abdülhamîd idâresinin nasıl olsa yıkılacağını anlamış, daha fazla seyirci kalmakta devam ederse, iş başına geçecek İttihâd ve Terakkî nazarında Yıldız sarayının seramik imalâthanesi müdürü sıfatıyla muamele göreceğini de kestirmişti. Mağrur olan Bağdat'lı Mahmut Şevket Paşa, bu tenkil hareketi ile İttihâd ve Terakkînin birdenbire mümtaz bir şahsiyeti olmuş, devlet ricali arasında hudutsuz bir nüfûz sahibi sayılmıştı. Diğer taraftan Mahmut Şevket Paşanın yerine İttihâd ve Terakkî içinde de konacak bu evsâfta kimse bulunamamıştı. Nitekim Paşanın mevkiinden ayrılması, İttihâd ve Terakkîye iktidarı kaybettirmiş, Balkan Harbinin kaybedilmiş meydan harpleri ve kötü idâresi de hep onun yokluğunun neticeleri addedilmişti. İstanbul civarına kadar yaklaşan Bulgar ordusunun tehditkâr durumu, sadrazam bulunan Kâmil Paşayı garip teşebbüslere sevketmiş, sefirlere ultimatom verecek kadar kendinden geçirmişti. İşte efkâr-ı umûmiyenin gayr-i memnûn bulunması, halkın heyecan ve teessürü, Enver, Talât ve arkadaşlarına Bâb-ı âlî baskınını yaptırmıştı. Bu baskının neticesi olarak iktidar sandalyasına oturan Mahmut Şevket Paşa, uhdesinde Sadâret ve Harbiye Nâzırlığını birleştirmekle, harp esnasında en nüfûzlu bir insan olmuştu. Hiç şüphe yok ki, Bâb-ı âlî baskını, yalnız Türkiye tarihinde değil, dünya tarihinde de misli görülmemiş bir cesaret ve muvaffakı-

yetin nümunesi olarak her zaman gösterilecektir. Bunun icrasında rol almış olanlar, bunu muvaffâkıyetle başaranlar, kendi sinelerinden çıkmamış olan bu paşanın tahakkümünü asla hoş görmemişlerdi. O, hükûmet reîsi olarak ne kadar İttihâd ve Terakkînin mümessili diye kendisini saymış olursa olsun, partinin hey'et-i umûmiyesi hiçbir zaman ondan memnun olmamıştı. Üstelik Paşa, İttihâd ve Terakkînin en mühim elemanlarını da hakir görüyor, onları eli tabancalı bir takım cüretkâr komitacılar telâkki ediyordu. Mahmut Şevket Paşanın bu kimselere karşı duyduğu istihfâf hissi bu insanların Paşaya besledikleri adem-i memnûniyet ile karşılaşınca, Mahmut Şevket Paşanın nasıl her türlü mesnetten mahrum olduğunu izâh edebiliyordu. Üstelik Paşa, İttihâd ve Terakkînin fedakâr uzuvlarını yani Talât ve arkadaşlarını kendisini tenkîd eden muzır şahsiyetler olarak telâkki ediyor, hem onların nüfûzunu, hem umûmî merkezin hükûmet üzerindeki tazyikini ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Mahmut Şevket Paşaya göre, hükûmet parti genel merkezinin baskısı altında kalmamalı idi.

Umûmî merkezin sık sık hükûmet işlerine müdâhalesi, dolayısıyla partizan bir hükûmet tipini meydana getirecekti. Halbuki hükûmet bir defa iktidara geçtikten sonra, artık mümkün olduğu kadar bî-tafaf, hattâ partiler üstünde bir şahsiyet iktisâb etmeli idi. Talât bey ve arkadaşları, umûmî merkezin her zaman hükûmet üzerinde baskısı olmasına taraftardı, çünkü her ne suretle gelirse gelsin, iktidarı ele geçiren bir partinin, günün birinde hesabını vermek onun umûmî merkezi

üyelerine düşecektir fikrinde idi. Binâenaleyh, zaten kabineye de alınmayan Talât Beyle onun sadık arkadaşları işlerine yaramış olmakla beraber, Paşanın tahakkümüne tahammül edemiyorlar, onun ortadan kalkması imkânlarını düşünüyorlardı. Bu düşünceye Hürriyet ve İtilâf Fırkasının gayr-ı memnûn unsûrlarını, ezcümle sukut eden saray mensûblarını, İttihâd ve Terakkîyi küçük gören orta sınıf Osmanlı aristokratlarını, tahsil ve yetişme tarzlarıyla kuru bir gurura kapılmış münevverlerini (Süferâ-yi saltanat-ı seniyyedendir) diye ikide birde imza atan bir takım şahsiyetlerini, vaktiyle saraylarda büyük bir mevki işgal etmiş Arnavut, Kürt menşeli zevâtını, azınlıklara mensûb murâbahacı, banker, sarraf tipindeki insanlarını, Avrupa'ya firâr etmiş ve İttihâd ve Terakkînin iktidara gelmesinden çok zarar görmüş kimselerini katmak lâzımdı. Bütün bu insanların birleştikleri tek bir nokta vardı: o da Bâb-ı âlî baskını ile iktidara gelen Mahmut Şevket Paşa hükûmetini devirmek, bunun için de en mühim taşı yerinden oynatmak icabediyordu. Bu taş şüphe yoktu ki, sadrazamın bizzat kendisi idi. Bâb-ı âlî baskının intikâmını almak isteyenler de, bir takım cinayet yolları ile iktidara geçmek düşüncesinde idiler. Hakikaten fevkalâde bir tertîb sayılacak olan bu suikast, zannedildiği gibi Damat Salih Paşadan topal Tevfik'e kadar, Beyazıt meydanında işe karışanların eseri değildi. Bunun içinde hiç işitilmemiş, hatıra gelmemiş kimselerin rolu vardı. Bu yalnız muhâlefet saflarında olanların değil, belki de iktidara dahil bulunanların da nazarî olarak iştirâk ettiği bir cinayetti. Hâdise anlatıldıkça ve meselenin

derinliklerine inildikçe görülecek idi ki, bu suikasdın mürettibleri uzak, yakın memleketlerin, aralarını mesafelerin açtığı birçok bölgelerin çeşitli tiplerinin iştirâk ettiği bir hâdise idi. Nitekim bu görünmeyen mürettiblerin başında Kürt damat Şerif Paşa da bulunuyordu. Kim derdi ki, vaktiyle İttihâd ve Terakkînin Pangaltı şubesinin başkanı olan bu zat, bilâhare bu partiden ayrılarak şiddetli bir muhâlefete geçsin, karısıyla beraber büyük bir servete malik olan Paşa, Avrupaya kaçarak mecmûalar, risâleler, gazetelerle eski partisini şiddetli bir bombardımana tutsun. Çok yakışıklı bir adam olan damat Şerif Paşa, sosyetede büyük bir mevki sahibi olmuş, göz kamaştıran güzelliğinden ötürü kendisine orada, Bon Şerif lakabı verilmiş ve kullanılan bu lakap da "Boş herife" inkılâb etmişti. Aslen Kürt idi. Bütün kuvvetiyle İttihâd ve Terakkînin yıkılması için her türlü fedakârlığı göze almıştı. Tertib edilen suikastte bizzat ve yakından alâkası vardı. Prens Sabahaddin ile de münasebet ve muhâberâtta bulunuyordu. Eğer memleket hudûtları içinde yakalansa idi, o da canını Beyazıt meydanındaki darağacında Azraile teslim etmiş olacaktı. Halbuki Paşa çok ihtiyâtlı idi. Bu suikasde bir kuyruklu yıldız gibi uzaktan karışmış, arzımıza çok yaklaşmış fakat dokunmadan geçmiş gibi görünmeye çalışmıştı. Halbuki Beyazıttaki komployu derinleştirdiğimiz zaman bu damadın rolleri çok yakından herkesçe anlaşılacaktır.

İki Düşman, Harp Ve Hastalık

Kâmil Paşanın sadrazam olduğu gün 16 Teşrinievvel 1328 (29 Teşrinievvel 1912) Kırklareli önünde iki büyük ordu, ölüm, dirim savaşına tutuşmuş bulunuyordu. Bu meydan muhârebesi Türklerle Bulgarlar arasındaki harbin mukadderatını tayin edecek bir mahiyette görülüyor, o zamana kadar vâki muvaffakıyetsizlikleri temizleyecek zannediliyordu. Meydan savaşı başlayıp da mevzîî bazı muvaffakıyetler elde edilince İstanbul gazeteleri sevinçli haberler neşretmiş, büyük puntolarla Türklerin muvaffakıyetini dünyaya ilân etmişlerdi. Sultan Reşat bile acele etmiş orduya selâmını ve mahûziyetini bildirmişti. Fakat tam 7 gün 7 gece devam eden bu boğuşma, Osmanlı ordusunun sağ kanadının ilerlemesine rağmen Bulgarların Türk sol cenahı ile merkezini ihata etmelerine ve büyük bir bozgunlukla savaş meydanını terk etmelerine müncer olmuştu. Bir kaç gün evvel büyük bir zaferden bahseden gazetelerin bu âkıbet karşısında çenelerini bıçak bile açmıyordu. Osmanlı Başkumandan vekili ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, ilk günlerde verdiği parlak haberleri şimdi nasıl tevil edeceğini şaşırmıştı. Ama resmî tebliğ neşredilmiş, Osmanlı hezimeti kabul edilmişti. Yalnız Nâzım Paşa, resmî tebliğde, harplerde talihin de mühim rol oynadığını, askerin cesaret ve kahramanlığından hiçbir şey eksilmediğini, bu birinci safhanın aleyhimizde bittiğini, fakat bir tek meydanı muhârebesi ile bir harbin neticesine hüküm verilemeyeceğini, Türk ordusunun geri çekilmekle beraber, vatanı adım adım müdâfaa edeceğini belirtiyor, neticeden ümitvâr olduğunu tekrarlıyordu.

Paşanın sözlerinde bir hakikat mevcuttu. Çünkü Türk orduları geri çekilerek müstahkem bir mevki olan Çatalca'ya gelmiş ve durmuştu. Artık parlak bir müdâfaa harbi başlıyordu. 21 Teşrinievvel 1328 (3 Teşrinisani 1912) Bulgarlara harp ilân edildiğinin tam 17 nci günü, emsali görülmemiş bir hezimet vâki olmuştu. Şimdi Bulgarların her an Çatalca'daki müstahkem hatları yararark devlet merkezine girmeleri beklenebilirdi. Halk korku ve dehşet içinde bütün Rumeli ve Trakyayı boşaltıyor, mevsimin sonbahar olması ile yağmurlardan bataklık ve çamur deryası haline gelen ovalara dökülmüş bulunuyordu, alelâcele düzene konan kırık çıkık arabalar, öküzler ve mandalarla ağır ağır çekilirken merkebine, atına atlamış birçok muhacirler görülüyor, fakat halkın ekserisi çoluk, çocuk, kadın erkek yaya olarak yollara taşmış bir sel gibi İstanbul üzerine yürüyordu. Bu sapsarı benizlerde, bu çukurlarına çekilmiş gözlerde, bu açlıktan takatı kesilmiş vücutlarda artık mukâvemet imkânı kalmamış bir felâketin tahribatı okunuyordu. Bu insanlar nereye ve niçin gidiyorlardı? Analarının, atalarının hâtıralarıyla dolu vatan köşelerini, ecdâd kemikleriyle uzanıp giden kasaba mezarlıklarını şimdi kimlere bırakıyorlardı, hâtıralarını, mazilerini silip onları bir hiç yapan, tarlalarını, bahçelerini, sıcak ve mesûd yuvalarını ellerinden alan bu harp ne korkunç bir şey, ne tahripkâr bir afetti. Trakyanın soğuğu da hatırı sayılır bir şiddette hüküm sürüyor, Balkanlardan esip gelen şimal rüzgârları bu paçavralara sarılmış zavallıların iliklerine kadar geçiyordu. İşte açlık, sefalet, bakımsızlığın yarattığı bir hastalık denilebilir

ki, harpten daha müessir olmuş, daha büyük zayiata meydan vermişti. Bu insanlar bir meydan savaşına girmedikleri hâlde Kırklareli önünde savaşı kaybeden ordudan daha fazla zayiat vermiş bulunuyorlardı. Evvelâ, 18, 20 vak'adan başlayan hastalık 24 saatte elliyi geçmiş, biraz sonra binleri bulmuştu. Gelen muhâcirler şehre giriyor, Sirkeci'nin muhacırhaneleri, cami avluları, Sarayburnunun önleri binlerce hastanın feryadı ile inliyor, kış donduruyor, kolera bu insanları kavuruyor, sokaklar, avlular, kusan, ishale tutulup barsaklarını bastırmaya çalışan, envâi ıztırâb ile kıvranan insanlarla dolmuş taşıyordu. Ne doktorlar, ne hastabakıcılar, tırpanını eline almış Azrailin önünü kestiremiyor, onun arkasında bıraktığı binlerce ölüyü, şehrin bütün vâsıtaları sokaklardan kaldıramıyor, mezarlıklarda açılacak çukur bulunamıyordu. Bu kolera salgınında İstanbul'da ölenlerin miktarı 20 bini geçmişti. Bir ara hastalığın Anadoluya sirâyetinden korkulmuştu. Atlayıp sıçrayan, çabuk bulaşabilen, müthiş bir yayılma kabiliyetine malik olan kolera, Diyarbakır'da bile birkaç kişiyi öldürmüştü. İşte İstanbulun bu feci ve acıklı günlerinde ağızdan ağıza bir isimden bahsedilmiş, muztarib anaların, kederli babaların gözlerinde bir nur parlamıştı. Şehrin gayretli çalışkan, namuslu şehremini Sayın Operatör Cemil Paşa merhûm, gecesini gündüzüne katarak çalışıyor, bizzat mahalleleri geziyor, emirler veriyor, her yere hızır gibi yetişiyor, her müşkülü çiğneyip eziyordu. Hastalık olan mahallelerin süratle tecridi, mikroplu sâhaların derhal kireçlenmesi, çöpçülerin, amelenin seferber edilerek sokakların geceli gündüzlü yıkan-

ması, çalışmaya muktedir muhâcirlere yevmiye verilerek onların şehrin temizliğinde çalıştırılması, Cemil Paşanın, asla unutulmayacak hizmetlerinden ancak birkaçı sayılabilirdi. Diğer taraftan devlet merkezini düşündüren meselelerden biri de trenlerle, kamyonlarla mütemâdiyen şehre yaralı ve hastaların gelmesi idi. Harp mecrûhlarını derhal hastahânelere yatırmak bile kabil değildi. Hastahâneler, İstanbulun bu cefakeş müesseseleri, tıklım tıklım ağzına kadar dolmuştu. Bir çok mektepler boşaltılmış, yaralılar oralara yerleştirilmişti. Fakat Türk milletini, işte bu sırada iki düşman birden kırıyordu. Biri harp diğeri hastalıktı. Bu ikisinin elinden bu milleti ancak Allah kurtarabilirdi. Kâmil Paşa kabinesi, fevkalâde kararlar almak, Şehremini Cemil Paşayı yalnız bırakmamak için hey'et-i vükelâdan iki Nâzırı Dahiliye Nâzırı Reşit Beyle Evkâf Nâzırı Ziya Paşayı, harp mesaibi, hastalık felâketi ile re'sen meşgul olmak üzere vazifelendirmişti. Koleranın bu öldürücü tesirleri pâyitaht halkını endişelendirirken, Çatalca müstahkem hatlarına çekilmiş olan ordunun saatten saate yarılması ihtimali, orada atılan topların İstanbul evlerinin camlarını sarsan büyük gürleyişleri, milleti büyük bir korku içinde her an uyanık tutuyordu. Kâmil Paşa Bulgar ordusunun İstanbul'a girişinin doğuracağı tehlikeleri göze aldığı için bir taraftan alelâcele ve her ne pahasına olursa olsun bir sulh yapmak teşebbüsüne girişmiş, diğer taraftan da bu neticenin istihsali için büyük devletleri tehdide kalkışmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun bu hakikaten şaşırmış ne yaptığını bilmez bir hale gelmiş fakat hırs-ı pîrî ile mevkiini de asla terk etmek isteme-

yen sadrazamı, bütün süferayı toplu bir hâlde nezdinde kabul ederek şöyle demişti:

– Efendiler, görüyorsunuz ki, pek felâketli, pek acı günler yaşıyoruz. İstanbul halkı son derece heyecân ve galeyandadır. Şayet bu şehre Bulgar ordusu girerse, nitecinin ne olacağı kestirelemez. Öyle zannediyorum ki, bu istilâyı bir katliâm takip eder, müslümanlarda hıristiyanları kırıp geçirirler. O zaman şahsen ve hükûmetin reîsi sıfatıyle söylüyorum ki, benim kudretim böyle bir felâketi önlemeye muktedir olamaz!. Ahalinin galeyanı, heyecanı karşısında hiçbir şey yapılamaz!. Esasen bundan sonrasını düşünmek bile istemem. Ben hâlen 80 yaşındayım'. Daha fazla yaşamazsam büyük bir şey kaybettem. Fakat sizlerin himayenizde kadınlar, çocuklar vardır. Bunlara bir şey olmasından üzülürüm. Bu mes'uliyet biraz da sizlerin omuzundadır. İsterseniz Bulgar ordusuna daha fazla müsamaha ediniz! Rumelide yapılan mezalime İstanbul'da mukabele edecek hem insan ve hem de silâh vardır. Çaresiz bir hâlde kalacak ve namuslarını müdâfaa edecek bu insanlardan korkmalısınız! Kâmil Paşa, her zamanki mûtedil, soğukkanlı sadrazam değildi. Bütün sefirlere hitap etmekle beraber sanki Rus sefirini muhâtab edinmiş gibi hep ona bakarak konuşmuştu. Bu konuşmayı yaparken kabine arkadaşlarından hiçbirine danışmış değildi. Sefirler, sadrazamın huzurundan çıktıkları zaman hayret içinde idiler. Hepsi susmuş ve şaşırmıştı. Hepsi onun çok ümitsiz bir vaziyette kaldığına hükmetmişlerdi. Balkanlardan esen soğuk şimâl rüzgârları, İstanbul'u dondurur; sokaklara, avlulara, meydanlara dökülmüş muhâcirleri

kırıp geçirirken, kolera bir tırpan gibi İstanbul'dan Çatalcaya kadar bütün ovalarda ölümden başka bir şey saçmazken, harp, neticeleri ile sonunda kime hezimet, kime zafer dağılacağını bir türlü tâyin edemezken, İmparatorluğun koskoca sadrazamı, engin bir denizde dalgaların fırtınaların karşısında şaşırmış kalmış bir gemi kaptanı gibi bocalarken, muhâlefet partisi de hükûmeti devirmek için gizliden gizliye her türlü tertibat ve teşebbüse girişmiş bulunuyordu.

İttihâdçıların Ele Geçirdiği Bir Padişah

İttihâdçılar bir taraftan gizliden gizliye Kâmil Paşa hükûmetini âni bir baskınla devirip iktidara geçmeyi tertipliyor, diğer taraftan da kabine erkânını birbirine düşürüyordu. Halk arasında ısrarla dönen rivâyetlere göre Dahiliye Nâzırı Reşit Bey, yeni bir kabineyi kurmak için bazı istişarelere geçmiş ve kendisine Sultan Reşad'ın sarayında da taraftarlar bulmuştu. Yeni kabinenin Dahiliye Nâzırı olarak tasarlanan Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ve onun arkasında Halâskâran grubuna mensûb bazı zâbıtan da bulunduğu söyleniyor, Zeynelâbidin (Konya'lı) efendinin de ismi sık sık geçiyordu. İttihatçılar sadrazam Kâmil Paşanın da şüphelerini Reşit Bey üzerinde teksife muvaffak olmuşlardı. Bu şüpheyi yaratmakla İttihatçılar cidden şeytana rahmet okutacak bir plân hazırlamışlar ve bunu da muvaffakıyetle mevki-i tatbîke koymuşlardı. Planda en mühim mevkii bizzat Sultan Reşat oynamakta idi. Padişahın, esvapçıbaşısı Sâbit Beye büyük bir itimadı vardı. Sabit Bey ise İttihatçılara taraftar ve Kâmil Paşaya aleyhtar bir kimse

idi. İşte şayet Sâbit Bey kazanılırsa padişah üzerindeki nüfûzundan istifâde edilerek herşey yaptırılabilir, Kâmil Paşa ile Reşit Beyin arası açtırılabilirdi. Sabit Bey fırsat düştükçe Sultan Reşad'a hey'et-i vükelâ içinde en itibara lâyık ve dikkate değer kimsenin Dahiliye Nâzırı Reşit Bey olduğunu söyler ve sadârete getirilirse memlekete bambaşka bir şekil vereceğini ilâve ederdi. Nihayet Sultan Reşat, Dahiliye Nâzırıyla yakından tanışmak istemiş ve bu fikrini de Sadrazam Kâmil Paşaya açmıştı. İhtiyar fakat kurnaz sadrazam, padişahın bu isteğinin hedefini tayinde gecikmemişti. Fakat şüphelerini gözle görülür elle tutulur bir hale sokmak için bir gün Reşit Beye,

– Zât-ı Şâhâne bana her zaman sizden bahsederek şikâyet etmektedirler, saraya pek seyrek gittiğinizi, çekingen davrandığınızı söylüyorlar, niçin arzû-yi şâhâneyi ihmal ediyorsunuz. Saraya sık sık gitmesiniz olmaz mı oğlum!.

Reşit bey hem sevinmiş hem de heyecana düşerek cevap vermişti:

– Aman efendimiz bu sıkışık zamanda padişahımızı ziyaret etmeye muktedir değilim!.

– Mademki böyle irade buyuruyorlar, mutlaka emirlerini yerine getiriniz!.

Kâmil Paşa, Reşit Beyi saraya sevketmekle onu bir imtihandan geçiriyor, temâyüllerinin, ihtiraslarının derecesini ölçüyordu. Reşit Bey ise hakikaten bunu anlamamış, sadrazamın bu husûsta pek samimî ve babacan

olduğuna kâni bulunmuştu. Nihayet günlerden bir gün, padişahın istediği ve sadrazamın merak ettiği hâdise olmuş. Reşit Bey huzura alınmıştı. Sultan Reşat, mustakbel sadrazamını ona lâyık olabilecek bir ehemmiyette karşılamaya itina etmişti. Padişah Reşit Beyi büyük ve yaldızlı bir salona aldırdı. Maksadı Dahiliye Nâzırından bazı şâyiaların hakikat olup olmadığını öğrenmekti. Kulağına kadar akseden hâdiselerde İttihâdçıların kendisini indirip Selânikten getirdikleri biraderi Abdülhamîd'i saltanata geçireceklerinin doğru olup olmadığını anlamak istiyordu. Bu havadisi de yine İttihâdçıların kurnazca idâre ettikleri bir propaganda, Veliaht Yusuf İzzettin Efendinin ağzıyla Padişaha kadar ulaştırmıştı. Sultan Reşat, yıllarca hayatını menfada, kapalı kafesler arkasında, bir takım saray odalarında geçirmiş, her an öldürülmek korkusuyla titremişti. Şimdi biraderini 33 senelik saltanatından sonra tahtından indiren İttihatçıların isterlerse kendisini de birkaç saat içinde padişahlıktan alabilecekleri keyfiyeti idi. Acaba bütün duydukları hakikat mi idi? Padişah, Reşit Beyi ayakta bu muhteşem salonda bekliyordu. Dahiliye Nâzırı saray teşrifatının bütün icâblarına uyarak padişahı selâmladı. Hünkârın müsaadesi üzerine Reşit Bey padişahın karşısında bir koltuğun kenarına ilişmişti. İlk söze başlayan Sultan Reşad oldu. Reşid Beyin meziyet ve iktidarından emin olduğunu söyledi, sonra da birçok hükümdarların yaptığı gibi bilhassa Abdülhamîdin en muvaffak olduğu bir usule başvurdu. Sadrazamı ile Dahiliye Nâzırının arasını açmaya kalktı ve dedi ki,

– Size Vezareti münasıb görüyorum Reşid Bey, fakat bunu Sadrazam Paşa arzu etmediler. Kâmil Paşa müteaddit konuşmalarımızda bunun sulhten sonra münasib olacağını söylediler.

– Zât-ı Hazret-i Pâdişâhîleri de takdir buyururlar ki böyle bir iltifât ve teveccüh memleketin içinde bulunduğu şartlar için henüz zamansızdır!. Sultan Reşad, sadrazamı ile Dahiliye Nâzırının bu tertip ile de ayrılamayacağını hayretle görüyordu. Reşid Bey, bu vezaret tevcîhine sadrazamın itiraz ettiğini yine Kâmil Paşanın dilinden daha iyi öğrenmişti. Bunda Sultan Reşad'ın dikkat ettiği husûs, Kâmil Paşanın Reşit Beyden şüphe ettiği ve günün birinde bu tevcihe muhâlefet ettiği Dahiliye Nâzırı tarafından duyulur da kendisi hakkında bir husûmet yaratmaya sebep olursa diye bunu vaktinde önlemek istemesi idi. Sultan Reşad, ihtiyar tecrübeli sadrazamın pek kurnaz olduğuna hiç şüphe etmiyordu. Sultan Reşad bundan sonra durup dururken Reşid Beye,

– Kaç çocuğunuz var? demişti.

– İki oğlum bir kızım efendimiz!.

– Kızınız kaç yaşında?

– 12 yaşında devletlûmuz!.

– Maşallah, demek benim torunum kadar!, ve biraz durduktan sonra şöyle bir teklifte bulunmuştu.

– Hareminizle kızınızı sarayıma dâvet etmek istiyorum?,

– Aman efendimiz, fazla iltifât buyuruyorsunuz. Bu yaptıklarımın üstünde bir taltıftır. Bu kadarı bile bizleri ihyâ eder efendimiz.

Fakat ne yapmış yapmış, Sultan Reşad, Dahiliye Nâzırı Reşit Beyi haremi ve kızıyla sarayına yemeğe dâvet etmiş ve onları iltifâtlarına garketmişti. Bu davette birinci kadın efendi de sofrada bulunmuştu. Sultan Reşad bununla Reşit Beyi diğer Nâzırlardan farklı tuttuğunu anlatmak istemişti. Bir gün de padişah Reşit Beye,

– Kâmil Paşa nasıl bir adamdır? diye sormuş. Reşit Bey bu suâli mânasız bulmakla beraber derhal cevaplandırmıştı.

– Kâmil Paşa zamanımızda nadir yetişen müstesnâ meziyetlere mâlik olan, pek mükemmel evsafı haiz, metin bir ahlâka sahip pek kıymetli bir devlet adamıdır efendemiz!.

Beşinci Sultan Mehmet anlıyordu ki, Reşit Beye Kâmil Paşayı çekiştirmek kabul olmayacaktı. Sanki sadrazamı ile Dahiliye Nâzırı arasında su sızmıyordu. Fakat bütün bu görüşmeler, bu iltifâtlar, Sadrazam Kâmil Paşaya yine İttihâdcıların adamları tarafından günü gününe yetiştiriliyordu. Kâmil Paşa, dürüst cevaplarına rağmen Reşit Beyden kuşkulanıyor. Sultan Reşad, Kâmil Paşadan şüphe ediyor velhâsıl İttihâdcıların arzuları Osmanlı sarayında hakikat oluyordu. İttihâdcılar bu saf, muhitinin tesiri altında kalan padişahı ellerine geçirmiş bulunuyordu. Nitekim yine bir gün, artık kendisiyle samimî olduğuna inandığı Reşit Beye, sarayın pencerelerinden görülen Beylerbeyi sarayını göstererek:

– Haber alıyorum ki, Reşit Bey demişti, biraderimin tekrar makâm-ı saltanata avdeti için Sadrazam Kâmil Paşanın husûsî bir teşebbüsü varmış, hattâ Yusuf

İzzettin Efendi geçenlerde bana -Kâmil Paşanın maksadı hâkan-ı sâbıkı tekrar tahtına iclâs etmektir- demişti. Dahiliye Nâzırı o zaman dönmekte olan fırıldaklara biraz aklı erer gibi olmuş, hemen cevap vererek

– Şunu arzedeyim ki efendimiz birâder-i hümâyûnunuzun ömr-i siyâsîsi, artık tamamıyla bitmiştir. Yalnız ömr-i beşerî ve ömr-i husûsîsi kalmıştır. Onun da daha çok süreceğini tahmin etmem efendimiz!...

Ne garipki Abdülhamîd, ekseriyetin zannı hilâfına Kâmil Paşayı asla sevmezdi. Zamâ-nı saltanatında makâm-ı iktidâra getirdiği ricâl arasında en uyuşamadığı Kâmil Paşa olmuştu. Reşit Bey ilâve etmişti:

– Kâmil Paşa, zâ-tı şevketmeâblarına karşı derin bir hissî hürmet ve sadâkatla merbûttur, buna emin olunuz efendimiz!... Sultan Reşad artık susmuş ve yorulmuştu. Dahiliye Nâzırı Reşit Bey bir dağ gibi heybetli, bir kaya gibi sağlamdı. Fakat padişahın aklından çıkmayan Yusuf İzzettin Efendinin sözleri idi. İttihâdcılar, Bâb-ı âlî baskınına takaddüm eden günlerde pek mühim psikolojik bir baskın yapmışlar, padişahı Nâzırlarından şüphe eder, sadrazamı ittihadcıların en büyük hasmı Reşit Beyden kuşkulanır bir hale getirmişlerdi. Plan da bundan başka bir şey değildi.

Muhâlefet Partisinin Şubelerini Kapatmak Teşebbüsü

Kâmil Paşa kabinesinin Dahiliye Nâzırı Reşit Bey, öteden beri İttihâdçılara karşı duyduğu derin kin ve garazıyle maruftu. Meclis-i vükelâda daima muhâlefet par-

tisinin gerek umûmî merkezini gerek şubelerini kapatmak fikrini müdafaaa ediyor fakat arkadaşlarından daima mukâvemete marûz kalıyordu. Nâzırlardan pek çoğu elde sarih bir delil olmadan böyle bir harekete teşebbüs etmenin memleketin içinde ve dışında çeşitli kaynaşmalara yol açacağı mütalâasında idiler. Dahiliye Nâzırı Reşit Bey de bu mukâvemet üzerine tabyasını değiştirmiş, vesika toplamak hevesine düşmüştü. Tam bu sırada Trabzon valisî Mehmet Ali Avni Bey İttihâd ve Terakkînin Rize şubesine mensûb bir kimsenin üzerinde bulduğu mühürlü bir tamimden bahseden bir telgraf göndermişti. Bu mahallî şubenin mühriyle resmiyet kesbetmiş olan tamim umûmî merkezin bir tamimine cevap teşkîl ediyor, halkı iktidarda bulunan hükûmet aleyhine ihtilâle teşvik ediyordu. Reşit Bey derhal Valiye şu emri verdi,

– Bu adamı, emniyet edeceğiniz jandarmaların muhâfazasında İstanbul'a gönderiniz. Ele geçirilen vesikayı da itimâda şâyân bir memûrunuzla bize ulaştırınız! Trabzon valisi Mehmet Ali Avni Bey verilen emri derhal yerine getirmiş ve Dahiliye Nâzırının günlerden beri beklediği vesika da kendisine tevdi edilmişti. Reşit Bey bu vesîkayı ele geçirince son derece sevinmiş ve ertesi günü Meclis-i Vükelâda,

– İşte efendim evvelce arzetttiğim İttihâd ve Terakkînin gizli faaliyetine dair mühim bir vesîkayı huzurunuza getirdim. Bu muhâlefet partisinin umûmî merkezinin bir tamimine cevaptır. Mühürlenmiş ve imza edilmiştir. Emir buyurursanız okunsun...

Kâmil Paşa vesikayı evvelâ kendisi gözden geçirmiş sonra da sadaret mektupçusuna vererek okutmuştu. Söze ilk başlayan Evkaf Nâzırı Ziya Paşa olmuştu.

– Yalnız böyle bir vesika bir adamı idam etmeye kâfidir!. demişti. Bu cevap Reşit Beyi son derece memnun etmişti. Şimdi Nâzırlar heyeti muhâlefet partisinin merkez ve şubelerini kapatacak karara gelecekti. Fakat iş böyle olmadı. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi:

– Bu vesîka kâfi değildir, bir tek delil ile siyâsî bir teşekkülün mukadderatı hakkında nasıl karar verebilir, bir şahit ile adam asılır mı? demişti. Reşit Bey Şeyhülislâmın bu mütâlaasını hiç beğenmemişti. Derhal ona mukabele etmişti:

– Şayet bu vesikayı İttihâd ve Terakkî aleyhine kat'î bir karar verilmesi için musanna bir vesika telâkki ediyorsanız sizi temin ederim ki, bu sahte değildir.

Üstünde bunu yakaladığımız adam hâlen mevkûftur. Bu sözler meclis-i vükelâda uzun münakaşalara yol açmıştı. Azanın bir çoğu vesikayı kâfi görmüyorlardı. Uzun tartışmalardan sonra muhâlefet partisinin ancak taşradaki kulüpleri üzerinde şiddetli tedbirler alınmasına temâyül edilmişti. Reşit Beye göre bu kulüpler derhal kapatılmalı, evrak ve dosyalarına hükûmetçe el konulmalı, bütün bu kâğıtlar mühürlenerek İstanbul'a gönderilmeli, İttihâd ve Terakkî mensûbları dağıtılmalı idi. Şayet bu şiddetli tedbirlere rağmen taşra kulüpleri gayr-i meşrû' yollardan faaliyetlerine devam ederlerse, toplu hâlde kanuna muhâlefet noktasından alâkadarlarının şiddetle cezalandırılması yollarına gidilmeli idi.

Fakat meclis-i vükelâda bulunan Nâzırlardan mühim bir kısmı, böyle kritik bir zamanda işi bu dereceye vardırmanın tehlikeli olacağında müttefikti. Meseleyi Nâzırlar meclisinde halledemeyeceğini anlayan Dahiliye Nezâreti mektupçusu Nuri Beyi (daha sonra Halife Abdülmecit Efendinin kâtibi olmuştur) çağırtarak mühim bir tamim kaleme aldırmıştı. Bu tamimi ile Reşit Bey, taşradaki bütün İttihâd ve Terakkî kulüplerinin derhal kapatılmasını vâli ve müstakil mutasarrıflara emrediyordu. Yalnız onlara tavsiyesi işin velveleye verilmeden sulh ve sükûn içinde başarılması idi. Tamimin tarihi 2 Kânunusani 1328 (15 Kânunusani 1913) idi. Halbuki meclis-i vükelâda böyle bir nihâî karara henüz varılmamıştı. Reşit Bey, arkadaşlarını bir emr-i vâki karşısında bırakıyordu. Nitekim tekrar içtima salonuna girdiği zaman arkadaşlarına:

– Muhterem arkadaşlarımın İttihâd ve Terakkînin taşra şubeleri hakkındaki kararını şimdi şifre ile valilere bildirdim, demişti. Nâzırların bir çoğu hayret içinde birbirlerine bakmışlar, Dahiliye Nâzırının bu hareketine şaşmışlardı. Meclis-i vükelâda herkes Reşit Beyin günlerden beri ısrarla takip ettiği siyâsetin ne olduğunu anlamış fakat emr-i vâkiye de ses çıkarmamıştı. Dahiliye Nâzırının vilâyetlere yaptığı tebligât dairesinde bir zabıt tanzim edilip başta sadrazam olarak Nâzırların hepsi tarafından imza edilmiş Reşit Beyin arzusu yerine getirilmişti. Fakat Dahiliye Nâzırı şuna kani idi ki, İttihâd ve Terakkînin taşradaki şubelerinin kapatılması ile iş bitmiyordu. İstanbul'daki şubeler ve hele merkezi umûmî kaldıkça, muhâlefet partisi yine el al-

tından her türlü yıkıcı hareketlere geçebilecek ve belki de hükûmeti de devirecekti.

Niçin meclis-i vükelâ İstanbul'daki kulüplere ilişemiyordu!... Dahiliye Nâzırının da anlamak istediği bu idi. Reşit Bey, merkez-i umûmînin en büyük bir tehlike olduğunda ısrar ediyor, taşrada kapatılan kulüplerin âzasının faaliyetlerini arttırmak için İstanbul'a geleceğini söylüyordu. Diğer taraftan bu emr-i vâkiye son derece üzülmüş olan Şeyhülislâm Cemaletten Efendi, o gün sadrazamın yanından ayrılmamış gecenin dokuzuna kadar kalarak meclis-i vükelâda tanzim edilen zabtı tâdil etmişti. Ertesi günü meclis-i vükelâda Dahiliye Nâzırı söze başlayarak:

– Meclis-i âlînizin dünkü kararı noksandır. Bizim için asıl tehlike merkez-i umûmînin mevcûdiyetindedir. Muhâlefet partisi ileri gelenlerinin de muhtelif Anadolu kasabalarına sürülmesi yerinde olacaktır. Sarîh bir hakikattır ki, bunlar iktidarımız aleyhine bir komplo hazırlamaktadırlar.

Reşit Beyin ısrarlarına karşı Şeyhülislâm Cemalettin Efendi,

– Muhâlefet partisinin gerek Merkez ve gerek Şubelerinin kapatılması için bendeniz kâfi şartlar elde mevcud olmadığına kâniim. Onların noksan ve kusurları olabilir. Ama unutmayalım ki bu parti bu memlekette meşrûtiyeti tesis etmiştir. Hem sonra şunu sizlere sorarım: Ya ele geçen bu vesika bizim taraftan uydurulmuş ise!.. Memleketin siyâsî Hürriyeti bu nevi oyunlara âlet olmamalıdır!.. Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin

ikna edici sözleri Nâzırlar heyetini derin derin düşündürmüş, daha fazla ileri gitmemek fikri galebe etmişti. Meclis-i vükelâ dağıldıktan sonra Reşit Bey fevkalâde hiddetlenmiş olarak Nişantaşındaki konağına döndü, düşündü, taşında, kendi kendisine de söylendi:

– Bu korkak ve müterediddid arkadaşlarla bir hükûmetin mesûliyetini beraberce taşımak kâbil olamazdı. Kat'î sûrette istifaya karar verdi. Derhal sadrazam paşaya hitâben istifasını yazıp gönderdi. Reşit Bey istifânâmede ahvâlin nezâketinden, İttihâd ve Terakkînin hummalı bir şekilde hükûmeti devirmek için çalışmasından meclis-i vükelâdaki mesaî arkadaşlarıyla aynı fikirde bulunmadığından bahsediyor, ve bu arkadaşlarla çalışmanın imkânsızlığını Sadrazam Paşanın kabul buyurmasını ilâve ediyor istifasının tervicini de diliyordu. Sadrazam Kâmil Paşa istifayı alır almaz, beyninden vurulmuşa dönmüş, bu kadar çalışkan ve karakter sahibi bir mesâi arkadaşından mahrum kalmaya da razı olamamıştı. Oğlu Sait Paşayı çağırtarak şu talimatı vermişti:

– Derhal Nişantaşındaki konağına giderek Reşit Beyi istifasından vazgeçiriniz. Muvaffak olamazsanız görüşmek üzere kendilerini Bâb-ı âlîde beklediğimi de söyleyiniz ve alıp geliniz!..

Makâmını Bırakmayan Bir Sadrâzam

Dahiliye Nâzırı Reşit Bey Bâb-ı âlîde sadrazam Kâmil Paşayı ziyaret ettiği zaman şaşırmış kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun bu yaşlı ve tecrübeli veziri, harbin felâketlerinden, dahilî ve hâricî siyâsetin ıztırâbların-

dan ezilmiş, yıpranmış, âdeta büzülmüş bir hâlde makâmında oturuyordu. Oğlu ile istifa eden Dahiliye Nâzırını görünce ayağa kalkarak hürmetkârane yer göstermiş ve:

– Reşit Beyefendi oğlum, gönderdiğiniz istifayı büyük bir hayret ve üzüntü ile karşıladım. Böyle bir zamanda beni bırakıp nasıl ayrılabilirsiniz? Rica ederim bunu geri alınız! Bu yumuşak sözleri üzerine Reşid Bey dedi ki:

– Zatı devletlerine şunu arz edeyim ki sizinle çalışmaktan iftihar duyuyorum, ancak arkadaşlarımız içinde tesânüd yok. Hattâ af buyurun muhâlefete hizmet edenler var.

Sadrazamın biraz da hayret ve şaşkınlık izhar eden nazarlarına bakarak Reşit Bey sözlerine devam etmişti.

– Meselâ Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, halen İttihâd ve Terakkî Cemiyetine mensûb zâbitleri ordunun en mühim mevkilerinde tutmaktadır. Prens Sait Halim Paşa ve arkadaşlarıyla sıkı fıkı bir dostluk idame etmekte, hattâ Paşanın Yeniköy'deki yalısında koyu İttihatçılarla müdâvele-i efkâr eylemektedir. Adliye Nâzırı Ârif Hikmet Paşa, pederleri merhum Abdurrahman Paşanın zamanından beri konaklarına devam eden İttihatçıların ileri gelenleri ile dostluklarını sürüp götürmektedir. Hâriciye Nâzırınız Noradonkiyan Efendi, mecliste olup bitenleri hemen dostu Emanuel Karasu'ya yetiştirmekte, en mahrem kararlarımızı bildirmekte o da kalkıp İttihâd ve Terakkînin en mühim elemanı Talât Beye ve merkez-i umûmî âzâlarına sırlarımızı fâş etmektedir.

Bu zevât ne taraftan iseler bilmeliyiz. Biz elimizdeki kâğıtları onlara gösteriyor açık oynuyoruz. Onlar sûret-i haktan gözükerek iki tarafı idâre ediyorlar. Şayet bendenizin istifasını kabul buyurmamakta ısrar ediyorsanız bu zevatı tasfiye etmelisiniz. Ancak o zaman riyâsetinizde mütesânid bir kabine dahilinde çalışmak mümkün olur. İhtiyar Sadrazam bütün bu sözleri dikkatle dinlemiş ve Reşit Beye hak vermişti. İstifa edecekti. Tekrar kabineyi kurarken de bunları almayacaktı.

Dahiliye Nâzırı sadrazama teşekkür etti. İstifasını yırtarak makâmına gidip oturdu. Yalnız sadrazamı korkutan, tereddüde sevkeden mühim bir nokta vardı. Ya istifa eder de padişah tekrar kendisini seçmezse, o zaman da bizzat kendisi atlamış olmaz mıydı? Bunun için Sultan Reşad'ın ikinci mabeyincisi diğer bir Reşit Beyle görüşmek istemiş onu makâmına çağırtmıştı.

– Oğlum dedi, ben heyet-i vükelâda bir tasfiye yapmak arzusundayım. Bunun için de istifa etmeye mecbûrum. Ancak sadaretten çekildiğim zaman tekrar nasbedilip edilmeyeceğimi bilmek isterim. Zât-ı şâhâneye bu keyfiyeti arzetseniz de fikr-i şâhânelerini istimzac eyleseniz nasıl olur? Şahsına hürmetkâr bulunduğu sadrazamın bu arzusunu öğrenir öğrenmez ikinci mabeyinci saraya giderek padişahın huzuruna çıkmış vaziyeti kendilerine etraflıca arzeylemişti. Sultan Reşad:

– Benim tecrübeli ve dirayetli vezirim, sadık adamımdır, ondan başkasına emniyetim yok diye buyurmuştu. İkinci mabeyinci derhal Bâb-ı âlîye koşarak zât-ı şâhânenin itimadlarını Kâmil Paşaya bildirmişti. Dahi-

liye Nâzırı Reşit Bey çok çalışkan bir insandı. Nezârete pek erken gelir, hattâ bazı geceler de dâirede yatardı. Gece yarılarına kadar çalışır, her sabah dokuzda sadrazamı ziyaret ederek günlük meseleleri birer birer arzederdi. O sabah da Kâmil Paşanın huzuruna girdiği zaman ihtiyar sadrazam:

– Reşit Bey oğlum demişti. Dün zât-ı şâhânenin fikirlerini istimzac ettim. Mabeyinci bey sadaretin tekrar uhdeme tevcih buyrulacağını müjdeledi, padişahımızın teveccühleri el'ân devam etmektedir. Bunun üzerine dün akşam telgrafla Londra sefirimiz Tevfik Paşaya Hariciye Nezâretini teklif ettim. Muvafakat ettiklerine dair cevap geldi. Harbiye Nezâretine Edirne müdafimiz Şükrü Paşayı getireceğim. Orduda onun büyük bir şöhret ve sevgisi yaşamaktadır.

Dahiliye Nâzırı şimdilik bu iki tâyinden memnundu. Yalnız Harbiye Nâzırı Şükrü Paşa için şöyle bir mütâlaa ileri sürdü.

– Efendimiz dedi, Şükrü Paşa şimdi Edirne'de mahsûrdur. Bugün için kendisinden istifâde edemeyiz, ileride muhasara ref'edilirse Şükrü Paşa da fiilen Nâzırlığını yapabilir. Bunun yerine bir münasibini muvakkaten koyabilirsiniz. Sadrazam, Reşit Beye hak verdi ve meclis-i vükelâyı haberdar edeceğini bildirdi. Filhakika o gün toplanan Nâzırlar meclisinde sadâret mektupçusu, sadrazamın istifaya karar verdiğini okudu. İstifanamede şöyle deniliyordu:

– Ahvâl-i hâzıranın ciddiyeti, bu mes'uliyeti deruhde etmiş fakat fikir muhâlefetine düşmüş arkadaşlarla

işin yürütülmesine imkân vermediğinden daha mütesânid bir hükûmet kurabilmek için istifaya mecbûr kaldığımı arzederim.

Hepsinin hayret ve şaşkınlığı devam ederken de bizzat Sadrazam ilâve etmişti:

– Esasen zât-ı şâhânenin sadarcti tekrar uhdeme tevcih buyuracağına dair irâde-i hümâyûnları mevcûddur.

Gariptir, Nâzırlardan hiçbiri:

– İstifa etmeyiniz!... dememişti. Belki de bunu demeyi kendi gururlarına yedirememişlerdir. Şimdi Dahiliye Nâzırı rahat bir nefes alıyor, siyâsî rakiplerini bir kalemde iktidardan uzaklaştırıyordu. Fakat ne olmuşsa olmuştu, günler geçtiği hâlde sadrazamın istifası bir türlü saraya gidememiş. Gazetelere aksetmemişti. Günler ilerleyince bir gün Reşit Bey, Kâmil Paşaya:

– Efendimiz demişti, istifanız bir türlü izhâr edilmedi. Acaba vazmı geçtiniz?

Sadrazam tebessüm ederek cevap vermişti:

– İstifamı sırf zemini yoklamak için okutmuştum!

Reşit Bey, yine bir şey anlayamamıştı. Fakat daha fazla bir şey de soramamıştı. Meclis-i vükelâ, istifadan sonraki günler muntazaman toplandı, Nâzırlar hem toplantıya hem makâmlarına devam ettiler. Fakat hiç kimse, sadrazama bir şey soramadı. İstifa sanki bir rüyâ idi, hele sadrazamın bu husûsa dair tek bir kelime söylememesi, Nâzırları çileden çıkarıyordu. Bir gün sadrazam nihayet Reşit Beye şöyle söyledi:

– Reşid Bey oğlum. Benim bu yaştan sonra Sadaretde çalışmama sıhhatim bakımından imkânım yok. Sulh olur olmaz bu makâmı Size bırakacağım.

Reşit Bey hemen cevap vererek:

– Bize büyük iltifâtınız. Ancak biz Sizden daha çok şeyler öğrenmek zorundayız efendimiz!

Aradan zaman geçtikten ve Kâmil Paşa Bâb-ı âlî baskını ile cebren sadâretten düştüktün ve memleketi terk ederek Mısır'a yerleştikten sonra yine oraya iltica etmiş bulunan Reşit Beye bir gün şöyle demişti:

– Evet, istifaya karar vermiştim. Hattâ o günün akşamı saraya gitmeye karar vermiştim. Fakat oğlum Abdullah bana dedi ki:

– Baba kat'iyen istifa etmeyiniz. Aleyhinizde tertîb edilmiş bir oyun vardır. İstifa ederseniz padişah size tekrar sadâreti tevcih etmeyecektir. Reşit Bey sadrazam olmak istiyor. Taraf-ı şâhâneden kendisine bilvasıta sadaret teklif edilmiştir, hattâ Reşit Bey kabine arkadaşlarıyla gizlice görüşmüştür.

Reşit Bey hayretler içinde sabık Sadrazamı dinlemiş ve:

– Paşam demişti, görüyorum ki, İttihâdçılar yaman adamlar. Hepimizi birbirimize düşürmüş, sizi bendenizden şüpheye bile sevketmişlerdi. İşte Kâmil Paşa bütün aczine ve zavallılığına rağmen iktidarı bir türlü terkedememiş, tarihte makâmını bırakmayan bir sadrazam olmuştu.

Mahmut Şevket Paşayı Nasıl Vurdular?

Günlerden 29 Mayıs 1329 (11 Haziran 1913) Perşembe, İstanbul ılık bir bahar havası içinde parlıyordu. Öğle vakti, Beyazıt meydanında atılan bir kaç silâh sesi, ortalığı birbirine katmış bulunuyor. Dükkânlarının kepenklerini acele indirip yan sokaklara sıvışanların, şurada burada kümelenip alçak sesle vakayı birbirlerine nakledenlerin, sağda solda süvârî askerleriyle arttırılmış olduğu aşikâr bulunan devriyelerin dolaştığını seyredenlerin sayısı belirsiz...

– Ne var, ne oluyor, diye birbirine vaziyeti soranların da sayısı gittikçe kabarıyor. Beyazıt, bir heyecan dalgası altında çırpınırken, Beyoğlundaki kahve ve gazinolarda, klüplerde de aynı hareket ve heyecan var. Hele bu kozmopolit muhitte ağızdan ağıza işitilen şu:

– Tıpkı 31 Mart irtâcı gibi bir hareket İstanbul'da başlamış. Fatih medreselerinden, Beyazıt ve Süleymaniyeden gelen mollalar ve hocalarla onları takip eden çıldırmış bir halk kitlesi, Galata yoluyla Beyoğluna geçerek gavurların dükkân ve evlerini yağma edecek, karılarına, kızlarana tecavüz edecekmiş!..

Konuşuldukça vehameti büyüyen ve garazkârane maksatlarla ileri sürülen bu yalan yanlış haberlerin aslı, hakikatte o gün saat 11.30 da Beyazıt meydanında herkesin gözü önünde işlenen muazzam bir cinayettir.

Sadrazam ve Harbiye Nâzırı bulunan Mahmut Şevket Paşa, Bâb-ı âlî baskını ile iş başına geldiğinin 4 üncü ayını idrâk etmektedir. Bir taraftan Balkan Harbi de-

vam etmekte, diğer taraftan memleketin yüzüstü onu bekleyen meseleleri paşayı âdeta bunaltmış bulunmaktadır. Biri Bâb-ı âlî yokuşunun başında, diğeri Beyazıt meydanının gerisinde, Harbiye Nezâretinde bulunan iki vazifeye bakmasının icâbları, günün muhtelif saatlerinde bu iki makâm arasında gidip gelmektedir. O gün de Harbiye Nezâretinden çıkmış, Bâb-ı âlîye gitmek üzere meydanı geçip Çarşıkapıya sapacak olan otomobilinin içindedir. Fakat tesadüf bu ya, meydanın altındaki bayırlardan birinden tam bu sırada bir cenaze alayı ortaya çıkmış ve paşanın Çarşıkapıya sapacak otomobilinin yolunu ister istemez kesmiştir. İşte ne olmuşsa bu sırada vukû bulmuş. Harbiye Nezâretinden biraz evvel resmî üniforması üzerinde, nişanları göğsünde, her zaman yana eğdiği siyah kalpağı başında, ağırbaşlı, siyah sakallı, şanlı, hareket ordusunun paşasını, meçhûl katiller, sağdan soldan attıkları müteaddid tabanca kurşunlarıyla delik deşik etmişlerdi. Yaverlerinin biri kanlar içinde paşanın ayakları altına yığılmış, diğeri de otomobilden atlayarak:

– Paşayı vuruyorlar, polis, inzibat yok mu?.. diye bağırmaya başlamıştı. Bu hareketi görenlerin hepsi hemen oldukları yerde dona kalmışlardı. Katillerin oraya bu otomobille geldikleri ve yere inerek muhtelif istikâmetlere göre tertîblendikleri anlaşılmıştı. Fakat bunlar kimlerdi? Sonra nasıl olmuşsa olmuş, yine o ma'hûd otomobile binerek savuşmuşlardı. Paşa ağır bir şekilde yaralanmıştı. Yalnız paşanın şoförü bu sırada yapılacak en makul hareketi ihtiyar etmiş, otomobili döndürerek süratle Harbiye Nezâretine girmişti. Faciadan haberdar

olan Nezâret erkânı cümle kapısı önüne toplanmış bulunuyorlardı. Paşanın şakağından sızan kan hâlâ akmakta devam ediyor, saçını, sakalını, üstünü başını kanlara bulamış bulunuyordu. Maiyet, paşayı gayet ağır, arabadan alıp üst kata Şûrâ-yi Askerî Dairesine çıkardılar. Burada Harbiye Nezâreti sıhhiye dairesi reîsi İsmail Besim, Teftiş Komisyonu Reîsi Lâmbeki paşalarla doktor Süleyman Numan Bey, derhal yapılması lâzım gelen müdâvâta girişmişlerdi. Paşanın sırt üstü yatırılmış olduğu, yaralarının pansuman edildiği görülüyordu. Fakat ne yazık ki, Mahmut Şevket Paşa, beş kurşun isâbeti almış ve bir tanesi de sağ yanağını delerek, gözünü çıkarmış ve beynine dayanmıştı. Paşa henüz ölmemişti. Nefes aldığı görülüyor ve nabzı çalışmalarına devam ediyordu. Sağdan, soldan çağırılan mütehassıs doktorların bütün gayreti boşa gitmeye mahkûmdu. Paşanın ağzı köpürüyor ve hafif mırıldanıyordu. Gözleri kapalı idi. Etrafında toplanan ve içlerinde riyâkarlar da bulunan bu garip insan topluluğunu, hiç bir zaman görmek istemiyor zannedilebilirdi. Baş ucundakiler paşanın mütemâdiyen

– Millet hainleri... Hürriyet katilleri!.. gibi sözler sarfettiğini duymuşlardı.

O akşam ilâveler çıkarmış olan İstanbul gazeteleri bu ölümü bir azizin kahramanca ölümü gibi tasvîr etmişler, paşayı bütün mâzisi ve icraatiyle göklere çıkarmışlardı. Paşanın yâveri İbrahim Bey de şehit olanlar meyanında idi. Sadrazamın katli haberi polis Müdürü Azmi Beyi, Merkez Kumandanı Cemal Beyi harekete geçirmişti. Her ikisi Merkez Komutanlığına koşarak

müşterek tedbirler ve emirlerle vaziyete hâkim olmaya çalışıyorlardı. Atlı asker, polis, jandarma devriyeleri sokak başlarını tutmuş, bir çok yerlerde gelip geçmeyi menetmişti. Bütün İstanbul kapılarına ve limana katillerin behemehâl ölü veya diri tutulması için şiddetli emirler verilmişti. Yalnız efkâr-ı umûmiyenin anlamak istediği şu idi:

– Mahmut Şevket Paşayı kimler, ne için öldürmüşlerdi?.. İşte kolay kolay bu suâlin cevabı alınamıyordu. Bu haber her tarafa yıldırım süratiyle yayılırken ve paşa, Harbiye Nezâretinin Şûrâ-yi Askerî salonunda son nefesini verirken, İttihâd ve Terakkînin kırmızı köşkünde Cağaloğlunda, içtima halinde bulunan umûmî merkez âzaları da bu haberi duydukları zaman hepsi sapsarı kesilmiş ve şaşırıp kalmışlardı. Çünkü içeri giren telâşlı bir partici şöyle bağırmıştı:

– Şimde Beyazıt meydanında sadrazam paşayı meçhûl bir takım kimseler tabanca ile öldürmüşler. Polis müdüriyeti telefon etti...

İçlerinde şaşırmayan, soğukkanlılığını şâyânı hayret derecede muhâfaza eden tek bir kimse genel merkezin başkanı Talât bey idi! İri gövdesi, zeki gözleriyle etrafındakilere bakarak şöyle sormuştu:

– Mahmut Paşayı kim ne için vurmuş olabilir? Paşa öldümü?

– Tafsilât vermediler beyefendi!...

Talât Bey, ağır ağır yerinden kalkmış, telefona giderek Müdüriyetten ve Merkez Kumandanlığından vakayı bilindiği kadar tafsilâtiyle öğrenmişti. Demek bir

komplo vardı. Bu İttihâd ve Terakkî partisine karşı idi. Bunda herhâlde çok mühim kimselerin adı geçecek ve iş, bir hükûmet devirmesine kadar vardırılacaktı.

Paşayı Kim Vurdu?

Mahmut Şevket Paşanın katilleri denilebilirdi ki, Avrupadaki canileri, anarşistleri taklit etmişler, cinayet planı üzerinde mükemmelen çalışmışlardı.

Bu tip cinayet, İstanbulda ilk defa görülmüştü. O gün Mahmut Şevket Paşa, tam saat 11.30 da, Bâb-ı âlîye gitmek üzere, Harbiye Nezâretinden otomobille çıkmıştı. Solunda Seryaveri Eşref, karşısında Bahriye Yaveri İbrahim Beyler, kendisine refâkat ediyor, şoförünün yanında en sadık ve cesur adamı Kâzım ağa oturuyordu.

Otomobil, Beyazıt meydanını geçmiş, Çarşıkapıya sapacağı sırada, Fatma Sultan çeşmesinin sağında tamir edilmekte olduğu zannedilen diğer bir otomobil de, yol üstünde durmakta idi.

Bir kısım kira arabaları da, yol üstünde gidip geliyor ve geçitleri zaman zaman tıkıyordu. Bu esnada yolun önüne bir cenaze çıkmıştı. Paşanın otomobili bu cenazeye hürmeten durmuş, işte o zaman sağdan soldan atılan kurşunların sesleri de duyulmuş, dumanlı tabanca ağızları görülmüştü.

Seryaver Eşref bey derhal otomobilden atlayarak, vaziyeti görmeye çalışmış, fakat kurşunlardan birini yiyen genç Bahriye Yaveri İbrahim Bey, paşanın ayaklarına yuvarlanmıştı.

Eşref Beyin gördüğü manzara şu idi:

Yıkık bir duvarın üstüne çıkmış bir adam, kendilerine doğru tabancasıyla ateş ediyor, tamir edilen otomobilin üstünde diğer biri, sarı pardesülü bir adam da, tıpkı duvar üstündeki kimse gibi, ayrı bir noktadan, tabancasıyla yine aynı yere, Paşanın otomobiline, ateş ediyordu.

Seryaver de tabancasına sarılmış bu canilere mukabele etmeye başlamıştı. Fakat bu sırada şoförün yanında, Paşanın sadık adamı Kâzım ağa da katillere ateş ediyordu.

Bir ara Kâzım, aldığı yara ile yıkılmış ve onun yıkıldığını gören sarı pardesülü adam, tabancasına bir kaç kurşun daha sürmüş ve tabancasıyla evvelâ Kâzım ağanın üstüne, sonra da otomobilin içine kurşunlarını boşaltmıştı.

Eşref Beyin farkına varmadığı diğer mühim bir nokta da, tamir edilen otomobilin içinde bulunan kimselerin de, Paşanın otomobiline karşı ellerindeki tabancalarıyla cinayete iştirâk etmeleri idi.

Atılan kurşunlardan beşi, Paşaya isâbet etmiş, onu delik deşik etmişti. Yüzü, gözü, sakalı, bıyığı kanlar içinde, yana yıkılmıştı.

Otomobilin üstünde duran sarı pardesülü adam, katillerden Ziyâ idi. Yaralıları ve ölüleri kanlar içinde bırakan bu meçhul otomobil, katillerden Ziyâ'yı alarak, Topkapı istikâmetine firâr etmişti. Yıkık duvarın üstündeki adam, sakat bacağıyla otomobile atlayamayan topal Tevfik idi. Gedikpaşaya doğru kaçmaya başlamış. Çakır ağa hanına girmiş, bir apdesthâneye saklanmıştı.

Fakat onu gören bir kadın, polislere haber vermiş, topal, apdesthânede, ininde yakalanmış tilki gibi, yakayı ele vermişti.

Merkez Kumandanlığına getirilmiş ve faciaya bizzat şahit olan Üsküdarlı Kâmile Hanımla karşılaştırılınca, cinayeti olduğu gibi itiraf etmiş ve arkadaşlarının hüviyetini açıklamıştı.

Cinayetin kimler tarafından tertîb edildiği, bütün çıplaklığı ile anlaşılmıştı. Bu cinayet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından tertîb edilmiş olup, işin başında Prens Sabahaddin Bey, Gümülcüneli İsmail Hakkı (yüz elliliklerden), Damat Salih Paşa, Polis Müdürlerinden Muhip (sâbık Kısm-ı Siyâsî Müdürü), Gelenbevi Sultanisi mubassırlarından Abdullah Safa, Miralay Fuat Beyler başta olmak üzere, otomobilin içinde ve dışında tabanca ile ateşe iştirâk edenlerden Çerkes Ziya, Nazmi, bahriyeli Şevki, topal Tevfik ve genç bir delikanlı olan Abdurrahmanın bulunduğu, muazzam bir teşkîlâtın eseri idi.

Bu sonrakiler, topal Tevfik müstesnâ, otomobille Aksaray, Taşkasap yolu ile Topkapı haricine çıkmışlar ve Kâğıthane-Şişli yolu ile tekrar başka bir taraftan şehire girmişlerdi.

Otomobili ertesi gün bulan zâbıta şoför muâvini Cevad'ı yakalamış, yaptığı bütün tazyiklere, rağmen otomobili idâre eden Abdurrahman ile katiller hakkında malûmât almaya muvaffak olamamıştı. Suiskastın büyük mürettiplerinden sayılan Prens Sabahaddin ve Gümülcineli İsmail Hakkı da ortada yoktu. Cinayetin

başlıca mürettibi Kâzım da bir türlü bulunamamıştı. Fakat Paşanın katlinden bir kaç saat sonra polis, sabık Kısm-ı Siyâsî Müdürü Muhib'i, Gelenbevi Sultanisi mubassırlarından Abdullah Safa'yı ve Miralay Fuat Beyi tevkif etmiş ve boşta gezer takımından yüzlerce kimse nezâret altına alınmıştı. Fakat İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Damat Salih Paşanın tevkifine ehemmiyet veriyordu. Onu endişeye düşüren keyfiyet, Paşanın bir taraftan damat oluşu ve Osmanlı Hanedanına mensûb bulunuşu, diğer taraftan aslen Tunuslu olması ve Fransanın himâyesine mazhar bulunması idi. Paşa, Tevkifi sırasında hiçbir şeyden şüphelenmemeli idi.

İstanbul Muhafızı, Damat Salih Paşayı İhtilâl teşkîlâtının başı olarak kabul ediyor, onun tevkifi ile geniş mikyasta hâdise mürettibleri hakkında malûmât alacağını umuyordu. Bu sebeple Muhâfız, Münire Sultanının kocası Damat Şalih Paşanın Nişantaşında, Teşvikiye camii karşısındaki sarayına (Işık lisesi) en kurnaz sivil memûrlarından birini göndermiş. Paşaya azamî surette nezâkette bulunmasını ve bir araba ile Muhafızlığa getirmesini tenbih etmişti. Hakikaten suikastin ertesi günü, konağın kapıcısına, biri şunu soruyordu:

"Damat Salih Paşa hazretleri burada mı ikâmet buyuruyor?"

Tam bu sırada Paşanın kapıcısı şaşırdığı bir zamanda bir cam vurulmuş bizzat Paşa:

"Gönderin efendiyi!" demişti.

Memûr, Paşayı hürmetle selâmlayarak:

"Paşa Hazretleri, İstanbul Muhafızı Cemal Bey, zat-ı âlînizin bir kaç dakika için kendisini ziyaret etmenizi rica ediyorlar" demişti.

"Ne var, beni niçin istiyorlar?"

"Bendenize verilen emir, bundan ibarettir Paşam!"

"Peki, biraz bekleyiniz, şimdi gelirim."

Salih Paşa, memûru odada yalnız bırakmış, kâtibi Hüseyin Avni Beye:

"Arabayı hemen hazırlamalarını söyleyiniz!..." demişlerdi. Paşa, hareme gitmiş, zevcesi Münire Sultana:

"Bendenizi yine Muhafız Cemal Bey istemiş..."

"Bu adam sizden ne istiyor Paşa? Gitmeyiniz, bu bir hile, bir tertîb olmasın. Sizi Mahmut Şevket Paşanın işine karıştırmasınlar Paşa!..." demişti.

"Bana kimse dokunamaz Sultanım, bahusûs Sizler gibi bir Hâmım varken!..." demişti. Demişti ama İttihâd ve Terakkînin ne olduğunu Paşa biraz sonra anlamış olacaktı.

Paşazâde Abdurrahman

Mahmut Şevket Paşanın katilleri içinde genç ve yakışıklı bir delikanlı vardı ki, şimdiye kadar yazılan hatıraların hiçbirinde kendisinden bahsedilmemiş ve bir esrar perdesi bu suikasdin bir çok sahifelerini örtmüştü. Henüz 18 yaşında bulunan ve arkadaşları gibi Beyazıt meydanında tamir edilen otomobilin arkasında yer tutan, tabanca atan ve isâbetli kurşunlarından biri ve belki bir ka-

çı paşayı öldüren bu genç, yüksek bir aileye mensûbtu, tahsilini Galatasaray sultânîsinde yapıyordu. Bu bir paşazâde idi. Ve arkadaşları kendisine aynen:

– Paşazâde Abdurrahman! derlerdi.

Katillerin otomobilini idâre eden bu paşazâde Abdurrahman idi. Şimdi merak edilecek nokta şu idi. İstanbul'da kâfi derecede otomobil bulunmadığı bir devirde, şoförlüğü mükemmelen yapacak derecede kabiliyetli ve henüz bir sultanî talebesi olan Abdurrahman'ı siyâsî cinayete sevkeden sebep ne olabilirdi? Bizim paşazâdemiz Hacı Nazmi Paşanın oğlu idi. Babası zeki, namuslu bir asker idi. 313 Yunan harbinde büyük fedakârlığı görülmüş, Kaymakamlığa terfi ettirilmiş. Fakat Nazmi Bey, arkadaşlarının terfileri yapılmadan rütbe takamayacağını ileri sürmüştü.

– Bu muhârebede fedakârlık yalnız bana düşmedi, arkadaşlarımın hakkını versinler!.. diye tutturmuştu. İşte tam sekiz ay Çerkes Hacı Nazmi, kaymakamlığa aîd rütbe ve işaretleri takmamakta ısrar etmişti. Nazmi Beyin bu hareketi orduda iyi bir tesir bırakmış, herkese kendisini sevdirtmişti. Nihayet onun arzusunu yapmışlar, arkadaşlarını 8 ay sonra terfi ettirmişlerdi. O taburunun zâbitlerini böyle korumuştu. Nazmi Bey, meşrûtiyetten evvel, Manastır'da ordu erzak komisyonu reîsi bulunuyordu. Alay müftüsü ile Manastır askerî idadisi müdürü Vehip Bey (Daha sonra paşa) de âza sıfatiyle bu komisyona dahil idiler. Bu sıralarda Vehip Beyle Hacı Nazmi Beyin arası, askerin levazımı yüzünden müthiş açıktı. Nazmi Bey, kanunsuz, usûlsüz münâka-

şaların şiddetle aleyhinde idi. Bu sıralarda meşrûtiyet ihtilâlinin ateşi Rumeliyi baştan başa tutuşturmuş, hükûmet aleyhine yer yer kıyamlar başlamıştı. İttihâd ve Terakkînin gizli faaliyeti hissedilir derecede artmış, yakında yeni hâdiselerin zuhur edeceği anlaşılmıştı. Bir gün alayın müftüsü komisyon reîsi Hacı Nazmi Beye:

– Beyefendi demişti, zât-ı şâhâne hakkında bazı muzır niyetlere vâkıf oldum. Berây-ı sadâkat sarây-ı hümayûna bir telgraf çekmek istiyorum. Zât-ı âlîniz de arzu buyurursanız hep beraber telgrafı imzalamış oluruz!

Hacı Nazmi Bey, alay müftüsünün bu sadâkatine iştirâk etmek istememiş, hattâ bu talebi şiddetle reddetmişti. Müfüt Efendi Yıldız'a bir telgraf çekmiş, sadâkatini böylece isbat etmişti. Rumelide dönen gizli işleri yakından öğrenmek istiyen padişah, yirmi dört saat içinde telgrafına cevap vererek, harc-ı râhı saraya aîd olmak üzere bütün masraflarını yaparak İstanbul'a gelmesini müftü'ye emretmiş o da dostlarına veda ederek Manastır'dan ayrılmıştı. Hacı Nazmi Beye de padişahın, şayet huzuruna çıkarsa yardım vaadinde bulunmuştu. Nitekim müftü efendi muradına nail olmuş. Rumelideki harekâtı, İttihâd ve Terakkînin faaliyetlerini teferrüatına kadar saray erkânına ve daha sonra da huzurda hünkârın bizzat kendisine anlatmış, büyük iltifâtlara mazhar olarak taltif edilmiş ve bu meyanda da sitayişle bahsetiği alay kumandanı miralay Hacı Nazmi Bey de telgrafla İstanbul'a dâvet edilip mir-livâlığa terfi ettirilmiş ve biraz sonra Rumelide dağa çıkmış olan Ni-

yâzi Beyin takibine memûr edilmişti. Fakat Hacı Nazmi Paşa ile alay müftüsü, İstanbul'dan Rumeliye döndükleri sırada, İttihâd ve Terakkînin fedailerinden biri Müftü Efendiyi Selânikte vurmuş, öldürmüştü. Hacı Nazmi Paşa, Manastır'a gelince çok müşkül bir durumda idi. Sarayı tutsa, genç zâbitler behemehal hakkından gelecekler, onu vuracaklardı. İttihâd ve Terakkîyi kollasa, bu defa sarayın gazabı müthiş olacaktı. Günlerce tereddütte kalan paşaya genç zâbitleri yardım ettiler. Ne de olsa Nazmi Paşa, dürüst, namuslu idi ve eğer üzerinde işlenirse meşrûtiyete taraftar bir insan olabilirdi. Nihayet maiyetindekiler:

– Vazifenize başlayınız ve Niyâzi Beyi takibe çıkınız!. dediler. İttihâd ve Terakkîci zâbıtanın maksadı şu idi. Hacı Nazmi Paşadan onlara bir zarar gelmezdi. Bundan daha iyisi de can sağlığı idi. Paşayı yerinde tutmak için sarayın itimâdının devamı lâzımdı. Bunun için de Paşanın sûretâ Niyâzi Beyi takip ediyor gibi gözükmesi elzemdi. Hacı Nazmi Paşa bu yola çabuk intibak etti. Yanında İttihâd ve Terakkînin genç zâbitlerinden biri olan yüzbaşı Zinnun Beyle Resne'ye geldi. Burada kıt'asıyla beraber hâdiselerin inkişâfını bekledi. Nazmi Paşa, Niyâzi Beyi takip etmek şöyle dursun, yerinden bile kıpırdamadı. İttihâdçılar, paşanın bu hareketine çok memnundular. Bu kadar hizmetine rağmen Nazmi Paşa, meşrûtiyet ilânından sonra feci bir hakarete uğradı. Mir-livâlığı ref' edildi, âdeta sürgün gibi Yemen'e gönderdiler. Bu vaziyet 31 Mart hâdisesine kadar devam etti. 31 Marttan sonra bir zamanlar Rumelide Levazım komisyonunda beraber bulundukları Vehip Bey

(Paşa) aralarındaki ihtilâfı gözönüne alarak Nəzmi Paşadan intikâm almaya kalktı. Paşanın, meşrûtiyetten biraz evvel saraya davet edildiğini ve Niyâzi Beyin takibine memûr bulunduğunu ve dolayısıyla tam bir saray hafiyesi olduğunu iddiâ etti. Nazmi Paşa divân-ı harbe sevk edildi. Paşalık rütbesi kaldırıldığı gibi silk-i askerîden de tard olundu. Nazmi Paşa, hakkında yapılan muâmeleyi haksız bularak Âyân ve mebûsân meclislerine ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşaya baş vurdu. Vehip Beyle muvacehesini istedi. Senelerce uğraştı, derdini kimseye anlatamadı. Vehip Beyin İttihâd ve Terakkî Fırkasındaki nüfûzu da bu haksızlığın tamirine mâni oldu. İşte bu muâmele küçük yaştanberi oğlu Abdurrahman'ın ruhunda kuvvetli bir intikâm hissi yaratmıştı. İntikamının hedefi, Mahmut Şevket Paşaya teveccüh ediyordu. Senelerce bir fırsat kovalamak için çırpınıyordu. Bir gün suikast mürettiplerinden yüzbaşı Kâzım Efendi ile tanıştı. Yüzbaşı Kâzım, gencin bütün hayat romanını dinlemiş, paşa babasına yapılan haksızlığı, büyük bir suç olarak vasıflandırmış, bu gençten istifâdeyi düşünmüş, onu heyete sokmuştu. Sırf babasının intikâmı için dahil olduğu bu suikaste iştirâk eden paşazâde Abdurrahman, cinayeti müteâkib arkadaşlarını doldurulup evvelâ Topkapıya sürdüğü otomobille, Kâğıthaneden Şişli'ye geçmiş, arabayı orada bir garaja bırakarak, hiç kimsenin dikkatini çekmeden, rıhtımdan bindiği bir vapurla Değirmendereye gitmişti.

Fakat ertesi günü İstanbul'da intişar eden gazetelerin hepsi katilleri arasında onun da isminden bahsediyor ve şiddetle arandığını yazıyordu. Değirmendere'de

kalamadı. Derhal yola çıkarak, ıssız ve tenhâ bir istikâmetten, köyden köye nihayet Bandırma'ya varmış, oradan Ayvalığ'a geçmişti. Şimdi denizi geçmeye hazırlanıyordu.

Çerkes Ziya

Mahmut Şevket Paşanın genç katili paşazâde Abdurrahman, Ayvalık'tan sahibini kandırdığı bir Yunan balıkçısının yelkenlisi ile Yunan işgali altında bulunan Midilli'ye kaçarken, onun samimî arkadaşı Çerkes Ziya da, bu cinayetin belli başlı simalarından olması dolayısıyla saklanacak yer arıyordu. Aklı sevgili arkadaşı Abdurrahman'da idi.

– Güzel çocuk diyordu. Allah vere de başına bir şey gelmese!... Halbuki paşazâde Midilli'de bir hayli para sıkıntısı çekmiş, nihayet nasıl siyâsî bir cürüm işlediğini palikaryalara anlatmıştı. O zaman, ona yardım yapmışlar. Abdurrahmanı millî bir kahraman gibi gemiye bindirip Pire'ye indirmişler. Atina'yı görmek fırsatını da paşazâdemize nasîb etmişlerdi. Fakat Abdurrahman, Yunanistan'da da durucu değildi. Fransız mesajeri kumpanyasının Pire acentesinin ağzından girip, burnundan çıkmış, ona kendisini acındırarak meccanen temin edilen bir bilet ile Marsilya'ya kapağı atmış ve Türkiyedeki bu suikastlerin birinci mürettiblerinden Paris'te oturan Şerif Paşaye (Boşo) bir mektup yazarak himayesini rica etmişti. Paşa, Abdurrahman ile meşgul oldu. Onu Paris'e çağırdı, para gönderdi, mektebe verdi. Tahsilini ikmâl ettirip güzel paşazâdeyi kızıyla ev-

lendirdi. Paşazâde burada huzura kavuşurken onun en cür'etkâr arkadaşı Çerkes Ziya ise müthiş bir tehlike karşısında idi. Polis, her deliği arıyor, katillerin meydana çıkarılması için insan gücünün üstünde bir gayret sarfediyordu. Paşazâde Abdurrahman ile Çerkes Ziya'yı birleştiren sebepler hemen hemen aynı idi. İkisi de mağdur ailelerin çocukları idi. İkisi de haksızlığa uğramış, ikisi de büyüklerinin hizmetlerine kıymet verilmediğini görmüşler, cemiyete ve başındakilere karşı intikâm hissi duymuşlardı. Bu sebeple iyi iki arkadaş olmuşlar, dertleşmişler, nihayet fırsat zuhur edince, Beyazıt meydanında tertiplenen siyâsî cinayette ikisi de mühim rol almışlar, belki de paşayı tam isâbetle vurmuşlardı. Paşazâde Abdurrahman'ın intisâb ettiği Şerif Paşa, Abdülhamîd devrinde Hâriciye Nâzırlığı ve şûrâyi devlet reîsliği yapan Kürt Sait Paşanın oğlu idi. Şerif Paşa, askerden yetişme bir paşa idi. Meşrûtiyetten evvel Stokholm sefirliği yapmış, 1908 inkılabından sonra da İttihâd ve Terakkî Fırkasının Pangaltı şubesine riyâset eylemişti. Fakat 31 Marttan sonra istifa etmiş Mısır Prenseslerinden biriyle evlenerek muazzam bir servetin üstüne oturmuştu. Çok yakışıklı olduğu için ona "Beaut Cherif" derlerdi. Avrupalıların bu tabirini siyâsî düşmanları (boş herife) çevirmişlerdi. Bu muazzam servetiyle o, birçok siyâsî entrikalara karışmıştı. Mahmut Şevket Paşa işi de bunlardan biri idi. Hacı Nazmi Paşanın oğlu Abdurrahman işte böyle bir zâtın damadı oluyor ve Avrupada rahata kavuşuyordu. Çerkes Ziya'ya gelince o Çerkes beylerinden birinin oğlu idi. Büyük kardeşi Ârif Bey, Abdülhamîd devrinin en meşhûr si-

mâsı Fehim Paşanın adamlarından idi. Sultan Abdülhamîd, süt kardeşi ve esvapçıbaşısı İsmet Beyi en mu'temed adamı sayar ve her şeyi onunla kararlaştırırdı.

Fehim Paşa, İsmet Beyin oğlu idi. İstanbul halkını haraca kesmiş, namuslu ailelere tecavüz etmiş, bütün hafiye teşkîlâtını idâre eylemiş ve kötülükle büyük bir şöhrete vasıl olmuştu. Ama bir gün Alman tebaasından birine tecavüzü üzerine Alman sefirinin gerek sarayda gerek Bâb-ı âlîde ısrarla paşa aleyhinde hareketi üzerine zamanın sadrazamı Avlonyalı Ferid Paşanın teşvikiyle, padişah onu ister istemez Bursa'ya sürmüş, orada ikâmete memûr eylemişti. Meşrûtiyet ilân edilince Fehim Paşa, Bursa sokaklarında halkın sopalarla hücumu üzerine linç edilmişti. İşte Çerkes Ziya'nın ağabeysi Ârif Bey bu paşanın en itimâd ettiği adamı idi. Yalnız her Çerkes gibi dürüst, namuslu ve erkek bir adamdı. Evvelce de anlattığımız gibi içkiye, gösterişe ve kabadayılığa zaafı vardı. Namuslu insanlara dokunmaz, çok defa zayıfları da himâye eylerdi. Fakat Abdülhamîd'in sarayında bir de tüfekçi Tahir Paşa vardı. Bu bir Arnavut idi. Saraya Arnavutluktan seçme adamlar getirmiş, kendisine kalabalık bir maiyet hazırlamış, sarayın muhâfazasını da üzerine almıştı. Bunlarla halka lüzumsuz tahakküm eder, kabadayılık dâvasında bulunurdu. Fehim Paşa ile tüfekçi Tahir Paşa, biribirleriyle düşmanca rekabet ederken, aynı his Fehim Paşanın emrindeki Çerkes'lerle, Tahir Paşanın maiyetindeki Arnavutlar arasında hâkim olmuş, bunlar da birbirlerini düşman kitleler olarak telâkki etmişlerdi. Bu iki grup, her fırsattan istifâde ederek kapışmaya, çarpışmaya hazır bir

hâlde yaşamakta idiler. Padişah da maiyetinde birleşmeyecek iki zümrenin bu vaziyette tetikte kalmasından memnun, her iki paşaya iltifât ediyor, onları daha fazla kıskandırıyordu. Günlerden biri gün, tüfekçi Tahir Paşanın en yakın adamlarından tüfekçi Matlı Mustafa Bey, kafayı adam akıllı tütsüledikten sonra, Beyoğlunda Galatasaray sultânîsinin önünde şuna buna sarkıntılık etmeye kalkmış ve kendisini tutmaya gelen halka ve zâbıtaya da belindeki parlak yüzlü palayı çekerek meydan okumuştu. Hiç kimse bu iri yarı, palabıyıklı cesur Arnavudun hakkından gelemiyor, halk biriktikçe birikiyor, ortalık kalabalıktan geçilmiyordu. Çerkes Ârif Bey de saraydan izinli olduğu zaman arda vaktini ya Galata'da veya Beyoğlundaki meyhânelerde geçirirdi. Her zaman o da çakır keyifti. İşte bu kalabalığı yaran kabadayı Arnavut tüfekçinin elinden palayı alan bu Çerkes Ârif Bey olmuştu. Tüfekçi Matlı Mustafa, ağa düşmüş kurt gibi Galatasaray karakoluna getirilmiş ve hapis edilmişti. İşte bu hâdise Çerkes Ârif Beyin şöhretini göklere çıkarmış fakat bütün tüfekçi Arnavutları kendisine düşman etmişti. Hepsi ondan intikâm almak sevdasına düşmüşlerdi. Malûm ya meşhûr bir ata sözü vardır: "Su uyur, düşman uyumaz!..."

Vâkıâ Sultan Abdülhamîd, Çerkes'lerle Arnavut'ların muhtemel bir çarpışmasına mâni olmak içini iki tarafa da iltifât etmiş, hediyeler, bahşişler dağıtmıştı ama, bütün bunların kabile intikâmlarını dindireceğini zannetmek beyhude idi. Nitekim korkulan şey de başa gelmişti. Bir akşam Çerkes Ârif Bey, Galata meyhânelerinden birinde oturup içerken, içeriye bir kaç ay evvel

elinden bıçağını aldığı Matlı Mustafa girmiş. Ârif Beyin karşısındaki masalardan birine geçmiş ve biraz sonra da şöyle seslenmişti:

– Ârif Bey, bırak da bir tek de sana ben ısmarlayayım!.. demişti. Bu söz atma, Çerkes Ârif Beyin namusuna dokunmuş evvelâ ağız kavgasıyla başlayan çatışma, çekilen tabancalar ve atılan kurşunlarla korkunç bir manzaraya varmıştı. İlk kurşunu Çerkes atmış fakat garip bir tesadüfle kurşun Arnavudun sol cebindeki fakfon tabakaya çarpmış onu muhakkak bir ölümden kurtarmış, istikâmetini değiştirip duvara saplanmıştı. Fakat Tüfekçi Mustafa'nın attığı kurşun Ârif Beyi kanlar içinde yere sermiş, meyhane bir anda karışmış, feryatlar, düdük sesleri polisin müdâhalesi, her şey bir panorama gibi geçmişti. Yakalanan ve cinayet mahkemesine sevkedilen Mustafa Bey, aylarca devam eden uzun bir muhâkemeden sonra son celsede beraat etmiş, müdâfaa-i nef mazeretiyle elini kolunu sallayarak mahkemeden çıkmak hakkını kazanmıştı. Bunda sarayın tesiri şüphe yok ki, büyüktü işte bu tam bu sırada patlayan bir tabanca ve atılan kurşunlar, jandarmaların arasında beraat kararını dinleyen Mustafa Beyi delik deşik etmişti. Mahkeme karışmış, hâkimler kürsünün arkasında siper almışlardı. Nihâyet mahkeme salonuna giren zâbıta, elinde tabanca ile 13 yaşında bir çocuğu tevkif etmişti. Bu küçük, Çerkes Ârif Beyin kardeşi, Çerkes Ziya idi. Ağabeysinin intikâmını almıştı.

Yüzbaşı Kâzım

Mahmut Şevket Paşanın katilleri içinde en mühimi, en cesuru ve en iş bileni yüzbaşılıktan matrûd, Çerkes Kâzım Efendi idi. Denilebilirdi ki, paşazâde Abdurrahman ve Çerkes Ziya hep onun nârına yanmışlar, onun yüzünden katil olmuşlardı. Onları bu yola Yüzbaşı Kâzım sevketmişti. Paşazâde Abdurrahman hadd-i zatında fena bir delikanlı değildi. Biraz parası vardı, fevkalâde de yakışıklı idi. Sultânîde okuyordu, ne zaman istese iyi bir aileye intisâb edebilirdi. Fakat babası Hacı Nazmi Paşaya yapılan hakaret, onun ruhunda yüzbaşı Kâzım tarafından mükemmelen işlenmiş ve Mahmut Şevket Paşa suikastinde, Abdurrahman'a mühim bir rol verilmişti. Çerkes Ziya'ya gelince, 13 yaşında iken bir gün bir ağır ceza mahkemesinde ağabeyisinin fermanlı katilini vurmuş olmanın, küçük yaşta hapishânede yatmış bulunmanın onun ruhunda açtığı derin rahnelere rağmen, o, yine ıslah edilebilir bir tipti. Fakat Yüzbaşı Kâzım onun da önüne çıkmış bu cür'etkâr ve cesur genci, çok mühim bir işe sevketmişti. Yoksa, meşrûtiyete kadar binbir sefalet içinde ömrünü geçiren Ziya, meşrûtiyetin ilânında umûmî aftan istifâde ederek İstanbul'a gelmiş, hattâ menfada iken idâdî tahsilini de bitirmişti. İstanbul'a dönünce, ağabeyisinin bir zamanlar, Beyoğlunda yaşattığı kabadayılığı ihyâ etmek istemiş, kumarhanelere girip çıkmaya başlamıştı. Bir gün bir aile dostu ona,

– Ziya, bu kumardan vazgeç, tekrar hapishaneyi boylayacaksın!.. demişti. Demişti ama, Ziya da ona,

– Peki vazgeçelim, yalnız bana bu civarda bir tütün kolculuğu bulur musunuz?.. Bakın o zaman namuslu çalışırım, hattâ değil Beyoğluna geçtiğimi, Haydarpaşaya bile indiğimi görmeyeceksiniz!.. diye de teminat vermişti. Dostları Reji Başmüdüründen tâyin için bir vaad de almışlardı. Fakat Ziyanın hakkında yapılan tahkîkât feci mazisini derhal meydana koymuş, bu suretle Baş Müdürlükçe tayinden vazgeçilmişti. İşte bu ümitsiz hiddetli zamanında bir kumarhanede Çerkes Ziya ile yüzbaşı Kâzım tanışmışlar, kısa bir zamanda ahbab olmuşlardı. Ziya, Reji Müdürüne duyduğu kini uzun müddet muhâfaza etmiş, suikast günü ortadan kaybolan Ziya, ertesi günü rast geldiği bir arkadaşına şöyle demişti:

– Polisler beni arıyorlar biliyorum, nasıl olsa yakalayıp sallandıracaklar, ama Allahaşkına şu Reji Baş Müdürünün evini gösterin de gidip onu da temizleyeyim, zira başıma gelenlerin sebebi hep ondandır. Bana iş verseydi, böyle olmazdı!.. diye de dert yanmıştı.

Yüzbaşı Kâzım'a gelince, onun İstanbul Muhafızı Cemal Beyle arası açıktı. Zira Bâb-ı âlî baskından sonra, yeniden harbe karar veren hükûmet, bir taraftan orduyu, İttihâd ve Terakkîye muhâlif unsurlardan temizlemeye kalkmış, bir taraftan da bu gibi kimseleri İstanbuldan uzaklaştırarak, cepheye sevketmeye çalışmıştı.

Maksadı, harp vesilesiyle bu muhâlifleri harcamaktı. zâbitan ister istemez, cepheye gitmeye başlamışlardı. Bunlardan Çerkes Yüzbaşı Kâzım Efendi, memleketi olan İzmit'in bir köyüne çekilmiş oturuyordu. İzmit

Merkez Kumandanlığının müteaddid tebliğlerine verdiği cevapta, yakında Çatalca civarındaki orduya iltihak edeceğini ve kendi tabiriyle, vatan uğrunda şehit düşmeye karar verdiğini bildirmişti.

Fakat günler geçiyor, Yüzbaşı Kâzım'dan ses çıkmıyordu. Esasen İttihatçıların nazarında şüpheli bir vaziyette bulunan ve bir türlü vazifesi başına gitmeyen Yüzbaşı Kâzımı, nihayet İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Divân-ı Harbe vermiş ve mezkûr mahkeme de, mûmaileyhi silk-i askerîden tardeylemişti.

İşte bütün bunlara lson derece kızmış ve behemehal intikâm almaya azmetmiş olan Yüzbaşı Kâzım, köyünde ve İzmit havalisinde devrin Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşayı ve İstanbul Muhafızı Cemal Beyi ve ileri gelen İttihâd ve Terakkî erkânını temizlemeye yemin eylemiş ve ona göre kimseler tedarik etmeye başlamıştı.

Vâkıâ Yüzbaşı Kâzım, evvelce Meşrûtiyetin ilânı sıralarında inkılâp hareketlerine karışmış, inkılâp için hizmet etmiş bir zâbitti. Fakat daha sonra İttihatçılar tarafından himâye edilmemiş ve bu sebeple sukût-ı hayale uğramıştı. Ve her geçen gün onun ruhunda bu partiye karşı sarsılmaz bir kin yaratmıştı.

Yüzbaşı Kâzım, maksadına erişmek için evvelâ İttihâd ve Terakkî aleyhinde geniş maksatla bir propagandaya başlamış, bu sırada Bâb-ı âlî baskını olmuş, fakat Edirnenin istirdâdına muvaffak olamayan hükûmetin icraatı da onun menfî propagandasına güzel mevzu teşkîl etmişti.

Hele o günlerde askerlikten tardı, Kâzımı tamamiyle çileden çıkarmış, İttihâd ve Terakkîyi devirmeye yemin etmişti.

Fikrini ilk açtığı kimse, Bahriye Yüzbaşılığından müstafî, Şevki Efendi olmuştu. Hiçbir iş tutmayan Şevki Efendi, Beyoğluna çıktığı zamanlar, Lüksemburg gazinosuna uğrar, orada bilardo oynayan gençleri seyrederdi. Yüzbaşı Kâzım da askerlikten tardedildikten sonra, bu gazinoya devama başlamış ve nihayet bir gün, evvelce tanıdığı Şevki ile hararetli bir konuşmadan sonra, fikrini açmış ve büyük bir alâka görmüştü.

O gün, her ikisinin hayatında tarihî bir gün olmuş, ondan sonra iki kafadar, aynı yerde sık sık buluşmaya ve yapacakları ihtilâlin bütün teferruatını kararlaştırmaya koyulmuşlardı.

Yüzbaşı Kâzım, Bahriye Yüzbaşılığından müstafî Şevki Efendiye emniyet verebilmek için, kendi köyünden tedârik ettiği kimselerin ismini de vermişti. Fakat her ikisi, bir noktada ittifak etmişlerdi. İhtilâl yapabilmek için bir çok hazırlıklara muhtaçtılar. Evvelâ mühim adamlar bulmak lâzımdı. Bu iş, aynı zamanda bir çok yerlerde yapılmalı idi.

Kâzım'ın tedârik edeceği Çerkesleri İstanbul'a getirmek, onları burada yatırıp kaldırmak, kendilerine silâh temin etmek zannedildiği gibi kolay değildi. Üstelik hatırı sayılır bir paraya ihtiyaç vardı. O hâlde bu para nereden bulunacak, bu masraf kimden çıkacaktı?

Hakikaten Kâzım da, Şevki de, züğürt adamlardı. Yine günlerce düşündüler. Bu gâyeye keselerini açacak zenginleri araştırdılar. Bir gün Yüzbaşı Kâzım, Lüksenburg gazinosunda her zamanki gibi, kendisini bekleyen Yüzbaşı Şevki'ye, çok mühim bir müjde getirmişti. Onun elini sıkarken:

– Müjde dostum, dedi. Pertev Tevfik Bey burada.

– Pertev Tevfik Bey mi? Ben bu ismi tanımıyorum!

– Nasıl tanımazsın yahu!. Kürt Şerif paşanın husûsî kâtibi.

– Kürt Şerif Paşa mı dedin? Bu da kim?

– Hoppala, yahu sen Şevki, sahiden dünyaya kulaklarını tıkamışsın!... Kürt Şerif Paşa, şimdi Paris'tedir. Meşrûtiyetin ilk günlerinden beri İttihâd ve Terakkîyi düşürmek için çalışmıştır. Abdülhamîd'in en sadık adamlarından Kürt Şerif Paşa, para babası be!..

– Peki bundan ne çıkacak?

– Ne mi çıkacak! Gidip Pertev Tevfik Beyi bulacağız, onunla başbaşa vereceğiz, paralar ondan, adamlar bizden, bu işi bir hale yola koyacağız.

– Sonra?

– Sonra ne olacak, Mahmut Şevket'i Harbiye Nezâreti önünde, Talât'ı Kırmızı konağın kapısında, Cemal'i Muhafızlığın merdivenlerinde kuduz köpekler gibi yerlere sereceğiz. Anlamadın mı hâlâ!

Tunus'lu Hayrettin Paşazâdeler

İstanbul muhâfızı Cemal Bey, Damat Salih Paşayı süikastin başlıca müsebbiblerinden biri sayıyordu. Fakat Paşanın Tunus'lu olması, Fransa'nın da bir nevi himayesini temin etmiş bulunması, ona karşı daha dikkatli davranmayı icab ettirmişti. Paşa, polis müdüriyetinden gönderilmiş en dirayetli bir memûrun planı ile konağından alınmış, arabasına bindirilmiş, muhafızlığa gönderilmişti. Paşaya konağında mayietinin yaptığı ikazlar fayda vermemiş, kendi kendine şöyle düşünmüştü.

– Suikast vukû bulalı 24 saat oldu. Bu müddet zarfında birçok kimseler tevkif edildi. Benden şüphe etseler, derhal beni de yakalatırlardı. Bu herhâlde bir şey sormak için olacak, yoksa Münire Sultanın kocası kolay, kolay tevkif edilemez!

Paşa belki normal düşünüyordu. Fakat İttihâdçıların gözünde ne Münire Sultan, ne de Padişah vardı. Hoş Münire Sultan, Sultan Mecid'in oğullarından Şehzade Kemallettin Efendinin kızı idi. Babası meşrûtiyetten çok evvel vefat etmişti. Sultan Reşad'ın küçüğü Vahdettin'in büyük kardeşi idi. Damat Paşanın arabası Teşvikiyeden, Harbiye yoluyla Beyoğlu istikâmetini almıştı. Memûrun da bir korkusu vardı. Paşa sefârethânelerin bulunduğu Galatasaray'dan sonraki yolda Fransız sefârethânesine girilmesini arabacısına emrederse, iş alt üstü olurdu. Nitekim, paşanın sâdık arabacısı, memûrun hatırına gelen her şeyi düşünmüştü. Paşanın bir felâkete gittiğini tahmin ediyor, onu kurtarmak için bir emr-i vâki yapmaktan başka çare kalmadığını anlıyor-

du. Nitekim Galatasaraya geldikleri zaman Tünel'e doğru arabayı sürmeye kalkınca, Salih Paşa hiddetle bağırmıştı.

– Nereye gidiyoruz oğlum?.. İstanbula dön!..

Arabacı şaşırmış kalmıştı. Paşa gerçekten ayağıyla felâkete doğru koşuyordu. O zaman ister istemez Tepebaşı istikâmetine döndü. Galata'ya geldiler, köprüyü geçtiler. Salih Paşanın solunda oturan memûr şimdi ferahlamıştı. Eminönü'ne gelince o zamana kadar büyük bir hürmet ve nezâket gösteren sivil memûr, arabacıya.

– Müdüriyete çekiniz!... emrini verdi. Paşa hayretler içinde sordu.

– Hani muhafızlığa gidiyorduk, müdüriyet nereden çıktı?..

– Sizi tevkif için ancak bu yoldan gidebilirdik paşam!..

Bu sırada araba da polis müdüriyeti kapısında durmuştu. Paşa arabadan inip, adamına bir şeyler söylemek istediği zaman da müsâade etmemişlerdi.

Böylece ayağıyla Polis Müdüriyetine kadar gelip tevkif edilen damat Paşa orta katta bir odaya sokuldu. Paşanın tevkifi derhal İstanbul Muhafızlığına bildirildi.

Paşanın tevkif edildiği günün akşamı, damadın biraderi Tahir Hayrettin Paşa çok telâşlı bir hâlde Münire Sultanın sarayına gelmiş ve biraderinin adamlarına şöyle sormuştu:

– Birader ne oldu?... Nasıl götürdüler?...

Damat Paşanın adamları vaziyeti bütün tafsilâtiyle hikâye ettiler. Bilhâssa arabacı, kendi düşünceleri ile paşanın hareketlerini hülâsa etmişti. Tahir Hayrettin Paşa fena hâlde kızmıştı.

– Fransa yeryüzünde bir devlet iken kimse bu işe cesaret edemez diye söylendi. Tahir Hayrettin Paşa, ikinci meşrûtiyetin ilânı gününden beri İttihâd ve Terakkînin hasm-ı cânı idi. Zira İttihâdçılar onun paşalık rütbesini ref'etmişler, koskoca Hayrettin Paşayı, Tahir Hayrettin Bey haline sokmuşlardı. Çünkü vaktiyle (İkdâm) gazetesinde İttihâdçılar aleyhine bir çok yazılar yazmış bir aralık (Şehrâh) adlı bir gazeteyi de bizzat çıkarmıştı. Balkan Harbinden evvel, İttihâd ve Terakkî hükûmeti tarafından Paris'e sefir tâyin edilen Hâriciye Nâzırı Rifat Paşadan inhilâl eden İstanbul mebûsluğu için yapılan intihâbâttta İttihâd ve Terakkî Fırkası namzedi olan Adliye Nâzırı Memduh Beyi mağlûb ederek Hürriyet ve İtilâf Fırkasının namzedi olarak İstanbul Mebusu seçilmişti*. İşte şimdi Tunuslu Tahir Hayrettin Paşa, polis müdüriyetinde vaziyeti anlattıktan sonra Fransız sefâretine giderek Fransanın müdâhalesini taleb edecekti. Münire Sultanın konağından bir araba ile Polis Müdüriyetine gelen Hayrettin Paşaya,

– Sizi tevkife mecbûruz demişler ve nezâret altına almışlardı. Biraz evvel üçüncü kardeşleri Mahmut Hay-

* Paşanın istikbâli burada bitmemiş bilâhane mütâreke senelerinde İstanbula gelen Hayrettin Paşaya, Damat Ferit Paşa kabinelerinde ticâret ve zirâat nezâretleri tevcîh edilmiştir (S.N. TANSU).

rettin Bey de tevkif edilmiş bulunuyordu. Böylece Polis Müdüriyeti damat Salih Paşa ile iki kardeşini, Tahir Hayrettin ve Mahmut Hayrettin beyleri nezâret altında tutuyordu. Bu hâdise İstanbulda bomba gibi patlamış, yerli ve yabancı muhitte bir sürü dedikodulara sebep olmuştu. Fransız gazetelerinin muhabirleri, verdikleri haberlerle Avrupada, Mahmut Şevket Paşanın katlinden daha mühim bir heyecan yaratmışlar ve gazeteler şu manşeti gazetelerine atmışlardı:

– Padişahın damadı, Münire Sultanın kocası Salih Paşa tevkif edildi!

Üstelik bu telgraflarda paşanın pek yakında kardeşleriyle beraber idam edileceği yazılıyor, bu meyanda Fransız tebaası olan Tunus'lu Salih Paşanın da dîvân-ı harb kararından kurtulamayacağı ilâve olunuyordu. Bütün bunlar Fransa'da akisler yapıyor, ortalığı karıştırıyordu. Bilhâssa Fransız gazetelerinden hâdiseleri takip eden Münire Sultan müthiş bir telâşa düşmüştü. Bir kaç defa annesi, kızından habersiz Sultan Reşadın sarayına giderek damadı hakkında af ve himâye talebinde bulunmuştu. Sultan Reşad, hükûmet erkânına sormadan hiç bir şey yapamazdı. Biraderinin karısına kat'î bir vaadde bulunamadı. Nihâyet Münire Sultan bizzat padişaha başvurdu, yalvardı, yakardı, Sultan Reşad:

– Merak etme kızım bir şey yapmaya çalışacağım!. diyebildi. Dedi ama, herkes de bilirdi ki, padişah çok âcizdi, o kadar âcizdi ki, hiçbir şey yapamaz, hükûmet üzerinde zerre kadar tesirli olamazdı. Bu sırada yani 8 Haziran 1329 (23 Haziran 1913) Cumartesi akşamı, İs-

tanbul Fransız maslahatgüzârı Mösyö Bop Fransız Hâriciye Nâzırı Mösyö Pişon'dan şu telgrafı aldı:

– Fransa Hükûmeti Sizi derhal Bâb-ı âlî ile temasa geçerek bir Fransız tebaası olan ve Tunusta çok Hürmetle sayılan Hayrettin Paşanın oğlu Damad Salih Paşanın tahliyesini temine memûr eder. Paşanın Memleketi olan Tunusa gideceğini Fransa Hükûmeti taahhüd eder. Bu husûsu acele olarak istihsâl ediniz!...

Mazlahatgüzâr bu telgrafı alınca tereddüd etmişti. Sadrazam Sait Halim Paşayı görmek, resmî teşebbüste bulunmak, ısrar etmek belki de mevcûd İttihâd ve Terakkî hükûmetini kızdıracaktı. Fransız kolonisi dahilinde yaptığı tetkîkte anlamıştı ki, bu suikast işinde Salih Paşanın maalesef dahli vardı. Bu yoldan gitmek beyhude idi. Acaba Fransa hükûmetinin izzet-i nefsini korumak ve husûsî teşebbüslerle paşayı kurtarmak yoluna gitse daha iyi etmez miydi? Hemen telefona sarıldı.

Fransa Hükûmetinin Müdâhalesi, Dîvân-ı Harbin Kararı

Fransız Sefâreti maslahatgüzârı Mösyö Bop, İstanbul Muhâfızı Cemal Beye telefon ederek:

– Muhterem Cemal Bey, Hâriciye Nâzırımız Pişon'dan aldığım bir telgrafı size okumak istiyorum. Bizim Nâzır Türk dostudur, buna emin olun, sizin de Fransa'nın dostu olduğunuzu pekâlâ takdir ederim. Mesele Damat Salih Paşaya aittir. Ne zaman sizi rahatsız edebilirim.

– Şimdi mümkünse zat-ı âlînizi bekliyorum!..

Mösyö Bop otomobiline atlayarak Cağaloğlundaki binada İstanbul Muhafızı Cemal Beyi makâmında ziyaret ediyor ve gelen telgrafı kendisine okutuyordu. Cemal Bey, telgrafı okuduktan sonra sözüne ciddî bir edâ vererek:

– Memleketimizde Fransız dostluğu vardır. Fakat korkarım ki bu nevi hareketlerle bunu gölgelersiniz. Maamafih hemen şunu söyleyeyim ki, bu kâbil teşebbüsleriniz asla fayda vermeyecektir. Salih paşa, kat'î deliller karşısında mahkûm olmuştur. Bu mahkûmiyet kararı da diğer suçlularla beraber zât-ı şâhânenin tasdikine şu anda arzedilmiştir. Canilerin içtimaî mevkileri ne olursa olsun, bunları çok şiddetli bir şekilde cezalandıracağız. Yapacağınız müdâhale Tunus'lu Salih Paşayı kurtaramaz. Lûtfen Hâriciye Nâzırınıza bu teşebbüsten vaz geçmeleri için hemen yazınız. Ancak o zaman isâbetli bir harekette bulunmuş olurlar. Fransız maslahatgüzarı bu sözler üzerine hayli düşünmüş hattâ içinden Cemal Beye de hak vermişti. Fransanın menfaatleri de bu tarz hareket etmekte mündemiçti. Maslahatgüzâr bunun üzerine ayrılırken Cemal Beye:

– Teşekkür ederim dostum. Şimdi Paris'e cevap vereceğim, ricam bu konuşmanın aramızda kalmasıdır. Cemal Bey, bu ziyareti müteakib derhal arabasına binerek o günlerde geç vakite kadar makâmında çalışan Talât Beyi görmek üzere Bâb-ı âlîye gelmişti. Maslahatgüzarla aralarında geçen mükâlemeyi aynen anlatmış ve şöyle ilâve etmişti:

– Talât dedi. İşi kendi zekâmla hallettim. Mösyö Bobu da Sadrazama gitmekten alıkoydum.

– Şâyân-ı takdîr Cemal, ben de zaten senden bunu ümit ederdim!.. dedi. Bu görüşmeden sonra, idâmın yapılacağı günü ve yeri konuşmak üzere ertesi günü buluşmaya karar vermişlerdi. Kabine âzaları tarafından tasdik edilen Divân-ı Harb kararı 10 Haziran Pazartesi sabahı tasdik edilmek üzere sadaretin tezkeresiyle beraber mabeyin başkâtipliğine takdim kılınmıştı. Katiller ertesi günü, yani Salı sabahı Beyazıt meydanında asılacaklardı. Sadaret tezkeresiyle idam hükmü tasdik edilmek üzere saraya gönderildiği sırada, hükmün infazı için lüzûmlu tertibât alınmıştı. Beyazıt meydanına açılan sokak başları silâhlı devriyelerle tutulacak, gece yarısından sonra hiçkimsenin buralardan geçmesine müsaade edilmeyecekti. Mahkûmlar, gün doğmadan evvel asılacaklar, güneş çıkana kadar sehpaların yanına kimse sokulamayacaktı. Hükmün ne günü infaz edileceğinin çok sıkı bir tarzda gizli tutulmasına itina edilmişti. İttihâd ve Terakkî hükûmetinin ileri gelen üç mühim adamı, Prens Sait Halim Paşa, Talât ve Cemal Beyler, Damat Salih Paşanın idâm hükmünü Padişahın tasdik etmemesi halinde, zatı şahane üzerinde baskı yapmaya da karar vermişlerdi. Fakat Sultan Reşat, beklenilen mukâvemeti gösterememiş, bazı âyetler okuyarak ve bilhassa imza ederken,

– (El-cezâü min cinsi-l amel) (ceza, suçun işlendiği cinstendir!) sözünü tekrarlamıştı, Mazbataların tasdiki biter bitmez, öğleden sonra mabeyin başkâtibi Ali Fuat

Bey sadrazam ve Dahiliye Nâzırına telefon ederek idam hükümlerinin iradeye iktirân ettiğini bildirmişti.

Pazartesi akşamı ve Salıya çıkan gece gerek İstanbul Muhafızlığı ve gerek Polis Müdüriyeti kesîf bir faaliyete sahne olmuştu. Divân-ı harbin kararı ise şu şekilde tezâhür etmişti:

"Hükûmeti devirmek üzere yapılacak ihtilâl ve suikast teşkîlâtını kurdukları ve idâre ettikleri iddiâsıyla muharrik ve müşevvik olarak görülen Prens Sabahaddin, sâbık Dahiliye Nâzırı Reşit, Gümülcüne'li İsmail Hakkı, Kemal Mithat, Pertev Tevfik, kaymakam Zeki Beylerle Kürt Şerif paşayı gıyâben, Miralay Fuat, yüzbaşı Çerkes Kâzım, Muhîb Beylerle Damad Salih Paşayı vicâhen idâma mahkûm ediyordu. Mahmut Şevket Paşayı öldürenlerden Topal Tevfik, Çerkes Ziya, Bahriyeli Şevki, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Cevat vicâhen ve hâl-i firârda bulunan Nazmi ile Paşazâde Abdurrahman gıyâben ve Talât Beyi öldürmeyi tasmim eden Kemal ile Karasu Efendinin katlini üzerine alan Hakkıyı da vicahen Cemal Beye suikasdi kabul eden; jandarma kumandanı Mehmet Ali ile Nesim Rosu Efendinin katlini deruhde eden Kavaklı Mustafa'yı da gıyâben ayrıca ölüm cezasına mahkûm etmiş oluyordu.

Kavaklı Mustafa ile Hakkı'nın maiyetinde çalışacak olan, Kara Ahmet, Çerkes Ragıp ve firârî Râif'i on beşer sene küreğe, hâlen mevkûf bulunan maznunlardan gözlüklü Emin, hâdiseden sonra ortadan kaybolan Süleyman Paşazâde Adil Beyleri müebbed kal'abentlik cezasına uğratıyordu.

Dîvân-ı Harb bu kararlardan başka Erkân-ı harb miralayı Ali Kemal Beyle (Paşa) mekteb-i hukûk talebisinden İzzettin Efendi, yüzbaşı Adil, Şoför İsmail, Şoför Mehmet, jandarma eri Sadık, kasabın Fehmi Beylerle Şehlili Mustafa hakkında beraat kararı vermişti.

Dîvân-ı Harbin bu kararından başka suikasdden evvel mahkemeleri yapılan ve neticede bir hükûmet darbesiyle alâkalı sayılan Prens Sabahaddin Beyin husûsî katibi Satvet Lütfi, ihtilâl beyânnâmelerini hazırlayan Serdar zâde Sıtkı, Hasan Vasfi, Muş'lu Sait, Haliç şirketi müfettişi Sıtkı, Mülâzım Lütfi Beyleri müebbed kal'ebentliğe, Tevfik ve Mahmut Salih efendileri onar sene hapse mahkûm etmişti. Rahmi, Fethi, Mustafa Vasfi efendilerden mürekkeb dört kişilik bir gizli cemiyet bu suikast teşebbüsüne girmiş, fakat sonradan ihtilâl hazırlıklarının safhalarını muhafızlığa, Paşanın katlinden biraz evvel bildirmişti. Yalnız onlar Mahmut Şevket Paşa suikasdinin gününü ve nerede yapılacağını öğrenememişlerdi. Dîvân-ı harp bu muhbirleri de beraat ettirmemiş, ancak son dakikada haber vermelerini itimâda şâyân görmemiş ve zâbıtanın nezâreti altında muayyen bir yerde oturmaya mahkûm etmişti. Suikasdden evvel bir şüphe üzerine tevkif edilen Hüseyin Avni Bey isminde bir zat da beraat etmiş, Serdar zâde Sıtkı Efendinin beyânnâmelerini basan matbaacı Leonit Efendidine 15 altın lira para cezası alınmakla iktifâ olunmuştu. Bahr-i Cedid vapuruyla Sinop'a gönderilen muhâlifler, Anadolunun muhtelif kasabalarına sürülmüşler ve bu vapurda bulunan meşîhat evrak müdürü Cevdet Molla Beyle müebbed kal'abentliğe mahkûm

edilen Adil Beyin babası Süleyman Paşa, sâbık polis taharrî memûru Seyfettin Efendi, hâdisede bilâhare hiç alâkaları görülmediğinden aynı vapurla tekrar İstanbul'a iâde edilmişlerdi.

Damat Salih Paşanın biraderleri Tahir Hayrettin ve Mahmut Hayrettin Beyler, paşanın idâmına son derece sinirlenen Fransız Hariciye Nezâretinin şiddetli müdâhalesi üzerine Türkiyeyi terk etmeleri şartıyla serbest bırakılmışlardı. Bunların hakikaten suikastten haberleri yoktu. Fakat kardeşleri damat Salih Paşa tertibten haberdardı. Bu sûretle Tunus'da yerleşen Hayrettin Paşanın oğullarından damat Salih Paşa idâm edilmiş, diğer iki kardeşi İstanbul'dan uzaklaştırılmış oluyordu. Bütün bu isimlere müteallik dîvân-ı harbi örfînin günlerce devam etmiş muhâkemelerinin neticesi, işbu kararla hülâsa edilmiş ve Mahmut Şevket Paşa katillerinin insanı düşündüren ve büyük bir ders-i ibret teşkîl eden idâm hükümleri de şu sûretle Beyazıt meydanında icra edilmişti.

Galavani Sokağı

Kürt Şerif Paşanın husûsî kâtibi Tevfik Pertev Bey, İstanbula Mahmut Şevket Paşa suikastini idâre etmek, icabeden masrafları yapmak için gelmiş ve Beyoğlundaki Galavani sokağındaki evine kapanmış bulunuyordu.

Yüzbaşı Kâzım'ı ve Bahriyeden müstafî Yüzbaşı Şevki'yi bu haber son derece sevindirmişti. Hoş Çerkes Kãzım Efendi, her türlü ihtimali düşünmüş ve daha ön-

ceden temasa geçmiş bir kimse idi. Şayet hükûmeti devirmek kabul olursa, iş başına geçecekleri bile tasarlamıştı. Bunların başında İttihatçılara düşmünlığı ile maruf Prens Sabahaddin Bey vardı. İşte Yüzbaşı Kâzım, bir ara masrafın Prensten çıkması lâzım geldiğine karar vermiş ve prensin adamlarından Kemal Mithat Beyle görüşmüş ve onunla her noktada mutabık kalmıştı. Kemal Mithat Bey şartlarının başında:

– Sadâreta demişti, behemehal Kâmil Paşa getirilmelidir. O, tecrübeli, hamiyetli bir devlet adamıdır. Fakat yüzbaşı Kâzım, böyle bir ihtilâl hareketinin tek koldan yürümesine imkân görmüyor, onu iki taraflı idâre etmek sevdasına düşmüş bulunuyordu. Muhâlefette bulanan bütün şahısları ve zümreleri birleştirmek ve hakikatte bir güçbirliği meydana getirmek istiyordu. İşte Galavani sokağında, Pertev Tevfik Beyin evinde yapılan müteaddid toplantıların gayesi bu olmuş ve şu mühim zevat burada birleşmişlerdi. Ev sahibi Pertev Tevfik Bey, prens Sabahaddin'in mutemed adamı Kemal Mithat Bey, Polis Müdüriyeti eski kısm-ı siyâsî âmiri Muhib Bey, Rıza Paşazâde Mehmet Ali ve Gümülcineli İsmail Hakkı beyler, Gözlüklü Emin, Yüzbaşı Kâzım, Bahriyeli Şevki Beyler, bu toplantının beli başlı simaları idi. Bu zevat tam bir hafta, her gün bu sokakta Pertev Tevfik Beyin evinde toplanarak, suikastin bütün esaslarını tesbit etmişler, teferrüatına kadar yapılacak işleri gözden geçirmişlerdi. Pertev Tevfik Bey, Şerif paşa namına yedi yüz küsur lirayı ortaya koyarak hemen işe başlanmasını lüzumlu görmüştü. Bu para ile silâh, cephane ve adam tedarik edilecek, Yüzbaşı Kâzım

Efendi, İzmit'ten Çerkes'ler temin ederek bunların İstanbul'da iaşesi ve ibatesi kabil olacaktı. Bundan başka bu evde verilen kararların en mühimlerinden biri de gözlüklü Emin ve Muhib Beyler, damad Salih Paşa ile temasa geçerek, Paşanın teşkîlâta iştirâkini temin edeceklerdi.

Yine heyetin kararları meyanında Avrupadaki İttihatçı düşmanları olan mühim zevat ile istişare etmek üzere Muhib Beyle Yüzbaşı Kâzım, yurt dışına çıkıp tekrar döneceklerdi. Her iki arkadaş evvelâ Bükreş'e gitmişlerdi. Orada sâbık Dahiliye Nâzırı Reşit Beyi bulacaklarını, ondan para temin edeceklerini ümit ediyorlardı. Fakat Bükreş'e gelince, Reşit Beyin Paris'de olduğunu öğrenmişler, işlerin daha fazla gecikmemesi için Muhib Bey, daha sonra Romanya'dan gelen bir yabancı turist kıyafetiyle Kâzım Efendi, karaya çıkmışlardı. Bunlar İstanbul'a gelince şunu öğrenmişlerdi. Hükûmet muhtemel bazı ayaklanmalardan şüphe ettiği için bazı zevatı göz hapsine almış bulunuyordu. Neticenin aleyhlerine inkişaf edeceğini tahmin eden ve daha doğrusu mesuliyetten korkan, Prens Sabahaddin, adamı Kemal Mithat, Gümülcineli İsmail Hakkı ve Paşanın sadık bendesi Pertev Tevfik beyler, İstanbuldan uzaklaşmışlardı. Bir zamanlar hararetli müzakerelere sahne olan Galavani sokağındaki evin yerine şimdi Beyoğlunda Pire Mehmet sokağındaki 1 numaralı ev, bu toplantılara tahsis edilmişti. Bu yeni evin simaları bambaşka kimselerdi. Buradaki içtimalara hakikî ihtilâlciler, gözlerini budaktan sakınmayan, tabanca sesine alışmış, adam vurmayı alelâde nişan almak sayan bir takım ce-

sur gençler katılmıştı. Bunların hemen hepsini Yüzbaşı Kâzım Bey bulmuş, seçmiş, getirmişti. Bunlar şu zevattan mürekkebti. Topal Tevfik, Çerkes Ziya, Nazmi, Hakkı, Ragıp Kemal ve Paşazâde Abdurrahman idi. Bunlar fiilen suikaste iştirâk edecek ve emir verildiği zaman silâh kullanacaklardı. Teşkîlâta girerken kanlarının son damlasına kadar döğüşeceklerine yemin etmişlerdi. Yüzbaşı Şevki, bilfiil suikaste iştirâk etmekle beraber, silâh ve cephane taşımayı ve bunları tedarik etmeyi de üzerine almış bulunuyordu. Bu toplantılar devam ederken Damat Salih Paşanın, eski rüsumat memûrlarından Beyoğlunun meşhûr siması gözlüklü Emin, Süleyman Paşazâde, Adil beylerin ve bunların delâletiyle de Erkân-ı Harbiye Dâiresi Şube Müdürü muâvinlerinden Miralay Fuat Beyin teşkîlâta katıldığı haberi gelmişti. Miralay Fuat Bey, ihtilâl muvaffak olur da yerler taayyün ederse İstanbul muhafızı Cemal Beyin yerini derhal alacaktı. Kendisi samimî arkadaşı Miralay Ali Kemal Beye de bu fikri gizlice açmıştı. Mütareke senelerinin umum jandarma kumandanı olan Miralay Sarı Kemal Bey (Paşa) bu teklifi reddetmiş ve bu ihtilâlcilerin arasına katılmamıştı. Biraz sonra Miralay Ali Kemal Beyin kabul etmediği merkezî kumandanlığına Kaymakam Zeki Bey* talib olmuş, o da bu ihtilâlcilere katılmıştı. Pire Mehmet sokağının 1 numaralı evinin bu yeni sâkinleri gayet realist, son derece pratik kimselerdi. İhtilâlin günü, saati ve yeri tespit edilmişti.

* Kaymakam Zeki Bey, Sultan Vahidettinin kayınbiraderi ve Serasker Rıza Paşanın yâveridir.

Suikast, Mayısın 29 uncu Çarşamba günü saat 11:[40] da başlayacak ve bu sıralarda Harbiye Nezâretinden otomoboli ile çıkarak Bâb-ı âlîye gidecek Sadrazam, Beyazıt Meydanından Divanyoluna dönerken vurulacaktı. Bu mühim köşede uydurma bir otomobil tâmiri ile meşgul olacak ve sağdan soldan tabancaları ile ateşe iştirâk edecek kimseler şunlardı. Çerkes Ziya, Topal Tevfik, Bahriyeli Şevki, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Nazmi, Paşazâde Abdurrahman, Cevat, bunlar, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesini üzerlerine almışlardı. Kavaklı Mustafa'nın idâresinde Kara Ahmet ve Raif Maliye Nezâreti sabık kalem-i mahsûs Müdürü Nesim Roso Efendiyi, tek başına Hakkı, sabit Selânik meb'ûsu Emanoel Karasu Efendiyi, Jandarma Kemal, Kâzım'ın kardeşi Hikmet ile İzmit'den gelen fedâî Çerkesler Talât Beyi, Jandarma Kumandanlığından Mütekâit Mehmet Ali bey ile İzmit'den Çerkeslerden bir kısmı, İstanbul muhafızı Cemal Beyi vurup öldüreceklerdi. Bu grupların hepsi birbirinden habersiz verilen yer ve yollarda hazırlanmışlardı. Mahmut Şevket Paşayı vuracak grup ilk önce işe başlayacak, bu suikast muvaffak olunca diğer gruplar harekete geçecekti. Yüzbaşı Kâzım ve arkadaşları bu plânın tahakkukuna o kadar inanmışlardı ki, Mahmut Şevket Paşanın katlinden bir saat evvel İstanbul'daki sefirlerin en kıdemlisi bulunan Avusturya sefirine bir takrir vererek İttihâd ve Terakkî aleyhindeki ihtilâlin başladığını, tebaalarının Boğazdaki yabancı harp gemilerinden çıkarılacak askerle himayesini istemişler, mesuliyet kabul edemeyeceklerini bildirmişlerdi.

Pire Mehmet Sokağındaki Müsâdeme

Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden birkaç saat sonra İstanbul Muhafızı Cemal Bey ve polis Müdürü Azmi beyler aldıkları tertibat sayesinde polis müdürlüğü sabık kısm-ı siyâsî müdürü Muhib, Gelenbevî Sultanisi mubassırlarından Abdullah Safa, Miralay Fuat beyleri tevkif ettirdiği gibi, ayak takımından yüzlerce kimseyi de polis müdürlüğü tevkifhanesine tıktırmıştı. Diğer taraftan suikastin mürettiblerinden yüksek tabakadan Damat Salih Paşa'yı da konağından alarak muhafızlığa getirtmiş ve onu da nezâret altına almıştı. Fakat iş bunlarla bitmiyordu. Bu işin bizzat failleri henüz yakayı ele vermemişlerdi. Her tarafa haberler gönderilmiş, çok sıkı tedbirler alınmıştı. Polis, yüzbaşı Kâzım, Çerkes Ziya, Bahriyeli Şevki, Mehmet Ali ve Paşazâde Abdurrahman ile Topal Tevfik'in Türkiye dışına kaçacaklarını hesaplayarak yıldırım sür'atiyle bunların izine düşmüştü. Halbuki Paşazâde Abdurrahman, Topal Tevfik'ten maâda otomobiline doldurduğu arkadaşlarını Topkapı ve Kâğıthane yoluyla Şişli ve Beyoğlu'nun muhtelif yerlerine bırakmış, arabasını Osmanbey'deki garaja teslim ederek ortadan sır olmuştu. Bir çoğu Beyloğlu'nda Pire Mehmet sokağındaki 1 numaralı eve sığınmışlardı. Bunların yakalanmasına ve evin zâbıta kuvvetleri tarafından sarılmasına suikastçilerden Hakkı sebep olmuştu. Hakkı'ya düşen vazife sâbık Selânik mebusu Emanoel Karasu efendiyi öldürmekti. Hakkı da sefahat hayatına atılmış, kumara düşkünlüğü ile tanınmış bir kimse idi. Hakkı, kimsenin kendisini tanıyacağına şüphe beslemiyordu. Bu sebeple pervâsız ortada dolaşıyor

ve gizlice arkadaşlarının saklandığı eve yiyecek, içecek taşıyordu. Paşa'nın katlinden tam 24 saat sonra Hakkı, Galatadan geçerken polis tarafından yakalanmıştı. Hakkı o zaman tehlikeyi görmüş, işi arkadaşlarına haber vermeyi düşünmüştü. Memûra,

– Beyoğlun'da bir yerde yeni ayakkabılarım var. Böyle yırtık ayakkabı ile dolaşamam doğru değil, beraber gidelim ayakkabılarımı alayım! demişti. Memûr da açıkgözün biri di. Bu fırsattan istifâde ederek yeni bir iz bulacağına kâni idi.

– Peki demişti, gidelim ayakkabılarını çabuk alırsın, fazla gecikmeye gelmez, merkezden bizi bekliyorlar! Hakkı ile sivil memûr beraberce Beyoğlu'na çıkmışlar. Pire Mehmet sokağında 1 numaralı eve gelmişler. Hakkı kapıyı çalmış, içeri dalmış, arkadaşlarına tehlikeyi anlatmış, ayakkabılarını değiştirerek evden çıkmıştı. Fakat merkeze gittikleri zaman 48 saatten beri zâbıtanın bulamadığı katillerin bu evde saklanmış olmaları ihtimali üzerinde durulmuş ve Cuma günü öğle vakti - Pire Mehmet sokağına- açılan bütün yolların köşeleri tutulmuş, ev zâbıta kuvvetleri tarafından kuşatılmıştı. Bütün bu kuvvetlere Muhafızlık Yaveri Hilmi, Bâb-ı âlî Jandarma Muhafız zâbitlerinden Resne'li Mehmet Ali beylerle, polis müdüriyeti merkez memûrlarından Komiser Samoel efendi kumanda ediyordu. Pire Mehmet sokağının bu 1 numaralı evi hakikatte İngiliz tebaasından bir kadının işlettiği kumarhane idi. Evi muhasara edenler kapıyı kırmak eve girmek istemişler fakat şiddetli bir kurşun yağmuru ile mukabele görmüşlerdi. İlk kurşunları Yaver Hilmi Bey yemiş, kanlar içinde cansız

yere serilmişti. Bu sırada merkez memûru Samoel efendi de ağır surette bacağından yaralanmıştı. Bunun üzerine jandarma yüzbaşısı Resne'li Mehmet Ali bey, jandarmalara evin pencerelerine ateş etmelerini emretmişti. Karşılıklı müsâdeme tam bir saat sürmüş, Pire Mehmet sokağı harp meydanına dönmüştü. Katiller hâlâ teslim olmuyorlardı. Bu sırada Beyoğlu'nda dükkânlar kapanıyor, halk sokakları dolduruyor, her kafadan bir ses çıkıyor, ortalık bir mahşer manzarası almış bulnuyordu. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bir taraftan devletin otoritesini sarsan bu mukâvemetin sürüp gitmesine, diğer taraftan katillerin bir türlü teslim olmamalarına bakarak bunları hile ile elde etmeye karar vermiş ve kendilerini müdafaa edenlerin içinde elebaşı olarak bulunması muhtemel yüzbaşı Kâzım'ın ele geçmesi için arkadaşlarından İzmit'li Mümtaz (bilâhara Enver Paşanın yaveri olmuştur) Çerkes Kuşçubaşızade Eşref ve kardeşi Sâmi Beylere müracaat edilmesini tensîb etmişti. Diğer taraftan meşhûr İttihâdcılardan Topçu İhsan (Esbak Bahriye Vekili) ve Yakup Cemil Beylerin de bu işe karışmasını muvâfık görmüştü. Bunları hemen muhafızlığa çağırtmış ve kendilerinden tavassutlarını rica etmişti. Kuşçubaşı Eşref bey Cemal Beye,

– Bu söylediklerinizi yapalım, yalnız adamlarınızda bizim işimize karışmamalı, demişti. Cemal Bey:

– Canım herifleri yakalayalım da ötesini sonra düşünürüz!..

Cemal Beyle Kuşçubaşı Eşref Bey görüşürken kapının önünde kardeşi Sâmi, Topçu İhsan ve Yakup Cemil

Beyler beklemekte idi. Nihayet bir otomobille bu cesur İttihâdcılar Pire Mehmet sokağına gelmişler, evin damına çıkmışlar, jandarmalara kazma ile evin damını birkaç yerinden deldirtmişlerdi. Bu sırada kurşunlar içerden tavanlara sıkılıyordu. Nihayet damdan açılan bir oyuktan ilk atlayan Kuşçubaşı Eşref arkasından da İzmitli Mümtaz beyler olmuştu. İşin endişe edilecek noktası bu eve sığınanlar içinden Çerkes Yüzbaşı Kâzım yoksa, vaziyet, içeri girenler için son derece tehlikeli olabilirdi. Maamafih ayak seslerinden ve asabî yürüyüşlerinden arkadaşı Kâzım'ı tanıyan Mümtaz bey hemen seslenmişti:

– Kâzım biz geldik ben Mümtaz'ım, yanımda Eşref'le Sâmi ve Topçu İhsan var. Gelin bize teslim olun, nasıl olsa bu mukadder!... Bu sese cevap geldi. Hem de Kâzım konuşuyordu.

– Eğer Siz iseniz, size teslim olurum!... Biraz sonra Kâzım, Bahriyeli Şevki ile Mehmet Ali mutavassıtların huzuruna çıkmış ve böylece teslim olmuşlardı. Fakat saatlerce müsâdemeye iştirâk etmiş olan polis âmirleri, Hilmi beyin katline, komiser Samoel efendinin yaralanmasına çok kızdıkları için yüzbaşı Kâzım ile arkadaşlarına hakaret etmekten kendilerini alamamışlardı. Mümtaz bey bu hale çok sinirlenmiş Polis Müdürü Azmi beye,

– Bu adamlar bize teslim oldular. Onlara kim tecavüz ederse ve hakarete kalkarsa silâhlarımızı tereddütsüz onlara çevririz!... demişti.

Bu tehdit ve ikaz karşısında polis müdürü Azmi Bey susmaya ve o yolda maiyetine emir vermeye mec-

bûr kalmış, katiller bir otomobile doldurularak doğruca muhâfızlığa götürülmüştü. Polis Müdürü Azmi Bey muhafızlığa gelince derhal Cemal Beyin yanına girmiş ve söylenenleri nakletmişti. Katillerin elleri kelepçeli değildi. Burada üstleri başları arandı. Yüzbaşı Kâzım'da bir golt tabancası çıktı. Cemal Bey, huzuruna çıkarılan katillerden yüzbaşı Kâzım'a bağırdı:

– Nasıl, hoşuna gitti mi?... Yaptıklarından utanmıyor musun? Şimdi cezanın ne olacağını göreceksin!... Katiller huzurdan çıkarıldıktan sonra Mümtaz beyi yanına çağırarak:

– Hissiyatına hakim ol! Kâzım'ı, bu mel'unu himaye etmişsin, bunu senden beklemezdim!..

– Benim iradem kuvvetlidir. Fakat teslim olduktan sonra da bir adama hakaret edilmez zannederim, Cemal Bey, Mümtaz beyi kırmak istemedi. Elini sıkarak ayrıldı. Fakat Pire Mehmet sokağı muvaffakıyeti onun gururunu okşamış ve kendisini Dahiliye Nâzırlığına namzed görmeye heveslendirmişti.

Mahmut Şevket Paşanın Katilleri Nasıl Asıldılar?

Haziran sıcaklarının boğucu, durgun ve sessiz gecelerinden biri, gökte sadece yıldızlar parlıyor, mehtâb yok, akşamdan beri işitilen çekiç darbeleri, testere sesleri de şimdi kesilmiş, sehpalar, bayram gecelerinde kurulan salıncaklar gibi, sabahı bekliyor. Fakat bunlarda neşeli ve saf yüzleri, parlayan temiz gözleriyle koşuşan çocuklar değil, yüzleri sapsarı, gözleri yuvalarına gömül-

müş, çehrelerinden ölümün büyük korkusu görülen yaşlı insanlar sallanacak, küçükler gibi havalara kolan vurmayacak, bir sandalyanın üzerinden, kırk, ellisantimlik bir irtifadan kendilerini boşluğa bırakacaklar, yüzlerine birdenbire kan hücum edecek, hepsinin gözleri yuvalarından fırlayacak gibi olacak, boyunlarından sarkıtılan bu insanlar ebedî bir âlemin yolunu tutacaklar; arkalarında her şeyi, insan denilen mahlûku bütün bir ömür koşturan, çırpındıran, serveti, şöhreti, şehveti, sonsuz hırsları, tatmin edilmeyen arzuları ile bırakarak bu sonu gelmez, ötesi anlatılmaz diyarın yolculuğuna kendilerini koyverecekler; mevcudiyetlerini, şahsiyetlerini gelip geçenler, göğüslerindeki yaftadan, orada yazılı bir kaç satırdan öğrenecekler, nitekim bunların da göğsünde şu satırlar okunmuştu:

– Bir hükûmet darbesine fiilen iştirâklerinden ve sadrazam Mahmut Şevket Paşayı katletmekten dolayı dîvân-ı harb-i örfî kararıyla ve zât-ı şâhânenin iradesiyle idam edilmişlerdir.

Üstünde kim olduğunu gösteren kelimeler filân oğlu, şu doğumlu falan!...

Mahmut Şevket Paşanın ele geçen katilleri ve bu suikastin mürettibleri 8 Haziranı 9 Hazirana bağlayan Salı gecesi polis müdüriyetindeki yataklarından kaldırıldıkları zaman ve taharri dairesinin alt katına indirildikleri zaman hiçbiri hatırına idam edileceğini getirmemişti. Bir polis memûru yüksek sesle:

– Sizlere bazı şeyler soracaklar, dîvân-ı harpten istiyorlar; demişti, demişti de hepsi de hemen inanmış-

lardı. Avluda üç otomobil bekliyordu. Birinci otomobile yüzbaşı Kâzım, bahriyeli Şevki, Abdullah Safa, sabık polis birinci şube müdürü Muhib efendiler; ikinciye, topal Tevfik, Çerkes Ziya, Kemal Hakkı, Mehmet Ali; üçüncü otomobile de Damat Salih Paşa ile Miralay Çerkes Fuat Bey bindirilmişti. Mahkûmlar otomobile binerken ellerine kelepçe vurulmuştu. Bu feci âkıbetin ilk işareti sayılmalı idi.

Otomobiller Mercan kapısından Harbiye Nezâretine dahil olmuş ve merkez kumandanlığının önüne gelmişti. Kelepçeler burada çözüldü. Dîvân-ı harp reîsi Miralay Remzi (sonra Paşa) Müddeî-i umûmî Bedri, Merkez kumandanı Rafet, polis müdürü Azmi Beyler, burada ayakta mahkûmları bekliyorlardı. İstanbul Muhafızı kaymakam Cemal Bey bitişik odada oturmayı tercih etmişti. Mahkhumlar getirildikten sonra dîvân-ı harp reîsi Remzi Bey, elindeki fermânı müddeî-i umûmî Bedri Beye vermişti. Fermân mahkûmiyet mazbatasının hülâsa edilmiş şekli idi. Bedri Bey, idâm kararını okuduktan sonra mahkûmlara sormuştu:

– Bir vasiyetiniz varsa söyleyin veya yazınız!..

Damat Salih Paşa elini cebine soktu ve bir takım kâğıt çıkardı. Odadaki masanın üstüne fırlatıp attı. Bu paşanın evvelce yazdığı vasiyetnamesi idi.

Yüzbaşı Kâzım, Çerkes Ziya, topal Tevfik susmuşlardı. Bir tek kelime söylemediler. Diğerleri mübhem ve boğuk seslerle bir şeyler mırıldandılar. Anlaşılamadı. Yalnız, soğukkanlı ve cesur hareket eden Miralay Fuat Bey eline verilen bir kurşun kalemle bir kâğıt üzerine

birkaç satır karalayabildi. Mahkûmlardan yalnız Erkân-ı harp miralayı Fuat Beyin üstünde resmî üniforma vardı. İ'lâm okunduktan sonra Merkez Kumandanının emriyle bir subay, Fuat Beyin omuzundaki apoletleri ve göğsündeki düğmeleri sökmek için elini uzatmıştı. Fuat Bey, asabî ve boğuk bir sesle bağırdı:

– Dur!... Subay elini indirdi ve hayretle miralayın yüzüne baktı. Fuat Bey heyecanlı bir sesle ilâve etti:

– Ben bu üniformanın şerefini unuttum. Bir komitacı gibi mâceralara atıldım. Şimdi benim akıbetimi görün de ibret alın!. Fuat Bey mahkeme heyetinin huzurunda bile ihtilâl heyetine dahil olduğunu ilân ediyordu. Herkes derin bir teessür içinde düşündü. Subay tekrar yaklaştı. Apoletlerini söktü. Ve düğmeleri usûl-i veçhile kopardı. Hademeler, mahkûmlara beyaz gömlekleri geçirdiler. Herkesin göğsüne yaftaları kancalı iğnelerle tutturulmuştu. Dinî merasim başladı. İmam efendi mahkûmları birer, birer tövbe ve istiğfara davet etti. Fakat imam efendi, işi uzun tutmuş, mahkûmlara uzun dualar okutmuştu. Müddeî-i umûmî Bedri Bey fena hâlde sinirlenmişti. Hiddetle seslendi:

– İmam efendi, artık yeter, sabah oluyor, sonra geç kalacağız!...

Biraz sonra mahkûmlar odadan çıkarıldılar. Salih Paşa ile Abdullah Safa ve Mehmet Ali sürüklenir gibi merdivenlerden indiler. Hepsinin ayakları tutmuyor, vücutlarını kaldıramıyorlardı. İçlerinde en metini yüzbaşı Kâzım ve topal Tevfik idi. Birinci sehpanın altına Kâzım'ı getirdiler ve sordular,

– Bir şey diyeceğin var mı?. Yüzbaşı Kâzım, ağıza alınmayacak küfürler savurdu. İttihâd ve Terakkîye onun erkânına saydı, sövdü. Fakat cellât elini çabuk tutmuş yağlı ipi onun boynuna geçirmişti. Ayağının altındaki sandalya çekildi. Biraz çırpındı. Sonra herşey bitti.

Topal Tevfik boynuna ip geçirilirken çingeneye söylendi:

– Ulan çingene, acele et işini çabuk bitir, canımı acıtma! Cehennemdeki babana selâm götüreyim mi? O da havada gitti geldi, ne de olsa en cesurları o idi. Diğerleri sapsarı idiler. En son asılan miralay Fuat Bey ile damat Salih Paşa idi. Miralay Fuat Beye sözü olup olmadığı sorulunca,

– Ben evvelce söyledim, daha benden ne istiyorsunuz? diye hiddetle bağırmıştı. Damat Salih Paşa ağzını açmış bir şeyler söylemek istemiş fakat muvaffak olamamıştı. Belki de dili tutulmuştu. İp boynuna geçtiği zaman çoktan ölmüştü.

12 mahkûmun idamı bir saat kadar sürmüştü. Güneş doğmaya başlamış. Beyazıt meydanı ve bu meydana bakan çınarları yaldızlamıştı. 12 darağacı, üç ayağı ve ortalarında sallanan adamları ile hazin bir tablo teşkîl ediyordu. Bu insanlar, günlerce, haftalarca bir hükûmeti devirmek için başbaşa vermişler, konuşmuşlar, müzakere münaşaka etmişler, sonunda icraata geçmişler, yarı yarıya da muvaffak olmuşlar, fakat sonra şansları dönmüş, herşey altüst olmuş, zamanında hareket etmesini bilen hükûmet, bunları birer birer yakalamıştı.

Haklarındaki hükmü, günlerce süren bir mahkeme, uzun uzun tetkîkten sonra vermiş, neticede onları darağacına kadar göndermişti. Devlet kapısında ölçüsüz hareketlerin sonu denildiği gibi (ya devlet başa, ya kuzgun leşe) tâbirine yer verdirecek kadar heyecanlı ve korkunçtu. Bir ihtilâl hareketi, şayet muvaffak olursa, alkışlanıyor, tertîb edenlerin heykelleri dikiliyor, yahut onları ölüme sevkediyor, kimisi asılıyor, bazıları da kurşuna diziliyordu. Hiç bir şeyi önceden kestirmek, yüzde yüz neticelerini istihsal etmek kabil olmuyordu. Hayat herşeyden evvel tam bir şans, heyecanlı bir kumardan başka bir şey değildi.

Mahmut Şevket Paşa'sız Hükûmet

Mahmut Şevket Paşa hâdisesinin ertesi günü, paşanın tabutu arkasından Hürriyet-i Ebediye tepesine doğru yürüyen İttihâd ve Terakkî rüesası, derin derin düşünüyor, kafalarında mevcut vaziyete bir şekil vermeye çalışıyorlardı. Birbirlerine sokulmuş, hafif hafif konuşan bu mühim simalar, belli ki, fazla endişeli idiler. Bilhassa bir gün evvel umûmî merkez toplantısında Talât Beyin söylediği sözler tefsire tâbi tutulmuştu. Talât Bey o gün:

– Paşayı kim vurdu?.. Bu yalnız sadrazama müteveccih bir hareket olamaz!.. Bu bir hükûmet darbesidir!.. demişti. Hâdiselerin sür'atli seyri, suikasde dahil olan kimselerin ehemmiyeti, çokluğu, çeşitli kademelere mensûb kimselerden olması da dikkatle düşünelecek meselelerdendi. Hâdiseyi takip eden günün gazeteleri,

Mahmut Şevket Paşaya yapılan suikasdin tafsilâtını verirken padişah, Sultan Beşinci Mehmet Reşad'ın bir iradesini de ilân etmişlerdi:

– "Keyfiyet-i şehâdet arz-ı atabe-i ulyâ kılındığı zaman nezd-i şâhanede fevkalhad mûcib-i teessür olmuş, sadaret kaymakamlığının Hâriciye Nâzırı Sait Halim Paşaya tevcihi ferman buyurulmuştur" deniliyordu. Hâdise günü Talât Bey, merkezi umûmîde arkadaşlarını teskin ettikten sonra mabeyin başkâtibi Ali Fuat Beye telefon etmiş, sadaret kaymakamlığına Hâriciye Nâzırının tâyini lüzumunu bildirmişti. Hadd-i zatında itiraz ve münakaşa kabiliyetinden mahrum olan Sultan Reşad da, derhal bir hatt-ı hümâyun kaleme aldırarak Bâb-ı âlîye göndermişti. O zamanlar gazeteler, Sait Halim Paşaya hitap eden bu hatt-ı hümâyûnu şöylece neşretmişlerdi:

– Vezîr-i maâl-i simîrim Mehmet Sait Paşa,

Sadrazam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşanın bu kere vukû-i şehâdeti nezdimizde teessür ve teessüfü mûcib olmuş ve sadâret kaymakamlığı rütbe-i sâmiye-i vezâretle uhdenize tevcîh kılınmış olduğundan vükelâ-yi hazıramız ile bilittifâk umûr ve mesâlih-i devletin hüsn-i tedbir ve temşiyetine sarf-ı mezid ve itina olunması haslet ve hamiyetinizden muntazırdır. Cenâ-bı hak tevfikât-ı samedaniyesine mazhar buyursun âmin. 6 Recep 1331-29 Mayıs 1329-11 Haziran 1913". Bununla beraber Harbiye Nezâreti vekâletini de Bahriye Nâzırı Çüruksulu Mahmut Paşa deruhde ediyordu. Hâdisenin ertesi Perşembe günü, cenaze henüz defne-

dilmeden Mahmut Şevket Paşanın yerine yeni bir sadrazam tâyin etmek merhuma karşı bir hürmetsizlik addedilmişti. Onun için, Hürriyet-i Ebediye tepesinde yapılan cenaze merasiminden dönenler, Bâb-ı âlîye gelmişler, yeni sadrazamın sadaret alayında bulunmuşlar, sadaret fermanını dinlemişlerdi. Bu ikinci hatt-ı hümâyun, şöyle idi:

– Vezîr-i maâl-i simîrim Mehmet Sait Paşa,

Mesned-i sadaret bir kere asâleten uhde-i rü'yetinize tefviz kılınmış ve meşîhat-i islâmiyede dahi Mehmet Esat Efendi ibkâ edilmiş olmasıyla hey'et-i vükelânın bitteşkîl tasdikimize arzını irade ederim, nuhbe-i âmalimiz, vatan ve milletimizin saadet ve selâmetinden ibaret olduğundan rabbimiz taâlâ ve tekaddes hazretleri bu maksadı temin edecek hidemâta camlemizi muvaffak buyursun âmin, bi-hürmet-i seyyidi-l mürselin... "7 Recep 1331, 30 Mayıs 1329, 12 Haziran 1913" olup bitenlerden bütün müddet-i saltanatında zaten farkında bulunmayan Sultan Mehmet Reşad, bu hatt-ı hümâyûnda da usûlen kabinenin teşkîlini istiyordu. Yoksa memleketteki siyâsî ihtirâslar, çeşitli cereyanlar korkunçtu, fakat saf ve bunak padişahın aklı bu gibi inceliklere ermekten çok uzaktı. Bâb-ı âlîde Mısır'lı Prens Sait Halim Paşanın sadaret fermanı okunmuş fakat kabinenin hemen teşekkül edeceğine kimsenin aklı ermemişti. Zira yeni sadrazam, arkadaşlarını bir türlü seçememişti. Meşrûtiyetin ilânından beri bu hal ilk defa görülüyordu. Ortada bir sadrazam vardı, fakat Nâzırlarını intihâb edemeden hükûmet mes'ûliyetini deruhde ediyordu.

Herkes bu sebeple Mahmut Şevket Paşasız hükûmetin olamayacağına kâni bulunuyordu. Bunun dahası vardı. Mahmut Şevket Paşanın öldürüldüğü gün, Prens Sait Halim Paşanın sadâret kaymakamlığına getirilmesi kânûn-i esâsîye muhâlifti. Fakat herkes maktul sadrazamın hâtırasına hürmeten bunu hoş görmüştü. Ancak cenaze merasiminden sonra sadaret alayı yapıldığı hâlde, yeni Nâzırlar bir türlü seçilememişti. Herkes buna mâna veremiyordu. Parlamenter bir usul ile idâre edilen bir memleket, uzun müddet hükûmetsiz kalır, kanunî sıfat ve mes'uliyeti bulunmayan eski hükûmet âzalarının eline bırakılır mı idi? Kânûn-i esâsîye sarih bir surette aykırı olan ve hakikatte başlı başına bir suç teşkîl eden bu vaziyete göz yumulur mu idi?... İşte herkesin birbirine sorduğu bu idi. Yalnız ortada sadrazam vardı. Nezâretlerin hepsi boş kalmıştı. Zaman nazikti, yeni tezâhürler baş gösterebilir, için için kaynayan ihtiraslar, cesaret bulabilir, şahlanabilir ve memleketi bir felâkete sürükleyebilirdi. Müstakar bir hükûmetin süratle iş başına gelmesi, dahilde asayişi temin etmesi ve hariçte devletin itibarını yerine getirmesi elzemdi. Çatalca'da toplanan orduya büyük bir mâneviyat aşılamak da zarûrî idi. Eğer ciddî ve katî tedbirler alınmazsa düşmanın baskısı bu orduyu 1877-78 harbinde olduğu gibi Ayastafonos'a (Yeşilköy) e kadar geri atabilirdi. Vâkıa Hâriciye Nâzırı Prens Sait Halim Paşanın sadrazam olmasına kimse itiraz etmemişti. Fakat yeni kabineye kimler girecekti? Mesele merkezi umûmî ile İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin reîsleri arasında esaslı bir ihtilâf mevzuu olmuştu. Bu sûretle bir ikilik ortaya çık-

mıştı. Bunlardan birinci kısım, yani merkez-i umûmî taraftarları, kabineye genç, enerjik, hiç bir tesire kapılmayacak kimselerin girmesini istiyor, cemiyetin ileri gelenleri ise fırka mensûblarının iştirâkiyle yeni hükûmetin kurulmasını istiyor ve bunun bir zarûret olduğundan bahsediyorlardı. İşte bu suretle sadrazamın asaleten tâyininden 4 gün geçtiği hâlde hâlâ Prensin arkadaşları yerlerini alamamışlardı. Nihayet yeni kabinenin fırka programını tatbik edecek zevattan seçilmesini isteyen ve ekserisi İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin müfettişleri olan zevâttan mürekkeb heyet içtima ettiler. Bunlar esâsen nizâmnâme mûcibince kâtib-i mes'ûlleri tayin etmek, merkez-i umûmî âzâsıyla beraber müzâkerelere iştirâk etmek, kongrelere tabiî âzâ olarak katılmak salâhiyetine mâlik idiler. Bu içtimada bulunanlar şu zevattan mürekkebti:

Meşrûtiyetten bir kaç gün evvel Manastır Postahanesi önünde Şemsi Paşayı vuran meşhûr Âtıf Bey (Kamçıl), binbaşı Süleyman Askerî Bey (Umûmî Harpte Basra valisi ve kumandanı olarak vefat etmiştir), Hüsrev Sâmi (sabık Eskişehir mebûsu), Topçu İhsan (sabık Bahriye Vekili), Abdülkadir (maslûb eski Ankara valisi), Yakup Cemil Bey (Kâğıthanede kurşuna dizilmiştir). Bu toplantıda uzun münakaşalar olmuş, herkes fikrini açıkça söylemiş, bir noktada ittifak edilmişti. Parti içinde diktatörlüğe meydan vermeyeceklerdi. Mevzu Talât Beyin vaziyeti idi. Çünkü Talât Bey, Yemen ıslahat lâyihasını bahane ederk 31 Marttan evvelki Hüseyin Hilmi Paşa kabinesindeki Dahiliye Nâzırı Avlunyalı Ferit Paşayı düşürerek onun yerine oturmuş, fakat bildiği gibi hare-

kete başlamıştı. Vâkıa bu karara varanların hemen hepsi onun önünde yemin ederek partiye girmişlerdi, girmişlerdi ama, Talât Beyin tahakkümüne keyfi arzularına da dayanamaz olmuşlardı. Bunlar Talât Beyin kabineye girmesine kat'î surette mâni olmaya karar vermişler. Mahmut Şevket Paşasız hükûmette bile ona yer vermeyi gaye edinmişlerdi.

Partinin Yıkamadığı Tek Adam, Talât Bey

Prens Sait Halim Paşa kabinesinde Talât Beye yer vermemek kararıyla bir araya gelen, İttihâd ve Terakkînin ileri gelenleri, Talât Beyin cemiyetin müessislerinden olduğunu, inkılâba en büyük hizmet ettiğini kabul etmekle beraber, meşrûtiyetin ilânından sonra ve iktidara geldiği günden beri gittikçe nüfûzunu arttıran tam bir diktatör haline geldiğini de büyük bir üzüntü ile tasdik ediyorlardı. Talât Bey Nâzır olarak hükûmette bulunursa, bütün kuvveti hükûmette topluyor, şayet kabine dışında merkez-i umûmîde kalırsa bu defa da kudret ve kuvvet, merkez-i umûmîye geçiyordu. O zaman merkez-i umûmî hükûmete direktif verir bir makâm haline geliyordu. Bunun çaresi şu olmalı idi. Yeni kabinede Talât Bey bulunmamalı ve kabineye girecek kimseler de onun şahsî nüfûz ve tesiri altında kalmamalı idi. Bu karara varan idealistler, yeni kabineye girecek kimselerin isimleri üstünde de anlaşmışlardı. İçlerinden 4 kişiyi, İzmit'li Mümtaz (Enver Paşanın yaveri olacaktır), Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Âtıf (Kamçıl) beyleri, merkez-i umûmîye bu kararı bildirmeye memûr etmişlerdi.

Bu dört arkadaş aralarında şu şekilde anlaşmışlardı. Merkez-i umûmîye gitmeden evvel Bâb-ı âlîye uğrayalım. Sadrazam Sait Halim Paşayı ziyaret edelim. Kararımızı kendilerine anlatalım. Israrla da bunu isteyelim!.. Filhakika bu dört arkadaş kolaylıkla sadrazamın karşısına çıkmışlar ve büyük bir nezaketle karşılaşmışlardı. Lâfa ilk defa Sapancalı Hakkı Bey başlamıştı:

– Zât-ı devletinize bazı marûzâtta bulunmayı ve bu husûsta yardımınızı istemeyi münasib gördük. Ve böylece huzurunuza geldik. Sizden, arkadaşlarına tahakküm ederek her istediğini yaptıran Talât Beyi, kabinenize almamızı ricaya geldik. Bundan başka Talât Beye tamamen boyun eğen Hacı Adil, İbrahim ve Celâl Beye* kabinede yer vermemenizi de istemeye karar verdik. Biz bu kararımızla bütün İttihâd ve Terakkîye tercüman olduğumuza inanıyoruz. Eğer hükûmetiniz memlekette iş görmek, tedbirlerinde kat'î, isâbetli kararlar almak istiyorsa böyle yapmalıdır. Aksi taktirde zayıf kalacağınızı, hiçbirimizden müzaheret görmeyeceğinizi beyana mecbûr olacağım. Esasen zamanın nezaketi, hallini bekleyen iç ve dış meselelerin azameti de şahsî endişelerle hareket etmeyen fikir ve rey sahibi zevatın hükûmete girmesini âmir bulunmaktadır!

Talât Beye cephe almış olan İttihâd ve Terakkînin bu genç mümessillerini, sadâretteki makâmında hayret ve dikkatle dinleyen Prens Sait Halim Paşayı, bu idealistler pek iyi tanıyorlardı. Prens Sait Halim Paşa, Av-

* Hacı Adil Bey: İttihâd ve Terakkî devrinde birkaç defa dâhiliye nâzırlığı yapmış, daha sonra Hukuk Fakültesi müderrisi olmuşlu.

rupa sosyetesine dahildi. Avrupa siyâset adamlarından birçoğunu tanıyor, onlardan dostları bulunuyordu. Merkez-i Umûmî sırf bu nokta-i nazardan onu Hâriciye Vekilliğine münâsib görmüştü. Prens, hakikatte çok, kibirli ve pek nazik idi. Sapancalı Hakkı Beyin yarı tehdit, yarı ricayı ihtiva eden sözlerini dinlemiş aynen şu cevabı vermişti:

– Haci Adil ve Celâl Beyleri kabineye almam, İbrahim Bey asîl bir aileye mensûbtur*. Bu cihetten onu alırım. Talât Beyi almam diyemem, gelmezse memnun olurum!

Prensin bu cevabı üzerine muhâtabları fazla bir şey söyleyememiş, onu selâmlayarak huzurdan çıkmışlardı. Dört arkadaş merkez-i umûmîye giderek şu arkadaşlarla hemen bir toplantı yapmışlardı. Burada kâtib-i umûmî Mithat Şükrü, Ohrili Eyüp Sabri, Doktor Nâzım, Ziya Gökalp, Kara Kemal beyler vardı. İlk sözü bu defa Âtıf Bey alarak arkadaşlarıyla verdikleri kararı, merkez-i umûmînin bu selâhiyetli mümessillerine tebliğ etti. Dört kişiyi kabinede görmek istemiyorlardı. O zaman Mithat Şükrü Bey şöyle sormuştu:

– Peki kabineye Talât Beyin girmesini istemiyorsunuz, böyle nazik bir zamanda Dâhiliyeye kim gelmelidir?

Sapancalı Hakkı Bey birdenbire cevap vermişti.

---

* İbrahim Bey: İttihâd ve Terakkî kabinelerinde Adliye nâzırlığında bulunmuştur. Pirîzâde âilesine mensûb idi. Sâib Mollazâdedir.
Celal Bey: İttihâdçılar zamanında muhtelif nezâretlerde bulunmuş daha sonra İstanbul Şehreminliğini yapmıştır.

– Muhafız Cemal Bey, bu arkadaşımız tuttuğunu koparır. Biraz da onu tecrübe edelim. Tam bu sırada toplantı salonunun kapısı açılarak içeriye Talât Bey girmişti. Sanki mükâlemeye şahit olmuş bir tavırla söze karışmıştı.

– Ben, kabineye girmek istemiyorum. Beni sadrazam istetmiş, gideceğim: ...

Muhakkak olan şu idi ki, Talât Beyi dört arkadaşının Bâb-ı âlîye gittiklerini, kendisi için sadrazamdan bazı taleplerde bulunduklarını, sonra da merkez-i umûmîye geldiklerini öğrenmiş ve salona bitişik odadan, münakaşaları dinlemiş ve böylece içeri girmişti. Sapancalı Hakkı Bey ona şöyle mukabele etmişti:

– Biz şimdi Sait Halim Paşayı gördük, kararımızı da kendilerine bildirdik. Sadrazam bize aynen şöyle dedi. Hacı Adil ve Celâl Beyleri kabineye almam, İbrahim Bey asildir onu alırım. Talât Beyi alman diyemem, gelmezse memnûn olurum!.

Bu sözler üzerine Talât Bey, masa üstündeki telefonu eline almış, bir hayli uğraştıktan sonra sadrazam paşayı bulamamıştı. Sapancalı Hakkı Bey:

– Belki telâşla başka bir yere telefon ediyorsunuz, derhal giderseniz kendilerini görebilirsiniz. Nasıl bir istikbale gittiğimizi kimse tahmin edemiyor. Keyfî, şahsî emellerini yürütmek isteyenlerin, hükûmet çerçevesinde yeri olamaz. Siz Talât Bey, diktatörlük ediyorsunuz. Biraz işlerden uzaklaşınız. Tâ ki, partimiz üzerinde toplanan hoşnutsuzluğu izâle edelim!...

Talât Bey büyük bir soğukkanlılıkla bu sözleri dinlemişti. Fakat Mithat Şükrü Beyin canı sıkıldı ve cevap verdi:

– Teklifinizi münâkaşa edelim. Üzerinde düşünelim!..

Bütün ihtilâfları sulh yoluyla halletmek isteyen Umûmî Kâtibin teklifi üzerine dört arkadaş daha fazla ileriye gitmeyerek burada bırakmayı uygun görmüşler ve merkez-i umûmîyi terk etmişlerdi. Ancak bu hareket umûmî merkezde bir hiddet ve asabiyet uyandırmıştı. Başta Talât Bey olmak üzere bu teşvikin İstanbul Muhafızı Cemal Bey tarafından yapıldığına kani idiler. Hakikatte bütün bu hareketlerden Cemal Beyin hiçbir haberi yoktu. Cemal Beyi dahiliye Nâzırı olarak ileri sürmeleri, Talât Beyi önlemek, ona meydanı bırakmamak için o sırada hâtırlarına gelmişti. Cemal Bey son günlerde çok meşgûldü. Mahmut Şevket Paşanın katillerinin yakalanmasında tahkîkâtın incelenmesinde büyük faaliyetleri görülmüştü. Geceleri muhafızlıkta yatıyor, yüzlerce kişinin tevkifi ile uğraşıyordu. Talât ve Mithat Şükrü Beyler, nihayet Cemal Beye giderek onun hakikî fikirlerini öğrenmek hevesine kapılmışlardı. Kalktılar ve muhafızlığa geldiler.

Muhâfızlıkta Yapılan Gizli Toplantı

İttihâd ve Terakkînin en mühim iki elemanı büyük efendi Talât Bey ve Kâtib-i umûmî Mithat Şükrü Bey, dört günden beri kurulamayan kabineye girecek kimseler hakkında fikrini yoklamak için kalkıp geldikleri İs-

tanbul Muhafızlığında, Muhafız Cemal Beyinin odasında gizli tutulan bir toplantıya dahil olmuşlardı. Talât Bey odaya girerken:

– Şimdi İzmit'li Mümtaz, Âtıf, Sapancalı Hakkı ve Yakup Cemil hep beraber Merkez-i umûmîye geldiler. Aralarında bazı şeyler kararlaştırmışlar, bize tebliğ ettiler. Bu gençler seni, Dahiliye Nezâretine getirmek istiyorlar. Pekâlâ, gel kardeşim, gel amma, bugünkü vaziyeti kim idâre edecek; bizim muhafızlık için senden başka itimâd edeceğimiz tek adam yok, hiç kimseye emniyetimiz yok, bugünkü tehlikelerden partiyi kurtaracak kim var? Ancak senin gayretin, senin himmetin bu tahkîkâtı istenilen bir maceraya sokmuş, bütün katilleri gözlerinin yaşına bakmadan zâhire çıkarmıştır. Bugün kabul etmeliyiz ki, memleketin âsâyişi senin elinde durmaktadır. Sen işin başında oldukça biz rahat eder ve çalışabiliriz. Katillerin hepsi tutulur, cezalarını görür, o zaman da sen Dahiliye Nezâretine değil Harbiye Nezâretine gelir otursun. Fakat bunun için de en aşağı bir iki aya ihtiyaç var!.. Talât Beyin böyle birşey konuşması boşuna değildi. Yalnız pek fazla istekli de görünmek doğru olmazdı, bu sebeple renk vermemeye karar verdi ve Talât Beye:

– Benim Nâzırlığımı bir tarafa bırakınız amma, Fethi Beyin Nâfia Nâzırı olması lâzımdır!... dedi. Talât Bey bu teklif karşısında müsaîd görünmeyi Cemal Beyin Dahiliye Nâzırlığını bertaraf edecek bir tavırla:

– Bak dedi, bu teklif yerindedir. Ancak Sen mutlaka Kabine dışında kalmalısın!.. Biz şimdi Cavit'in evine gidiyoruz, orada seni iyi haberlerle bekliyoruz!..

Her iki İttihâtçı, muhafızın elini harâretle sıktılar ve ayrılarak Cavit Beyin evine gittiler. Selânikli Cavit Bey, o dakikaya kadar kabinenin teşkîli etrafında dönen entrikalardan haberdar değildir. İttihâd ve Terakkînin en ileri gelen şahsiyetlerinden biri olduğu hâlde lson zamanlarda merkez-i umûmîye gitmiyor, daha ziyade fırkanın parlâmento saflarında rol oynamayı tercih ediyordu. Cavit Bey, fırkayı, meşrûtiyetten beri meclis-i meb'ûsânda muhâliflerin en şiddetli hücumlarına karşı müdâfaa etmiş kendisi dahil olsun olmasın, devrilecek zannedilen İttihâd ve Terakkî kabinelerine itimad reyi sağlamıştı. Mükemmel bir hatib, fevkalâde bir parlâmento adamı idi. Maliye Nâzırı iken tanzim ettiği bütçelere hücum eden muarızlarına:

– Bütçe açığının fazilet-i terbiyetkârisi vardır!.. meşhûr sözüyle büyük bir şöhret temin etmişti. Cavit Bey mükemmel bir maliyeci olduğunu her zaman meclis huzurunda isbât etmiş 1908 de Mâliye Nâzırı bulunan Menemenli zâde Rıfat Beyin Nâzırılğında meşrûtiyetin ilk bütçesine şiddetli bir tenkid yaparak dikkati çekmişti. O zaman Maliye Nâzırı Rıfat Bey, büyük bir takdir hissiyle yerini Cavit Beye terk ettiğini söyleyerek alkışlanmıştı. Cavit Bey, Talât ve Mithat Şükrü Beylerin bu vakitsiz ziyaretlerinin sebebini sormak isterken Talât Bey daha evvel davranıp:

– Cemal'i Dahiliye Nâzırı yapmak istiyorlar. Gençler geldiler. Bize ültimatom verdiler. Biz de Cemal Beyle görüştük. Onu ikna ettik. Muhafızlıkta kalacak. Buraya da haber verecek.

Bu sırada muhafızlıkta başka bir sahne hazırlanıyordu. Arkadaşları çıkınca zile basan Cemal Bey yaverine:

– Selâhattin, şimdi git, Sapancalı Hakkı'yı gör, bütün arkadaşlarıyla beraber bana gelsinler!..

Yaver Selâhattin Bey derhal muhafızlıktan bir vâsıta ile ayrılarak Sapancalı Hakkı'yı buldu, emri tebliğ etti. Biraz sonra da dört arkadaş İstanbul Muhafızı Erkân-ı harp yarbayı Cemal Beyin karşısında sıralanmış bulunuyorlardı. Cemal Bey ayakta gezinerek ve biraz da mağrûr ve memnûn

– Sizler beni Dâhiliye Nezâretine getirmek istiyormuşsunuz?..

Bu söze İzmitli Mümtaz Bey cevap verdi:

– Evet, biz sizin Dahiliye Nâzırı olmanızı istiyoruz. Zira Talât Beye tahammül edemiyoruz. Çünkü Talât Bey kabineye girerse her meselede:

– Merkez-i umûmî böyle istiyor, merkez-i umûmînin kararı budur! şeklinde müdâhaleleri ile arkadaşlarının üzerinde baskı icrâ eden ve hakikatte diktatörlük yapan bir adamdır. Biz zayıf hükûmetlerin teşekkülüne taraftar değiliz... Biz bunu de açıkça anlattık!..

Bu sözler Cemal Beyin gururunu okşamış çok hoşuna gitmişti. Bir an için hakikaten Dâhiliyeye geçip oturmayı ve Talâtın üzerinde bu husûs hakkında ısrar etmeyi düşündü. Fakat biraz sonra yine Talât'ın haklı sözlerini hatırladı. Öyle ya, muhafızlığı, dîvân-ı harbi, suikast işlerini kime bırakabilirdi. İstanbul Muhafızı şu-

na kâni olmuştu ki, kendisi olmasa Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesiyle iş bitmeyecek büyük bir ihtilâl olacak, parti devrilecek, arkadaşlarının hepsinin hayatı tehlikeye girecekti. Talât Beyin hakkı vardı. Suikast tahkîkâtı bitmeden, âsâyiş takarrür etmeden o, bir yere ayrılamazdı.

Sapancalı Hakkı Bey,

– Talât Bey sizi buradan, hattâ İstanbul'dan atacaktır!.. Çünkü biliyorsunuz ki, vilâyet-i sitteye (şark vilâyetleri) Irak, Suriye ve Hicaz olmak üzere üç umûmî müfettişlik ihdas ediliyor. Talât Bey Sizi bunlardan birine tayin ettirecektir.

Cemal Bey bu sözler üzerine hiddetlenerek yumruğunu önündeki masaya vurmuş,

– Siz arkadaşlarım, Benimle birlikte olduktan sonra buradan bir yere ayrılmam buna kat'î sûrette emin olunuz!.. demişti. Sonra sesini tatlılaştırarak,

– Sizden tekrar rica ediyorum, şimdi Cavit'in evine gidiniz. Orada bekliyorlar. Kabinenin biran evvel kurulmasını temin etmelerine sizin de taraftar olduğunuzu söyleyiniz. Benim muhafızlıktan ayrılmak istemediğimi, ortalığı eski nizâmına koyana kadar da bu vazifede kalmaya karar verdiğimi kendilerine bildiriniz!..

Sapancalı Hakkı ve arkadaşları muhafızın kat'î kararı karşısında kalkıp Cavit Beyin evine gittiler. Kapıyı onlara Halil Bey açmıştı.

Cavit Beyin Evindeki İçtima

İttihâd ve Terakkînin genç ve idealist bir avuç mensubu, Cavit Beyin kapısına vardılar. Onlara kapıyı Halil Bey (Menteş) açmıştı. Halil Bey İttihâd ve Terakkînin ileri gelen erkânından idi. Muhtelif zamanlarda Hariciye-Adliye, Dahiliye Nâzırlıklarında, meclis-i meb'ûsân ve şûrâ-yi devlet reîsliklerinde bulunmuştu. Son olarak İzmir mebûsu seçilmişti. Fakat kapıya kadar gelenlerden biri de palabıyıkları, babacan tavırlarıyla tam bir komitacı olan Talât Bey idi. Gençleri görünce:

– Buyurunuz beyler, arzunuz nedir? diye sormuştu. Gençler onları selâmlayarak eve girmişler, üst kata çıkarılmışlardı. Merdiven başında kendilerini evin sahibi Cavit Bey bizzat karşılıyordu. Hakikatte Cavit Beyin evinde yapılan bu içtimada kabinenin teşkîli için görüşülmesi zarûrî prensipler gözden geçirilecekti. Fakat bu beklenilmeyen ziyaretçiler işi bozmuştu. Mamafih İstanbul Muhafızı Cemal Bey, gençler muhafızlıktan çıkar çıkmaz, Cavit Beyin evinde Talât Beye telefonu açmış vaziyeti bildirmişti. Odaya girip oturunca söze İzmit'li Mümtaz Bey başlamıştı. Talât Beye dönerek:

– Uzun münakaşalarla vakit geçirmenin doğru olmadığına kanâat getirdik. Memleketin bu günkü nazik durumu karşısında daha fazla ısrar etmekten vaz geçtik. Yeni bir tehlike ile karşılaşabiliriz. Kabineye girecek münâsip kimseleri tespit ediniz, hattâ siz de arzu ediyorsanız kabineye giriniz, biz arkadaşlar gelirken son defa bu karara vardık!.. Arada hiç bir mesele kalmamıştır. Talât Bey, gençlerin ric'ati karşısında parlayan gözleri ve müstehzi tavrıyla Mümtûz Beye cevap vermişti:

– Şunun bunun müdâhalesi ile kabine teşkîl edilmez. Sadrazam ne yapacağını düşünmüştür. Gençler bir kere daha İttihâd ve Terakkînin bu en kurnaz ve komitacı adamının önünde mağlup olduklarını kabul ediyor ve onunla mücadele etmenin kolay olmayacağını tasdik eyliyordu. Esasen uzun münakaşalar da henüz yersiz sayılabilirdi. Hepsi ayağa kalkarak, odadakileri başlarıyla selâmlayıp Cavit Beyin evini terk etmişlerdi. Ertesi sabahki gazeteler, Cavit Beyin evindeki toplantıda kabine üyelerinin tespit edildiğini ve İrâde-i seniyeye iktiran etmek üzere olduğunu yazıyordu. Nihayet herşey bir kaç gün sonra ma'lûm olmuştu. Bu kabine eski heyetten çok az farklı idi. Yalnız şehit edilen sadrazam Mahmut Şevket Paşanın yerine Prens Sait Halim Paşa geliyor, Talât Bey Dahiliye Nezâretine getiriliyor, merhum Mahmut Şevket Paşa tarafından aynı zamanda deruhde edilen Harbiye Nezâretine Ahmet İzzet Paşa, Mâliye Nezâretine Rıfat Bey tayin edilmiş bulunuyordu. İstanbul muhafızı Cemal Beyin kabineye ithalini istediği Fethi Bey kabineye alınmamış, bu vazifeye Osman Nizâmî Paşa münâsib görülmüş, şûrâ-yi devlet riyâsetine Halil Bey, münhal bulunan meclis-i âyân riyâsetine eski sadrazamlardan Sait Paşa tayin edilmişti. Kabineye Celâl ve Hacı Adil Beyler alınmamış, Cavit Bey de bir müddet kabine dışında kalmayı tercih etmişti. Yeni İttihâd ve Terakkî kabinesinin esas gayesi, Mahmut Şevket Paşa katillerinin tamamen tecziyesi, İttihâd ve Terakkî aleyhindeki grupların dağıtılması, düşmanların teker teker imhası idi. Şimdiye kadar partinin içinde dönen bir çok ihtilâflar bir sır halinde muhâfaza

edilmiş, aile meselesi addedilerek harice sızdırılmamıştı. Zira İttihâd ve Terakkî içindeki hizipleşmeler, çeşitli çekememezlikler, matbûâtın ve düşmanların işine yaramakta, iktidarda bulunan İttihâd ve Terakkîyi yıpratmak ve yıkmak için mükemmel kozlar telakki edilmekte idi. Talât Bey Makyavel'in şu sözünü arkadaşlarına tekrar etmişti:

– Herhangi bir suikast, iktidarda bulunanlara muhâliflerini ezmek için bahşedilmiş mükemmel bir fırsattır. Biz Mahmut Şevket Paşanın katlinden bu suretle faydalanacağız. Muhâliflerimizi tamamen ezeceğiz. Öyle ezeceğiz, öyle ezeceğiz ki, bir daha sırtlarını yerden kaldıramasınlar!..

Bu sebeple bütün gözler İstanbul muhafızı Cemal Beye (Cemal Paşa) dikilmişti. İttihâd ve Terakkî fırkası onun şahsiyetine, icraatına tamamıyla itimâd ediyordu. Esasen tabiat itibariyle son derece mağrur ve sert bir adam olan Cemal Bey, bu fevkalâde günlerin kahramanı idi. İttihâd ve Terakkî için onun katlanamayacağı müşkilât yoktu. Merhamet ve zaaf gösterecek karakterde bir kimse değildi. İttihâdçılar da bu sebeple kendisini seviyor, icraatını alkışlıyorlardı. O koskoca Fransa hükûmetinin müdâhalesini bertaraf etmiş, padişahın tereddütlerine aldırış etmemiş koskoca damat Salih Paşayı sallandırmıştı. İttihâd ve Terakkî harıl harıl düşmanlarını tesbit etmekle meşgûldü. Bir zamanlar Abdülhamîd devrinin Fizan'ı yerine şimde de İttihâd ve Terakkînin Sinop'u yer almıştı. Vapurlar dolusu insan bu kuş konmaz, kervan geçmez memlekete sürülmüş, Sinop kalelerinin küf kokulu, karanlık zindanlarına atılmıştı.

Payitahttan ayrılan Bahr-i Cedit vapuru, nice gençleri buraya taşımıştı. Bunların mühim bir kısmı, hür fikirli, açık sözlü, medenî cesaret sahibi insanlardı. Bir taraftan dîvân-ı harp, diğer taraftan idâre-i örfiye âmiri olan İstanbul muhafızı, sürdüğü insanlar arasında bir tefrik yapmayı da düşünmemişti. Onun nazarında mühim olan yalnız İttihâd ve Terakkînin muhâlifi olmaktı. Bu başlı başına bir suç teşkîl ediyordu. Maznunların mahkemeleri dört duvar arasında yapılıyor, mahkemelerin aleniyeti prensibi esasen ihlâl edilmiş bulunuyordu. Dîvân-ı harpte cereyan eden muhâkeme ve tahkîkât safhalarının hülâseten dahi gazetelere verilmemesi, halkın nazarında iktidar partisi ve onun şahsiyetleri için pek ağır dedikoduların şayi olmasına sebep oluyordu. Mahmut Şevket Paşanın şahsında İttihâd ve Terakkî, kendi partisine karşı hissedilen memnuniyetsizliği mükemmelen istismar ederek düşmanlarını bu sûretle ezmişti. İstanbul Muhafızı Cemal Beyle, polis Müdürü Azmi Beyin çok seri kararları, bu cinayet etrafındaki esrar perdesini tamamıyla çözmüş ve filhakika Mahmut Şevket Paşanın yalnız şahsına karşı değil, hakikatte hükûmet ve iktidar partisi aleyhine geniş mikyasta planlanmış bir hükûmet darbesi hazırlığını da meydana çıkarmıştı. Bir hükûmet darbesi teşebbüsünde Prens Sabahaddin'in de rolü büyüktü. Fakat o tehlikeyi vaktinde sezerek yurt dışına kendisini atmış, husûsî kâtibi Satvet Lûtfi bey ise Avusturya sefareti tercümanlarından Mösyö Lazar'ın evinde tevkif edilmiş, dîvân-ı harbe sevkedilerek mahkûm ettirilmişti. Suikasde iştirâk etmemekle beraber Prens Sabahaddin beyle fikir birliğinde bulu-

nan doktor Nihat Reşat Beyin de vaziyeti muhafızlıkça anlaşılmıştı. Nitekim doktorun adamlarından bazıları da tevkif edilmişti. Yalnız yine gizli kalmış hâdiselerden biri, Prens Sabahaddin beyle doktor Reşat Beyin tevkif edileceğini öğrenen Talât Bey,her nedense her ikisine tehlikeyi vaktinde haber vermiş ve kaçmalarını kolaylaştırmıştı. Bu hareket, İttihâd ve Terakkî erkânı arasında çeşitli fikir ve hislerin hâkim bulunduğunu gösteren müstesna misallerden biri olarak tarihe geçmelidir. Velhasıl, Cavit Beyin evinde vâki içtima, İttihâd ve Terakkînin en mühim şahsiyetlerinin arasında cereyan etmiş ve gelişmeleri itibariyle son derece dikkati çekmiş bir toplantı olarak en gizli kararlarıyla partinin tarihine gömülmüştür.

Bir Avuç Genç

İttihâd ve Terakkînin içyüzü iyice tetkîk edilirse, en mühim hâdiselerde bu partiye bir avuç gencin hâkim olduğu görülecek, gerek partinin umûmî merkezi üzerinde ve gerek partiye dayanan hükûmetin ileri gelenlerinin şahsiyeti üzerinde bu bir avuç gencin müessir olduğu hakikatine varılacaktır. Bunlar cidden idealist, hür fikirli, her türlü mesuliyeti her zaman yüklenmeye hazır gençlerdi. Bu gençleri şöyle sıralayabiliriz: Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Hüsrev Sâmi, Eyüp Sabri, İzmitli Mümtaz, Süleyman Askeri, Topçu İhsan ve mülâzim Âtıf... Bunlar İttihâd ve Terakkînin fedaileri idiler. Hayatlarını daha istibdâd yıllarının ağır bir baskı altında yaşanan devirlerinde istihkar etmişler, çeşitli hare-

ketlere teşebbüs etmişlerdi. Manastır postahanesi önünde Abdülhamîd devrinin en zorlu paşasını, vuran Âtıf (Kamçıl), İstanbula yürüyüş hareketinde rol almış Süleyman Askerî, İzmitli Mümtaz, Bâb-ı âlî baskınında ölümü hiçe sayarak Harbiye Nâzırını tabancasındaki kurşunlarıyla yere seren Yakup Cemil, bu gençlerin nelere muktedir olabileceğini göstermişlerdi. Bunlar Prens Sait Halim Paşa kabinesinin kurulduğundan sonra nice günler geçmiş olmasına rağmen Edirne'nin istirdadı hakkında hükûmette en ufak bir hareket görmemiş olmaktan mütevellit bir tesir içinde kıvranıyor, bu atâletin memlekete büyük şeyler kaybettireceğini iddiâ ediyorlardı. Yalan da değildi. Rumeli tamamen kaybedilmişti. Bunun mes'ûliyetini Hürriyet ve İtihâdçıların Hakkı Paşa kabinesinin gafletinden doğduğunu iddiâ ediyorlardı. Bu gaflet o hale varmıştı ki, Sırbistan hükûmetine giden toplar Selânik limanından çıkarılarak Belgrad'a gönderilmiş ve buna müsâade edilmek suretiyle, Balkan harbinin hazırlanmasında mühim bir safha meydana getirilmişti. İtilâfçılar bütün bunlardan İttihâd ve Terakkî kabinesini mesul addediyorlardı. İttihatçılar da mukabil bir itham olmak üzere, Rumeli meselelerinin Abdülhamîd devrinde başladığını, meşum Ayastefanos muahedesi ve onu tadil eden Berlin konferansının Bosna Hersek'i Avusturya'ya peşkeş çekmesi, Sırbistan, Karadağ'ın istiklâle kavuşması, Arnavutluğun muhtar bir hale getirilmesi ve Bulgaristanın da her zaman müstakil bir hale gelebilecek imtiyazlarla parçalanmasını, Rumeliye vedânın başlangıcı addediyor, bunda bilâhare Hürriyet ve İtilâfı teşkîl edecek olan ve

Abdülhamîd'in mutlak saltanatını devam ettirmek isteyen ricalin ne büyük hissesi olduğunu anlatıyorlardı.

Bu münâkaşalar devam ederken, yeni kurulan kabinenin hiç olmazsa Edirne'nin istirdadına dair en basit bir tedbire başvurmaması, Bâb-ı âlî baskını ile Kâmil Paşa kabinesini devirmiş ve büyük bir ümitle Mahmut Şevket Paşa hükûmetine bağlanmış idealist gençleri, son derece üzüyordu. İşte her zaman olduğu gibi bu gençler yine fiilî bir harekete teşebbüs etmişler. Yeşilköy'de Kalıkıratya'da Osmanlı ordularının sol cenahının Erkân-ı Harbiye Reîsi bulunan Enver Beyle temasa geçmişlerdi. Enver Bey, Abdülhamîd idâresine bayrak açmış bu cesur ve enerjik Erkân-ı harb zâbiti, gençlerle aynı fikirde idi. Emir zâbiti İzmitli Mümtaz Beyi derhal İstanbul muhafızı Cemal Beye göndererek şöyle söyletmişti:

– Şayet Prens Sait Halim Paşa hükûmeti biraz daha tereddüt ederse, netice ne olursa olsun ben kolordumla harekete geçecek ve fırsattan istifâde ederek Edirne'ye gireceğim. İstanbul muhafızı Cemal Bey de bu fikirde idi. Enver Beyi telefonla İstanbul'a çağırdı. Filhakika bu telefonu alır almaz Enver Bey İstanbula gelmiş muhafızlıkta Cemal Beyle başbaşa kalarak her noktada mutabık bulunmuşlardı. Enver Bey, Cemal Bey üzerinde nüfûzunu kullanarak, istirdat için ayağa kalkmış gençlerin himayesini, desteklenmesini kendisinden istemişti.

Şayet umûmî merkez ve onun hükûmeti, Edirnenin istirdadı için yine tereddütlere düşerse, bu gençlerin Kâmil Paşa kabinesinde olduğu gibi hükûmeti devir-

meleri de aralarında kararlaştırılmıştı. İşte Enver ve Cemal Beylerin anlaşması üzerine bu bir avuç genç, (Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sâmi, Yakup Cemil, Topçu İhsan, Süleyman Askerî ve mülâzım Âtıf) umûmî merkezin toplandığı kırmızı boyalı konağa (şimdiki Cumhuriyet gazetesi idârehanesi) gittiler. Â'zâyı içtima halinde buldular. Sözü Sapancalı Hakkı Beye bıraktılar, sert bir lisan ve ciddî bir tavırla söze başlayan Sapancalı:

– Efendiler dedi, yeni kabinenin teşekkülü biteli epey zaman oldu. Bu kabine hayatî bir mesele olan Edirne'nin istirdadında hâlâ müterediddir. Ve ona direktif verecek olan siz umûmî merkez âzaları da hâlâ kararsızdır. Bizler, memleketi şerefsiz bir sulh ile acı bir âkıbete sürükledikleri için Kâmil Paşa kabinesini devirmiş, Bâb-ı âlîyi hepinizin malûmu olduğu üzere basmıştık. O zaman kaleme alınan beyannamelerde, Edirne'siz sulhü tanımadığımızı beyan etmiş ve millete karşı Edirne'nin istirdadına da taahhüt eylemiştik. Böyle iken günler geçmiş en ufak bir hareket görülmemiştir. Biz gençlerin tutacağı iki yol vardır: Ya bu kabineyi de devirmek, yahut bu memleketten kaçıp gitmek. Millî hislerimiz, şahsî şereflerimiz bu memleketi böyle bırakıp gitmeye bizi asla sevkedemez. O hâlde dövüşeceğiz. Bunu sizlere haber vermeye geldik!.. Bir kaç dakika salonda bir sükût hasıl oldu. Sonra merkez-i umûmî âzasından Ohrili Eyüp Sabri Bey:

– Genç arkadaşlar, dedi. Biz de sizinle aynı fikirdeyiz. Edirne'nin istirdadının şart olduğuna inanıyoruz. Bu husûsta aramızda tam bir mütâbakât mevcuttur.

Dün akşama kadar hükûmete verdiğimiz mühlet bitmişti. Bu sabah Talât Bey geldi. Büyük devletlerin ileri harekete geçmemizi tasvîb etmediğini, bunun doğuracağı fena neticelerden devleti mesûl tutacaklarını bildirdiklerini söyledi. Bunun üzerine susmaya mecbûr olduk. Şayet sizler Bâb-ı âlîye gider, meclis-i vükelâya lâf anlatırsanız, bizim de sizinle beraber olduğumuzu söylersiniz!.. Bu bir avuç genç, umûmî merkezde kaybedilecek zaman olmadığı hükmüne vardılar. Oradan toplu bir hâlde Bâb-ı âlîye geldiler. Tam bu sırada İstanbul muhafızı Cemal Bey de oraya gelmiş bulunuyordu. Gençlerle konuştu. Onları teskin etmek lâzımdı. Dedi ki:

– Arkadaşlar, meclis-i vükelânın toplandığı salonun yanındaki odada intizar ediniz. Ben de gerek halkta, gerek orduda uyanan infiali ve sizin hareketinizi onlara anlatacağım. Katî bir karar almak için bizzat geldim!..

Bu bir avuç genç, meclis-i vükelânın toplandığı salonun sağındaki odada beklediler. Meclis-i vükelâ o sırada içtimâ hâlinde olmakla beraber Çatalcaya gitmiş olan Başkumandan vekili ve Harbiye Nâzırı Ferik İzzet Paşanın avdetini bekliyordu. Esasen 24 Haziran 1913 de meclis-i vükelâ Bulgarlara bir nota vermiş ve onun cevabı için beklenilen mühlet de o gün bitmişti. Bu notada Bulgarlardan Midya-İnoz hattına kadar Türk topraklarının derhal tahliyesi istenmişti. Bununla hükûmet hiç olmazsa zevâhiri kurtarmaya çalışıyordu. Talât Bey genç arkadaşlarına biraz beklemelerini rica etmişti. Bu sırada meclis-i vükelâya Hacı Adil Bey geldi. Kapıda

Cemal Bey onu da doldurmuştu. Hele Hurşit Paşa kolordusunun Erkân-ı Harbiye Reîsi Enver Beyin telgrafı, içtima halinde bulunan meclis-i vükelâyı düşündürmüştü. Enver Bey, ordunun sabrının tükendiğini bildiriyordu. Nihayet İzzet Paşa Çatalca'dan çıkageldi. Meclis-i vükelâya tecavüzî bir harekette bulunabileceğimizi bildirdi.

Aylardanberi alınamayan karar yarım saat içinde tamamlandı. Bulgarlara karşı taarruza geçildi. (30 Haziran 1913) ve bu meclis-i vükelâ kararını bu bir avuç gence ilk müjdeleyen Talât Bey oldu. Hepsinin ellerini sıktı ve onları sevindirerek teşyî etti. Bu sırada sefirlerimiz aldıkları talimat gereğince bu hareketin Edirne'nin istirdadı ile sona ereceğini büyük devletlere temin ettiler.

Enver Beyden Enver Paşaya

Türk tarihinde Enver Paşa kadar lehinde ve aleyhinde söz söylenmiş bir başka kumandan göstermek mümkün değildir. 42 yıllık bir ömre sokulması âdeta mucize addedilen bir çok sergüzeşt ve maceraların kahramanı olan bu dinamik ve son derece enerjik insan, yarınki tarihimizin titiz nazarları önünde muhakkak ki, büyük bir milliyetçi, idealist bir vatanperver olarak vasıflandırılacaktır. Enver Paşa, şüphe yok, Türk vatanına elinden gelen hizmeti ifaya çalışmış, istibdât idâresinin yıkılmasında, Trablusgarp harbinde düşmana karşı yapılan savaşlarda ve kötü bir muahedeyi imzaya hazırlanan bir hükûmeti devirmekte, Edirne'nin istirdadında sarfettiği

gayretleri ile her hâlde küçümsenmeyecek bir kimse olarak telâkki edilecektir. Yalnız bunların yanında her fâni gibi onun da hataları vardır. Nizamlara, kanunlara uymayan, ferdî hareketleri seven onu, iyi bir örnek olarak da göstermeye imkân yoktur. Hele hanedâna intisâb ederek damatlık sıfatiyle ileride Osmanlı İmparatorluğu mukadderatında daha fazla rol oynamaya hazırlanması, körükörüne Alman'ların sihrü füsünuna kapılarak koskoca devleti, hemen hiç bir teminata bağlamadan 1. Cihan harbine sokması, Sarıkamış'da 90 bin kişilik bir orduyu, sırf cehalet ve inadı uğruna harcaması, bütün harp senelerinde yalnız Alman Erkân-ı Harbiyesinin, İmparatorun tesiri altında kalarak açtığı harp cephelerinde her şeyden evvel Alman İmparatorluğunun ve onun müttefiklerinin menfaatine hizmet etmesi, mütârekenin yaklaştığını gördüğü zaman da memleketini yüzüstü bırakarak firar etmesi, tarihin haklı tenkidlerinden sayılacaktır. Bu sebeple Enver Paşayı nasıl bir hükme rabt etmek meselesi, son devir tarihini yazanları çok müşkül bir durumda bırakmıştır. Süleyman Nazif merhûmun bir sözü hakikaten yerindedir:

– Enver Paşa, maalesef Enver beyi katletmiştir!.. Tıpkı Viyana'ya giren Birinci Napolyon için bestelediği senfoniyi cenaze marşıyla bitiren Bethofen gibi, hürriyet mücâhidi Enver'i, İmparatorluğun Başkumandan vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa öldürmüştür demekte Süleyman Nazif merhûm, yerden göğe kadar haklıdır. Fakat biz Enver Paşanın bu mevkie nasıl geldiğini söylersek, okurlarımızı daha fazla meraklandırmış olacağız. İstanbul'da Divanyolunda mütevazi bir

aile ocağında 1881 senesinde dünyaya gözlerini açan Enver Bey, Ahmet Beyle Ayşe hanımın izdivacından dünyaya gelmiş alel'ade mutavassıt bir halk çocuğudur.

Babası, günlük kazancını teminde müşkülât çeken bir insan, annesi her Türk kadını gibi ev işlerinden başını kaldıramayan bir kimse idi. İlk tahsilini semtinde, orta tahsilini Soğuk çeşme askerî rüşdiyesinde ve Kuleli idadisinde yapan Enver Bey, buradan Harbiyeye girmiş ve Erkân-ı harb kısmından birincilike 1903 de mezun olmuştur. Mektebi ikmâl edince o zamanlar âdet olduğu veçhile 3 üncü Ordu merkezi Manastır vilâyetinde hizmete girmiş ve eşkıya takibine memûr edilmiştir. İkinci Meşrûtiyete tekaddüm eden bu yıllar Balkanlar, Bulgar, Sırp ve Yunan eşkiyasının çeşitli baskınları ile Birinci derecede mühim mıntıkalar addedilmekte ve genç subaylar için burada bir sürü macera onları beklemekte idi. Rûhen çok ateşli, cesur ve atılgan bir insan olan Enver Bey Erkân-ı harb yüzbaşısı olarak bu komitacıların takibinde parlak başarılar göstermiş ve müteaddit takdirnâmeler ve kıdem zamlarıyla uzun bir devir sayılan yüzbaşılık müddetini en kestirme yollardan arkasında bırakarak binbaşı olmuştu. Çok yakışıklı bir genç olan Enver Bey, çapkınlıkları için izinli gittiği o zamanki Selânik'i seçer. Yahudi mahallelerinde ve genç kızlar arasında kendisine hayranlar toplardı. Sık sık ve fırsat buldukça gittiği bu güzel, büyük ve canlı şehirde, devam ettiği gazinoların husûsî köşelerinde söylenen şeyler hep Abdülhamîd aleyhdarlığı, medhedilen teşekkül de İttihâd ve Terakkî idi. İşte ilgililer onu da bu giz-

li cemiyete sokmakta gecikmemişler, o burada Talât Beyle, Eyüp Sabri ile tanışmaya muvaffak olmuştu. 1908 de hürriyet mücahidi yüzbaşı Niyâzi Beyi Takip etmiş, o da Tikveş'de dağa çıkmış ve emrindeki askerle Abdülhamîd'e meydan okumuştu. Eğer İttihâd ve Terakkîye mensûb bir mülâzım olan Âtıf Bey, Manastır'da bir alayla bu iki hürriyet mücahidinin ya dirisini veya ölüsünü getirmek üzere hareketinden bir kaç dakika evvel, Ferik Şemsi Paşayı postahane önünde tabancasıyla katletmemiş olsaydı, Enver Beyin mukadderatı daha o zaman taayyün etmiş olacaktı. Fakat Manastır'da atılan kurşunlar, hem bu iki hürriyet kahramanını kurtarmış, hem İkinci Meşrûtiyeti sağlamıştı. 1909 da lisan bilmesi ve Erkân-ı Harbiyeyi pek mükemmel bir derece ile bitirmiş olması sayesinde Berlin Ataşemiliterliğine tâyin edilmiş bulunan yakışıklı ve iyi bir asker Enver Beyi, manevralarda Alman İmparatoru İkinci Vilhelm'in husûsî iltifâtlarına mazhar görüyoruz. Bu yakınlık ikisi arasında hakikî bir dostluğun kurulmasına hizmet etmiş ve iki sene sonra İtalyanların kahbece saldırdıkları Trablusgarp topraklarına gönüllü olarak koşup giden Enver Bey orada Derne zaferini kazanarak şöhret yapmıştı. Mustafa Kemal Beye karşı bu İmparatorluk müstemlekesinde ilk rekabet hislerini duyan Enver Bey, daha sonra bu hissin tesiri altında kalmış, Mustafa Kemal'i kendisine en tehlikeli rakip addetmişti. Trablus macerasını Uşi sulhu üzerinde yarıda bırakarak Balkan Harbine koşan Enver Bey, Bulgarlarla mütareke yapılmasından bilistifâde izinli geldiği İstanbul'da partici arkadaşlarıyla hayatının en müstesna hareketi

sayılan Bâb-ı âlî baskınını yaparak ve Harbiye Nâzırının katline şahit olarak Kâmil paşa hükûmetini devirmişti. Cür'eti, cesareti yakışıklılığı padişahın ve sarayın dikkatini çeken Enver Beyi emsalinden daha sür'atli bir terfiye tâbi tutarak miralaylığa yükselten hükûmet, daha sonra onun arkadaşları içindeki nüfûzunu göz önüne getirerek paşa yapmış ve Harbiye Nâzırlığına getirmiştir. Fakat bu mevkie oturmak Enver'e kolay müyesser olmamış, bu husûsta dost ve düşmanlarının çeşitli gayretlerinin sarfedildiği de öğrenilmişti. Çocukluğundan beri bütün emelini Osmanlı ordusunun Baş Kumandanlığında toplayan Enver Beyi, talih bir gün bu mevkie mutlak bir selâhiyetle getirmiştir. Bir taraftan Sultan Reşad'ın biraderi şehzade Süleyman Efendinin kerimeleri Naciye Sultanın kocası ve Osmanlı hanedanının en gözde damadı olarak yoluna devam eden Harbiye Nâzırı Enver Paşa, daha sonra Birinci Cihan Harbi başladığı zaman, Osmanlı hükümdarının arkasında toplanan Baş Kumandanlık selâhiyetini de bilfiil eline almış, başkumundan vekili diye imzaladığı bütün emirnamelerle, Osmanlı târîh-i askerisinin bütün mes'uliyetini üzerine almıştır. Mekteb-i harbiyenin Erkân-ı harb yüzbaşısı Enver Bey, İmparatorluğun Baş Kumandan Vekili Birinci Ferik Enver Paşa'ya kadar baş döndürcü bir sür'atle yükseldikten sonra bir çok hataları ve ihtirasları neticesinde yalnız kendine değil, bütün İmparatorluğa ve Türk milletine çok zararlı bir savaş olan Birinci Cihan Harbini ilân etmiş, bunun da feci bir mütareke ile biteceğini anlayınca kaçarak gittiği Moskova'dan, Kızıl Reîslerin yakın ahbaplıklarından Türkler

için bir fayda çıkamayacağını kestirince müstakil bir Türk devletinin başına geçmek hevesine kapılmıştı. Mustafa Kemal'in Anadolu yollarını ona kapaması üzerine, Doğu Türk ellerinde, bu gayesine erişmek için gittiği diyarda kızıl Ruslara karşı giriştiği savaşlardan birinde şehid düşmüştür. Fakat ne o başlangıç, ne bu netice, Enver'i Harbiye Nezâretine getirilmesindeki gayretler kadar yormamıştır.

Harbiye Nâzırı Enver Paşa

Ferik Ahmet İzzet Paşanın meclis-i vükelâya gelerek ordunun herhangi bir taarruzî harekete muktedir olduğuna dair verdiği haber üzerine hükûmet erkânı günlerden beri taşıdıkları müstereddit hali terkederek derhal Bulgarlara karşı harbe karar vermişlerdi. Harbiye Nâzırının ordu kumandanlarına telgrafla emri üzerine ilk defa harekete Hurşit Paşa kolordusu geçmiş ve bu kolordunun Erkân-ı harb reîsi ve Erkân-ı harb kaymakamı Enver Bey de süvârî kuvvetlerinin başında Edirne üzerine yürümüştü. Bulgarlar bu sırada dünkü müttefikleri Yunanlılarla, Sırplarla harp etmekte idiler. Bu sebeple bütün kuvvetlerini Türk cephesinden çekmiş, tektük birliklerle işi idâre etmekte bulunmuşlardı. Çatalça'da toplanmış olan Türk kuvâ-yi milliyesinin harekete geçmesi, onları şaşırtmakla beraber bekledikleri bir netice olmak sebebiyle telâşa düşürmemişti. Boşaltılmış harp sâhalarından kolaylıkla geçen Türk süvârî birlikleri, ehemmiyetsiz müsâdemelerden sonra 12 Temmuz 1913 de Edirne'ye girmişlerdi. Edirne'nin işga-

li üzerine Bulgarlar derhal sulhe tâlib olmuşlar ve İstanbula gönderdikleri fevkalâde murahhasları Naçoviç'in temasları neticesi bir aylık bir müzakereden sonra Prens Sait Halim Paşa hükûmetiyle 16 Eylülde İstanbul'da bir anlaşmaya varmışlardı. Bu anlaşma ile Edirne dahil, Karaağaç hariç olmak üzere Türk ordularının işgal ettiği Şarkî Trakya Türklere bırakılıyor. Garbî Trakya'da Türk çoğunluğuna bazı haklar tanınıyordu. Sulhun imzası ile yeniden kuvvet bulan İttihâd ve Terakkî hükûmeti, şimdi diğer Balkanlı devletlerle bir takım temaslar temin etmeye ve Rumeli'yi terk ederek biran evvel barışa kavuşmaya çalışıyordu.

Edrine'ye ilk giren kuvvetlerin başında Enver Beyin ismi ağızdan ağıza dolaşıyor, herkes hürriyet kahramanı, Derne zaferinin galibini, bir de Edirne'nin kurtarıcısı olarak alkışlıyordu. Fakat Enver Bey hasta idi. Bağırsaklarında devamlı sancılar hissediyor, birkaç ay evvel İstanbul'da yapılan bir apandist ameliyatının iyi olmadığından şikâyet ediyordu. Bu sebeple Beşiktaş'ta Akaretlerdeki evinde istirahata çekilmiş bulunuyordu. Onu zaman aman ziyaret eden hakkiki arkadaşları vardı. Bunların en mühimi Süleyman Askerî bey idi. Daha sonra kendisiyle Teşkîlât-ı Mahsûsa adlı ve bütün İslâm âlemini tıpkı Yavuz Sultan Selim'in 16 ıncı asırda düşündüğü gibi bir bayrak altında toplamayı hedef edinen bir teşkîlâtta çalışacak olan Enver Bey, bu eski ve idealist arkadaşından çok hoşlanıyordu. O da her ziyaretinde Enver Beye:

– Kuzum Enver diyordu. Böyle bir zamanda Türk ordularının başına geçmen elzemdir. Ahmet İzzet Paşa

gibi içi geçmiş bir adamın, Osmanlı ordularına istenilen ruhu vermesi mümkün değildir. Bu makâma vakıa İstanbul muhafızı Cemal Beyin de çok şiddetli arzusu vardır. Fakat kim ne derse desin, Edirne kurtarıcısına Harbiye Nâzırlığı çok görülmemelidir.

Enver Bey, çok samimî bir hisle söylenen bu sözlerden memnun oluyor fakat arkadaşlarını herhangi bir sergüzeşte sevk etmek de istemiyordu. İdealist İttihâd ve Terakkîci gençler, Enver'in şahsında kendilerini büyük bir hayale kaptırmışlardı. Bunlar İttihâd-ı İslâmı pekâlâ mümkün görüyorlardı. Bâb-ı âlî baskınından sonra bunlara Eşref Kuşçubaşı, kardeşi Sâmi Kuşçubaşı da katılmıştı. Hattâ bu gençler, şehirde konuşulan bir şâyiayı da Enver Beye kadar getirmişlerdi. O sırada Selânik'in işgalinden biraz evvel Alman İmparatorunun tavassutiyle gönderdiği Lorelay adlı yatla ALATİNİ köşkünden ailesi efradı ve maiyetiyle İstanbula getirilen sâkıt hükümdar Abdülhamîd'i nakleden geminin Alman süvârîsi, Almanya'da Enver Beyin Harbiye Nâzırlığına getirileceğine dâir umûmî kanaati yaymış idi. İmparator Vilhelm de gûya, bunu böyle istiyormuş ve şayet diyormuş,

– Türkler, eğer Enver'i Harbiye Nâzırı yaparlarsa, onlara geniş mikyâsta yardım ederim. Harp malzemesi gönderir, borç para verir ve bir alman askerî heyetini de Türk ordusunun talim ve terbiyesi için uzun müddet vazifeli kılarım. Benim Enver'e itimadım vardır!..

Enver Bey, bunları işittikçe heyecana düşüyor, memleketini içinde bulunduğu müşküllerden kurtar-

mak, Alman imparatoru gibi o devrin en muazzam ve muhteşem bir şahsiyetinin yardımını temin etmek heveslerine kapılıyordu. Dedikodulardan, arkadaşlarından gördüğü teşviklerden kuvvet alan Enver bey, o sırada rütbesinin miralaylığa yükseltilmesine ve hattâ Harbiye Nâzırı İzzet Paşa tarafından kendisine Harbiye mektebi müdürlüğü tevcih edilmesine rağmen bir gün kalkıp Bâb-ı âlîye gelmiş ve Prens Sait Halim Paşanın karşısına çıkmıştı. Mısırlı bir aileye mensûb olan, çok zengin ve asîl bir kimse olan Prens, İttihâd ve Terakkî komitacılarından fazla korkuyordu. Hayatında en çekindiği adam Talât Bey idi, fakat Enver'i de atak, tehdidlerini yerine getirmesini bilir bir kimse olarak tanıyordu. Meclis-i vükelâya girmek üzere iken gelen Enver'i bu sebeple reddedememiş, odasına almıştı. Enver Bey onu askerce selâmlamış ve resmî üniformasıyla karşısına geçip oturmuştu. Hali çok heyecanlı, sesi sert ve tehditkârdı.

– Paşa hazretleri dedi, sizi vakitsiz rahatsız ettiğim için affınızı rica ederim. Fakat pek mühim ve hayatî bir mesele için huzurunuzda bulunuyorum. Edirnenin istirdadı sırasında ordunun içinde, başında bulunduğum sıralarda öğrendiğim bir ruh haleti vardır. Baştakilerin ihmalini, kendi menfaatlerine düşkünlüğünü ordudaki küçük rütbeli zâbitan hiç de iyi karşılamoyr. Bu memlekette malûm devletinizdir ki, her türlü hareket ordudan başlar. Osmanlı tarihi buna benzer bir çok vakalarla doludur. Ordu, başta sevilen, sayılan, ateşli ve hareketli insanlar ister. Böyle yaşını başını almış, her türlü hareketinden âciz kimselerle bu iş idâre edilemez!..

Prens Sait Halim Paşa, Enver Beyin sözü nereye doğru götürmek istediğini bir türlü kestirememekle beraber, lakırdının sonunda kendisini iler süreceğini de aklına getirmemimşti. Sabırlı olarak onu dinliyordu.

– Bu sebeple paşa hazretleri dedi, Harbiye Nâzırlığını bizzat bendeniz deruhde etmek, memleketime çalışmak hizmet etmek istiyorum. Hem bu olursa Alman imparatorunun en samimî dostu sıfatıyla da devletime emsâlsiz faydalar temin edeceğime kani bulunmalısınız!..

Prens Sait Halim Paşanın kan yüzüne sıçramıştı. Kıpkırmızı olmuş, ne diyeceğini hakikaten şaşırmıştı. Enver Bey, bunu kendisine nasıl teklif edebiliyordu. Onu biraz teskin etmek lâzımdı.

– Güzel söylüyorsunuz Miralayım dedi, yalnız unutmayınız ki, çok gençsiniz, maiyetinizde pek çok yaşlı ve sizden çok daha kıdemli ve yüksek rütbeli Paşalar bulunacaktır. Bu orduda gözetilmesi zarûrî Hiyarşiye karşı lâübâlilik sayılmaz mı?.. Biraz sabırlı olursanız, inşallah bir gün o fırsatı da elde etmeniz mümkün olacaktır.

Prens Sait Halim Paşanın mukâbelesi, Enver Bey üzerinde soğuk bir duş tesiri yapmıştı. Enver Bey, anlamıştı ki, devrin sadrazamını yola getirmek için daha başka türlü konuşmak icâbediyordu.

Enver'in Ameliyatı

Miralay Enver Bey, devrin sadrazamı Prens Sait Halim Paşaya derhal mukâbele etmekte gecikmemişti.

– Paşa dedi, Osmanlı ordusunun esastan tensike ve yeni sistemde talim ve terbiyeye ihtiyacı vardır. Bunu ne kadar geciktirirseniz, o kadar korkunç bir suç işlemiş olursunuz. Yarın sizi hıyânet-i vataniye ile ithâm ederlerse hayret etmeyiniz, ordunun, bugün en mükemmel bir ordu olan Alman sisteminde tanzimi şarttır. Ve bu vaziyeti de tahakkuk ettirecek yegâne adam, müsâadenizle benim. Amma, siz etrafınızdakilerin telkini altında kalabilir, tereddüt eyleyebilirsiniz. Fakat bir gün benim Harbiye Nâzırı olmama asla mâni olamayacaksınız; bunu da böyle bilmenizi isterim. Şimdilik müsaadenizle sizi hisleriniz ve fikirlerinizle başbaşa bırakayım.

Miralay Enver Bey, asker gibi girdiği bu adadan asker gibi çıkmış, sadrazamı mahmuzlarını şakırdatarak ve topuklarını birbirine vurarak selâmlamış ve gitmişti.

Bir müddet yerinde sessiz kalan Osmanlı sadrazamı kendisini toparladıktan sonra telefona sarılarak Dahiliye Nâzırı Talât Beyi bulmuş ve kendisiyle acele görüşmek istediğini ve teşrifini rica etmişti. Barkaç dakika sonra Dahiliye Nâzırı Talât Bey, Prens Sait Halim Paşanın karşısında idi. Kurnaz komitacı, fevkalâde hallerin cereyan ettiğini derhal anlamış, hattâ bu hareketin bizzat Enver'den geldiğini kestirmişti. Sadrazam Talât Beye ayağa kalkarak yer gösterdikten sonra:

– Beyefendi demişti, şimdi miralay Enver Bey burada idi. Bana orduda hoşnutsuzluktan bahsederek kendisinin Harbiye Nezâretine getirilmesini teklif etti. Ordunun Alman sistemi tensîki şarttır. Daha fazla gecikirseniz hıyânet-i vataniyede bulunmuş olursunuz dedi. Ben de kendilerine belki buna lüzûm vardır. Fakat sizhenüz gençsiniz, tecrübeniz azdır. Kaldı ki, orduda yaşını başını almış kumandanlar, paşalar vardır. Bunların başına geçirilirseniz, gözettiğimiz Hiyerarşiye bizzat hıyanet etmiş oluruz, dedim. Bana fena hâlde kızdılar. Üstelik beni tehdit de ettiler. Benim Harbiye Nâzırlığıma mâni olamayacaksınız da dediler. Bu vaziyet karşısında ne yapacağımı şaşırdım. Ne dersiniz?..

Talât Bey, daima ihtiyatlı konuşmaya alışmıştı. Sadrazama:

– Çok yerinde buyurmuşsunuz Prens Hazretleri dedi. Enver Bey henüz çok genç ve çok da tecrübesizdir. Cesur olmak, vatanperver olmak kâfi değildir. Ordu, şimdi değerli bir baş bulmuştur. Ferik Ahmet İzzet Paşanın şahsiyetinde bilgili, dürüst bir insana kavuşmuştur. Bundan başka türlü bahsedilemez.

Nihayet Sadrazam ile Dahiliye Nâzırı Enver Bey ve arkadaşlarını şimdilik idâre etmeye karar vermişlerdi. Diğer taraftan Talât Bey de Cemal Beyle meclis-i vükelâdan sonra buluşarak Enver'in bu hareketinin önlenmesi husûsunda mutabık kalmışlardı. Cemal Bey, o sırada evinden çıkmayan ve rahatsız olan Enver Beyi hükûmetin Almanya'ya tedaviye ve hattâ icabederse ameliyatının tekrar yapılması için zarûrî muayeneye gön-

dermeye hazır olduğunu beyana memûr etmişti. Filhakika ertesi günü Cemal Bey, Beşiktaştaki evinde Edirne'nin kurtarıcısını ziyaret etmiş ve onu Almanya'ya gitmeye iknaya çalışmıştı. Fakat Enver Beyin cevabı bambaşka olmuştu.

– Cemal Bey demişti. Burada hekimlerin, operatörlerin suyu çıkmadı ya!.. Geçen seferki ameliyatımı Cemil Paşa ve Orhan Bey yapmışlardı. Yine onlar yaparlar vesselâm. Bugün apandist gibi basit bir ameliyat için Almanyaya gitmeye ne lüzum var?.. Ben yarın Alman hastahânesine yatarım. Ameliyatımı da orada yaptırırım. Cemal Bey, Enver Beyi Almanya'ya gitmeye ikna edemeyince iznini alarak yanından ayrılmış ve bu ağrılara da son vermek isteyen Enver Bey daha o gece Alman hastahânesine giderek yatmıştı. Birkaç ay sonra padişahın damadı olacak Erkân-ı harb miralayı Enver Beyin bu âni kararı sarayı da telâşa düşürmüştü.

Sultan Reşat Operatör Cemil Paşayı ertesi günü derhal huzuruna çağırtarak:

– Paşa demişti, oğlumuz Enver Beyin ameliyatına bizzat siz nezâret ediniz!

Fakat Cemil Paşa, İttihâdcılardan çekindiği için bu ameliyata elini sürmek istemiyordu. Enver Beyin ameliyatının yapılacağı gün, baş ucunda operatör Cemil Paşa, Orhan Bey, Akil Muhtar Bey, Sultan Reşad'ın husûsî doktoru Hayri Paşa, Süleyman Numan Paşa, doktor Adnan Bey (Adıvar) ve Alman hastahânesinin başhekimi bulunmuşlardı. Ayrı bir odada ameliyatın neticesini bizzat Talât Bey beklemekte idi. Fakat operatör Cemil

Paşanın ameliyatı yapamayacağını haber alınca, onu bulunduğu odaya çağıran Talât Bey:

– Paşa demişti, niçin bu işi siz yapmıyorsunuz, bizim başkalarına itimadımız yok, eğer tehlikeli buluyorsanız ve Enver Beyin bu ameliyat sonunda ölmesi muhtemel ise sizin elinizde olmalıdır. Başkasında olursa partimiz ve hükûmetimiz hakkında türlü dedikodular çıkarırlar. Herkes şahsınızın bilgi ve dürüstlüğünde müttefiktir. Nihayet Talât Beyin ısrarı üzerine ellerini yıkayarak ameliyat masasına geçen operatör Cemil Paşa, bu apandist ameliyatını fevkalâde muvaffakıyetle sona erdirmiş ve hastayı kurtarmıştı. Enver Bey Alman hastahânesinde bir hafta yattı. Sonra çıkıp evine gitti. Arkadaşları onu ziyarete gittiler. Hepsi yeniden onu Harbiye Nâzırlığına teşvik ettiler. Fakat o da bunu istemekle beraber yeni bir hareket yapmaktan çekiniyordu. Nihayet arkadaşlarına açıldı.

– Sizler dedi, fırkanın her hareketinde ortaya çıkmış insanlarsınız. Kâbilse Talât Beyi görün, görüşlerinizi söyleyin onu ikna ederseniz bu kolaylıkla olur. Şayet o, muhâlefet ederse o zaman ciddî şekilde mücadeleye mecbûr olacağız!..

Nihayet Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Süleyman Askerî, topçu İhsan, İzmitli Mümtaz, Âtıf, Talât Beye gitmeye karar verdiler. Ve Dahiliye Nâzırını makâmında ziyaret ettiler. Talât Bey bu parti arkadaşlarını gayet nazik bir tavırla karşıladı, hepsinin ellerini sıktı. Yer gösterdi. Onları dinlemeye koyuldu. Âtıf Bey söze başladı.

– Sizi dedi, partinin en sadık ve vefâkar reîsi tanıyoruz. Biz gençler, ordu mensûbları Enver Beyi Harbiye Nâzırı görmek istiyoruz. Ordunun ıslahı buna bağlıdır. Ne dersiniz?

Talât Bey gayet soğukkanlı ve biraz da müstehzi bir ifâde ile:

– Biz dedi, hükûmet olarak İzzet Paşadan çok memnunuz. Bugün için onun makâmından ayrılması doğru olamaz. Yalnız Enver Bey için de ileride daha güzel fırsatlar zuhur edecektir.

Yakup Cemil Bey dayanamayarak ağzını açmıştı:

– Bak Talât dedi, lâfın kısası biz karar verdik. Enver Harbiye Nâzırı olacak o kadar!.. Unutma ki, bu makâmı sizlere temin eden bizleriz. Biz kelleyi koltuğa alarak Bâb-ı âlîye yürümeseydik, sen halâ merkez-i umûmîde çene çalıyordun.

Talât Beyin kaşları çatılmıştı. Bu kadarı da fazla idi. Ayağa kalkmıştı.

– Ne isterseniz yapınız!.. Bizim fikrimizi öğrendiniz dedi, bu sırada Avusturya sefirinin Talât Beyi ziyaret etmek üzere olduğu haber verildi. Enver'in arkadaşları da kalkmışlardı. Selâm vermeden odadan çıktılar. Vâkıa biraz sonra Talât Bey odacıyı göndererek biraz beklemelerini rica etmiş ise de onlar beklememişlerdi. Talât Beyle Enver'in arkadaşları arasında şimdi hakikî bir savaş başlamış oluyordu.

Cemal Beyin Emeli

İstanbul Muhâfızı Cemal beyin en büyük emeli Harbiye Nâzırı olmaktı. Buna da kendisini yerden göğe kadar haklı görüyordu. Eğer o, Mahmut Şevket Paşayı hedef tutan fakat hakikatte bir hükûmet darbesine kıyâm eden muhâlefetin gerek yüksek kademelerdeki gerek seviyesi daha alçak şahsiyetlerini, kıskıvrak yakalamamış olsaydı, hâdiseler böyle mi cereyan ederdi? Allah göstermesin, İttihâd ve Terakkînin iktidar sandalyesinden düşmesi işden bile değildi. Amma, o Cemal Bey, başta padişaha, sonra da nüfûzlu Fransız sefaret erkânına, daha sonra da suikasdin mürettiplerinden ileri gelenlerin hemen hepsine karşı, ısrarla ve inatla açtığı büyük mücadele sayesinde bu işleri başarmış, ele geçirdiği suçluları, ne damatlıklarına, ne paşa ve miralaylıklarına, ne de şunun bunun adamı olmalarına bakmadan, hiçbirine acımadan, cümlesini Beyazıt'da sallandırmıştı. Cemal Bey bu hareketiyle hükûmeti kurtardığına tamamen kâniydi.

– Bu az iş midir sanki? diyordu, yerine göre bunun da bir Edirne istirdadı kadar kıymeti vardır! Ve bu hükme varınca Harbiye Nâzırlığını da tabiî görüyordu. İşte bütün bu mütâlaalar Cemal Beyi, Enver Beyin ameliyatından bir gün evvel Talât Beye koşturmuştu.

– Talât Bey dedi, Enver'in Almanya'ya gitmeyeceği anlaşıldı. İnat ediyor, burada ameliyat olacağım diyor. Elbette ameliyattan sonra Harbiye Nâzırlığında ısrar edecek. O, hastahâneye yatınca biz de bu meseleyi halledelim. Bir emr-i vâki yapalım, hastahâneden çıkınca

şaşırsın, kalsın. Rütbesini yükseltiriz. Paşa olur, bir kolordu kumandanlığı alır, çıkar gider. Talât Bey bu ihtiraslı arkadaşına gayet soğukkanlılıkla cevap vermişti.

– Dostum Cemal Bey dedi, ben de senin fikrindeyim, fakat gel gelelim efkâr-ı umuûmîyeye, onlar senin de Harbiye Nâzırlığına muvafakat etmezler, bu iş tedrici olur. Sen beni dinlersen şöyle hareket edelim. Ben Nâfia Nâzırı Osman Nizâmî paşadan hiç memnun değilim. Edirne'nin istirdâdına bile taraftar olmayan bu ukalâ adamdan kurtuluruz. Yapılacak çok iş var. Hem senin Fransızlarla da aran iyidir. Evvelâ bu Nezârete vekâleten gelirsin, sonra asaletin çıkar ve bir ara sonra da Bahriye Nezâretine getirilirsin. Nisbeten o, göze batmayan bir nezârettir ve bir gün de Harbiye Nâzır vekili filân derken oraya asîl olursun. Amma, bidâyette bu makâm bence senin için fazla dedikodulu olur.

Cemal Beyin bu izahattan canı sıkıldığı belli idi hemen cevap verdi.

– O zaman da Enver'in Harbiye Nâzırlığına geçmisi için meydan bırakmış olmayacak mıyız?

– Bilâkis, Nâfia Nezâretine gelmen, onu tahrik etmez. Ama başka türlü yaparsak ilk çatışacağın o olacaktır. Bunu da böyle bil!.. Esasen şimdilik İzzet Paşayı da yerinde bırakacağız. Benim düşüncem şu: sen Nâfiaya oturduktan sonra Çürüksulu Mahmut Muhtar ile yer değiştirir, Bahriye Nezâretine gelirsin!..

Nihayet iki eski arkadaş anlaşmışlardı. Cemal Bey, bu yolun biraz uzun fakat emin olduğunu nihayet anlayabilmişti. Vekâleten de olsa, Nâfia Nezâretine de mü-

nasîb görülse behemehal kabineye girmek kararı onda önüne geçilmez bir emel, bulunuyordu. Talât Bey de diğer taraftan bu konuşmalarında samimi olduğunu göstermiş, hem o gün, Osman Nizâmî Paşayı makâmında ziyaret ederek, Amerikalılarla başlayan yeni münâsebetlerin mahallinde tanzimi için, itimâd edilir, bir devlet adamının Amerikada büyük elçi olarak çalışması lüzumundan bahsetmiş ve bu mühik işe de hükûmetin kendisinden başka hiç kimseyi görmediğini de ilâve etmişti. Çok tatlı bir sohbet halinde geçen bu görüşmede Osman Nizâmî Paşa, Nâfiadan istifa ederek Vaşingtona gitmeye muvâfakat etmişti. Bütün bunları hazırlayan Talât Bey sadrazamı ziyaret ederek fikirlerini çok iyi anlatmış, Enverin ihtirâslarına mâni olmak için bundan başka da çare bulunmadığını söylemişti. Prens Sait Halim Paşa kendisine:

– Acaba demişti, Osman Nizamî Paşa, Nâfiadan istifaya razı olacak mı?..

– Razı da oldu, istifa da etti paşam, işte istifânâmesi!..

Ve filhakika Talât Bey, Osman Nizâmî Paşadan usûlen aldığı istifayı da sadrazama takdim fırsatını bulmuştu. Prens Sait Halim Paşa, muhatabının zekâsına, iş becermesine hayret etmiş, Talât Beyden ne kadar korkulsa yeri olduğunu anlamıştı.

Sadrazam ve Dahiliye Nâzırı hemen kararnameleri hazırlatmışlar, o gün saraya gönderilen ve baş mabeyinciye telefonla takibi rica edilen kararnâmeler, irâde-i seniyeye iktiran etmişti. Ertesi gün Enver Bey, hastahâ-

nede ameliyat masasına yatacağı sırada, Cemal Beyin Nâfia Nezâreti vekâletine tâyin edildiğini öğrenmişti.

Bir hafta sonra hastahâneden çıkınca, o da Harbiye Nezâreti meselesini kat'î surette halletmeye karar vermişti. Nitekim, o günün akşamı, Beşiktaş'ta, Akaretlerdeki evi, ona sadık şu arkadaşlarıyla dolmuştu. Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Süleyman Askerî, İzmitli Mümtaz, Topçu İhsan, Âtıf Beyler... Hepsi etrafına toplanmışlar, hem geçirdiği ameliyattan dolayı onu tebrik ediyor, hem de parlayan ümitlerini tekrarlıyorlardı. Nihayet o gecenen geç saatlerinde bu arkadaşlar şu karar varmışlardı.

– Enver Bey behemehâl Harbiye Nâzırı olacaktı. Buna kim muhâlefet ederse, mevkii, kıymeti ne olursa olsun, ortadan kaldırılacaktı.

Ve yine arkadaşlar şuna kani idiler ki, Enver Beyin kabineye gelmesine birinci derecede mâni olan insan Talât Beyin bizzat kendisi, ikincisi de İstanbul'un sabık muhafızı Cemal Bey idi. İttihâd ve Terakkî Fırkasında rolleri ve hizmetleri ne olursa olsun, icabederse bu iki insanı da harcamaktan çekinmeyeceklerdi.

Bu kararı Talât Beye katî olarak tebliğ lâzım geliyordu. Bunu da Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Âtıf ve Topçu İhsan üzerlerine almışlardı. Ertesi günü bu dört arkadaş Talât Beyin huzuruna çıktılar. Talât Bey, gelenlerin maksadını daha onlar içeri girerken anlamıştı. Taleplerine asla muvafakat etmedi.

– Müteaddid defalar söyledim, henüz Enver Bey için bu makâm doğru değildir, dedi. Dört arkadaş son

derece hiddetlenmişlerdi. Arzularını tekrarladılar. Fakat bir netice alamadılar. O zaman Talât Bey için hiç de hoş olmayan düşüncelere daldılar.

Talât İle Enver Karşı Karşıya

İttihâd ve Terakkînin genç elemanları Talât Beye karşı açtıkları mücadelede inat ve ısrarla yollarına devam ediyorlardı. Enver Bey ile Cemal Bey arasındaki rekabet ikisinin de asker olması, hemen hemen aynı rütbelerde bulunması ile âdeta muvazi bir seyir takip etmişti. Nitekim birisinin miralaylığa, daha sonra mirlivalığa terfii, diğerini de harekete getirmiş, her ikisi Paşa olmuşlar, her ikisi Nâzır olmuşlar, Birinci Cihan Harbine her ikisi aynı kabinede girmişler, aynı kararlara beraberce imza etmişler, her ikisi birer ordu kumandanlığını deruhde etmişler ve günün birinde Enver Paşa birinci ferikliğini kendi kendine ilân edince o zamanlar herkesin anlattığı meşhûr vak'a gereğince Sultan Reşad hareme koşarak:

– Çocuklar müjdeler olsun, bizim damad Ferîk olmuş diye haber vermişti. Hem feriklik irâdeye iktiran etmeli ve herkesten evvel kendisinin haberi olmalı idi; işin daha garibi Cemal Paşa'nın da Suriye'de bu haberi alır almaz, omuzlarındaki apoletlere birer yıldız ilâve etmesi ve Baş Kumandan vekili Ferik Enver Paşaya yazdığı tahrîrâta –Ferik Cemal– diye imza etmesi olmuştu. Bu suretle artık Enver ile Cemalin muvazi yürüyüşünü kimsenin geri bırakmasına imkân kalmamıştı. Enver Bey, henüz Harbiye Nâzırı olmadan, gençlerin Talât Bey nezdindeki ısrarları boşa gidince, bunlar hı-

şım ile geri dönmüşlerdi. Bunların içinde Talât Beye en çok kızanlardan biri de Yakup Cemil Bey idi. Onun Enver'e bağlılığı çok kuvvetli idi. Fakat Avusturya sefiri Marki Pallaviçni'den ayrıldıktan sonra bir otomobile atlayan Talât Bey de soluğu Beşiktaş'ta almış ve hastalıktan sonra nekâhat devrini evinde geçiren Enver Beyin karşısına çıkmıştı. İki eski arkadaşın karşılaşması oldukça soğuk cereyan etmiş, Selânikte kurulan dostluğun gevşediği gözden kaçmamıştı. Maamafih Talât Bey kurnazdı. İdare etttiği insanlar içinde oldukça zahmet çektiği kimselerin başında Enver geliyordu. Hiç bir bozuntu vermek istemeyen Talât Bey, gayet dostane ve samimî bir eda ile söze başlayarak:

– Arkadaşların geldiler. Senin Harbiye Nâzırlığını ileri sürdüler ve âdeta bizlere ültimatom verdiler. Konuşmak istedim durmadılar. Kötü bir tesâdüf Avusturya sefirinin de ziyareti araya girdi, konuşamadan kalkıp gittiler. Şunu çok iyi bilmeni isterdim Enver ki, senin Harbiye Nâzırlığına ben de taraftarım. Ancak senin bilmediğin başka işler var. Bunların başında Cemal'in Harbiye Nâzırlığına gelmek husûsundaki ısrarları vardır. Ben ona Nâfia Nezâretini hazırlamıştım. İstemiyor; Fethi Bey de Nâfiaya gelmek istemiyor. Benim düşüncem şu, Cemal'i Bağdat müfettişliğine ikna edelim. Fethi Bey de çok geçimsizdir. Hâlen kâtib-i umûmî olarak kimse ile anlaşamıyor. Heyet-i vükelâda da olacağı bu, onu da Sofya'ya sefir yapalım. Bu suretle vakit kazanmış oluruz. Sonra da suya sabuna dokunmadan İzzet Paşanın istifası gelmeli ve bunlardan sonra sen Harbiye Nezâretine getirilmelisin, hele benden sana kardeş na-

sihati, bu gençlerle de pek sıkı fıkı olma. Bunlar her harekette ellerine tabanca alıp ortaya çıkmışlar, bir nevi fırkanın fedâileri kesilmişlerdir. Bunlar adamın başına dert getirir Enver. Sen çok temiz, saf, mert bir adamsın. Bu çocuklara çabuk kapılıyorsun. Bunlar sana açık söyleyeyim, devlet içinde devlet olmak istiyorlar. Bu kadarı fazla!.. Yakup Cemil'in makâmımda bana bir ültimatom verişi, bir meydan okuyuşu var bir görmeli idin. Bu kadar patavatsızlık olur mu? Kaldı ki, daha yapılacak çok işler var. Şu kâğıda bir göz gezdir. Burada partimizin selâmeti nâmına derhal tekaüde sevkleri icabeden kimseler var. Bunlardan biri Mustafa Kemal'dir. Ben bu adamı hiç beğenmiyorum. Fırkanın her şeyine itirazediyor. Sonra İsmet Bey (Paşa), Mahmut Kâmil (Umûmî harpte Harbiye Nezâreti müsteşarı), Galip paşa (hareket ordusunun şehre girmesinden sonra emniyet-i umûmîye müdürü olan zat) bunlar kaldıkça, ne sen ne de biz hiçbir şey yapamayız. Bütün bu tasfiyeler yapılmalı ki, sen Harbiye Nâzırı ve ben Dahiliye Nâzırı olarak çalışabilelim!

Talât Beyin fikirleri vaziyeti aydınlatıyordu. Anlaşılıyordu ki, Talât Bey, Cemal Paşanın ve Fethi Beyin Enver Beyle aynı kabinede bulunmasını istemiyordu. Çünkü bu üç zorlu insan ve üç kuvvetli İttihâd ve Terakkîci, kendisine karşı birleşebilirler, mesele çıkarırlardı. Talât Beyin meşhûr-i âlem olan nüfûzu ve otoritesi bu sebeple sarsılırdı. Bunlardan Cemal beyi Bağdad'a umûmî müfettişliğe göndereceğine emindi. Zira Cemal Bey, şöhret ve servete karşı zayıftı. Hele devletin Arap tebaasını ıslah etmeyi de çok istiyordu.

Fakat çıbanın başı Fethi Bey idi. Partinin umûmî kâtibi olur olmaz sıkı bir disiplin kuran Fethi Bey, partideki lâübaliliklere son vermiş, gelişi güzel her kafadan bir ses çıkmasına mâni olmuştu. Bu da kimsenin, başta Talât Beyin işine gelmemişti. Talât Bey bütün bu düşünceleri ile şöyle bir plân tertip etmişti. Enver Bey kabineye hizip yapamayacak bir şekilde girer ve orduda bir takım tasfiyelere de girişirse kendi kendini yıpratmış, umûmun husûmetini kazanmış olacak ve yıkılması da pek kolay bir hale gelecektir. Fakat Enver Bey de aptal değildi. Talât'ın zahiren çok dostane, hakikatte tertipli tekliflerini anlamıştı. Fakat Enver Beyin çok iyi anladığı şey, Talât'ın artık onun Harbiye Nâzırlığına karşı ciddî bir itirazda bulunamayacağı idi.

– Dostum dedi, ben herşeye rağmen Cemal'i de, Fethiyi de, diğer arkadaşları da severim. Bunlarla müteaddid vesilelerle karşı karşıya geçmiş bir çok meselelerde münakaşa etmişizdir. Yine de ederiz. Bu çekişmeler fikir uğrunadır. Birbirimizi kırsak da zararı olmaz. Hakikatte bu arkadaşların hepsi değerlidirler. Ne Cemalin uzaklaştırılmasına, ne Fethi'nin sefir olarak gönderilmesine, ne de diğerlerinin tekâüde sevkine taraftarım. Biz bir arada pekâlâ çalışabiliriz.

Talât Bey, Enver'in kolay kolay kandırılamayacağını anlamış, belki de müsbet cevap verirse, konuşmanın şayi olacağından çekindiğine hükmetmişti. Kurnaz ve komitacı Talât da aşağı kalamazdı.

– Yanlış anlaşıldı, ben bu arkadaşlar değersizdir demedim Enver, yalnız, serbestçe çalışmana mâni olurlar

diye düşündüm, madem ki, mahzûr yok, o hâlde Cemal de kabineye girer, hem beraber bu işi yürütürüz. Talât Bey ayağa kalkarak Enver'in elini harâretle sıkmış,

– Şimdi sadrazama gidiyorum. İzzet Paşanın istifasını temin edelim. Senin tayinini iradeye sevkedelim... Enver Bey kapıya kadar arkadaşını teşyi etti, içinde büyük bir sevinç vardı, artık hayal hakikat olmuştu. Diğer taraftan hemen daha o gün Prens Sait Halim Paşanın huzûruna çıkan Talât Bey:

– Paşam demişti, Enver Beyin Harbiye Nâzırı olmasına zarûret vardır. Parti arkadaşları, ordu bunu böyle istiyor!.. Ben de kani oldum. Orduyu, ondan başkası idâre edemiz!.. Hele Edirne'nin istirdadından sonra, Enver Bey, bu makâmı hak etmiştir Prens hazretleri! Bütün bu dönen şeylerden bir şey anlamamakla beraber, Talât'dan da çok çekinen sadrazam:

– Hayırlısı olsun beyim, dedi, ya İzzet Paşa ne olacak?.. Talât Bey soğukkanlılıkla sadrazama cevap verdi:

– Onu bana bırakınız, ben hallederim!..

İzzet Paşa Nasıl İstifa Etti

İster istemez hürriyet kahramanı Enver'i Harbiye Nezâretine getirmeye karar veren Büyük efendi (Talât Bey), sadrazam Prens Sait Halim Paşaya verdiği söz gereğince bu işi bizzat yapmayı tasarlamıştı. Bunun için Ferik İzzet Paşanın kabineden istifa etmesi gerekiyordu. Bu nasıl olacaktı. İttihâd ve Terakkînin bir numaralı şahsiyeti, bu iş için vaktiyle paşanın bir teklifinden fay-

dalanmayı düşünmüştü. O zamanlar, kabineye girmeden evvel Ahmet İzzet Paşa, Talât Bey:

– Beyim demişti, ordunun devamlı surette tanzim ve tensiki lâzımdır. Bunun için de sırf bu mesele ile uğraşacak, kabinenin günlük siyâseti ile başı dertte olmayan müstakil bir makâma ihtiyaç vardır. Fikrimce bir başkumandanlık ihdas edilmeli, buraya da ordunun hürmet ve muhabbetini kazanmış memleketin tanıdığı ve sevimli bir asker getirilmelidir. Yalnız başkumandanın geniş bir selâhiyeti olmalı, tabiî ki, onun da hüsn-i niyetinden asla şüphe edilmemelidir. Talât Bey, o zaman Paşanın bu fikirlerini şüpheli karşılaşım, hele bir harp izâle edilsin, sonra bunu düşünürüz, şeklinde bir mütâlaa ile teklifi yapan İzzet Paşanın ağzını kapamıştı. Hattâ Büyük Efendi mahremi olan kimselere:

– Duydunuz mu, İzzet Paşa, diktatörlük kurmak istiyor diye de alay etmişti. Şimdi Talât Bey, aynı fikri hem de sahibine teklife gidiyordu. Böyle zamanlarda Talât Beyi yakından tanıyanlar bilirler ki, o, teşebbüslerinde yalnız olmayı sevmezdi. Onun için yanına Şûrâyı devlet reîsi Halil Beyi (Halil Menteş) almıştı. Paşanın Nişantaşındaki konağına gitmişler ve Harbiye Nâzırı Ferik İzzet Paşayı ziyaret etmişlerdi. Paşa, hiç beklenilmeyen bir zamanda bu ziyaretten telâşlanmış fakat hiçbir şeyi belli etmemeye karar vermişti. Söze Talât Bey başlamıştı.

– Paşam dedi, cidden bu son hâdiselerde oynadığınız rol çok büyüktür. Edirne sayenizde istirdat edilmiş, bu şerefli ve tarihî hareket ancak başarılabilmişti. Esa-

sen ötedenberi biz ve bütün arkadaşlar zât-ı âlînizin kıymetli bir kumundan olduğunuzda müttefikiz. Evvelce çok yerinde buyurduğunuz gibi bu çalışmalar devamlı ve selâhiyetli olmalıdır. Bir başkumandanlık fikrine geç de olsa gelmiş bulunuyoruz. Bunun için de bütün ordunun gözbebeği olan zât-ı devletinizi seçmiş oluyoruz. Bunun kabûlünü arkadaşlar nâmına istirhama geldik!

İzzet Paşa, bu garip teklif karşısında şaşırmış olmakla beraber, Edirne dönüşü aleyhindeki tertipleri duymuş, Enver'in Cemal'in Harbiye Nâzırlığı için çalışmalarını da haber almıştı. Bu bal gibi nâzikâne Harbiye Nezâretinden istifa teklifi idi. Paşa, anlıyordu ki, İttihâd ve Terakkî, Harbiye Nezâretini kendisinden başka birine vermek arzusunda idi. Partinin istemediği bir adam olarak kalmak, bugün ihdas edilen, yarın lâğvedilen makâm ve salâhiyetleri nefsinde toplamak, hayatı muntazam bir seyir takip etmiş olan paşanın işine gelemezdi. İzzet Paşa bu fikri, Edirne istirdat edilmeden evvel, Hadımköyündeki karârgâhından bir lâyiha ile meclis-i vükelâya sunmuştu. Hattâ bu lâyıhada İzzet Paşa, Harbiye Nezâreti ile başkumundanlığın aynı şahsın ühdesine verilmemesini de müdafaa ediyordu. İzzet Paşa ordunun bu en yüksek kademesini, parti politikalarından, günlük siyâsetten uzak tutmak istiyordu. Talât Bey ise yaptığı bu teklifte başkumandanlığın kayd-ı hayat şartıyla olmasında ısrar ediyordu. Bu vaziyette İzzet Paşa, ister istemez Harbiye Nezâretini bırakmaya mecbûr kalıyordu. İzzet Paşa işi kesip atmaya karar vermiş biraz da sert bir lisanla:

– Beyim demişti, Mahmut Şevket Paşanın katli, Edirnenin istirdadı gibi hâdiseler âsabımı çok yormuş ve moralimi bozmuştur. Dinlenmeye, çok ihtiyacım var. Beni lûtfen bütün vazifelerimden affediniz. Esasen Harbiye Nâzırlığını zorla kabûl etmiştim. Şimdi istifaya hazırım. Ve bu makâmdan ayrıldıktan sonra da hiç bir iş yapacak hâlde değilim. Ben lâyihamda bütün bunları bir memleket dâvası olarak arzetmiştim. Yoksa kendimi düşünerek âsla böyle bir teklifte bulunmuş değilim!..

Talât Bey, bir hamlede maksadına vâsıl olmuş bulunuyordu. Yalnız İzzet Paşa sözüne devamla:

– Ancak beyim dedi, sizlere şunu mahrem olarak söyleyeyim, tahmin ettiğim gibi benim yerime Enver Beyi getirmek fikrinde iseniz, bu gerek ordu, gerek memleket için hayırlı olmayacaktır. Enver, atak, emr-i vâkici, genç ve çok heyecanlı bir arkadaştır. Devletin ve ordunun başında da bilâkis tecrübeli, dûrendiş adamlara ihtiyaç vardır. Hafazanallah bir emr-i vâki yapılır, memleket bir badireye sokulur, sonra bunu hepimiz çalışsak düzeltemeyiz!.. demişti. Talât ve Halil Beyler, İzzet Paşaya, yerden göğe kadar hak vermekle beraber, partinin gizli kararlarını açıklamayı da muvafık görmemişlerdi. Onlar da Enver'e taraftar değildirler. Fakat ne yapsınlar ki, İttihâd ve Terakkînin genç fedaileri bunu böyle istiyorlardı. Onlarla derde girmektense, Enver'i bütün tehlikesine rağmen getirmekten başka çare bulamamışlardı. Bütün ümitleri onu frenlemek, müfrit isteklerinin önüne geçmekti. Acaba kabine olarak, yahut

genel merkez olarak Enver'i frenleyebilecekler mi idi? Talâtın bütün dikkati ve merakı bu suâlin cevabında toplanmış bulunuyordu. Bu konuşmanın ertesi günü İzzet Paşa, Harbiye Nezâretinden istifasını yazarak Sadrazama gönderdi. Bu istifada yorgunluğundan bahsediyordu. Yalnız sadrazam Prens Sait Halim Paşa ve Talât Bey, paşanın başkumandanlık vekilliğini behemelah temine çalıştılar. Zira, Enver'i frenlemek ancak bu suretle kâbil olacaktı. Gazeteler Harbiye Nâzırının hastalığından bahsetti, İstifa matbuata verilmedi. Sadrazam ve Talât Bey, Paşayı Nişantaşındaki konağında tekrar ziyaret ederek ilk fikirlerinde ısrar ettiler. Fakat İzzet Paşa, dürüst ve muayyen prensiplerin sahibi idi. Bütün teklifleri reddetti. Asla bir vazife kabul etmedi. Nihayet istifa ajanslara ve gazetelere bildirildi. Ertesi günü de Enver Beyin Harbiye Nâzırı olacağı her tarafta öğrenildi. Talât Bey telefonla vaziyeti Enver Beye bildirdi.

– Yarın irâdeye iktirân ediyor, makâmına oturacaksın, tebrik ederim kardeşim dedi. Ötedenberi Harbiye Nâzırı olan kimselerin rütbesi en aşağı mirliva idi, Enver Bey ise henüz miralaylığa terfi etmişti. Önünde bir takım seneler vardı. Buna da güzel bir kulp bulundu. Bingazi'deki ve Balkan harbindeki hizmetleri kıdem zammını icabettirmişti. Bütün bunlardan dolayı Enver Bey Mirlivalığa terfi etti. Enver Paşa oldu ve Harbiye Nezâretine geçti oturdu. 3 Kânunisani 1914.

Orduda Yapılan Tasfiye

Enver Paşanın Harbiye Nezâretine getirilmesi, halk ve muhâlifler arasında şöyle bir dedikoduya yer vermişti.

– Ordu içinde vücu^dlarından hizmet umulmayan kimselerle hükûmetin hoşuna gitmeyen erkân ve ümerâ-yı askeriyenin tekâüde sevkini İttihâd ve Terakkî Fırkası kararlaştırmış bunu Ferit Ahmet İzzet Paşaya teklif etmiş, fakat Paşa bunlara taraftar olmadığından istifa etmiş ve bu sebeple bu işleri yapacak olan Enver Bey, Mirlivalığa yükseltilerek makâma getirilmiştir. Hakikatte İzzet Paşaya böyle bir teklif yapılmamıştı. Bilâkis orduda böyle bir tensikat icrasına, ordunun terhisinden sonra hemen başlanmıştı. İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reîsi Hadi Paşanın (150 liklerden) riyâsetinde bir komisyon teşkîl etmiş, bu komisyon da Balkan harbinde derihde ettikleri vazifeleri başaramayan, gerek yaşları, gerek bilgileri itibariyle kendilerinden bir şey beklenilmeyen kimseleri tekaüde sevketmek üzere tetkikata girişmişti. Bu komisyon yalnız paşalarla miralaylardan üç yüz kişinin ismini tesbit etmişti. Fakat Harbiye Nâzırı İzzet Paşa, bu listeyi ihtiva eden defteri imzalayamadan makâmından ayrılmış, bu iş de Harbiye Nezâretine yeni gelen Enver Paşaya düşmüştü. Yalnız Paşa, tasfiyeyi biraz daha şumullendirmiş ve buna komisyon reîsi Hadi Paşa ile müşirlerden Zeki (4. Ordu Müşiri) ve İbrahim Paşaları da idhâl etmişti. Söylentiler içinde İttihatçılara yüz vermeyen Mustafa Kemal'den (Paşa), Hareket Ordularıyla İstanbula girdikten sonra bir ara Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğünde ve Erkân-ı

Dîvân-ı harb Reîsliğinde bulunan Galip Paşadan, Erkân-ı harb Miralayı Mahmut Kâmil, İsmet (İnönü) ve Miralay Kerim Beylerden de bahsediliyordu. Fakat Enver Paşa, Mustafa Kemal ile diğer üç miralaya dokunmayı reddetmişti. Enver Paşa, kısa zamanda hakikî listeyi hazırlamış Ferik İzzet Paşa zamanında hazırlanan tasfiye cetveline kendi ilâveleriyle 1500 kimsenin ismini geçirmişti. Burada küçük rütbeli zâbitan da mevcuttu. Bu listenin içindekilerden pek çoğu hakikaten yaşını başını almış, orduda vücûdlarından cidden istifâde edilemeyecek kimseler olduğu kadar, genç yaşında tekaüde sevkedilen, gadre uğrayan, baş eğmediği için beğenilmeyen zevat da mevcuttu. Tâbir câizse:

– Kurunun yanında yaş da yanmakta idi!.. Enver Paşanın bu sâhadaki gayretleri orduyu gençleştirmek azminden başka birşey değildi. Zira 1908 senesi 22 Kânûn-i evvelinde bir gece ataşemiliter olduğu Berlin'de Alman İmparatoru İkinci Vilhelm'in Enver bey şerefine verdiği akşam yemeğine iştirâk etmiş olan genç ve yakışıklı Erkân-ı harb Binbaşısı Enver Beye bütün Alman generallerinin huzurunda Alman İmparatoru son derece iltifât etmiş onu göstererek:

– İşte müstakbel Türk ordularının Başkumandanı!.. Manevralarda gösterdiği anlayıştan dolayı kendilerini huzurunuzda tebrik ederim, demiş ve yanına dâvet etmişti. Yemek esnasında da Enver Beye:

– Aziz binbaşım demişti, Türk ordusunu yaşlı paşalardan, vaktini geçirmiş kimselerden kurtarmanız lâzım. Orduya yepyeni bir ruh aşılamak lâzım, bunu si-

zin gibi gençlerden bekliyoruz. Eğer isterseniz (solunda oturan Fondergolç Paşayı kastederek) size generalimi ordularınızın ıslah ve tensiki için mümtaz bir heyetle gönderir, emirlerinize de en modern Alman harp levazımını tahsis ederim. Türkiyede senelerce kalır ve çalışırlar. Zira istikbalde yapacağımız bir harpte müşterek bir tek düşmanımız varsa o da Rusya olacaktır. Bütün bir tarih boyunca kaderimiz hep aynı düşmanın önünde birleşmek olmuştur. Vaktiyle İsveç, Prusya ne düşünmüşse bugünkü Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu onu yapacaktır, ne dersiniz?..

İmparator Vilhelm'in yalnız Enver Bey ve yanındaki mahdûd Alman generallerinin önünde söylediği bu sözler, genç Erkân-ı harb zâbitinin asla hatırından çıkmamıştı. Nitekim Enver Paşanın Harbiye Nezâretine geçtiğini ilk tebrikeden ve telgrafla vaadlerini hatırlatan da Alman İmparatoru İkinci Vilhelm olmuştu. Enver'i gurura sevkeden de bu ruh haleti idi. Öyle ya Türkiyede bu iltifât ve bu emsalsiz talih kime müyesser olmuştu. O, şimdiden Avrupanın tirtir titrediği bir adamı, onun kara, deniz, hava kuvvetlerini ve onun bütün kaynaklarını arkasında görüyordu. O hâlde vaktiyle İmparatora hak verdiği gibi:

– Osmanlı ordusu gençleşmelidir! Kararını vermiş ve zaten hazırlanmış olan listeye aklına gelen ve gelmeyen bir çok kimseleri de sokmuştu. Enver Paşa, etrafta yapılan dedikodulara da aldırış edecek bir karakterde değildi. Ordu kadrosu dışında kalanların yerine derhal yeni tâyinler başlamıştı. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye İkinci Reîsliğine Damat Hafız İsmail Hakkı Paşa getiril-

mişti. Fakat halk arasında birinci reîsliğin ilelebed münhal kalamayacağı, buraya da bir Alman Generalinin muhakkak surette getirileceği ısrarla söyleniyordu. Bütün bu tasfiye ve tâyinler ecnebî matbûâtında azim, telâş ve endişe uyandırmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun olduğu gibi Almanların tarafına geçeceği ve müstakbel bir harpte, İmparator Vilhelm'in bu geniş kaynaklardan ve bu stratejik bölgelerden faydalanacağı söyleniyordu. Bu dedikoduları önlemek ve yabancı matbuatın tahminlerini çürütmek maksadıyla Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da, Harbiye Nâzırına paralel fakat tamamen aksi bir istikâmette çalışmalarına başlamış bir İngiliz heyetine vâsi salâhiyet verdirerek İstanbul'da işe başlamalarına imkân verdirmiş, yeni bir tersanenin inşasına ve Sultan Osman, Sultan Fatih diretnotlarının siparişine de girişilmişti. Bu suretle İttihâd ve Terakkî Fırkası ve onun iki mühim Nâzırı, iki başlı bir siyâsetin başında işe başlamışlardı.

Enver Paşa, her şeyden evvel memleket hakkında Alman siyâsetinin lüzûmuna kâni bulunuyor, İmparatorun dostluğunu temin etmekle Rusların ihtiraslarına mâni olacağını zannediyordu. Cemal Paşa ise an'anevî İngiliz dostluğuna daha fazla kıymet veriyor, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna lüzumlu bir dost olacağını iddiâ ediyordu. Talât Bey, her iki İmparatorluğu şimdilik idâre etmeyi, onlarla beraber, her iki arkadaşını, Enver'le, Cemal'i birbirine karşı aynı hizada durdurmayı düşünüyordu. Fakat muhakkak olan bir şey varsa Enver'in aleyhindeki dedikodular, memnûniyetsizlikler bir çığ gibi gittikçe büyüyordu. Bir gün İzmir'deki ko-

lordunun Erkân-ı harb Reîsi olan Miralay Mahmut Kâmil Bey, Harbiye Nezâretinde rastgeldiği Sapancalı Hakkı Beye:

– Şimde mevsuk bir yerden haber aldığıma göre, Enver Paşa, bazı kıymetli arkadaşlarımızı tekâüde sevkediyormuş. Hattâ bunların içinde benim de olduğumu söylüyorlar. Eğer bu böyle ise, Paşa ihtiraslarına mağlûb oluyor demektir, bu memleket için hiç de iyi olmaz.

Sapancalı Hakkı, Miralay Mahmut Kâmil Beye dönerek:

– Canım ne telâş ediyorsun, ben böyle bir şey olacağını katiyyen zannetmem. Fakat ben onu Enver'e sorarım. Her şeyi öğreniriz. Merak etme!.. demiş ve filhakika sözünde durarak Harbiye Nâzırı Enver Paşanın yanına gitmişti.

Bahriye Nâzırı Cemal Paşa

Hayatlarını sergüzeştler yaratmak büyük ve tahakkuku imkânsız hayaller peşinde koşmak, fakat buna rağmen bir vatan sevgisi, bir memleket endişesi ile hayatlarını Türk milliyetçiliği uğrunda feda etmek kaderini paylaşmak bakımından birbirine benzeyen başka bir çift insan bulmak tarihte pek güçtür. Enver ve Cemal beylerin bu birbirne benzeyen maceralarını ibretle mütâlaa etmek yerinde olur. İkisi de İstanbulda doğmuş, ikisi de Harbiyede okumuş, ikisi de ordunun güzide zâbitanı sayılan Erkân-ı Harbiyeden mezun olmuş, ikisi de ilk vazifelerini Rumelide, eşkıya takiplerinde geçirmiş, ikisi de hareket ordusuyla İstanbula gelmiş, ikisi de Balkan

Harbine iştirâk etmiş ve nihayet İttihâd ve Terakkî Fırkası iş başına gelince gayet önemli vazifeler deruhde etmiş olan bu iki arkadaş; en sonunda Prens Sait Halim Paşanın kabinesinde birbirine iki muvazi kuvvetin başında bulunmuşlardır. Enver'in kıdem zamlarıyla alelacele rütbeleri atlayarak paşa oluşu, Harbiye Nezâretini deruhde edişi tarihlerimizde büyük Cemal Paşa adını alan İstanbul muhafızı erkânı harp miralayı Cemal beyi, büyük bir sukutu hayale düşürmüştü. Cemal Paşa, o zamana kadar gerek idarı, gerek askerî vazifelerinin hepsinde büyük bir muvaffakıyet göstermiş olan kendisinin böylece ihmal edilmesini hiç de iyi karşılamamıştı. Bu ne demekti?.. Filhakika, 31 Mart'tan sonra kurulan idâre-i örfiye âzalığında, daha sonra Üsküdar mutasarrıflığında, Adana ve Bağdat valiliklerinde muvaffakıyetli hizmetler görmüş olan Cemal bey, Balkan Harbinin başlaması üzerine kendi isteğiyle tekrar askerliğe dönmüş, Konya redif fırkasının başında harplere girmiş, umûmî menzil müfettişliğinden sonra İttihâd ve Terakkî'nin iş başına gelmesiyle merkez kumandanlığı vazifesini çok titiz ve dürüst bir şekilde ifa etmiştir. Mahmut Şevket paşanın katli hâdisesinde geceli gündüzlü çalışmaları ve hiç bir tesire kulak asmadan bütün katilleri en kısa zamanda meydana çıkararak bir kısmının idamını sağlaması, hakikatte bir hükûmet darbesi teşkîl eden ve bir ucu saraya kadar dayanan çok mühim bir hareketin önüne geçmek şeklinde izah olunabilirdi. Muhakkak ki, Cemal Beyin bu hayatî hizmetleri, partiyi iktidardan düşmekten, hattâ ortadan kalkmaktan korumuştu. Bunlar az hizmet mi idi? Talât bey ni-

çin tereddüd ediyordu? Neden kendisine çok istediği Harbiye Nezâretini, hattâ Bahriye Nâzır vekilliğini aynı zamanda münasip görmüyordu. Cemal beyin aklının alamadığı nokta bu idi. Nihayet bu ısrarları üzerine gele gele Nâfia Nezâreti vekâletine getirilmişti. Koskoca miralay, birkaç mühendisle, yol tamircisiyle meşgul olacaktı öyle mi? Cemal bey, derhal Talât bey nezdinde vaziyeti protesto etti. Cemal beyin Enver'le bir olmasından korkan Talât bey, keyfiyeti Sadrazama açtı, derhal tezkereler yazıldı, kıdemler yürütüldü. Aynı günde Cemal bey de Mirlivalığa terfi ettirildi. Fakat iş bununla bitmiyordu. Cemal paşa henüz tatmin edilmemişti. Hattâ günlerden beri makâmına dahi ne gelmiş, ne oturmuş, ne de herhangi bir kimseye kendisinin Nafia Nâzır vekili olduğunu söylemişti. Öylesine hiddetli idi ki, karşısına kim çıksa, haşlanacaktı. Şayet paşaya sorulsaydı, bilâ-tereddüd Harbiye Nâzırlığını isteyeceği muhakkaktı. Çocukluğundan beri rüyâlarına giren, Osmanlı ordularına istediği gibi kumanda etmekti. Hoş, kader ve talih bunu da ona nasîb etti. Harbiye Nâzırı aslâ olamadı. Ama Bahriye Nâzırı olarak bütün Osmanlı donanmasını elinde tuttuğu gibi, Birinci Cihan Harbinde bu donanmanın istediği gibi bir iş yapamacağını bildiği için yine kara ordularına kumanda etmek hevesinden kendisini alamadı. Mısır hey'et-i sefiriyesinin başına geçti. Ne garip talih, ne hayret edilecek müşabehetti. Harbiye Nâzırı Enver paşa, Sarıkamış'ta 90 bin kişilik bir orduyu Allahüekber dağlarının ucu bucağı bulunmaz ormanlarında açlık ve soğuktan dağıtıp harcadığı sırada, Cemal paşa da bir başka ordunun başında

Sina'nın kızgın çöllerinde onları Mısır'ı işgal etmek gibi bir hayal peşinde sürüp mahvediyordu. Enver Kafkasya fatihi olacak, Cemal, Mısır fatihi sayılacaktı. Her ikisi büyük hayallerin kahramanı idiler. Fakat imkânsızlıklar her ikisini müşkül bir duruma soktu. Sarıkamış, Osmanlı tarihinin feci bir felâketi sayıldı. Sina çöllerindeki savaşlar da bir sergüzeştten ileri gidemedi. Çünkü kanalı bu vâsıtalarla geçmek gülünçtü. İngiliz donanması, İngiliz hava kuvvetleri, İngiliz ağır topçu bataryaları cehennemî bir ateş saçarak, bir avuç Türk askerini bütün cesaret ve şehametine rağmen yerinde çiviledi. Her iki kumandanın da emirleri yerine gelmişti. Bir bölük asker Sarıkamış'a girdi. Fakat birkaç saat kalabildi. Üstün Rus kuvvetleri karşısında eridi. Cemal paşanın kanalı geçme emri de ifa edildi. Tam 600 Türk askeri mermi ve şarapnel yağmuru altında hem de kayıklarla Mısır topraklarına ayak bastı. Fakat bu sadece cinnet idi. Bu asker orada kısmen imha, kısmen esir edildi. Kıymeti bilinmeyen Türk askeri cahil kumandanların elinde, zengin mirasyediler gibi harcanmıştı. Fakat Türk askerinin tarihte yapamadığı hiç bir emir gösterilemezdi. O, tam bir mutâvaatla kendisine verilen emri, hem de son noktasına kadar, her şeye rağmen yerine getirmişti. İki kumandanın âkıbetleri de birbirine ne kadar benzedi. Harp bitince ikisi de kaçtılar. Rusya'ya gittiler. Biraz da Avrupayı dolaştılar. Biri Afganistan ordusunu tanzime memûr oldu. Enver de Doğu Türkistan'a giderek ordular hazırladı. Her ikisinde her idealist Türk gibi, atalarından yadigâr kalan Moskof düşmanlığı barizdi.

Bu sebeple her nerede olursa olsun, bu hazırlıkların hedefi Bolşevik Ruslarla çarpışmaktı. Her ikisi hâlâ, İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin gayelerine sâdıktılar.

Birinci Cihan Harbinin intikâmını almak sevdasında idiler. Bu işi Osmanlı İmparatorluğunda yapamamışlar ise, ne zararı vardı. Arkalarından onları takip edebilecek yine Türk kanından millet ve memleketler bulmuşlardı. Netice ne oldu? Cemal Paşayı bir ara geldiği Tiflis'de bir Ermeni kurşunu şehîd etti.

Elbette ki, bu Ermeni, Rus gizli teşkîlâtına mensûbtu. Paşanın ne zamandan beri peşinde idi. Diğerini savaşa kalktığı Ruslar, bir meydan muharebesinde, bir Kurban Bayramı Ârifesinde, bir öğle zamanında şehit ettiler. Her ikisi, sonunda şehâdet şerbetini içtiler.

Bütün maceralarına rağmen, bu memlekette harâretli ve yüksek bir milliyet heyecanını temsil ettiler. Bütün hatalarına ve ihtirâslarına rağmen memleket sevgisinde birbirleriyle yarış ettiler.

İki dost, her zaman birbirlerinin rakibi oldular. Fakat itiraf edelim ki, zapturapt edilmez heyecan ve sergüzeşt de Osmanlı İmparatorluğunu yıkmış oldu.

Sofya Sefiri Fethi Bey

İzmir'deki kolordunun Erkân-ı harb Reîsi Miralay Mahmut Kâmil Beyi tatmin etmek maksadıyla Harbiye Nâzırı Enver Paşayı makâmında ziyaret eden Sapancalı Hakkı Bey:

– Enver demişti, senin için işittiklerim cidden feci, sen orduyu gençleştirmek bahanesiyle önüne gelenleri

tekaüde sevkediyormuşsun. Bu meyanda çok değerli erkân-ı askeriyenin isimlerinden bahsediliyor, Mustafa Kemal'i, Galip Paşayı, Miralay Mahmut Kâmil'i, Erkân-ı harb kaymakamı İsmet Beyi ilk hamlede sayıyorlar, kuzum bütün bu duyduklarımız doğru mu?..

Enver Paşa, yerinden kalkarak ve hiddetli bir tonla:

– Hepsi yalan, hepsi uydurma!.. Vâkıa ben Mustafa Kemal'i sevmem, fakat değerli bir asker olduğuna da inanırım. Diğerleri de yerleri kolay kolay doldurulamayacak kimselerdir. Mesele şu, bak sana anlatayım da dinle! Talât Bey, bana Harbiye Nâzırlığı teklif ederken elinde bir liste ile geldi. Bu isimler orada vardı. Bunlarla çalışamazsın. Bunlar her şeye itiraz ederler. Rahat olmak istiyorsan, bunları ordu kadrolarından uzaklaştır, tekaüde sevket!.. dedi.

Hakkı Bey o zaman gülerek Enver Paşanın sözünü kesti:

– Desene bu zat bir taşla iki kuş vuracak, hem işi sana yaptıracak, hem de senin hakkında efkâr-ı umûmiyede kötü bir intibâ bıraktıracak, seni yıpratacak ve bir gün de düşürecek!..

– Belki, amma, muvaffak olamayacak, zira bu zevatın hiç birine dokunulmayacak!..

– Allah razı olsun Enver, şimdi hem senin hesabına, hem de partimiz hesabına ferahlandım.

Sapancalı Hakkı bu en sevdiği arkadaşının elini sıkarak Harbiye Nezâreti makâmından ayrılmış ve meseleyi Erkân-ı harb miralayı Mahmut Kâmil beye müjdelemişti.

Bu sıralarda Bulgarlarla sulh yapılmış ve Sofya'ya bir sefir tayini lâzım gelmişti. Talât Bey buna da Fethi Beyi münasîb görüyordu. Zira Talât Bey kabinede oldukça mühim bir âza idi. Sadrazam Prens Sait Halim Paşa, hep ona danışıyor, toplantılarda onun ağzına bakıyordu. Vâkıa, gençler Enver ve Cemal Paşaları kabineye sokturmakla, Talât'ın tamamen ortalığı istediği gibi idâresine kısmen mâni olmuşlardı. Fakat Talât Bey, merkez-i umûmîde Fethi Beyin otoritesi yüzünden eski nüfûzunu kaybetmişti. Kâtib-i umûmî sıfatıyla Fethi Bey, bütün parti kademelerine hükmediyor ve sert bir disiplin tesis etmiş bulunuyordu.

Halbuki ötedenberi Talât Beyin gayesi hem merkez-i umûmîye, hem kabineye hâkim olmaktı. Evvelâ merkez-i umûmî işini ele almıştı. Partinin bu en yüksek kademesinde selâhiyet ve nüfûzu olması bir gün işine yarayabilir, hükûmet riyâsetini de eline geçirebilirdi. Zaten Prens Sait Halim Paşa, güçlükle mevkiinde oturuyordu. En ufak bir hâdise onu buradan uzaklaştırabilirdi. Talât Beyin en son gayesi şu idi. Hem sadrazam olmak, hem İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîsinin başkanı bulunmak. Böyle olunca şahsında hükûmet ve parti riyâseti birleşmiş ve çok nüfûzlu bir insan olmuş bulunacaktı. Saltanatı devirmek aklından geçmediği için, Osmanlı İmparatorluğunda en nüfûzlu, en salâhiyetli adam, hiç şüphesiz hükûmet ve partiyi bir şahısta birleştiren ancak bu şekil tasavvur olunabilirdi. Buna partide engel Fethi bey idi. Filvaki, Kâtib-i Umûmî sıfatıyla Fethi Bey, parti içinde çok çalışmış, partinin nüfûzunu kuvvetlendirmişti. Evvelce İttihâd ve Terakkînin

taşra teşekküllerinde çalışan murahhaslarıyla Cemiyetin müfettişleri, umûmî merkezin çalışma tarzından kat'iyen memnun değildiler. Fethi Bey kâtib-i umûmî olunca, bu zevât onun icraatından çok memnun kalmıştı. Fethi Beyin tezi şu idi:

– Umûmî merkez, hükûmeti murâkabe etmelidir. Zira sonunda mesûliyet partiye teveccüh edecektir. Hükûmet bir fırkanın ancak icra organıdır.

Halbuki Talât Bey bu fikri şayet kendi umûmî merkezde bulunursa muvafık görüyor, kendi hükûmet içinde kalırsa bu murâkabeyi bir müdâhale olarak telâkki ediyordu. Talât Beye göre, hükûmetin başındaki kimse genel merkezin de başında bulunmalı, bu suretle hükûmetle, umûmî merkez ihtilafına meydan verilmemeli idi. İşte bu sebeple Talât Bey, Fethi Beyin Sofya sefirliğini ileri sürmüştü. Kabine toplantısında dedi ki,

– Bugünlerde Sofyaya tayin edeceğimiz sefir meselesi fevkalâde mühim bir mesele halini almıştır. Bulgarlar harbin birinci safhasını kazanmışlardır. Fakat ikinci devresinde müttefiklerin ihânetine uğradılar. Biz de bu sayede Edirne'yi istirdad ettik. Ancak barıştan sonra Bulgarların bize karşı besleyeceği his mühimdir. Ben Bulgarları yakından tanırım. Fırsat bulurlarsa intikâm alırlar. Sofya sefirliğine Fethi Beyi namzet gösterirken, en çok sevdiğimiz, itimadımız bulunan bir zatı sizlere göstermiş oluyoruz. Esasen evvelce de bunu düşünmüş ve bu husûsta konuşmuştuk...

Sadrazam, Dahiliye Nâzırının teklifini muvafık buldu, Enver ve Cemal Paşalar da Talât Beyi bu husûs-

ta kırmak istemediler. Çünkü Cemal Paşa, henüz Nâfia Nâzırı idi, gözü Bahriye Nâzırlığında takılmış duruyor ve bunun için de Talât Beyin yardımına muhtaç bulunuyordu. Diğer nâzırlar da derhal teklifi kabul ettiler. Hakikatte Fethi Bey (Okyar) merkez-i umûmîdeki çok selâhiyetli vazifesinden atlatılıyordu. Tam bu sırada Enver Paşanın da aklına cidden enteresan bir fikir gelmişti. Sofya'ya bir de ateşemiliter lâzımdı. Hem güzide bir Erkân-ı harb zâbitine ihtiyaç vardı. Bu da Erkân-ı harb kaymakamı Mustafa Kemal Bey olabilirdi. Hemen söze girişti:

– Biz dedi Harbiye Nezâreti gözünden Sofya'ya güzîde bir Erkân-ı harb zâbitini ateşemiliter göndermek isteriz. Bulgarların hakikî maksadını sefirden ziyade o bize bildirecektir. Arkadaşlarım muvâfık görürlerse buraya hareket ordusunun kurmay başkanını, Tobruk galibi, Erkân-ı harb kaymakamı Mustafa Kemal Beyi münasib görüyoruz.

Şimdi nazarlar, Talât Beye çevrilmişti. Acaba o, bu teklife ne diyecekti? Talât Bey tebessüm etmiş, Enver Paşanın tekaüde sevkine razı olmadığı bu değerli zâbitin Sofyaya tayininden ne kastedildiğini anlamıştı. Enver Paşa, Mustafa Kemal Beyden çekiniyor, onu bu suretle uzaklaştırıyordu. Fethi Beyin Sofya sefirliği teklifinde Enver'in kendisine gösterdiği anlayışı, Talât Bey de bu defa Mustafa Kemal meselesinde göstermiş, hemen sözü tamamlayarak:

– Fevkalâde bir tayin demişti. Lisan bilir, zeki, kabiliyetli mükemmel bir askerdir. Bundan daha iyisi can

sağlığıdır. Fethi Beyle de çok eskiden beri arkadaştırlar. Gâyet muvâfıktır.

Bütün nâzırlar âdeta ittifakla her iki tâyini muvâfık görmüşlerdi. Gerek Talât Bey, gerek Enver Paşa, şimdi rahat bir nefes alıyorlardı. Bir Fethi Beyi umûmî merkezden uzaklaştırmakla ortalığı serbest buluyor, diğeri Mustafa Kemali Harbiye Nezâreti dışına göndermekle, orduda yapacağı ıslâhâtta itiraz edecek kimse bırakmıyordu. Zira, Mustafa Kemal'in kendisine has, sert tenkidleri, müdâhaleleri vardı. Enver bir müddet bunlardan uzak kalacaktı. Şimdi Talât Beyle, Enver Paşa biribirlerine daha yaklaşmışlardı.

Merkez-i Umûmîyi İskât Teşebbüsü

Enver'i ve Cemal'i kabineye alan ve birini Harbiye Nezâretine, diğerini Bahriye Nezâretine getiren, Fethi Beyi Sofya'ya sefir olarak süren Talât Bey, gerek kabinede ve gerek fırkanın Genel merkezinde kuvvetli ve nüfûzlu bir şef haline gelmişti. Herkes her şeyi ona soruyor, herkes her meseleyi onunla görüşüyordu. Genç ve idealist İttihâtçıların en korktuğu vaziyet hâsıl olmuş, Talât Bey gerek hükûmet içinde gerek parti dahilinde diktatör vaziyetine gelmişti. Bunun ilk reaksiyonu, İttihâd ve Terakkîyi ilk teşkîl eden ve ekserisi asker olan gençler arasında görülmüştü. Öyle ya, bunca seneler, hayatları pahasına elde ettikleri neticeler, bir kimsenin tahakkümü, bir kimsenin gelişi güzel, keyfî istibdâdına mı müncer olacaktı? Bu hakikaten hazindi. Gençler, buna kat'î bir çare bulmak üzere aralarında konuş-

muş, vakti hali yerinde tüccardan bir arkadaşın evinde Kemal Beyin Beşiktaş'taki hanesinde toplanmışlardı. O gün, günlerden Pazardı. Bu toplantıya Sapancalı Hakkı*, İzmitli Mümtaz, Âtıf, Ali (sonra Afyon mebusu ve İstiklâl mahkemesi reîsi), Süleyman Askerî (sonradan teşkîlât-ı mahsûsanın reîsi), Topçu İhsan, meşhûr Yakup Cemil. Hüsrev Sâmi, Reşit ve Eşref Beyler iştirâk etmişlerdi.

O gün toplantının mevzuu pek hararetli olmuş ve görüşmeler uzun münakaşalarla devam etmişti. Nihayet sonunda vaziyet takarrür etmiş, şu karara varılmıştı:

– Umûmî vaziyet, fevkalâde tedbirlerin alınmasının icab ettirmektedir. Halbuki İttihâd ve Terakkînin umûmî merkezi bu tarihî zamanda bu mühim kararı almaktan pek uzaktır. Talât Beyin tesiri hepsinin üstünde derin ve şumüllüdür. Bu hal, fırkanın istikbalini tehlikeye götürmektedir. O hâlde Umûmî merkez âzaları derhal istifa etmeli ve taşra mümessilleri ile kâtib-i mes'ûller toplanarak yeni bir genel merkez heyeti seçmelidir. Gençler bu neticeye vasıl olduktan sonra iki pratik yol da düşünmüşlerdi. Bunlardan biri tazyiki Talât Bey üzerinde yapmak onun vasıtasıyle merkez-i umûmînin istifasını temin etmek. Çünkü o, arkadaşları üzerinde müessirdi. Hattâ Sapancalı Hakkı Bey arkadaşlarına:

* Hatıralarımızın büyük bir kısmını onun yardımına bağlanarak naklettiğimizi Sapancalı Hakkı Beye ve halen hayatta bulunan mahdûmu Erdoğan'a bu cihetten minnetlerimizi tekrarlamayı vazife bilirim (Galip Vardır).

– Tesbihin imamesi odur, onu çıkardık mı, hepsi sökülür demişti.

İkinci yolu Yakup Cemil ortaya atmıştı.

– Nasıl Bâb-ı âlîyi bastık, Kâmil Paşa kabinesini dağıttık. Bu sefer de öyle yaparız. Hepimiz gideriz, onlar Çarşamba günü toplanırlar. İçtima salonuna girer, tabancalarımızı çeker, istifalarını alırız.

İzmitli Mümtaz, şekli kabul etmekle beraber bir itirazda bulunmuştu.

– Yalnız demişti, bizim mücâdele arkadaşımız Ohrili Eyüp Sabri'ye karşı bu yapılmaz, onu müsadenizle ben dışarı çağırtır, biraz konuşarak oyalarım. Siz içerde yapacağınızı yaparsınız.

Topçu İhsan bey de bir noktaya ilişmişti.

– Çocuklar demişti, yalnız kan dökmeyelim, adımız eşkiyaya, komitacıya çıkmış esâsen merkez-i umûmî âzâları, hepsi halîm, selîm adamlardır. Daha ilk sözde yelkenleri suya indireceklerdir! Uzun münâkaşalardan sonra Talât Beyi tazyikten ziyade merkez-i umûmî âzaları üzerinde bizzat müessir olmak yolu tutulmuştu. Zira Talât Bey, kolay kolay yumuşayacak adam değildi. Sonra işlerini de bozabilir, mukâbil tedbirler alabilirdi. Ne de olsa asıl hedef kendisi idi. Bütün bu genç arkadaşlar, Çarşamba günü muayyen bir saatte buluşmak üzere mutâbık kalmışlar, o Pazar akşamı Beşiktaş'ta Tüccar Kemal Beyin evinden ayrılmışlardı. Ertesi gün Pazartesi idi. Henüz daha sabah olmamıştı, etrafta derin bir sükûnet mevcuttu. Sapancalı Hakkı Bey, sabahın

bu erken saatinde evinde uyuyordu. Birden telefon acı acı çalmıştı. Hakkı Bey karşısında İzmitli Mümtaz'ı bulunca biraz da şaşırmıştı.

– Hayırdır inşallah Mümtaz dedi, gece rüyânda mı gördün? Telefonda boğuk bir ses cevap verdi:

– Ben görmedim, her ikimizi Enver Paşa görmüş olacak... Acele buraya Kuruçeşmedeki yalıya gel, ikimizle mühim bir şey konuşacak!..

– Peki şimdi geliyorum!.. Ve Sapancalı Hakkı Bey alelâcele giyinerek yola çıkmış Nişantaşından bir otomobile atlayarak Kuruçeşmeye varmıştı.

Yalının selâmlık kısmında filhakika İzmitli Mümtaz onu bekliyordu.

– Nedir Allahaşkına, ne oluyor?

– Bilmem bana bir şey söylemedi, yalnız her ikimizle konuşmak istediğini söylemiş. Geldim bekliyorum ve filhakika her ikisi biraz sonra çok sevdikleri arkadaşları yakışıklı ve sevimli Enver Paşayı resmî kıyafeti ile karşılarında görmüşlerdi. Söze Enver Paşa başlamıştı.

– Yahu dedi. Sizler çok patavatsızsınız canım. Bu ne biçim iştir. Sizler dün Beşiktaşta içtimâ etmişsiniz, orada partinin umûmî merkezini iskâta karar vermişsiniz. Çarşamba günü de fırka merkezini tabancalı olarak basacak mışsınız!..

Sapancalı Hakkı ile İzmitli Mümtaz, bembeyaz kesilmişler, bu işin daha yirmi dört saat geçmeden nasıl duyulduğuna şaşmışlardı. Bu istihbârât ise cidden müthişti. Sapancalı Hakkı sormuştu.

– Bunu da kim söyledi, nereden öğrendiniz?.

– Nereden öğreneceğim, dün gece Talât, buraya geldi, kendisine bu işi haber verenler yine içinizden iki arkadaş imiş, kim biliyor musun?..

Sapancalı Hakkı ile İzmitli Mümtaz'ın ağızları bir karış açık kalmıştı. Acaba bunlar kimdi? Fakat Enver Paşa onların daha fazla merak etmesine mahal bırakmamıştı.

– Bunlar dedi, Süleyman Askeri ile Yakup Cemil!..

Sapancalı Hakkı ve İzmitli Mümtaz donakalmışlardı. Haydi Süleyman Askerî biraz haris bir adamdı. Çok muhtemel ki, bu ihtirâs onu bu haberi vermeye sevketmiş olabilirdi. Fakat Yakup Cemil'den hiç ummamışlardı. Bu sebeple Sapancalı Hakkı Enver Paşaya dönerek:

– Asla dedi, Yakup Cemil olamaz!..

Enver Paşa gülerek ve sözlerini teyid ederek:

– Ben sana Talât'ın bizzat gelip bana şikâyette bulunduğunu söylüyorum. İnan, hattâ dedi ki, demedim mi, bu çocukların istediği bitmez, senin Harbiye Nâzırlığını, Cemal'in Bahriye Nâzırlığını isterler. Beni kabineden ve merkez-i umûmîden atmayı isterler. Genel merkezi değiştirmeyi, hükûmetin icraatının durdurulmasını isterler daha sonra da devletin siyâsetine burunlarını sokarlar. Bunlara ne yapacağız? Bunları çağır, kulaklarını biraz çek, yoksa onlara başka türlü harekete mecbûr kalacağım, dedi.

Teşkilât-ı Mahsûsa Reîsi Süleyman Askerî Bey

İttihâd ve Terakkînin bir numaralı adamı Talât Bey, Envere bağlı zâbit arkadaşların birliğini içinden yıkmak için, bunlardan bazılarını kendi tarafına kazanmaya ahdetmiş ve ilk hatırına gelen de Süleyman Askerî Bey olmuştu. Harbiyeden Erkân-ı harb yüzbaşısı olarak çıkmış bulunan ve meşrûtiyetten evvel Rumeli'de eşkiya takibine memûr edilen ve 1908'de İttihâd ve Terakkînin kuruluşunda hazır bulunan Süleyman Askerî Bey, Manastır'da bulunduğu senelerde daha ziyada Enver beyin yakın arkadaşı idi. Fakat cemiyetin teşkîlâtında vazife almış olması onu Talât Beyle de dost yapmıştı. Hareket ordusu ile İstanbul'a gelen yürüyüşü müteâkib bir ara Bağdâd'a Jandarmanın tensikine memûr edilmiş ve Kolağası rütbesine yükselmişti. Oradan Bingazi'ye Erkân-ı harb reîsi olarak giden Süleyman Askerî Bey, Enver Beyle daha iyi bir arkadaşlık kurmuş ve binbaşılığa terfi etmişti. Mücadele arkadaşı Enver'i çok seviyor, ona bağlı bulunuyordu. Balkan harbinden biraz evvel de Rumelide başlayarak bütün Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ve adına Teşkilât-ı Mahsûsa denilen işin başına getirilmiş ve âlem-i islâmı bir araya toplamak hedefini güden bir dairenin reîsi olmuştu. Enver'in Harbiye Nâzırı olarak kabineye girmesinde azamî hizmeti olanlardan biri idi. Fakat Cemal Beyi (paşa) da gizlice ziyaret ederek kışkırtmış, her ikisini harekete getirmiş, heveslendirmiş ve ikisi arasında bir rekabet yaratmıştı. Bu defa da Beşiktaş'ta yapılan içtimâi Talât Beye haber vermeyi faydalı bulmuştu. Talât Bey ancak onun sayesinde

Cemal Paşanın fikirlerini öğrenmiş onun Nâfia Nezâretini beğenmediğini ve Bahriye Nezâretine geçmek istediğini haber almıştı. Hakikatte Cemal Paşaya,

– Sizi birkaç mühendisle meşgûl etmeleri doğru mu?.. Sizin yeriniz bana kalırsa Harbiye Nezâretidir!.. diyen de o idi. Harb-i umûmîye tekaddüm eden bu senede merkez-i umûmîde esasları hazırlanan teşkîlât-ı mahsûsâsının başına Süleyman Askeri Beyi getirmek, onu böylece kazanmak Talât Beyin dahiyane buluşlarından biri olmuştu. Zira buna asla Enver Paşa itiraz edemeyecekti. Nitekim, Talât Beyin desteklenmesi sayesinde Süleyman Askerî Bey, Cihan harbinin başında bu teşkîlâtın riyâsetinde arzu ettiği kadar paraya ve istediği kimseleri kullanmak selâhiyetine malik olmuş ve cidden büyük hizmetler ifâ etmiş, sonunda da şehid olmuştur. Süleyman Askerî Bey, Talât Beyin iltifâtlarına mukâbele etmek mecbûriyetini duyuyor, genç arkadaşların merkez-i umûmîyi tabanca ile tehdit ederek istifaya sevketmelerine gönlü razı olmuyordu. Yalnız ne vardı? Bu işi tek başına yapsa, belki şüphe uyandırabilirdi. Bir arkadaşını bulmalı idi. Bu kim olabilirdi?.. Bu gençlerin içinde Yakup Cemil'i kendisine yakın buluyordu. Fevkalâde cesur, son derece atılgan, sergüzeşti seven ve aklına geleni söylemekten çekinmeyen bu zâbit işine yarayacak en mühim elemandı. Onu Teşkîlât-ı mahsûsada da kullanacaktı. Beşiktaş toplantısından her ikisi zaten beraber çıkmışlardı. Yolda son derece samimî bir lisanla,

– Yakup Cemil demişti, ben bu kararları doğru bulmuyorum, başımıza yeni dertler çıkacak!.. Sanki istifa-

ya sevkedeceklerimizden daha iyisini mi getireceğiz. Allahtan daha ne istiyoruz. Aşağı yukarı bütün arzularımız oldu. Kabine devrildi, parti iktidara geldi. Sonunda da en sevdiğimiz iki arkadaş, Enver'le Cemal kabineye girdi. Daha ne olsun, memleketin bu nâzik zamanında bu nevi zorbalıklara benim aklım ermez. Yeni bir karışıklık, muhâliflerimizin son derece işine yarayacaktır. İkide birde baskın yapmak, adam vurmak herhâlde hoş görülmez zannederim. Yakup Cemil ona sormuştu.

– Peki ne yapmamızı istiyorsun?..

– Şayet sen benim fikrimde isen, yapılacak şeyler pek çoktur.

– Ne gibi, benim senden ayrılamayacağımı bilirsin, hele bir teşkîlâtta çalıştıktan sonra...

Süleyman Askerî, Yakup Cemil'in ruh haletini iyice dencdikten sonra açılmıştı.

– Hiç kimseye bir şey söylemezsen, bu vaziyeti, gidelim Talât Beye anlatılım. Hoş, o nasıl olsa her şeyi öğrenecektir ama, bizden duyarsa daha başka türlü olur. Bize itimâdı artar. Esasen merkez-i umûmîyi yıksakta Talât'ı deviremeyiz. O kaldıkça, yine istediğini yapar. İyisi mi onu kazanalım. Ona her şeyi anlatalım, o tedbirlerini alsın...

Yakup Cemil bu söylenenleri muvâfık bulmuştu. O da, ikide birde bu nevi hareketlerin hoş olmayacağını ve günün birinde yaptıklarının yanlarına kâr kalmayacağını anlıyordu.

– Peki dedi, seninle beraberim, hemen gidelim!..

İkisi bir arabaya atladılar. Bâb-ı âlîye geldiler ve Talât Beyle husûsî görüşmek istediklerini söylediler. Dahiliye Nâzırı onları makâm odasının yanındaki husûsî odasına aldı. Son derece memnûn ve mültefit ellerini sıktı, her ikisine yer gösterdi ve odacıya hiç kimsenin içeri alınmamasını emretti. Sonra da onlara dönerek ve gülerek:

– Hayır ola dedi, yine bir ültimatom vermeye mi geldiniz, biz buna alıştık!..

Süleyman Askeri Bey de gülerek:

– Estağfurullah beyim dedi, bu defa size mühim bir haber vermeye geldik. Dün biz, İzmitli Mümtaz, Topçu İhsan, Âtıf, Sapancalı Hakkı, Çerkez Reşit (Ethem'in kardeşi), Kuşçubaşı Eşref, Kel Ali, Hüsrev Sâmi ve benimle Yakup Cemil, Beşiktaş'ta Kemal Beyin evinde toplanarak merkez-i umûmîyi ıskata karar verdik. Şayet mukâvemet ederlerse onları da vurmayı uygun bulduk!.. Önümüzdeki Çarşamba günü bu karar tatbik edilecek. Fakat biz ikimiz işi doğru bulmadık, arkadaşlara da merâm anlatamadık. Partinin en mühim şahsiyeti olan sizi haberdar etmeyi yine bir parti vazifesi telâkki ettik ve bu sebeple sizi rahatsız ettik!..

Talât Bey, bu bir hamlede kendisine bildirilen karardan şaşırmış kalmıştı. Evvelâ kızdı, fakat hiddetini belli de etmek istemedi. Üstelik bu haberden dolayı gelenlere minnettarlık duyduğunu da hissettirmek istemiyordu. Soğukkanlılıkla cevap verdi.

– Sizin ne kadar temiz, dürüst adamlar olduğunuzu bilirim. Esasen bundan dolayı da merkez-i umûmîde

esasları kararlaştırılan Teşkîlât-ı mahsûsada son derece ehemmiyetli işlerin başına sizleri getirmeyi uygun buldum. Bu haberinize de hâssaten teşekkür ederim. Fakat kâni olunuz ki, ben hayatta kaldıkça bu gibi teşebbüslere imkân vermem. Benim muvâfakatim olmadan merkez-i umûmîyi devirecek bir kuvvet de tasavvur etmem, siz müsterih olunuz. Yalnız kimseye de bir şeyden bahsetmeyiniz!.. dedi. Her iki arkadaşın ellerini hararetle sıktı. Onlar gittikten sonra da otomobiline atlayarak doğru Kuruçeşmede Enver Paşanın yalısına gitti. Ona son derece asabî bir tavırla arkadaşlarından şikâyet etti. Ve buna evvelâ inanmayan Enver'i ikna için muhbirlerin ismini vermekten çekinmedi. O zaman Enver Paşa, Talât Beyi teskîne çalıştı.

– İşi bana bırak Talât dedi. Ben bu gençleri yola getiririm. Böyle şeyler bir daha olmaz!

Talât Bey daha fazla ileri gitmedi bununla iktifa etti. Enver'in kulaklarını çektiği arkadaşları İzmitli Mümtaz da Harbiye Nezâretinde bir gün Süleyman Askerî'ye çattı. Fakat Süleyman Askeri bir çok sebepler iler sürerek esasen onların hareketlerinin doğru olmadığını bildirdi. İlk soğukluk böylece bu idealist gençlerin arasına düşmüş oldu.

Operatör Cemil Paşa

İstanbul'un tarihinde az insana nasip olan hizmet ve muvaffakiyet şöhreti, Operatör Cemil Paşanın da başına konmuş bir devlet kuşudur. Hürriyet kahramanı Erkân-ı harb kaymakamı Enver Beye yaptığı muvaffaki-

yetli ameliyatla operatörlük şöhretini kuran Cemil Paşa, Balkan harbi sırasında İstanbul'da Şehremini olarak çalıştığı zamanlarda da şehri sârî olan kolera afetinden kurtarmış olmakla da büyük bir nâm kazanmıştır. Bütün bunlardan başka imar sâhasında ve şehircilikte İstanbul'a bugünkü çehresini verdirmiş, memleketimizin gelişmesinde de ayrıca hissesi büyük olmuştur. Kendisi Topuzluoğlu Ziya Paşanın oğludur. Üsküdar'da Salacık'ta doğmuş, Üsküdar'a hayranlığını her zaman ifâde etmiştir. Orta tahsilini Galatasaray lisesinde yapmış olan Cemil Paşa, Askerî tıbbiyeden mezun olduktan sonra Fransa'ya gitmiş ve üç sene Paris'te tıp cerrahisini tahsil ederek memleketine dönmüştür. İlk vazifesi de askeri tıbbiyede haricî serîriyyât muallimliğidir. Meşrûtiyetten sonra Tıp fakültesi riyâsetine getirilmiş ve daha sonra da Enver Paşaya iki defa muvaffakiyetli apandisit ameliyatı yapmıştır. Hattâ ameliyattan evvel devrin padişahı Sultan Reşad'ın kendisini çağırarak bu ameliyata ehemmiyet vermesini tavsiye etmesi de meşhûrdur. İttihâdçılar kendisinden başkasına itimâd etmediklerinden Enver Paşanın ameliyatı kritik bir mesele halini almıştır. Cemil Paşa, ne de olsa bu kadar mühim bir kimsenin ameliyatını yapmak istemiyordu. Fakat etraftan vâki ısrarlar üzerine ameliyata girmiş ve pek muvaffakiyetli bir netice almıştır. Bu suretle Enver Paşanın teveccühünü kazanan Cemil Paşa, daha sonra da Şehreminliğine getirilmiş, orada da meşhûr hizmetleri görülmüştür. Sultanahmet ve Gülhane bahçeleri, Taksim'den Harbiye'ye giden Macar kardeşler caddesi ve Taksim bahçesi onun unutulmaz eserleridir. Fakat Kara Ke-

mal'in başına geçtiği iaşe teşkîlâtı ile Şehreminliğinde bir türlü bağdaşamayan, keyfî emirlere boyun eğmeyen, operatör Cemil Paşa, nihayet bu mevkiden ayrılmış ve hastaları, dersleri ile meşgûl olmaya başlamıştır. Enver Paşa, Harbiye Nâzırı, daha sonra da başkumandan vekili sıfatiyle Cemil Paşayı behemehal iyi bir mevkide çalıştırmak istiyordu. Paşanın tecrübesinden, bilgisinden orduda, sıhhiye sâhasında faydalanmaya kalkmış, onu Harbiye Nezâretine davet etmişti. Operatör Cemil Paşa, Harbiye Nâzırının yanına girdiği zaman odada ordu sıhhiye dairesi reîsi Süleyman Numan Paşayı da bulmuştu. Enver Paşa, operatörün elini hararetle sıkıp yer gösterdikten sonra:

– Paşa dedi, sizin Şehreminliğinden ayrılmanızı teessürle karşıladım. Hizmetleriniz, şehirde herkesin kolaylıkla görebileceği bir sarahattedir. Şahsen size minnettarım da, acaba, orduda, sizinle çalışmak bahtiyarlığını bize lutfeder misiniz?.. Sizi bugün hâiz olduğunuz rütbenin üstüne çıkararak Ferikliğe iradenizi alalım. Ve ordu sıhhiye dairesi riyâsetine sizi getirelim!..*

Operatör Cemil Paşa, Süleyman Numan Paşaya bakarak hayret ve tereddüd edince, Ordu Sıhhiye Dâiresi reîsi de gülerek:

– Çok iyi olur efendim, ben de Paşa hazretlerinin maiyetinde çalışmaktan büyük bir iftihâr duyarım de-

* Cemil Paşa, vaktiyle Abdülhamîd'in oğluna yaptığı bir ameliyat ile büyük muvaffakiyet kazanmış ve rütbesi Müşirliğe yükselmişti. Fakat meşrûtiyetten sonra, İttihâdçılar umûmî tasfiyede Paşanın müşirliğini alarak kendisini padişahlıktan daha aşağı bir rütbeye indirmişler, fakat Tıp Fakültesi riyâsetine getirilince Mülkî rütbelerden Miîr-i Mirânlık vererek tekrar onu Paşa yapmışlardı (S.N. TANSU).

mişti. Bir taraftan Enver Paşanın teklifi diğer taraftan eski talebesi Süleyman Numan Paşanın yerini terk edecek derece hürmet göstermesi, operatör Cemil Paşayı, bu vazifeyi kabule mecbûr bırakmış, o da:

– Peki, madem ki, emir buyuruyorsunuz, kabul ediyorum demişti. Fakat hâdiseler hiç de istenildiği yahut da beklenildiği gibi cereyan etmedi. Evinde Feriklik rütbesiyle Ordu Sıhhiye Reîsliğini bekleyen Cemil Paşa, biraz sonra başkumandan vekilinin Kafkasya cephesine gittiğini işitmiş, üzülmüştü. Tam bu sırada kendisine Bağdat cephesi askerî sıhhiye müfettişliğine tayin edilmek üzere olduğunu haber verdiler. O zaman paşa, İttihâd ve Terakkînin kendisini buradan uzaklaştırmak istediğini ve Cemal Paşa ile dostluk kurmasına mâni olmayı arzu ettiklerine kani olmuş ve buna canı sıkılarak pasaportunu yaptırıp İsviçre'ye gitmişti. Diğer taraftan Kafkasya cephesinden yorgun, üzgün dönen Sarıkamış faciasının kahramanı Enver Paşa, Operatör Cemil Paşanın kendisinden esaslı hizmet beklenildiği bir sırada birdenbire Avrupa'ya gitmesine mâna verememiş hattâ onun hakkında menfî düşünmeye başlamıştı. Cemil Paşa, birinci Cihan Harbinin ilk iki senesini bu suretle İsviçre'de geçirmişti. Tam Türkiye'ye döneceği sırada tesadüfen Paris'ten Cenevre'ye gelmiş maruf bir Fransız diplomatı, operatörün arkadaşlarından birinin tavassutiyle paşa ile tanışmaya muvaffak olmuş ve pek enteresan bir teklifte bulunmuştu. Cemil Paşayı evvelâ heyecana sonra da düşünceye sevkeden teklif şu idi:

– Fransa hükûmeti, Türkiye ile bir sulhü münferit imzalamaya hazırdı. Bu hayırlı teşebbüse girişmek ve

imparatorluğu sürükleneceği korkunç inhidamdan kurtarmak her hâlde şerefli ve lüzumlu bir vazifedir. Acaba, paşa hazretleri bu hayırlı ve şerefli işe tavassut buyururlar mı?..

Diplomat ilâve etmişti:

– Bizim Türklerle alıp vereceğimiz bir iş de yoktur. Türklerle harp etmeyi hiçbir Fransız arzu etmemiştir. An'anevî bir dostluk, Kanûnî devrinden beri sürüp gitmektedir. Fransa Osmanlı devletine her fırsatta hizmet etmiştir, Kırım harbi bunun en güzel misalidir. Türklerin, Almanların ihtirasları uğruna feda edilmelerini görmek bile, bize büyük bir teessür vermektedir! Türkiye'den ayrıca bir fedakârlık istemediğimiz gibi, Fransa bu sulh takarrür eder etmez, tab'asına verilmiş olan kapitülâsyonlardan da vazgeçecektir! İşin enterasan tarafı bu teklifin yapıldığı sene 1916 senesi ay da Mart ayı idi. Henüz ne Amerika harbe girmiş, ne de Almanlar esaslı bir mağlûbiyete uğramış bulunuyorlardı. Yalnız Marn da kaybedilmiş bir meydan muharebesi vardı işte o kadar, bilâkis Bulgaristan Almanya lehine harbe girmiş, Mareşal Makenzen orduları da Belgrad'ı alarak, Berlin-Bağdâd şimendifer yolunu emniyet altına sokmuştu. Üstelik Çanakkalede Türkler, şöhretli İngiliz ve Fransız donanmasına boğazdan bir adım attırmamışlar, çıkardıkları askeri de Conk Bayırı, Anafartalarda denize dökmüşlerdi. Türkiye'nin bütün hizmetleri geçmiş, büyük ümitleri doğmuş olan bir devirde münferit sulh teklifi, kolay kolay kabul edilebilecek bir mesele değildi. Operatör Cemil Paşayı düşündüren bu meseleler

idi. Mamafih vatanperver bir zat olan Paşa bu ayın sonunda İstanbul'a dönmüş ve bir gün de devlet ricalinin çok defa devam ettiği Serkildoryan da, Talât Beyle yalnız kalarak bu teklifi kendisine söylemişti. Üstelik şöyle de teminat vermişti:

– Fransızlar İttihâd ve Terakkînin yine memleketin başında, iktidarda kalmasına hiçbir suretle engel olmayacaklarını ve onların Osmanlı devletini dünkü dostları aleyhine harbe sokmuş olmaktan mütevellid suçlarını da affedeceklerini bu zat bana ilâve etti. Talât Bey gayet soğukkanlılıkla Paşaya cevap vermişti.

– Bizim dedi, münferit sulhe hiçbir zaman ihtiyacımız yok. Çünkü biz zaferden eminiz. Eğer onlar istiyorsa resmen mürâcaat etmelidirler. Şayet bu diplomata cevap verecekseniz böyle yazarsınız.

Cemil Paşa, son ümidin de böylece boşa gittiğini görmüştü. Fakat işin fenası ondan sonra Çiftehavuzlardaki köşkün devamlı bir göz hapsine alınması ve etrafta sivil polislerin dolaşması, paşanın canını sıkmıştı. Bunu devrin sadrazamı Talât Paşaya anlattı ve biraz sonra da bu lüzûmsuz tedbirler kaldırıldı. Fakat Operatör Cemil Paşa, tavassuttan kurtulamadı. Neden sonra bunun sebebi anlaşıldı. Zira o günlerde köşke sık sık, iktidara muhâlefet eden fakat İttihâd ve Terakkînin kurucularından olan Ahmet Rıza Beyin gelişinden doğduğu öğrenildi.

Cemil Paşanın Geçirdiği Tehlike

İstanbul'a yaptığı bunca hizmetlere mukabil günün birinde Çiftehavuzlardaki köşkü ve şahsı tarassut altına alınan Operatör Cemil Paşanın, eski bir İttihâd ve Terakkî kurucusu, meclis-i meb'ûsân reîsliği yapmış Ahmet Rıza Beyle sık sık görüşmesi suç sayılmıştı. Nihayet yine İstanbul'da kalamayacağını anlayan Paşa, Talât Paşaya müracaat ederek tekrar İsviçre'ye gitmek arzusunu izhar etmişti. O zamanlar bîtaraf memleketlere gitmek son derece sıkı kayıtlara tâbiydi. Fakat Talât paşa, buna rağmen Operatör Cemil Paşaya bu müsâadeyi vermiş, fakat paşanın Viyana yoluyla İsviçre'ye geçmesi muvâfık görülmüştü. Elindeki parayı İsviçre Frangına tahvil eden ve İsviçre bankalarına havâle gönderen paşa, filhakika 1917 Temmuzunda Viyana'ya gitmiş ve orada bir kaç gün kalmıştı. Bu tarihte Viyana'da Osanlı İmparatorluğunu Hüseyin Hilmi Paşa temsil etmekte idi. Her iki zât ötedenberi tanışmakta ve birbirlerine karşı derin bir muhabbet ve hürmet duymakta idiler. Viyana'dan İsviçre'ye geçecek olan Cemil Paşanın pasaportu vize edilmiş ve Viyana Büyük Elçimize tam veda edeceği sırada İstanbul'dan gelen bir şifreli telfraf, operatör Cemil Paşanın seyahatine mâni olmuştu.

Telgraf şöyle idi:

– (Viyanada bulunan sâbık İstanbul Şehremini Operatör Cemil Paşanın İsviçre'ye geçmesine görülen lüzûm üzerine müsâade edilmemesi karârgîr olmuştur. Askerî vazifesini îfâ etmek üzere İstanbul'a iadesinin teminini rica ederim. Harbiye Nâzırı ve başkumandan vekili Enver.) Paşa bunun üzerine donakalmış ne diye-

ceğini şaşırmıştı. Fakat dostu Viyana sefîr-i kebiri Hüseyin Hilmi Paşa:

– Paşam üzülmeyiniz, İsviçre'ye gitmenize imkân kalmıyor ama, Almanya dahilinde ikâmetinizi temine çalışırım. Bunu da size söz veriyorum demişti.

O zaman Operatör Cemil Paşa, şunu anlamıştı ki, kendisinin İsviçre'ye geçmesine hükûmet taraftar değildir. Münferit sulh hareketine teşebbüs ihtimali, devlet ricâlini ürkütmüştür. Ahmet Rıza Beyle de sık sık görüşmek ve bu vaziyetin padişaha arzını ve belki de muvafâkatinin istihsâlini mûcîb olur düşüncesiyle daha da ehemmiyet kesbetmiştir. Ama, Almanya veya Avusturya dahilinde ikâmet ederse bu teşebbüslerden uzak kalacaktır. Sefîr-i kebir Hüseyin Hilmi Paşanın da elbet bir bildiği vardır. Yoksa İstanbul'a iade ediniz denilen bir kimseyi daha fazla oralarda nasıl tutabilirler. Cemil Paşa, şimdilik İstanbul'a gitmemeye ve Almanya'da kalmaya karar vermiş ve Karlsbad şehrinde bir müddet dinlenmeyi muvâfık bulmuştur. Viyanadan ayrılan paşanın, Karlsbad'da yerleştiği Emperial otelinde, İttihâdcıların meşhûr Tanin gazetesi başmuharriri Hüseyin Cahit Beye rastgeldiğini ve onunla başbaşa dertleştiğini görüyoruz.

Operatör Cemil Paşa, başından geçenleri bütün tafsilâtıyla Tanin'in başmuharririne anlatması üzerine, Hüseyin Cahit Bey de gülerek:

– Paşam, başınızdan geçen bütün bu hâdiseler bir şey mi? Asıl benim bildiğim bir tanesi fevkalâde mühimdir. Siz bir müddet evvel ölüm tehlikesi geçirmişti-

niz demişti. Nihayet operatör Cemil Paşanın ısrarı üzerine Tanin başmuharriri herkesce bir sır kalmış şu vak'ayı anlatmıştı:

– Enver Paşa'ya ameliyat yapacağınız gün ben de Talât Beyle beraber hastahâneye gelmiştim. Hepimiz yukarı çıkmıştık. Ameliyatın neticesini merak ve heyecanla bekliyorduk. Çünkü bizim kulağımıza gelen Enver Beyin apandist ameliyatı müddetini geçirmiş olduğu ve işin bir peritonit halini aldığı şeklinde idi. müdâhalenin selâmetle neticeleneceğinden çoğumuzun ümidi yoktu. Biz aramızda bu endişeleri görüşürken hiç unutmam, odamın kapısı birdenbire açılmış, büyük başlı, geniş omuzlu, çok sert bir zâbit elindeki tabanca ile içeri girmiş ve hepimize hitâb etmişti:

– "Hayatımı onun uğrunda her zaman fedâya hazır olduğumu biliniz. Enver'i, şimdi ameliyat yaptırıyormuşsunuz, eğer ona bir şey olursa, ameliyatı her kim yapıyorsa kendisini ölmüş bilsin. Şu tabanca ile ruhunu öbür dünyaya göndereceğim!.."

O zaman Talât Beyin bu zâbite teminat verdiğini ve tehlike olmadığını söylediğini gördük. Ama ne yalan söyleyeyim, ben korkmuş ve içimden sizin için çok üzülmüştüm. O zaman Operatör Cemil Paşa, Hüseyin Cahit Beye sormuştu:

– Bu zâbit kimdi Allahaşkına?..

– Talât Bey onu, Yakup Cemil Bey diye tanıtmıştı. İttihâd ve Terakkînin murahhaslarından imiş!.. Paşa, yeni bir heyecan geçirmişti. Bilmediği, haberi olmadığı hâlde neler başından geçmişti.

Hüseyin Cahit Bey ilâve ederek:

– Paşam demişti, asıl tehlike sizin için o Yakup Cemil Bey idi. Eğer ameliyat müsbet neticelenmese idi kendinizi yok bilecektiniz... Onun için hiç üzülmeyiniz...

Operatör Cemil Paşa bir müddet sonra İstanbul'a dönmüştü. Münferit sulh teşebbüsü, Operatör Cemil Paşa ile başlamış olmakla beraber, İttihâd ve Terakkînin içinde buna lüzûm görenler de bulunmuştu. Bunların başında Cemil Paşayı şayet muvafakıyetli bir ameliyat yapmamış olsaydı tabancasıyla vuracak olan Yakup Cemil'i göstermek kâbildi. Yakup Cemil, baştan başa macera ile dolu bir hayatın henüz ortasında Osmanlı imparatorluğunu bu alelâcele girişilmiş, hiç de isâbet edilmemiş bir cihan harbinden çıkarmaya kalkmış, bunun için de etrafına bir takım adamlar ve arkadaşlar toplamıştı. Ama hiç kimse bu davayı onun kadar hararetle ele almamış, hiç kimse bu uğurda ölümü gözüne yedirememiştir. Yakup Cemil'in kat'î ve ısrarlı hareketi önünde evvelâ hayret, sonra da ibrete düşen yakın arkadaşları Enver ve Talât Paşalar, artık bu ele avuca sığmaz elemanı, harcamaya karar vermişlerdi. Yalnız bu harcanışta Enver Paşa çok müteredditt kalmış, fakat Talât Bey kat'î karara varmıştı. Hattâ Talât Bey, işi Almanların ileri gelenlerine de duyurarak silâhlı bir hükûmet devirme teşebbüsünde bulunan Yakup Cemil'in devlet içinde başlı başına bir hükûmet olabileceğini anlatmış olması üzerine mevkûf bulunduğu günlerde âni olarak Alman Erkân-ı harbiyesine çağırılan Talât Paşa, bu eski İttihatçının derhal kurşuna dizilmesi emrini vermiştir.

Vâkıa bir mahkeme kararına iktirân eden bu hüküm, infaz edilmek için katî bir karar beklemekte idi. Ve Enver Paşa bu çok yakın dostunu her türlü tehlikesine rağmen kurtarmayı da düşünmüyor değildi, değildi ama, Talât Paşa, artık bıkmış usanmış ve son hükme varmıştı. Bu mühim safhayı başka yazılarımızda aydınlatacağız. O zaman Operatör Cemil Paşanın geçirdiği tehlikenin azameti daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Birinci Cihan Harbine Nasıl Girildi

Tarih karşısında İttihâd ve Terakkînin en çok cevaplandırmakta müşkilât çekileceği suâl şu olacaktır:

– Birinci Cihan Harbine Türkiye niçin girdi?

Herkes bu savaşa Osmanlı İmparatorluğunun iktidarda bulunan İttihâtçı kabinesinin tasvibiyle girildiğini söylemekte müttefiktir. Hattâ bir çok kimseler bunda Talât, Enver ve Cemal Paşaların tesirinin daha büyük olduğunu iddiâ etmektedir. Yine bu vaziyeti dikkatle tetkîk edenler, neticeden en evvel bir kişiyi mesûl saymaktadırlar. O da Harbiye Nâzırı Enver Paşadır. Diyorlar ki:

– Enver Paşa, Alman İmparatoru İkinci Vilhelm'in şahsî dostudur. Berlin'de Ataşemiliterliği zamanında onun itimâd ve teveccühünü kazanmış, bir gün Türkiye'de mühim bir mevkiin başına gelirse azamî müzâheret göreceği kendisine vaadedilmiştir. Enver Paşa bir taraftan Harbiye Nâzırı olması, diğer taraftan hânedâna mensûb bir damat bulunması, Sultan Reşad'ın kendisini evlât gibi sevmesi ve İttihatçıların gençler grubuna

tamamen hâkim addedilmesi sayesinde her türlü emr-i-vâkii yapabilecek bir kudrette idi. Akdenizde çok müşkül bir durumda kalan iki Alman harp gemisinin Göben ve Breslav, sığındıkları Çanakkale'de mayın tarlaları arasından geçerek İstanbula gelmelerine o müsaade etmiş, gemilerin amiralı Soşon'u İmparatorluk hizmetine o almış ve amiralin Türk donanmasını çalıştıracağı bahanesiyle bir müddet sonra Karadenize çıkmasına o muvafakat etmişti. O hâlde İmparatorluğu savaşa bizzat Enver Paşa sokmuştur hükmüne varanlar da çok olmuştu. Bu bir hakikat değildir. Hakikat, İttihâd ve Terakkî erkânın his itibariyle Almanlara taraftar olmalarında, Balkan harbinin hazin fâcialarının tesiri altında kalmalarında Rusyadan korkmalarında, İngiltere ve Fransaya asla güvenememelerinde, para bulmak zorunda bulunmalarında ve nihayet bazı hâdiselerin akıntısına kapılarak, onların da müterediddid kaldıkları Cihan Savaşına sürüklenmiş olmalarındandır. Talât Paşanın, harbin üçüncü senesinde Mustafa Kemal ile yaptığı bir münakaşada aynen şöyle dediği sâbit olmuştur:

– Biz öyle kararlara varmış bulunuyoruz ki, sen de, memleket, bütün dünyada muazzam neticeleri gördüğü zaman bize hayran kalacak ve inkişâf edecek istikbalimiz karşısında gözleri kamaşacaktır.

Yine Cemal Paşa hatıralarında şöyle diyor:

– Umûmî harbe girişimiz kararını Çamlıca tepelerinde bir manevra sırasında kendilerine tebliğ ettiğimiz birliklerin zâbitanı ve neferleri başlarındaki kabalakları havaya atarak sevinç eseri göstermiş ve birbirleriyle

kucaklaşmışlardı. Demek ki böyle bir harbi ordu da istiyordu.

Diğer taraftan ötedenberi İttihâd ve Terakkî cemiyetinin ideolojisini çizmiş olan müfrit Türkçü Ziya Gökalp:

– Kızıl elmaya!.. İşaretini vererek Türkleri, Moskof çarlığının işgali altındaki Türk topraklarına yürütmek istiyordu. Bir şiirinde Türkçü muharrir şöyle diyor:

– Vatan, ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan!

Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir, turan!..

Turan neresi idi, Altayların etekleri mi? Tanrı dağlarının yamaçları mı, yoksa Mâverâ-ün-nehrin ötesi mi idi? Turan Kafkasların arkası mı idi?.. Volga kıyıları mı, Kırım mı?.. Özbeklerin vatanı mı idi? Burası müphemdi. Fakat herhâlde Osmanı İmparatorluğu sınırları da değildi. Balkan harbinin bütün ızdıraplarını iliklerinde hissetmiş olan İttihâtçılar, Bulgar'a, Yunan'a, Sırp'a ve Karadağlılara pek pisi pisine yenilmiş olmanın acısını bir türlü hazmedemiyorlardı. İlk fırsatta Rumelinin intikâmını almak sevdasında idiler. İttihatçıların mühim bir kısmı Rumelili idiler veya Rumelide vazife almış, oranın havasını teneffüs etmiş kimselerdi. Selânik, Manastır, Üsküp, İşkodra, Yanya, Kosova hepsinin gözünde tütüyor, bir kumar masasında meteliğine kadar kaybetmiş bir kimsenin duyduğu şaşkınlık ve hiddete kendilerini kaptırmış bulunuyorlardı. İşte bu sebeple, Rusyanın Boğazlar üzerinde bitip tükenmeyen arzuları, İngiltere ve Fransanın Balkanlı milletlere karşı ötedenberi besledikleri muhabbet ve onlara güvenmenin saflık olduğu kanaatini uyandırmıştı.

Türkler, Almanları lâyıkiyle tanımıyorlar, İmparatorun gayelerini tamamen kavrayamamış bulunuyorlardı. Berlin-Bağdâd formülü bile İttihâdçıları endişeye düşürmemişti. Zaten mühim bir kısmı Almanya'da bulunmuş zâbitler, askerliği benimsemiş bir millet sayılan Almanları üstelik sevmişlerdi. Ordunun Almanlar tarafından yeni baştan teşkîli, Alman talimnamelerinin orduda kabulü, Alman silâh ve teçhizatının geniş mikyasta orduya tevzii, Alman talim ve terbiyesinin, mütehassıslarının ordunun içine girmesi, yüksek kumanda heyetine Almanların sokulması ve nihayet harpten evvel Almanlarla yapılan siyâsî muahede, Türklerin Almanlar tarafını iltizam etmesine çok büyük bir âmil olmuştu. Elbette ki, hâdiseler bir bahaneye intizar ediyordu. Bunu 1914 Ağustosunda Alman harp gemilerinin kara sularımıza sığınması teşkîl etmiş, itilâf devletlerinin müşterek protestoları üzerine İstanbula gelen harp gemilerinin devletler hukuku gereğince silâhlarından tecrîd edilmemesi, Talât Beyin bulduğu son çareyi kabule hükûmeti mecbûr etmişti. O da Alman gemilerindeki zâbitan ve neferlerin Türk donanmasında mütehassıs ve muallim olarak hizmete girmeleri ve bu gemilerin muvakkaten kiralanmış olması idi. Fakat bu hakikatte ateşle oynamak demekti. Nitekim ordularımızı talim ve terbiye ettiren Alman Liman fon Sanders paşanın, Boğazlar Umûm Kumandanı fon Özedom paşanın, Irak kuvvetlerimize mütehassıs kumandan seçilen Fon Dergolç paşanın yanında bir de donanmamızı ıslah edecek Gobe'nin suvârîsi Soşon paşa ortaya çıkmıştı.. Amiral hatıralarında:

– Nasıl olurdu diyor, arkadaşlarım, vatandaşlarım, kardeşlerim garp, şark cephelerinde çeşitli düşmanlarla harp ederken biz Bosforun mavi gökleri altında ve mavi denizleri üstünde huzur ve sükûn ile keyfimize bakacaktık. Buna benim gönlüm razı olmadı. Hepimiz bulunduğumuz memleketi, Almanyanın lehinde harbe sokmak için fırsat aramış, Rus limanlarını topa tutmuştuk.

O hâlde Osmanlı İmparatorluğunun harbe katılmasını yalnız bir sebepte, yalnız bir şahısta görmek cidden yanlış bir zihniyetin ifâdesi olacaktır. Birinci Cihan Harbi, coğrafî mevkii, stratejik vaziyeti dolayısıyla Türkiye için kaçınılmaz bir felâketti. Biraz daha beklemek kâbil değil mi idi?.. Bu da münâkaşa konusu olmaktadır. Biraz daha gecikseydi, neticeyi değiştirebilecek mi idik? Bu da sorulmaya değer bir mesele idi. Kaldı ki, iki taraf için de hayatî bir mevzu olan Boğazlar, taraflardan birini behemehal İmparatorluğa karşı tecavüze geçirtecekti. Bunu Rusya mı Kafkasyadan, Almanya mı Balkanlardan, yoksa İngiliz ve Fransızlar mı Boğazlardan yapmalı idi? Şüphe yok ki, kim daha evvel davranırsa o bu işi yapabilecekti. Almanlar bu husûsta daha planlı, hesaplı hareket etmişlerdi. Fakat harbin Almanlar tarafından kazanılmasına imkân yoktu. Çünkü harp uzadıkça Almanya ve müttefiklerinin aleyhine çalışmıştı. Rusya'da ihtilâlin çıkması, onun saff-ı harp haricinde kalması bile bu neticeyi değiştirememişti. Çünkü İtilâf devletleri zengin kaynaklara, muazzam nüfus topluluklarına, büyük bir servete mâlik idiler. Üstelik Alman siyâsetinin yanlış tatbiki, Amerikanın da son senede harbe katılma-

sını intaç etmiş, bu hem manevî hem maddî noktadan, Almanyanın düşmanlarının işine yaramıştı.

Mâliye Nâzırı Cavit Bey

Talât Bey henüz sadrazam olmadığı hâlde artık benimsediği kabineyi, hep İttihâd ve Terakkînin ileri gelen erkânı ile eski Rumeli arkadaşlarıyla tamamlamayı kendisine gaye edinmişti. Uzun tereddütlerden sonra fakat gençlerin ağır basması üzerine Harbiye Nezâretine getirdiği Enver Paşa karşısında bir muvâzene unsuru olur ümidiyle Nâfia Nâzır Vekilliğinden Bahriye Nezâretine asaleten naklettiği Cemal Paşa ile ordu ve donanma işini ehil ellere verdiğine kâni idi. Buraya gelmesini elzem saydığı sabık Mâliye Nâzırlarından Cavit Beyi de çok arzu ediyordu. Selânikli Cavit Beyle çok eskiden tanışır ve sevişirlerdi. Selânik'de İttihâd ve Terakkîyi kurdukları sırada Yonyo gazinosunda buluşur, konuşurlardı. Cavit Bey, malûmâtlı, çok zeki ve efendi bir adamdı. Talât Beye karşı ayrı bir hürmet ve sevgisi de vardı. İttihâd ve Terakkînin bu bir numaralı simasi, Cavit Beyin kabinede kendisine büyük bir kuvvet olacağına inanmıştı. Nihayet Sadrazam Prens Sait Halim Paşayı ikna etmek, pek güç olmadı ve Cavit Bey, birinci Cihan Harbine takaddüm eden günlerde İttihâd ve Terakkînin bu en kuvvetli kabinesine hem de Maliye Nâzırı olarak girdi. Maliye Nâzırı olan Menemen'li Rıfat Bey esasen Cavit Bey kadar malî işlere vukufu olmadığını samimî olarak itiraf etmiş, hele devletler nezdinde bir istıkraz teşebbüsüne girişildiği şu günlerde Avrupa hükûmet

merkezlerinde onun kadar tesir yapamayacağını da kabul etmişti. İstifa etti ve tâyin yapıldı. (25 Şubat 1329, 10 Mart 1914), Cavit Bey, istikrâz işlerini ciddî bir şekilde ele almak üzere Avrupaya hareket etti ve Dahiliye Nâzırı Talât Bey de Maliye Nâzır Vekili oldu. Talât Bey, kabinede bir değişiklik daha yapmak arzusunda idi. Öteden beri bitaraflığı ile tanınan sakin ve son derece iyi kalpli olan Şeyhülislâm Esat Efendi gibi renksiz bir zatı kabinede tutmak istemiyordu. Talât Beye göre:

– Kabineye girecek parti mensûbları renkleri belli olmuş, fikirleri anlaşılmış partinin bütün gayelerini gözönünde tutan taraflı kimseler olmalıdır diyor, hükûmet erkânının partizan olmasında fayda buluyordu. Etrafındakilere:

– Memûrlar için bir şey diyemem, memûr partilerin dışında kalmalı, selâmet-i umûmîyeyi bu suretle temin etmelidir. Fakat Nâzırlar, böyle olamaz. Bunların siyâsî hüviyetleri üstündür. Bunların tutumu, iktidar partisinin muvaffakiyet veya adem-i muvaffakiyetini temin edecektir. Diye de ilâve ediyordu. Bu sebeple Şeyhülislâm Esat Efendi, Talât Beyin işine gelmiyordu. İttihâd ve Terakkînin faal unsurlarından biri de o zamanki Evkâf Nâzırı Hayri Efendi idi. (Ürgüplü). İşte Talât Bey bunun üzerinde duruyor, Sadrazam Sait Halim Paşaya, ikide bir de:

– Hükûmeti kuvvetlendirmeliyiz, dünyada fevkalâde hâdiseler cereyan ediyor, dünya siyâsetini tam mânasiyle ve İttihâd ve Terakkînin anladığı yolda benimsemiş arkadaşlara ihtiyacımız aşikârdır, diyordu.

Talât Bey, her zaman tuttuğunu koparırdı. Nihayet Evkâf Nâzırı Ürgüplü Hayri Efendi, Şeyhülislâmlığa getirildi (3 Mart 1330 - 16 Mart 1914). O zamana kadar fesli gezen Hayri Efendiden, partinin genç unsurları, yine Hayri Efendinin bu serpuşla Şeyhülislâmlığa devam edeceğini ve böylece bir kıyafet reformu yapacağını boş yere ummuşlardı.

Fakat Şeyhülislâmlık merasiminde, saray arabasının içinde yeni Şeyhülislâm, eski ananeyi bozmamış, sarık sarmış, beyaz lâta denilen cübbeyi giymiş olarak görünmüştü.

Talât Beyin gençleştirdiği, kuvvetlendirdiği partinin Hükûmeti, şimdi mühim bir mesele karşısında bocalıyordu. Devletin mâlî vaziyeti son derece fena ve pek müşkül bir safhaya girmişti. Trablusgarp ve Balkan harpleri, bütçede para bırakmadığı gibi, o zamana kadar yapılan istikrazların faizleri dahi muntazam bir şekilde ödenememişti.

Filvaki bu kabine, bir çok hizmetler yapmıştı. Edirne istirdâd edilmiş, Balkanlı komşularla sulh akdedilmişti.

Hükûmet ve onun partisi, kuvvete dayanarak ayakta duruyordu. Baskı her şekliyle ortada idi. Şimdi bir de parasızlığın verdiği huzursuzluk ve Hükûmet icraatını tahakkuk ettirecek en mühim unsur da meydanda yoktu.

Sait Halim Paşa Hükûmeti, her ay ordunun ve memûrinin maaşını, ücretlerini ödemekte büyük müşkülâta uğruyordu. Çünkü asırlardan beri devam eden kapitülasyonlar, rasyonel tedbirlere baş vurulmasına mâni oluyordu.

Hükûmetin alacağı her yeni karar, yapacağı her hayırlı iş, paraya dayanıyordu. İki yol, malî müşkülâtı hafifletebilirdi. Hükûmet, ya mevcûd vergileri arttıracak, bir çok maddelere zam yapacaktı, yahut da hariçten müsait şartlar ve faizlerle uzun vadeli ödemelerle istikraz akdedecekti, yahut her iki tedbire birden baş vuracaktı.

Ufuklarda bulutlar kararıyor, Avrupa, büyük bir savaşa doğru sürükleniyordu. Birdenbire patlayacak bir harp karşısında dayanabilmek, hele bîtaraf kalmak için mutlak sûrette paraya ihtiyaç vardı. İşte bu sebeple Cavit Bey Paris'de bulunuyor ve kendisinden gelen haberler de, iyimser olabilecek tafsilâtı ihtiva etmekteydi. Cavit Bey, daha Mahmut Şevket Paşa hayatta iken Paris'teki bu görüşmelere memûr edilmiş, iyi şartları haizbir istikrâz ile kapitülâsyonların hafifletilmesi yolunda çalışmalara başlamıştı.

Yeni istikraz, Balkan Harbinin borçlarını derhal ödemiş olacaktı. Osmanlı maliyesinin ıslahı için daha evvel getirtilmiş olan Mösyö Loran'ın yardımıyla ve Fransız Hâriciye Nâzırı Pişon'un gayretiyle Cavit Bey, 35 miyon liralık istikrâzın Osmanlı Bankasından teminine muvaffak olmuştu.

15 Nisan 1914, Cavit Bey, cidden böyle bir zamanda büyük bir muvaffakiyet kazanmış ve İstanbul'a dönmüştü. Fransız Hükûmeti ile aramız son derece iyi idi. O sırada Fransız filosunun Akdeniz manevralarına da, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa davet edilmişti. Cavit Bey, Mösyö Pişon'a şunu temin etmişti:

– Bu para, demişti, hiç bir zaman Fransa Devleti aleyhine istimal edilmeyecektir. Bundan emin olabilirsiniz!

Diğer taraftan İngiliz Armistrong tezgâhlarına sipariş edilen Reşâdiye ve satın alınan Sultan Osman diretnotları ve iki seneye kadar ikmâli vadeden Fatih Sultan diretnotları, Osmanlı donanmasını, Karadeniz ve Akdenizin doğusunda hatırı sayılır bir deniz kuvveti haline getiriyordu.

Cavit Bey, Talât Beye:

– Ah, demişti, daha bir sene harp olmasa, bütün noksanlarımızı tamamlamış olabileceğiz.

Fakat ne yazık ki, Mâliye Nâzırının yaptığı istikrâzın ancak 13 milyonu alınabilmiş, mütebâkîsi Umûmî Harbin başlamasıyla tahsil edilememiş ve İngiltere, iki diretnotu almaya giden bahriyelilerimizi de bir kaç ay oyaladıktan sonra, elleri boş yurda göndermişti. Cavit Beyin ümitleri hakikat olamamıştı.

Âlem Gider Mersin'e Biz Gideriz Tersine

Bâb-ı âlî baskını ile iktidara gelmiş Mahmut Şevket Paşaya karşı yapılmış olan suikasti, hasımlarını temizlemek için mükemmel bir fırsat saymış olan İttihâd ve Terakkî hükûmeti, Birinci cihan harbine takaddüm eden aylarda dünya vaziyetini, devletler arası politikasını hiç anlamamış bir ruh hâletinde, ne yaptığını bilmez bir bocalama içinde idi. Muhârip komşularla aktedilen muahedeler dışında bırakılan adalar meselesi

hakkında Bâb-ı âlîye, büyük devletlerin verdikleri müşterek notada, 12 ada müstesna diğer bütün adaların Yunanistan'a bırakıldığı bildiriliyordu. Bâb-ı âlî, bu kararı kabul edemeyeceğini, ilgili devletlere bildirmişti. Fakat bu red neye yarardı. Devletler, çoktan bu mesele üzerinde anlaşmışlardı. Üstelik Yunan donanmasının üstünlüğünden ötürü, yangından mal kaçırır gibi Yunanlılara kaptırılmaktan korkulon Rodos ve etrafındaki 11 adası, muvakkaten ve sulhün akdine kadar bu işte bîtaraf kalacağını vadeden İtalya'ya verilmiştir. İtalya ise, Almanyanın müzâhereti ile 12 adaya sahip çıkıyordu.

– Madem ki, adalar Türkiyeye iâde edilmiyor, tarafımdan işgal edilen bu 12 adanın da Yunanistan'a verilmesi, bizim için mevzû-i bahs olamaz, deyip orada yerleşiyordu. Bâb-ı âlî, düvel-i muazzamaya aynı zamanda cevabî notasında bir de tehdit savurmuştu.

– Eğer, adalar meselesi sulh yoluyla halledilmezse, Devlet-i Osmaniyenin bu sebeple silâha sarılmaya ve Yunanistan'la bir harbi göze alacağına kimsenin şüphesi bulunmasın, şeklinde bir ifâde de bulunmayı lüzûmlu görmüştü. Sait Halim Paşa, bir gün arkadaşlarına:

– Kanaatim şu merkezdedir ki, Bulgarlar müstesnâ biz kısa bir zaman sonra Yunanlılar, hattâ diğer Balkanlı devletlerle yeni bir harbe mutlaka sürükleneceğiz demişti.

Bu yetmiyormuş gibi Bahriye Nâzırı Cemal Paşanın Fatih câmii önünde yapılan bir ihtifalde söylediği şu sözler mânidar idi:

– Aziz vatandaşlarım, Balkan harbinin intikâmı er ve geç alınacaktır, bu kimsenin yanına kâr kalmayacak-

tır. Bunu bir hükûmet adamı olarak sizlere temin ediyorum!..

Ve bu Cemal Paşa, Fransanın Akdenizde yapacağı donanmanın manevralarına davetli olmasını fırsat bilerek derhal Paris'e koşmuş ve Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkı bir ittifak akdine çalışmıştı. Fakat meşhûr bir söz vardı:

Âlem gider Mersin'e; biz gideriz tersine!.. Bu söz, o zamanki hükûmetin dış politikasına pek uygun düşmüştü. Çünkü Bahriye Nâzırı Cemal Paşanın Paris'e vardığının üçüncü günü Fransa Reîs-i cumhûru Mösyö Puancare ve Hâriciye Nâzırı Mösyö Viviani Çarlık Rusya ile son vaziyeti bir daha gözden geçirmek üzere dâvetli oldukları Petersburga'a hareket etmişlerdi. Cemal Paşaya da sadre şifa verir bir cevap hattâ bir ümit bile verememişlerdi.

Avrupa ufukları simsiyah bulutlarla kararmış, umûmî bir harbin Ârifesinde yaşandığı herkes tarafından anlaşılmıştı. Fakat İttihâd ve Terakkî hükûmeti hâlâ iyimser, hâlâ zengin hayaller içinde yüzmekte idi. Diğer taraftan Osmanlı hükûmetini düşündüren uğraştıran mühim bir mesele daha ortada idi. Bu da muhacir meselesi idi. Balkanlı devletlere bırakılan topraklar üzerinde eski hak ve hürriyetlerinden mahrum kaldıklarını gören Türkler, sonu gelmez görünen kafileler halinde, ana vatana göç etmekte idiler. Diğer taraftan kendilerine pek ağır gelecek yeni şartlarla yaşayamayacaklarını anlamış olan Anadoludaki Rum'lar da Türkiyeyi terk etmek üzere hazırlanmaya başlamışlardı. Bu zarûrî

mübâdele karşısında hükûmetin alacağı müstacel tedbirler mevcuttu. İşin ehemmiyetine binaen Meclis-i vükelâ kararıyla muhacirinin iskânı işi, Dahiliye Nezâretine terk edilmiş ve Talât Bey, ağır bir mesûliyet altına girmişti. Derhal İzmir'e hareket eden Talât Bey, Rumların mütekâsif bulunduğu mıntıkaları bizzat dolaşmış, mahallinde bir çok emirler vererek müşkülleri halletmeye çalışmıştı. Memleketin âsayişi de bu cihetle muhtel olmuştu. Avrupa da bizim bu husûsta tutacağımız yolu merakla takip ediyordu. Rumlar da kafileler halinde hudutlarımızdan geçerek, Yunanistan'a iltica ediyordu. Bâb-ı âlî bir harbin pek yakında patlayacağını anlamıştı. Fakat daha yeni iktidara gelmiş olmanın, hazırlıksız bulunmanın ve Balkan harbinin çeşitli meselelerini tasfiyeye mecbûr olmanın verdiği ağır yükler altında, her tarafa baş vuruyor, nereden para yardımı çıkar, nereden esliha noksanı tamamlanır, ne taraftan dostlar tedârik edilir diye çırpınıyordu. Muhakkak olan bir şey varsa İttihâd ve Terakkî hükûmetine zaman lâzım idi. Prens Sait Halim Paşa da arkadaşlarına:

– Ah, bu zaman demişti, ne olur Yârabbi, daha bir sene bize müsaade et!..

Anlaşılan eşref saatini bulmayan bu duadan pek az bir zaman sonra, belki bir hafta sonra pâyitahtın bütün gazeteleri bir sabah şu havâdisi iri puntolarla bütün memlekete yaymışlardı:

– "Viyana 28 Haziran- müstaceldir. Veliahd Arşidük Fransuva Ferdinand ve zevcesi Düşes Dö Hohenberg, bir suikast neticesinde vefat etmişlerdir".

Hâdise şu idi, mutat senelik manevralarda bulunmak üzere zevcesi ile beraber Saray Bosna'ya gelmiş olan Avusturya-Macar veliahdı Frunsuva Ferdinand, ekseriyeti Sırplarla meskûn olan bir bölgede, manevraları müteâkib bir kaç gün kalmak üzere geldiği Bosnanın merkezinde, otomobillerle ve maiyeti ile şehre girerken evvelâ yaverlerine isâbet eden bombalı bir taarruza uğramış, daha sonra onları hastahânede ziyarete giderken otomobiline sıçrayan bir Sırplı talebe tarafından tabanca ile kendisi ve karısı ruhsuz, arabanın içine serilmişti. Katil Avusturya tab'asından 19 yaşında bir Sırp'lı talebe olan "Gabriel Perincip" idi. Büyük tarihci Emil Ludvig (14 Temmuz) adlı eserinde şöyle diyordu:

– Gabriel Perencip, prensip müjdecisi demekti, bu genç acaba, dünyaya hangi prensibi müjdeliyordu? Evet bu genç dünyaya 10 milyon insanın hayatına, 15 milyon insanın sakatlığına ve bir o kadar insanın yetim ve öksüz kalmasına, binlerce şehrin harap olmasına ve medeniyetimizin birkaç asır geri gitmesine sebep olan bir felâketi, bir muazzam mücadeleyi müjdeliyordu. Eğer bunun müjdelenecek tarafı var idiyse!.. Ama suikastten sonra yakalanmış ve mahkeme huzuruna çıkarılmış olan bu genç,

– Onu ben vurdum, çünkü o, Cenûb Slavlarının birleşmesine yegâne mâni olan adamdı! demişti. İstanbul heyecan içinde, gazetelerin ilâve nüshalarında hâdiseyi bütün tafsilâtı ile canlandıran Saray Bosna suikasdini okuyordu. İttihâdcılar aralarında, yalnız Mahmut Şevket Paşaya olacak değil ya, her yerde böyle şeyler olabilir diyorlardı. Ama bir farkla, bizdeki suikast

bir hükûmet devirmeye matuftu. Saray Bosna faciası ise, dünyada bir zihniyet, bir rejim, hattâ bir devir değiştirecekti.

Harb-i Umûmîyi Doğuran Suikast

Günlerdenberi Bosna-Hersek de hummalı bir faaliyet cereyan ediyor, askerî birlikler yer değiştiriyor, bir kısmı manevra sâhasına geliyor, bir kısmı buradan ayrılarak garnizonlarına dönüyordu. Avusturya-Macar İmparatorluğu bu bölgede büyük askerî harekâta girişmiş bulunuyordu. Bu tarihte Avusturya-Macar İmparatorluğu tahtında, Habsburg'ların müddet-i saltanatı en uzun ve ömrü bir çok hâdiselerle dolu geçmiş yaşlı mümessili Fransova Josef oturuyordu. Mayerling fâciasında genç ve güzel oğlu Rodolf'u kaybetmiş olan, bir kaç defa ilân ettirdiği seferberliği geri almaya mecbûr bırakılmış bulunan Fransova Josef'in aczi dünyaca bilinen bir şey idi. Bütün nazarlar şimdi Veliahdı bulunan 46 yaşlarında Fransuva Ferdinand'a çevrilmişti. O tam bir askerdi, enerjik idi, o her şeyi yapmaya, yaratmaya muktedirdi. Üstelik Alman İmparatoru ikinci Vilhelm'in de en yakın dostu idi. Daha bir ay evvel onun misafiri olarak yanında kalmış, müstakbelin Avusturya-Macar imparatoru ile dünyanın daha ismini söylerken korkular duyduğu Vilhelm ile, çok mühim meseleleri beraberce gözden geçirmişlerdi. İşte veliaht şimdi bu manevralarda bulunuyor, Alman ordularından geri kalmamasını istediği Avusturya-Macar birliklerinin harekâtını dikkatle takip ediyordu. Yalnız iki şeyi iyi seçe-

memişti. Bunlardan biri, manevraların yapıldığı sâha idi. Zira ekseriyeti Slav ve Bosnalı olan burada, Avusturya ve Macaristan için dost bir kimse bulmak müşküldü. Kaldı ki, halk, için için bu katolik ve cermen idâreden yaka silkiyordu. Veliahdın ikinci isâbetsizliği karısı Düşes Hohenberg ile buralara gelişi idi. Esasen hanedana mensûb bir kadın olmadığı için bütün imparatorlukta kendisini sevdirememiş bulunan bu kadın, kocasının yanında ve bu askerî harekât sırasında ne arıyordu? Bir hafta süren manevralardan sonra karı-koca biraz dinlenmek için, kıtanın merkezi olan Saray Bosna'ya gelmişler ve Sırpların millî bir gününe rastlayan ertesi günü 28 Haziran Salı 1914- şehre girmeyi ve belediyede verilecek öğle ziyafetinde bulunmayı da kabul etmişlerdi. Kasabanın dışında istasyona yakın temiz bir otelde geceyi geçiren veliahd ve zevcesi o gün pek zinde yataklarından kalkmışlar, yıkanıp, giyinip kahvealtılarını da yaptıktan sonra 4 otomobil halinde tam saat 10 da yola çıkmaşlardı. İstasyonla şehrin arasındaki yol iki taraflı, köyleden, kasabalardan bir kaç gün evvel gelen ve pazar günlerine mahsûs fistanlarını giymiş kadınlı erkekli bir kalabalıkla çoktan dolmuştu. Şehrin bütün caddeleri de tıklım tıklım insan dolu idi. Polis, jandarma, askerî birlikler her türlü inzibâtî tedbirleri almış bulunuyorlardı. Yalnız bir haftadanberi şehrin tenhâ bir mahallesinde basit bir meyhânenin arka tarafından bir avuç Sırp'lı muazzam bir suikastin bütün plânlarını müzakere etmiş ve bir çok şeyler kararlaştırmıştı. Çete, millî hisler ve kinlerle ağzına kadar dolmuş, taşmış gençlerden mürekkepti. Bunlar, Bosna-Hersek'ten

Avusturya idâresini atmaya yemin etmişlerdir. 1878 Berlin kongresiyle Avusturya-Macaristan'ın muvakkaten işgaline haksız olarak bırakılmış olan bu geniş bölgenin, her şeyden evvel Sırbistan'a ait olduğunu iddiâ ediyorlardı, Avusturya-Macaristan veliahdı için, vaktiyle 1389 senesi Haziranının 28. günü birinci Kosova meydan muharebesinde Miloş Kabiloviç adındaki bir Sırplı asilzâdenin Türk hükümdarı Murad Hüdavendigar'ı şehit ettiği günü, arzularının tahakkukuna uygun görmüşlerdi. Onlar da bu defa Avusturya-Macar İmparatorluğunun veliahdını aynı gün ve belki aynı saatlerde öldüreceklerdi. Çetenin reîsi Danilo İliç ve komitacıların en genci bir Sırplı lise talebesi olan 19 yaşındaki Gabriyel Perençip idi. Suikaste çeşitli silâhlarla iştirâk eden bu komita, bir numaralı şahsa bomba ile taarruzu ve iki numaralı gençe de tabanca ile hücumu muvafık görmüştü. Bundan sonra muhtelif yerlerde, Kavşak noktalarında diğer suikastçiler, tabancalar, bıçaklarla bekleyeceklerdi. 7 kişi, 7 noktada veliahdı vurmaya yeminli idi. Bakalım hangisi muvâffak olacaktı? Otomobiller şimdi rıhtım caddesine sapmış bulunuyordu. Şehrin ortasından bir ırmak, geçiyor, iki tarafında rıhtımlar uzanıyordu. Birinci otomobilde Veliahd ve karısı, Bosna'nın askerî valisi vardı. Otomobilin üstü açık, çamurlukları ve kenarlıkları da pek eski tipte idi. Nişanlarını takmış ve büyük üniformasını giymiş olan Fransova-Ferdinand neşeli ve mağrur halkı selâmlıyor, her taraftan, yaşasın sesleri işitiliyordu. İkinci açık otomobilde üç yaveri geliyor, üçüncü ve dördüncü otomobiller şehrin ileri gelenlerini, veliahdın maiyetini taşıyordu. Tam

bu sırada, halkı yarıp ve asker kordonunu geçip ileri atılan uzun boylu bir adam görülmüştü. Elindeki bir şeyi fırlatmış, bu küçük bomba, Veliahdın otomobilinin karoserine çarparak, geriye doğru parçalanmış, ikinci otomobildeki yaverlerin hepsini yaralamıştı. Arabalar durmuş, jandarmalar koşuşmuş, bombayı atan Danilo İliç çete reîsi, kendini dereye atmak isterken elindeki siyanür tüpü ile yakalanmıştı. İntihar etmek istiyordu ama, buna fırsat bulamamıştı. Fakat bu hengâmede veliahda ve karısına bir şey olmamıştı. Yanız Veliahdin yere indiği, valiye bağırıp çağırdığı görülmüştü

Yaverlerin otomobili kafileyi bırakarak acele acele hastahânenin yolunu tutmuş, kafile tekrar yola koyulmuştu. Veliahd çok asabî, karısı endişeli, vali korku içinde belediyenin önüne gelmişlerdi. Burası bir mahşerdi. Mermer merdivenlere yol halıları serilmiş, başındaki sarığı ile müftü efendi bile veliahdı karşılayıp hoş geldiniz diye nutuk çekeceklerin arasında yer almıştı. Sofralar, her şey hazırdı. Fakat asabiyetten yerinde duramayan vilahdı da kimse tutmaya muktedir değildi. O, emretmişti. Burada hiç durulmadan hastahâneye gidilecek ve yaverler ziyaret edilecekti. İster istemez, otomobillere binilmiş, kafile tekrar üç otomobil olarak yola koyulmuştu. Diğer caddedeki hâdiseden haberdar olmayan halk veliahdı ve karısını çılgınca alkışlıyor, yaşa diye bağırıyor, o da ister istemez, halka tebessüm ediyordu. Tam bir köşe başına gelmişlerdi. Şoför hata etmiş, sola sapmaya kalkmış askerî vâli onu îkâz etmiş, hastahânenin sağda olduğunu söylemişti. İşte bu manevra sırasında ne olmuşsa olmuştu. İki numaralı su-

ikastçi talebe Gabriyel Prençip idi. Çok soğukkanlı bir genç olan Perençip iki kız arkadaşı ile konuşuyordu. Birden otomobillerin geldiğini görmüş, veliahdın çete reîsinin bombasından sağ salim kurtulduğunu anlamıştı. Kızları bırakarak ve halkı yararak ve bilhassa otomobilin manevrasından faydalanarak o zamanki arabaların basamağına fırlamış, elindeki parabellum tabancayı, veliahda çevirerek üç el ona, iki el karısına ve son kurşunu da vâliye atmıştı, hepsinde de isâbet vardı. Perençipi jandarmalar, nihayet bileklerinden yakalamışlar, sürüklemeye başlamışlardı. Ortalık karışmış, halk panik yapmış, veliaht, o mağrûr, iri yarı adam o asker kanlar içinde otomobilin içine yığılmış, karısı da ruhunu teslim etmiş, yalnız vali ufak bir yara ile sırasını savmıştı. Saatler 11 i vuruyordu. Saray Bosnada işlenen bu cinayetin o dakikalarında hiç kimse bu işin umûmî bir harbe sebep olacağını ve milyonlarca insanın öleceğini, medeniyetimizin bununla çok şey kaybedeceğini tahmin edemezdi.

Harp İlan Edilmeden Evvel Avrupa Merkezlerinin Hayatı

Saray Bosna suikastinin ilk akisleri bütün şiddetini Viyana ve Belgrad'da gösterdi. Viyana Üniversitesine mensûb gençler, kendilerine halktan da katılanlarla beraber Şönbrun sarayına doğru yürüdüler ve sonunda saltanatının 68 nci ve yaşının 88 inci yılını yaşayan Fransova Jozefi balkona çıkarttılar. Vakıâ o tahta geçtiği yıl olan 1848 de de böyle bir güneşli günde bu balkondan halka ilk defa görünmüştü. O zaman gençti, ha-

reketli idi ve tab'ası onu çılgınca alkışlar ve deli gibi severdi. O bıyıkları ve çatal sakalı ile Avrupanın en tipik bir hükümdarı idi. Prens Meternih gibi zâlim bir Başvekilden sonra iradeyi ele almak, memleketi feraha, huzura ve hürriyete kavuşturmak, az hizmet sayılmazdı. Ama, şimdi titreyen elleri, feri kaçmış gözleriyle bu kendini tehdit eden, yumruklarını sıkan gençlere ne diyecekti, onlar hep bir ağızdan bağırıyorlardı:

– Bu domuz çobanlarına karşı harp istiyoruz, derhal Avusturya-Macaristan harbe girmeli ve Sırbistan'ı baştan başa işgâl etmelidir, artık yeter!..

Her kafadan bir ses çıkıyor, imparator halkı teskin edemiyordu. Yanındaki selâhiyetli nâzırlar va'dediyorlardı, hükûmet bu işin bir çaresine bakacak, millî şerefi iade edecekti. İşin Belgrad'daki heyecanı daha fazla idi. Zaten seçimlere rastlayan o günlerde Sırbistan'ın her tarafı altüst olmuştu. Memleketin kendisine büyük bir itimâd beslediği ihtiyar Başbakan Pasiç yurdu dolaşmakta, nutuklar çekmekte, millî birlikten bahsetmekte, haricî tehlikeleri sayıp dökmekte ve ezcümle Bosna Hersek'in bu cenûb Slâvlarının mütekâsif bulunduğu bölgenin er ve geç Sırbistan'a bırakılacağını anlatmakta idi. Başvekil Saray Bosna suikastini haber alır almaz, her şeyi yarıda bırakarak Belgrad'a dönmüş ve Sırp kabinesi ile aralıksız içtimâlarına devam ederek bir kaç gece sabahlamıştı. Zira Avusturya-Macaristan'a verilecek cevâb pek mühimdi. Bundan harp her zaman çıkabilirdi. Kaldı ki, Belgrad'daki büyük devletlerin sefirleri, bilhassa İngiltere ve Fransa Sırbistan'a mutlak bir ihtiyat tavsiye etmekte idiler.

Suikastin vukû bulduğu gün öğleye doğru Berlin'den Kiel liman muhafızlığına gelen mahrem ve şifreli bir telgrafın muhteviyatı derhal bir subayla, deniz motoru tahrik edilerek imparator ikinci Vilhelm'in deniz ortasındaki yatına ulaştırılmıştı. İmparator liman dışında her sene mutâd olduğu veçhile yapılmakta olan milletlerarası kotra yarışlarının yüksek hakem heyetine başkanlık etmek vazifesiyle orada bulunuyor, elindeki dürbünle denizin üzerinde süzülen yelkenlileri seyrediyordu. Hattâ İngiliz devlet adamlarından Çörçil de kotrası ile bu yarışa iştirâk etmiş bulunuyordu. Fakat bu telgraf her şeyi altüst etmiş ve bütün müsabakaları tehir ettirmişti. Matem ilân edilmiş, her türlü eğlenceler geri kalmıştı. Yalnız imparatorun çok hiddetli bir hâlde yatından ayrılıp Berlin'e döndüğünü görenler olmuştu. Yine o gün o saatte Petersburg sokakları bir mahşeri andırıyordu. Çünkü Çar İkinci Nikola, aziz dostu Fransa Reîs-i cumhûru Mösyö Poankare'yi Çarlığın bu tarihî merkezinde ağırlıyor, günlerden beri kurulmuş, hazırlanmış olan tribünlerin önünden müstakbel harbin Rus ordularında çarpışacak erleri ve subayları, bando mızıkaların lâtif havaları ile âdeta kanatlanmış gibi halkın ve dâvetlilerin önünden geçiyor, caddeleri katedip gidiyordu. Bu sırada Çar'ın kulağına söylenen iki çift lâf, onun da Poankare'ye eğilerek bir şeyler fısıldaması her şeyi yerinde dondurmuş ve resmî geçidin durdurulduğunu ve Avusturya-Macar Veliahdının vurulduğu haber verildiği zaman, kalabalığın içinde bayılanlar olmuştu. Bu insanlar istikbâlin korkunç manzarasını çok iyi görenler idi. Aynı heyecan ve neşeyi Londra da yaşı-

yordu. Bir kaç günden beri Alman İmparatoru'nun kardeşi, İngiliz kralının resmî misafiri idi. O devir Avrupasının en korkulu hükümdarı olan İkinci Vilhelm'in muhabbetini kazanmak ve onu bir müddet ataklarından vazgeçirmek için, İngilizlerce düşünülmüş bir ziyaret ve dâvet teklifine mazeretlerini sıralayan Wilhelm, kendisini temsilen kardeşini Londraya göndermiş bulunuyordu. O gün de Londra'nın Hayd Park'ında verilecek bir garden-parti, öğleden evvel balerinlerin danslarıyla açılmış bulunuyordu. Fakat Saray Bosna fâciasının meş'ûm havâdisini dünyanın en uzak köşelerine yayan ajanslar, telgraflar, âdeta bütün bir arzın nabzını bir anda durdurmuş gibi idi. Paris'in bütün hovardalığına, Roma'nın muhteşem dindarlığına rağmen bu fâcianın akisleri orada da izler bırakmıştı, her hâlde bu iş, Sırpların yanına kâr kalmayacaktı, bundan çok şeyler çıkacaktı. Avrupa merkezlerinin bu haklı ve yerinde telâşı yanında İstanbul'da bu suikastin yegâne tepkisi, gazetelerin ilâveler çıkarması, büyük manşetlerle bu havâdisi vermesi olmuştu. Hattâ bir çok gazeteler meselenin alelâde bir anarşist vak'asından ibaret olduğu mütalâasını ortaya atıyordu.

İşin garibi devletin Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Fransa seyehatini asla tehire uğratmadan, Saray Bosna fâciasından üç gün sonra İstanbul'dan Paris'e hareket etmişti. 1 Temmuz 1914.

İstanbul mutad hayatını yaşıyor, konaklardan, yalılara göç devam ediyor, Boğaz'ın latif ve serin havasına teşne Şişli, Nişantaş, Maçka'nın aristokratları geçirecek-

leri güzel yaz günlerini düşünüyor, bir kısım kibarlar da Erenköy, Suadiye, Bostancı'da çamlara gömülü, toprak kokan köşklerine geçmek için sabırsızlanıyorlardı. Gayr-i müslimlerden Yahudiler Büyükada'ya, Rumlar Burgaz'a, Ermeniler Kınalı'ya ve Türkler de Heybeliada'ya biraz daha ılık bir yaz bulmak ve bu adaların kumsallarında denize girmek için yolculuğa başlamış bulunuyordu. Sultan Reşat esasen yazı Dolmabahçe sarayında geçiriyor, biraderi Abdülhamîd, 33 senelik saltanatından sonra bu son günlerini menkûb olarak Beylerbeyi sarayının manolya kokan bahçelerinde veya masmavi bir denizi kucaklayan rıhtımlarında hava alarak dolduruyordu. Sultan kadın efendilerden bazıları da romatizmaya pek faydalı gelen Bursa kaplıcalarına devam etmek üzere, Çekirge'deki veya Temenye'deki köşklere göç etmiş bulunuyorlardı. Enver Paşa Kuruçeşmedeki yalısından, Talât Bey Alemdar caddesindeki konağından, İstanbul'a doya doya bakıyorlardı. Halk günlük hayatına devam ediyor, Cuma günleri İstanbul'un mesireleri, Fırıldak suları, Çamlıca tepeleri, Alemdağ ve Kayışdağ su başları dolup dolup taşıyordu.

Fakat hâdiseler hiç de beklenildiği gibi cereyân etmemişti. Poankare'nin Petersburg'dan ayrılmasını bekleyen Avusturya-Macaristan, Alman İmparatoru Vilhelm'le tam bir anlaşmaya vararak Sırbistan'a müddeti 48 saat süren bir ültimatomu 23 Temmuz 1914'te vermişti. Belgrad'daki Avusturya sefîri pasaportlarını isteyerek 26 Temmuz 1914 te şehri terketmişti. Sırbistan'ın İngiltere ve Fransa'nın bütün ihtiyat tavsiyeleri üzerine

verdiği cevap çok makuldü. Resmî tarziye verilecek, istenilen tazminat ödenecek, mes'ûller bulunup cezalandırılacak fakat gerek tahkîkâtın ve gerek muhakemenin Avusturyalı memûrlar ve hâkimler tarafından yapılması istiklâle uygun görülemediği için kabul edilmeyecekti. İşte bu küçücük ve haklı itiraz Avusturya-Macaristan'ı deli etmiş 28 Temmuz 1914 Salı günü sabahı 9 kolordu küçük Sırbistan'ın hududlarını çiğnemişti. 29 Temmuz sabahı Rusya seferberliğini ilân etmiş ve Almanya'nın, seferberliğin durdurulmasını isteyen notasına red cevabı vermişti. O zaman 2 Ağustosta Almanya Rusya'ya harp ilân etmiş, onu korumak zorunda kalan müttefikleri Fransa 3 Ağustosta, İngiltere 4 Ağustosta Almanya ve Avusturya'ya karşı harbe girmişlerdi. 5 Ağustosta Avusturya Rusya ve müttefiklerine karşı harp ilân etmiş ve Alman plânı gereğince Belçika toprakları çiğnenmişti. 7 gün içinde 7 devlet Savaşa katılmış bulunuyordu.

İttihâd ve Terakkînin Dış Siyâseti

23 Temmuz 1914 günü Fransız donanmasının Akdenizde yaptığı manevralardan İstanbul'a dönen Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir ittifak yapmanın imkânsızlığına nihayet inanmış bulunuyordu. Bir hafta sonra, Avusturya'nın Sırbistan'a ve birkaç gün sonra da Rusya, Fransa, İngilterenin merkezî devletlerle savaşa girmeleri, İttihâd ve Terakkî umûmî merkezini ve onun hükûmetini adamakıllı şaşırtmış bulunuyordu. İttihâd ve Terakkî, iktidara

geldiği günden beri, Avrupada bir baskül şiyâseti vücuda getirmiş olan ve üçer üçer sıralanmış bulunan iki zümreden hangisini tutacağını bir türlü kestirememişti. Üçlü itilâf devletlerinden Çarlık Rusyanın bulunması, midesini bulandırıyor, üçlü ittifakla Trablusgarbı, haksız ve yersiz, istilâ ile ele geçiren İtalya'ya karşı da husumetine devam ediyordu.

Talât Bey bir gün arkadaşlarına:

– Değneğin o ucu da b..lu bu ucu da, neresinden tutmalı!.. diye dert yanmıştı. Amma, kabinede Enver ve Cemal paşaların her ikisi Alman ittifakını bir kurtuluş ümidi olarak görüyorlardı. Prens Sait Halim Paşaya gelince o, Hâriciye Nâzırı Halil (Menteş) Beyle beraber, İngiltere tarafının her zaman olduğunu gibi sonunda muvaffak olacağına kâni' idi. Bu sebeple İngiltere'den ayrılmak doğru olmaz kanâatinde idiler. Merkez-i umûmîdekilerin endişesi ise:

– Er ve geç harbe gireceğimiz muhakkaktır, hiç olmazsa biraz geç girmeye ve zamanını iyi seçmeye baksak diyorlardı. Bî-taraf kalmayı ne aklına getiren vardı, ne de bunun mümkün olacağını kabul eden bulunuyordu. Fransa'dan yapılan son istikrâzın bile bütün teminatına rağmen itilâf devletleri tarafında madem ki, Rusya vardır, bu bizim işimize gelmez diyenler de çoktu. Nihayet İttihâd ve Terakkî kabinesi umûmî seferberliği ilâna mecbûr kaldı. (21 Temmuz 1330-3 Ağustos 1914).

Kırmızı zemin üzerine yeşil bayraklı ve Tuğralı beyannamelerde iri harflerle şu kelimeler okunmakta idi:

– Seferberlik var, asker olanlar silâh başına!

Bütün vatandaşlar yaşları 20 ilâ 45 arasında olmak şartıyla derhal askerlik şubelerine baş vurmakla mükellef idiler. Fakat bu seferberlik ilânından bir gün evvel, 2 Ağustos 1914 de, Almanyanın İstanbul sefîri Baron Vangen Heim ile sadrazam Prens Sait Halim Paşa şimdilik itina ile gizledikleri Alman-Osmanlı ittifak muâhedesini de imza etmiş bulunuyorlardı. Bu imza merâsiminde yalnız her iki devletin bu iki mümessili bulunmuştu. Osmanlı kabinesinde bu gizli ittifakı bilen dört Nâzırdı. Bunlar Talât Bey, Enver Paşa, Cemal Paşa ve Halil Bey idi. Bilâhare bunu öğrenmiş olan Maliye Nâzırı Cavit Bey Fransızlara vermiş olduğu sözü tutamadığı için istifa etmiş ve bu sûretle zevâhirin kurtarılmasına dikkat edilmişti. Muahedenin bilhassa ikinci maddesi pek dikkate değer bir mahiyette idi.

– Şayet Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiilî bir müdâhalcye kalkarsa ve neticede bu hareket Almanyanın da harbe girmesini intâç eylerse, bu taktirde Osmanlı devletinin de harbe girmesine sebep olmuş bulunacaktır. İttihâtçılar, bu madde ile ellerindeki kâğıdı ortaya koymuş bulunuyorlardı. Koskoca İmparatorluğun dış siyâseti, Almanya ve müttefiklerinin kaderine bağlanmış oluyordu. Bu anlaşmayı, hükûmet erkânının diğerlerinden gizlemek sûretiyle girişilen emr-i vâkî de, İttihâtçıların, hemen her yerde gösterdikleri komitacılıktan başka bir şekilde tefsir edilemezdi. İşte bu suretle bidayette gizli kalmış, sonra bütün mahiyeti ile ortaya çıkmış olan bu muahedenin devleti, kırk yıllık

dostlarından nasıl ayırdığını, cihan harbine nasıl acele girildiğini, bunun neye mal olduğunu tarih göstermiştir. Bunda İttihâd ve Terakkî erkânının çok acele ettikleri muhakkaktı. Mütarekeden evvel, Talât Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında geçmiş bir münâkaşa çok dikkate değerdi. O zaman Talât, Sadrâzam bulunuyor ve harp, ikinci yılını arkasında bırakmış, yoluna devam ediyordu. Mustafa Kemal, birinci cihan harbine acele girilmiş taraf seçmekte isâbet edilmemiş olduğuna kâni' idi. Fikirlerini açıkça devrin sadrazamına söylemişti. Anafartalar kahramanına karşı söyleceği sözlerde biraz da çekingen ve dikkatli olan Talât Paşa,

– Kemal demişti, dediğin bir dereceye kadar hakikat sayılabilir, yalnız bizim er ve geç girmek zorunda olduğumuzu kabul et, bu Boğazlar bizim elimizde kaldıkça bizi boş bırakırlar mı zannediyorsun!.. Kim ağır basarsa, kim evvel davranırsa, kim daha ziyade menfaat temin ederse, bizi kendi tarafına çekecektir. Hem malî ve iktisâdî vaziyeti bozuk olan devletlerin müstakil siyâseti olacağına inanıyor musun? Ben buna asla imkân göremiyorum, ve sorarım sana, kırk yıllık düşmanımız Rusya'nın bulunduğu tarafa mı geçse idik daha iyi olurdu? hoş bunu da düşünmedik değil, düşündük, hattâ bazı temaslara da giriştik olmadı, göz kör olsun, paraya muhtaçtık, Cavid'i biliyorsun Avrupa gönderdik, bize şu an'anevî dostumuz Fransızlar bile para vermekte yüz defa düşündüler, sonra da ne verdiler, dağ doğura doğura fare doğurdu, bu para ile bir imparatorluk uzun müddet bîtaraf kalabilir mi?.. Zamanına gelince bundan daha iyisini bulamazdık, harbe

girecek idiysek, bir iş yapacağımız zamanda girmek gerekti, işte Çanakkale zaferimizle Rusya'yı tâ talbinden vurduk, herifler açlıktan, cephanesizlikten kırılıyorlar, yakında görürsün bu koskoca memleket çatır çatır çökecektir.

Mustafa Kemal, Talât Paşanın vatanperverliğinden şüphe etmiyordu, fakat mağlûb olacağımızı da muhakkak görüyordu. Cevâben:

– Çok şeyler yapacaksınız, bunu ben de anlıyorum, fakat korkarım ki bütün bunlar, memleketi içinden çıkılmaz bir hale sokmasın, eğer ben ve benim gibiler o zaman hayatta bulunursak, sizin bu sözlerinizi her hâlde taktir etmeyeceğiz, temenni ederim ki, biz görüşlerimizde yanılmış çıkalım!..

Talât Paşanın, anafartalar kahramanına son sözü şu olmuştu:

– Merak etme kardeşim!

Atatürk daha sonra hatıralarını anlattığı Sayın Ruşen Eşref"e şöyle demişti:

– Zavallı Talât Paşa, kendisinin bir çapkın Ermeni kurşunuyla Berlin sokaklarında yere serildiğini işittiğim zaman ne kadar müteessir olmuştum!.. Evet, Talât Paşa büyük adamdı. Bir memlekete uzun yıllar bu tip insanların gelmesini beklemek lâzımdı. Fakat milliyetperverliği, heyecanı, kafasına koyduğu şeyi behemehal yapmak arzusu, onu acele kararlar almaktan da alıkoymamıştı. Aynı hüsn-i niyet ve aynı heyecan, İttihâd ve Terakkînin diğer erkânında da vardı. Enver Paşa, Ce-

mal Paşa, Halil Bey, Cavit Bey, tek tek birer kıymet idiler. Fakat hepsi hayalperest idiler, realitelerden daima uzak kalmayı sevmişlerdi. Bu sebeple daha istikrârlı, daha olgun bir dış siyâset takibine muvaffak olamadılar, bu devlet adamlarının, hayallerin peşinde koşan ideolojilerini biraz da yine İttihâd ve Terakkînin meşhûr mütefekkiri Ziya Gökalp Bey körüklüyordu.

Teşkilât-ı Mahsûsa

İttihâd ve Terakkî erkânının ne kadar hayalperest olduğunu şuradan anlamak kâbildi. Düşüncelerinde bütün dünyayı ve İslâm âlemini hedef tutmuşlardı. Yavuz Sultan Selim'e taş çıkartacak fikirlerin sahibi idiler.

– İngiltere'yi diyorlardı, can alacak yerinden vuracağız, bütün İslâm âlemini ayaklandıracağız, her tarafa itimâd edilir, becerikli adamlarımızı göndereceğiz, bunlar Cizvit papazları gibi orada inadla, ısrarla çalışacaklar ve Hindistan'ı, Belûcistan'ı, Afganistan'ı, İran'ı, Afrikadaki Müslüman memleketleri ayaklandıracağız. Asyada, Afrikada, İngiltere ve Fransa'yı müşkül vaziyete sokacağız. Âlem-i İslâm halifenin emri altına girecek, bu ihtilâller, cihan harbinin kısa sürmesinde, itilâf devletlerinin yıkılmasında en büyük rolü oynayacak, aynı şekilde Rusya dahilinde de çalışacağız. Doğu, Batı Türkistan, bütün Kafkasya, Kırım, Rusyanın Bozkırlarındaki Türk kabileleri hepsi işaretimize bakacaklar!..

İşte teşkîlât-ı mahsûsa adı verilen teşekkül bu fikirler ve gayelerle meydana getirilmişti. Balkan Harbi sı-

ralarında düşünülen ve Umûmi Harpten biraz evvel kurulan ve bütün harp yıllarında var kuvvetiyle çalışan, uğrunda milyonlar sarfedilen, güzide insanları bir araya toplayan ve İslâm dünyasına gönderen teşkîlât, Talât Paşa ile Enver Paşanın karîhasından doğmuş ve ortaya konmuştu. Her ikisinin dostu Süleyman Askerî Bey bu teşkîlâtın başına seçilmiş, onun şehadeti ile tarihte İslâm bayraktarları gibi elden ele bu mukaddes emanet geçirilerek asla terk edilmemişti. O kadar edilmemişti ki, harp dört sene sonra, her tarafta tam bir iflâsla neticelendiği ve İttihâd ve Terakkî erkânı da birer birer memleketten kaçmaya hazırlandıkları sırasında Kuruçeşmedeki yalısında Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Sayın başkanım süvârî yarbayı Hüsamettin Ertürk'ü huzuruna dâvet ederek ona,

– Hüsamettin Bey, Teşkîlât-ı mahsusaya âid bütün evrâk ve defterleri muhâfaza edecek ve bizimle devamlı muhâbere eyleyeceksin, sana Ahmet İzzet Paşa lâzımgelen nakdî yardımı yapacak, adamlarımız, çizdiğimiz yolda yürüyecek, birbirimizi haberdar edeceğiz!.. diye de vasiyette bulunmuştu.

Esasen Enver Paşanın hayallerine kimse erişemezdi. Onun düşündüklerini hatırımıza getirmek boş gayretti. O, göklerde uçar, bir türlü yerlere inemezdi. Teşkîlât-ı Mahsûsa, çok geniş tutulmuş bir teşkîlâttı. Dahilî ve hâricî siyâsete, harbin bütün îcâblarına göre ayarlanacaktı. Kadrosu o kadar genişti ki, buraya bağlı çeteler, çeteciler temin edilmişti. Bütün bu insanlar, ordunun vazifesini kolaylaştıracak yolları açacak, düşmanı içinden, gerisinden vuracak ve birçok bilgiler toplaya-

caktı. Burada hakim olan ruh, bir zamanlar Balkanlarda eşkiya takibinde hâsıl olan ruhun tamamen aynı idi. İttihâd ve Terakkî erkânı, bütün ömürleri boyunca o havaya sadık kalmışlardı. Yalnız bu mühim teşkîlât asıl kimin idâresi altında bulunacaktı. Buna Harbiye Nâzırı mı yoksa Dahiliye Nâzırı mı karışacaktı. Bir müddet bu, münâkaşa mevzuu olmuştu. Fakat her iki arkadaş, Enver'le Talât, işi merkez-i umûmîde toplamakla, birbirlerini kırmamak yolunu bulmuşlardı. Fakat merkez-i umûmî de şu noktayı kabul etmişti ki, Teşkîlât-ı Mahsusanın faaliyet programını ve çalışma esasını Harbiye Nâzırı çizmelidir.

Harbiye Nezâretinde de bu plânları çizecek Ecnebî müşavirler mevcuttu. Umûmî Harpten bir sene evvel, Osmanlı ordusunu islâh için getirilmiş olan Alman askerî heyetinin reîsi bulunan Liman fon Sanders Paşa, harbe başlayınca, Harbiye Nâzırının askerî müşâviri olmuştu. Ve bu heyette bulunan Miralay Bronzart Şlendorf da Osmanlı orduları erkânı harbiye-i umûmîye riyâsetine getirilmiş ve Generalliğe terfi ettirilerek Bronzart Paşa olmuştu. Yalnız bir tezad göze çarpıyordu. Harp başladığı sırada Osmanlı donanmasının başında bir İngiliz heyeti ve ona da riyâset eden bir İngiliz Amirali, Amiral Limbos durmakta idi. Vaktiyle Osmanlı İmparatorluğunun Almanya ve İngiltere'yi aynı hizada tutmaktan doğan bir politikasının eseri olan bu paralel çalışmalar hoş görülebilirdi. İttihâtçılar, belki de bu nevi çalışmayı 33 senelik bir saltanattan sonra yıktıkları Abdülhamîdin siyâsetinden almışlardı. Abdülhamîd'in

Enver Paşaya, Beylerbeyinde verdiği nasihat,* göstermişti ki, hanedanın bu genç damadına karşı Hâkân-ı Mahlûun ayrı bir teveccühü vardı. Hele Talât Paşanın, Abdülhamîd'in cenazesinde gözlerinden yaş gelecek derecede ağlaması da göstermişti ki, İttihâd ve Terakkîciler, her şeye rağmen Sultan Abdülhamîd'in büyük bir devlet adamı olduğunu kabul etmişlerdi. Onu bu hale getirenlerin etrafı olduğunda müttefiktiler. O hâlde, İttihâd-ı İslâm fikirleri ile büyük devletleri bir hizada tutmak düşüncesini, Sultan Abdülhamîd'in icraatından almışlardı. Fakat kara ve deniz kuvvetlerimizde görülen bu tezâd, Alman harp gemilerinin sularımıza sığındığı tarihten sonra bertaraf edilmiş İngiliz heyeti memleketimizden ayrılarak sâhayı Almanlara tamamen bırakmıştı. İttihâd ve Terakkî, her hâlde yine büyük mefkûreci Ziya Gökalp ve onun arkadaşları Ömer Naci, Mehmet Emin, Hamdullah Suphi Beylere uyarak (Türkocakları)nı da kurmuştu. Osmanlı camiasına dahil, Türk'ten gayri unsurların (Türk milliyetçiliğine) intibak ettirilmeleri gayretiyle hareket geçmiş olan bu ocaklar, cidden o tarihlerde büyük hizmetler görmüşlerdi. Teşkîlât-ı Mahsusaya verilen direktif de İttihâd ve Terakkînin meşhûr-i âlem olan üç başlı politikasını beraber yürütmekten ibaretti.

Ziya Gökalp'e göre Türkiye'nin hedefi Türkçülük; yine koyu bir İttihatçı olan Emirî efendiye göre –İslâmcılık; Talât Paşanın nokta-i nazarına göre ise -Osmanlıcılık- ile ifâde olunmakta idi. Amma bu üç hedef bir

* Muharririn -İki Devrin Perde Arkası- eserine bakınız.

arabaya çekilmiş ayrı cinsten üç ayrı binek atına benzetilebilirdi. Kimin ağır basacağını tahmin etmek kolay değildi. İslâmcılık gayesi, İttihâd ve Terakkîyi birtakım Arap şeyhler, bir takım Türk ve Tatar hocalar tedarikine mecbûr etmişti. Teşkîlât-ı Mahsûsada bu kabil kimseler istihdam edilmiş, hattâ bunlar harbin son senesinde İstanbul'a getirtilerek kendilerine yeni yeni vazifeler verilmek üzere iken mütareke imzalanmış, bu zavallılar da yüzüstü bırakılmıştı. Diğer taraftan hatib Ömer Naci, İran içerlerinde Teşkîlât-ı Mahsûsaya ait vazifeleri yaparken gözlerini dünyaya kapamıştı. Yine bir çokları çeşitli İslâm memleketlerine dağılmıştı. Bunlardan Eşref Kuşçubaşı, Mısır'da çok mühim hizmetler îfâ etmiş, hakikatte Mısır'ın istiklâli için çalışmıştı. Onun İngiltere'ye ne kadar tehlikeli bir adam olduğunu, İngiliz harp hatıraları yazmakta idi. Merkez-i umûmî fikirlerini yaydığı (Türk yurdu), (Yeni mecmua) gibi dergilerle Türkçülük yolundaki neşriyatını bütün hızıyla yürütmekte idi. Teşkîlât-ı Mahsûsanın giriştiği muazzam propaganda, denizaltılarla uzak Müslüman müstemleke memleketlerine gönderilen harp malzemesi, sandıklar dolusu altınlar, hesabı sorulamamış hamleler olarak tarihe geçmiştir. Harp senelerinde Şeyh Sünûsî'nin aynı maksatla İstanbul'a getirilişi, Sultan Reşad'ın vefatıyla karşılaşan Şeyhin Vahidettin'in Eyüp Sultan'da kılıç kuşanma merasiminde hazır bulunuşu, sonra mütârekenin imzası kat'î bir hale gelince bir Alman denizaltısı ile kaçırılışı, hep Teşkîlât-ı Mahsûsanın maceralarından başka bir şey sayılamazdı. Süleyman Askerî Bey teşkîlâtın başına geçtikten sonra, Karadeniz sahillerindeki Rumların faaliyetlerine mani olmak üzere Hüsrev Sâmi

Bey, Arnavutluk işlerine yakından vukûfu dolayısıyla bu havaliye Eyüp Sabri Bey, hitabeti ve teşkîlâtçılığı ile meşhûr Ömer Naci Bey de Kafkasya'ya, Bahattin Şakir ve Ruşeni Beyler de Erzurum'a gönderildiği gibi doğudaki çetelerin idâresi işi de (İttihâd ve Terakkî İçinde) adlı serimizin en dikkate değer simalarından biri olan Yakup Cemil Beye verilmiş oluyordu. Teşkîlât-ı Mahsûsanın nasıl bir teşekkül olduğu ve neler yapmaya hazırlandığını Yakup Cemil Beyin hayatını safha safha açtığımız zaman herkes daha iyi öğrenmiş olacaktır.

Yakup Cemil Kimdir?

İttihâd ve Terakkînin tarihinde başlı başına rol oynamış muhitine korku ve dehşet salmış, tek bir adam olarak Yakup Cemil Beyi göstermek mümkündür. Hudûtsuz cesareti, müthiş ataklığı ile tanınmış olan bu zatı ne âmirleri, ne kumandanları, ne de bir memleketin mukadderâtını elinde tutan hükûmet erkânı frenleyebilmiş, o sanki devlet içinde ayrı bir devlet olarak kendisini her türlü sorgu ve suâlden uzak tutmuştur. Yalnız bütün bunlara rağmen onun vatanperverliğinden, müfrit derecede Türkçülüğünden, hamiyet ve namuskârlığından şüphe etmeye kimsenin asla hakkı yoktur. Yakup Cemil, bir dâvaya inanmanın, bu uğurda boğuşmanın sonunda da en ufak bir korku duymadan, hattâ gözlerini bağlamaya gelenlere:

– "İstemez, ben sizleri seyrederek ölmesini bilirim" diyecek kadar soğukkanlılık göstermenin canlı sembolüdür, onun içindir ki, bir manga askerin karşısında kurşuna dizilmiştir. Onun bütün hayatı dikkat ve

ibretle mütâlaa edilmeye değer. Bundan dolayıdır ki, hakkındaki hükmü, ancak bütün bir ömrün sonunda vermeye kendimizi zorlamalıyız. Son devrin tarihinde cidden pek az anlaşılmış kimselerden biri de hiç şüphe yok ki odur. Onu eli tabancalı, her önüne çıkanı tehdit eden, gangster taslağı saymak da çok büyük haksızlık olmuştur. O bir vatanperver olarak doğmuş, inanıyoruz ki, yine bir vatanperver olarak ölmüştür. İdâma mahkûm edilmesi, kurşuna dizilmesi, hakkında verdiğimiz kıymetlere fikrimizce hiçbir zarar getirmeyecektir.

Yakup Cemil, İstanbul'da Yenibahçe'de doğmuş fakir bir ailenin çocuğu idi. Semtindeki ilk mektebi bitirmiş, Askerî Rüştiyesinden, Kuleli Askerî Lisesinden sonra Harbiyeye geçmiş ve oradan Mülâzım çıkarak Rumelideki eşkiya takibine memûr edilmişti. Mektepte de haşarılığı, kavgacılığı ile etrafını yıldırmıştı. Gözünü budaktan sakınmayan, tabancasıyla pireyi gözünden vuracak derecede nişancı olan Yakup Cemil'in hayatı baştan başa maceralarla doludur. Silâhlar üzerine yemin edilerek çıkılan Harbiyeden, silâhların karşısında delik deşik olarak can verdiği Kâğıthane sırtlarına kadar, 42 yıla sığdırılan bu birbirinden daha dehşet maceraları anlatmak, dünyanın en heyecanlı bir romanını hikâye etmekten farksızdır. Fakat arkasında ne bir servet, ne de heves edilir bir şöhret bırakmamış olan Yakup Cemil, dürüst ve temiz bir vatan çocuğu olarak zikredilmelidir. Tevfik Fikret'in dediği gibi o:

– "Hak bellediğin bir yola, yalnız gideceksin!.." Mısraının tam kahramanı olmuş, cidden inandığı yola yalnız gitmekten de çekinmemiştir. İnandığı yol şu idi:

– Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Cihan Harbine âdeta heveslenmiş, Balkan Harbinin acılarını çıkarmak için, alelâcele girmiştir. Burada yaptığı bütün fedakârlıklar, Almanya ve müttefiklerinin işine yaramış, evlâtlarını boşu boşuna harcamıştır. 1916 dan itibaren artık harbin sonu görünmüştür. Bu Türkler için intihardan başka bir şey değildir. Almanya ve müttefikleri er ve geç yenilecekler, büyük kayıplara uğrayacaklardır. O hâlde memleketi kurtarmak için, inattan vazgeçmeli söz dinlemelidir. Almanlara verilmiş söz, yine büyük bir Alman hükümdarının, şu sözleriyle pek güzel iptal edilebilecektir. Prusya Kralı Büyük Frederik:

– Siyâsette sadâkat, hamâkattır! sözünü söylemekle şöhret bulmuştur. Hayatı da bir çok kaypaklıklarla geçmiş, ancak bu sayede 7 sene harplerini kazanmış ve Silizya'yı memleketine katabilmiştir. O hâlde bizzat Almanlar, hangi sadakatten bahsedebileceklerdir. Türkler hüsn-i niyetlerini göstermiş, Çanakkale'de, Kanal'da, Kafkasya'da, Galiçya'da, Balkanlar'da, her tarafta harbe girerek, yüzbinlerce Türk gencini, sırf bir söz uğruna fedâ etmişlerdir. Fakat içinde bulunduğumuz gemiyi de batırmaya kimsenin hakkı yoktur, diyerek bar bar bağıran Yakup Cemil yine şöyle ilâve ediyordu:

– O hâlde şimdi yapılacak şey, hemen münferid bir sulhe girişmektir. Bunun için Fransa'da, İngiltere'de temasa hazır kimseler vardır. Bundan istifâde edilmeli, Osmanlı İmparatorluğu harpten çıkarılmalıdır. Çünkü meşhûr bir Türk darb-ı meseli vardır:

– Zararın neresinden dönülse kârdır! Evvelâ İttihâd ve Terakkî umûmî merkezini, sonra fırkanın hükûmeti-

ni münferit sulhe icbar etmeli, bu işi başarmalıdır!.. Şayet baştakiler bu doğru yola ayaklarıyla tıpış tıpış yürüyüp gitmezlerse, onları bu çınarın dallarına konmuş işe yaramayan kagalar gibi vurmak bu gençlere, vatanperver insanlara düşmektedir, diyordu. Fakat ne yazık ki, Yakup Cemil, bütün çırpınmalarına, bağırıp çağırmalarına rağmen kendisine taraftar bulamamıştı. O, yoksa her şeyi göze almıştı. Zaten de alışmıştı. Ona şimdi çok kolay geliyordu. Üç, beş arkadaş Bâb-ı âlîyi basıp hükûmeti pekâla devirebilirlerdi. Hükûmet denilen şey de ne idi?.. Bir kaç zorlu adamdan ibaret değil mi?.. Bir kaç el tabancanın halledemeyeceği sanki ne vardı?.. Zaten de kimseye, hiçbir devirde hesap sorulduğu da görülmemişti. Yakup Cemil, bizzat yere serdiği Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın katlinden bir sorgu suâle tâbi tutulmuş mu idi?.. Arkadaşları bu işe kaza demiş çıkmışlardı. Bu gibi işlerde kaza olup giderdi. Onun sanki bu ilk işi mi idi. Trablusgarp'da casus olduğuna inanıp onu uykuda vurduğu birinci mülâzım Şükrü Beyin hesabı,, şark'da kurşuna dizdirdiği 16 kişi, bütün bunlar ne olmuştu. Bunların yanına icâb ederse Talât'ı, Enver'i de gönderebilirdi. Bunlar onun can ciğer arkadaşları idi ama, Yakup Cemil için her şeyin üstünde vatan vardı, her yerde, her zaman bağırırdı:

– Vatanın menfaatleri uğruna babamı da öldürmezsem, bana Yakup Cemil demesinler!.. İşte biraz sonra bütün şahsiyet ve maceralarını anlatacağımız Yakup Cemil bu adamdı. Kurşuna dizilmesine sebep olan suçu da -Münferit sulh teşebbüsü- olarak vasıflandırılabilirdi.

Umûm-î Harbe Nasıl Girdik

İttihâd ve Terakkî Fırkası, İngiltere'den alacağını umduğu Sultan Osman ve Redaşidiye diretnotları ile takviye edeceği donanma sayesinde Yunanistan'ın işgalinde kalan Ege denizindeki adaları, geri alacağını hesaplıyor ve Yunanistanla bir harp vesilesi arıyordu. Hele donanmaya biraz sonra katılacak olan Fâtih diretnotu da gelirse artık Türk denizcilerini hiçbir kuvvetin durduramayacağını iddiâ ediyordu. Fakat 28 Temmuz 1914 sabahı şafakla beraber Sırbistan hudutlarını geçen Avusturya-Macar kolorduları bütün dünyayı hayret ve dehşete sürüklediği gibi, İttihâd ve Terakkînin de hesaplarını alt üst etmişti. Hele Sir Edvar Grey'in ilgi devletleri bir sulh konferansında birleştirmek arzusu ve ilân-ı harbe takaddüm eden günlerdeki hummalı gayretleri de bu taarruz ile neticesiz kalmasına rağmen bütün dünya, yine ihtilâfın mevziî kalacağından ümit vardı. Fakat Çarlık Rusya'nın seferberliği bu ümidleri de mahvetmişti. Halbuki Çarlık Rusya'nın seferliğini ilân ettiği 29 Temmuz günü vaziyeti haber alan Alman İmparatoru, halasının oğlu olan İkinci Nikola'dan bu seferberliğin durdurulmasını istemiş ve büyük babalarının ölüm döşeğinde onlara söylediği sözleri hatırlatmıştı. Büyük baba her ikisine şöyle demişti:

– En korktuğum şey, memleketlerinizin karşılıklı bir harbe girmesidir. Bu taktirde ikiniz de hanedanınızı kaybetmek felâketine uğrayacaksınız!.. Bu telgrafın tesiri görülmüş. Çar ertesi günü seferberliğin durdurulması emrini vermiş ise de Başvekil ve Hâriciye Nâzırı

Mösyö Sazanof buna şiddetle muhâlefet etmiş ve seferberliği durdurmadığı gibi o gece saraya gitmiş, yatmadan evvel ziyaret ettiği Çar'a, Çariçenin önünde,

– Haşmetpenâh unutmayınız ki, siz Kayser Vilhelm'in akrabası değil, Rusların Çarısınız, bu sefeberliği durduğunuz gün, vatana hıyânet etmiş olursunuz, diyebilmişti.

Çar İkinci Nikola karısına bakmış, Çariçe de Çar'a dönerek:

– "Mösyö Sazanof'un hakkı var, bu seferberliği kimse durduramaz" demişti.

İşte Birinci Cihan Harbini umûmî bir hale sokan da bu seferberliğin durdurulması olmuştu. Bir defa harp başlayınca ve Londra'ya giden Bahriyelilerimize de gemilerin şimdilik verilemeyceği bildirilince, İngiltere'ye karşı İttihâd ve Terakkî erkânında müthiş bir hiddet hasıl olmuştu. İngiltere'ye bu hareketinin yanına kâr kalmayacağını anlatmak lâzımdı. O sırada harbe takaddüm eden aylarda Alman Erkân-ı Harbiyesi, müstakbel bir savaşta Fransa'nın garp cephesine yığacağı cesur Şimalî Afrika birliklerinin, Tunus, Cezayir, Fas sahillerinden ana vatana naklini güçleştirmek, icâb ederse bu nakliye gemilerini batırmak üzere iki korsan gemisini, zahirde müttefiki İtalya limanlarını ziyaret; hakikatte Garp cephesine gelecek kuvvetleri imha etmek gayesiyle vazifelendirmişti. Adlarına Goben (Yavuz), Breslav (Midilli) denilen bu harp gemilerinden birincisi 1912'de Bremen tezgâhlarında denize indirilmiş 28 buçukluk topları ve 28 mil sürati ve birçok kısımlarındaki bölme-

leri ile o devre göre fevkalâde modern bir hap kruvazörü idi. Midilli ise ona yardım edecek, ikmâl işlerinde hizmeti dokunacaktı. Nitekim bu korsan gemileri, harp ilânını İtalyan limanlarında öğrenir öğrenmez denize açılarak, Alman Erkân-ı Harbiyesinin çizdiği plânı tahakkuk ettirmişler, asker yüklü gemilerini batırdıkları gibi Korsika adası limanlarını da şiddetli bir şekilde bombardıman etmişlerdi. Evvelâ Fransız donanmasının ve 4 Ağustos gece yarısından itibaren Akdeniz İngiliz donanmasının şiddetli takibine uğrayan korsan gemiler Mataban burnunu dönerek Adalar Denizine sapmışlar, Sakız Adası limanında bu gemileri yine Alman harp planı gereğince bekleyen ve kömür yüklü bulunan Korkovado (Sulh) Alman şîlebini de arkalarına takarak Çanakkale Boğazı önlerine gelmişlerdi. Boğazlar Kumandanı emrimizde bulunan Amiral Fon Özedom Paşa (Alman), vaziyeti Enver Paşaya bildirmişti. Bu meseleden üç kişinin haberi olmuştu: Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Dâhiliye Nâzırı Talât Bey. Ve üçü de mûcib sebepleri sıralayarak Sadrazam Prens Sait Halim Paşayı ikna etmişler, gemilerin mayın tarlaları içinden geçirilerek İstanbul'a getireleceğini ve silâhlarından tecrîd edileceğini de temin etmişlerdi. Alman korsan gemilerinin Amirali Soşon da devletler hukukuna uyacağını telsizle bildirmiş bulunuyordu. Kabinenin ancak dört salâhiyetli şahsının bildiği bir emr-i vâki' ile Çanakkale Boğazına dökülmüş torpil tarlalarının arasından Türk kılavuz romorkörlerinin delâletiyle Marmaraya giren bu üç gemi, biraz sonra İstanbul önüne gelerek demirlemişlerdi. Fransız ve İngiliz donan-

masına mensûb harp gemilerinin takibi Çanakkale Boğazı medhalinde sona ermiş, ilgili devletler müşterek bir nota vererek gemilerin derhal silâhtan ve askerden tecridini istemişlerdi. O sırada sık sık toplanan Meclis-i Vükelâ keyfiyeti Amiral Soşon'a bildirmiş ise de Amiral, kendisinin bir asker olduğunu ve devletler hukukuna emir almadan uyamayacağını, harp sırasında baş kumandanlık vazifesinin İmparatorda bulunduğnu, ancak İmparator Kayser Vilhelm'den gelecek bir emre göre hareket edebileceğini kati bir şekilde Bâb-ı âlîye anlatmıştı. Bizzat, Enver Paşanın Berlin'le telsizle görüşmeleri ve İmparatordan gelen cevaplar, menfi idi. O zaman yine İttihâd ve Terakkînin 1 numaralı adamına iş düşmüş devleti, içinde çırpındığı müşkülden o kurtarmıştı.

Nâzırlar heyetinin ALman İmparatoruna teklifi şu olmuştu:

– Gemiler, Devlet-i Osmaniyeye satılamaz mı idi?..

İmparatorun cevabı şu şekilde vâki oldu. Harp esnasında gemi satmaya İmparator dahi salâhiyetli değildir. Bu bir Anayasa meselesi ve yapılması gereken Referandum dâvası idi. Ancak İmparator bu harp gemilerini,

– Muvakatten satar, fakat Alman zâbitan ve erlerinin gemilerde mütehassıs sıfatiyle ve Osmanlı Devleti emrinde kalmasına müsaade edebilir!..

Nihayet 5 milyon altın Mark borçlarımıza ilâve edilmek şartıyla üç gemi Osmanlı Devletine muvakka-

ten satılmış ve Amiral Soşon, paşalığa terfi ettirilerek maiyetindeki zâbitan ve neferât ile Devlet-i Aliyye emrine alınmıştı. Harp başlar başlamaz bitaraflığını bir taraftan ilan eden, diğer taraftan Almanlarla gizlice ittifâk yapan Devlet-i Osmanıye, kendisine sığınan bu harp gemileri tehlikesini de Talât Beyin tertibi ile böylece atlattıktan sonra, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın tensibi ile Türk donanmasının faal bir hale gemesine lüzûm görmüştü. Almanya'dan getirtilen mütehassıslar ve yedek parçalarla Haliç'de muattal yatan donanma-yı hümâyûn, yeni baştan bir revizyona tâbi kılınmış, kısa zamanda işe yarar bir hale getirilmişti. Donanma mütehassısı Soşon paşa, harp gemilerimizin iştirâk edeceği büyük bir manevra hazırlamıştı. Fakat bu manevranın Marmarada değil, Karadenizde olmasını, açık deniz tecrübelerinin noksanlığını ileri sürerek ısrar ediyordu. Nihayet bu manevraların Karadenizde olmasına da muvâfakat eden kabinenin bu dört şahsiyeti olmuştu. Soşon paşa, bu müsadeyi alır almaz, Karadenize açılmış, sancak direklerinde dalgalanan Türk bayrağını, yeni bir maceraya sokmuştu. Ereğli önlerinden Boğaza doğru seyretmekte bulunan bir Rus şilebinin ihtara rağmen durmaması batırılmasıyla neticelenmiş, meseleyi protesto için Sivastopol limanından ayrılan Rus torpidolarına Soşon Paşa mukâbele ederek Osmanlı deniz manevralarını ihlâl ile onları suçlandırmış ve Sivastopol limanını bombardıman ederek, hatıralarında da gizlemediği emr-i vâki' yapıp Osmanlı İmparatorluğunu 29 Ekim 1914 te Rusya ile harbe sokmuştu.

Her Tarafta Teşkîlât-ı Mahsûsa

Harp başlar başlamaz, Osmanlı Harbiye Nezâretine bağlı bulunan ve Süleyman Askerî Beyin riyâsetinde çalışan Teşkilâtı mahsûsa derhal harekete geçmiş, itimâd ettiği Ajanlarını ve tertiplediği çeteleri islâm memleketlerine göndermişti.

Bunların içinde kendisinden bir çok şeyler beklenen Yakup Cemil Bey de vardı. Aslen yüzbaşılığa kadar yükselmiş ve bir ara ordudan ayrılmış olan Yakup Cemil Bey bu çetelerde sivil olarak vazifelendirilmişti. Maiyetine iki bin kişilik bir çete verilmişti. Bu çete Kafkasya'ya gönderiliyor ve gerek Gürcistan, gerek Ermenistan ve gerek Azerbaycan'da çeşitli sabotajlara memûr ediliyordu. Çete efrâdı arasında şu zevât göze çarpıyordu. Binbaşı Asım, yüzbaşı Halit, Lâzistan mebûsu Sudi, sabık İktisat vekili Şakir (Kesebir), yüzbaşı Ethem (Çerkes) ve Abdülhamîd Beyler. Teşkîlâtı mahsûsanın bu en kalabalık ve en mühim çetesi, denizden yola çıkmış ve İstanbul'dan Trabzona kadar bir gemi ile seyahatlarına devam etmişlerdi. Trabzon'da bu çeteyi Rıza Bey isminde bir zât ile ona bağlı küçük bir birlik bekliyordu; Yakup Cemil Bey, karaya çıkar çıkmaz Osmanlı ordusunun Batum üzerine yaptığı harekâtı kolaylaştırmış ve Batum'u Ruslardan alan kuvvetlerin içinde Yakup Cemil'in çetesi de bulunmuştu; Batum'a girdikten sonra bu şehrin fatihliği sıfatını da kimseye bırakmayan Yakup Cemil, uzun müddet bu zaferiyle öğünmüş, zaman zaman da kendisine karşı gösterilen anlayışsızlıktan, nankörlükten şikâyet etmişti. Teşkîlât-ı mahsûsa,

bir taraftan Kafkasya içerlerinde Rusya aleyhine komitacılık yaparken, diğer taraftan İngiltere'yi de işgali altında bulundurduğu İslâm memleketlerinde müşkül duruma düşürmek gayesini güdüyor, bilhassa Mısır'da çıkaracağı bir isyânın, İngiliz İmparatorluğunu çabuk sarsacağını hesaplıyordu. O hâlde bunun için de bir Arap birliği kurmak gerekiyordu. Ama, İttihâd ve Terakkî erkânı şunu düşünemiyordu ki, bu Arap birliği, bir gün Osmanlı İmparatorluğunu da karşı karşıya koyabilir. Ekseriyeti Araplarla meskûn olan bölgeleri, İmparatorluktan ayırabilirdi. Karârgâhını Suriye'de kurmuş ve 4 üncü orduyu idâresi altına almış Ferik Cemal Paşa, Şam'dan idâre ettiği bir teşkîlât ile Arap şeyhlerine, ileri gelen Arap rüesâsına para dağıtmak sûretiyle bunları çalıştıracağını ümit ediyordu. Osmanlı padişahı ve İslâmların halifesi beşinci Mehmed Reşad'ın selâm ve iltifâtları ile Arap rüesâsına dağıtılan Osmanlı altınlarının hakikatte boşa gittiğinin farkında değildi. İngiltere de bu sıralarda İslâm memleketlerine vazifelendirdiği casusları ve bunların başında itiraf edelim ki, çok muvaffak olmuş biri bulunan miralay Lavrens sayesinde, daha fazla altın dökerek, bu iki yüzlü menfaatperest Arap şeyhlerini ikinci defa satın alıyordu. Cemal Paşanın Şam'daki karârgâhından hareket eden ve ilk ilkisi teşkîlât-ı mahsûsaya resmen dahil bulunmayan âyândan Abdurrahman Paşa ve eski mebuslardan Esat Şukayr Efendi ile son ikisi bu teşkîlâtın, aslî üyesi bulunan İzmitli Mümtaz (daha sonra Enver Paşanın yaveri) ve Sapancalı Hakkı, bu mühim vazifeyi üzerlerine almışlar, Arap rüesasıyla temasa geçmişlerdi. Yine teşkîlât-ı

mahsûsa Osmanlı İmparatorluğu ile alâkasını tamamen kesmiş bir bölgede, Arnavutluktan da harbin alacağı çeşitli değişmelerden her zaman faydalanmak için ihtiyatlı davranmayı gaye edinmiş, buraya da yaman bir komitacı ve koyu bir İttihâtçıyı, Ohrili Eyüp Sabri Beyi göndermişti; fakat Eyüp Sabri Bey Arnavut bir arkadaşını da beraber alıp oraya götürmüştü. Bu, Abdülhamîd'i Selânik'te Alâtini köşkünde muhâfaza etmiş olan zâbitlerden biri yüzbaşı Zinnûn Bey idi. Bunlar gizlice Arnavutluk'a gitmişlerdi. Çünkü bir grupta İttihâd ve Terakkînin meşhûr hatiplerinden Manastır askerî idâdîsinde Mustafa Kemal ile sınıf arkadaşlığı yapmış, ona Namık Kemal'in ateşli şiirlerini okumuş, daha sonra da Harbiyeden mezûn olmuş ve Bâb-ı âlî baskınlarında sadaretin önünde halka nutuklar çekmiş olan Ömer Naci bulunuyordu. Fırka içinde Ömer Naci Beyin lâkabı -Konferansçı Naci- idi. Onun bu husûsta sıkıntısı yoktu; hemen her mevzua âid çekeceği nutuklar kafasında hazırdı. Ateşli, hareketli, vatanperverdi. Merkez-i umûmînin başı sayılan Talât Bey, bu çok yakın arkadaşını da İstanbulda tehlikeli görüyordu. Onu da bir maceraya sevketmek yerinde olacaktı. Ömer Naci Beye de bir çete verilmiş, İran içlerinde harekete geçmesi bildirilmişti. Plân, pek de basit addedilemezdi. İran'ı ayağa kaldıracak olan bu çetenin asıl maksadı, Hindistana geçmek, Hind İslâm cemiyeti ile temasa geçerek, İngiltere aleyhinde isyânlar tertib eylemekti. Teşkîlât-ı mahsûsaya ve bunun başı sayılan Enver Paşaya, Alman Genelkurmayı ilhâm vermekte idi. Avrupa cephelerinde çok yüklü vazifeler almış bulunan Alman ordusu, savaşa girmiş bu-

lunan 4 müttefikin yükünü de üzerine almış oluyordu. Müttefiklere düşen vazife Alman ordularının omuzlarına binen bu ağırlığı hafifletmek, müşterek düşmanları dünyanın muhtelif bölgelerinde, kıtalarında meşgûl ederek dağıtmaktı. O hâlde, Mısır'da, Hindistan'da, İran'da, Kafkasya'da, Romanya'da, Galiçya'da, İzonzo'da, Balkanlar'da, Libya'da, Tunus, Cezayir, Fas'da, düşmanlar meşgûl edilecek, müşkül vaziyetlere düşürülecek ve ister istemez İngiltere, Fransa bir çok askerî birliklerini o sâhalara kaydıracaktı. İşte Ömer Naci Beye ve çetesine de hatırı sayılır bir vazife verilmişti. İran ve Hindistan'daki kıyamlar hep ondan beklenmekte idi. Ömer Naci Bey işe Kafkasyadan başlayıp doğuya ve daha sonra Hindistan'a inecekti. İttihâd ve Terakkî, Kafkasyadan çok şey bekliyordu. Zira Çarlık Rusyaya ilk bayrak açacak unsurlar burada idi. Yalnız müşkülât Ermenilerde toplanıyordu. Taşnak ve Hınçak adlı Ermeni komitaları İttihâd ve Terakkî fırkasının en büyük düşmanı idi. Onlar Ruslara öncülük yaparak, Çarlık Rusyanın zaferini tahakkuk ettirmek ve ileride Doğu Anadolu'yu da kucaklayan büyük bir Ermenistan'ı kurmayı kolaylaştırmak fikrinde idiler. Ömer Naci Bey burada yalnız kalmamalı idi. Kendisine partinin en çok itimâd ettiği zevâttan biri olan doktor Bahattin Şakir ve Ruşenî Beyler de yardım edeceklerdi. Bu iki arkadaş Erzurum'a hareket etmişlerdi. İttihâd ve Terakkî işi son derece ciddî tutmuş -Cihâd-ı mukaddes- ilân ederek bütün İslâmlara, Halife ordularına katılmalarının dinî bir vazife bulunduğunu da ihtâr etmişti. Esasen harbin ilân edildiği ilk aylarda Almanların baş döndürücü mu-

vaffakıyetleri birbirini takip etmişti. Yıllarca dayanacağı evvelce ilân edilen Belçikanın müstahkem şehirleri, Liyej, Namür General Ludendorf orduları önünde mukavvadan şatolar gibi birer birer yıkılmıştı. General Hindenburg Ağustos sonlarında Rus ordularını Mazori bataklıklarında kısmen imhâ kısmen de esir etmiş ve Tannenberg zaferini kazanmıştı. Fakat Eylül savaşları Marn ırmağı kenarında Fransız Generali Jofr'un tahripkâr darbesiyle Almanların aleyhine gözükmüştü. Fakat Enver Paşa, bunun mevziî olduğunu iddiâ ediyordu. İşte İttihâd ve Terakkî hükûmeti dahilinde, umûmî merkezi içinde harbe girip girmemek fikri münakaşa edilirken, Amiral Soşon şahane bir emr-i vâki' ile Osmanlı İmparatorluğunu savaşa sokmuş, Teşkîlât-ı mahsûsa da engin bir hayal mahsûlü planlarını tahakkuk ettirmek için harekete geçmişti.

Nişantaşındaki Konağın Ziyafet Sofrası

Osmanlı İmparatorluğu harbe girip bir çok cephelerde müttefiklerinin üzerindeki yükü hafifletmeye çalıştığı sıralarda, İttihâd ve Terakkînin dikkati, Çanakkale boğazları üzerine çevrilmiş bulunuyordu. Devletin payitahtı hakîkiî bir tehlike arzediyor, İngiliz ve Fransız donanmasının zorladığı Boğazlar, şayet bir gün düşman eline geçerse, bu işin sonunun nereye varacağını düşünenler çoğalıyordu. Bu çetin savaşların devam ettiği 1915 senesi yaz aylarında zaman zaman da bazı şayialar, payitaht halkını, korku ve heyecana düşürüyordu.

– Düşman donanması bugün Boğazlardan geçmiş nerede ise İstanbul önünde gözükecek!.. Kabilinden uydurulan yalanlar, herkesi şaşırtıyor, hiç kimse ne yapacağını, hangi işi tutacağını bir türlü kestiremiyordu. Halk arasında yaşayan bu endişe, hükûmet erkânına hattâ padişaha kadar sirâyet etmişti. Haftalardan beri Eskişehirde Sultan Reşat için bir konak hazırlanmış, padişahın en sıkışık günlerde oraya nakledeceği kulaktan kulağa yayılmaya başlamıştı. Asıl faaliyet, Topkapı sarayında görülüyordu. Bilhassa Hırka-i Şerîfe dâiresindeki emânât-ı mukaddese ve sarayın kıymetli eşyasının Konya'ya sevkedilmesi takarrür etmişti. İstanbul'a mütemâdiyen Çanakkale'den yaralı gelmekte, hastahâneler tıklım tıklım bu yaralılarla dolmakta idi. Fakat hastahâne de kâfi gelmemiş, mekteplere el konmuş, bazıları da muvakkaten tatil edilmişti. İstanbul yavaş yavaş boşalıyor, vakti hali yerinde aileler, Anadolu'ya göç ediyordu. Binlerce, on binlerce vatan evlâdı mütemâdiyen Çanakkale'ye sevkediliyor, bu tarihî Boğaz, bu gazi tepeler, Türk evlâtlarının altın kalemle yazılması gereken tarihe hediye ettiği sahifelerle doluyor, kahramanlık destanları birbirini takip ediyordu. Aylardan beri yeis ve ızdırâb içinde bir bekleme geçmişti. 18 Mart'ın parlak zaferi Türk milletinin yüzünü güldürmüş, düşman harp gemilerinin, karada mevzilenmiş, toprak tabyalar arkasına konmuş, Türk topçusu tarafından batırılmış, hattâ harp hârici bırakılmış olması, umûmî bir sevinç yaratmıştı. Düşmana da aynı zamanda denizden bu Boğazın geçilemeyeceği hakikatini öğretmişti. Şimdi İngiliz ve Fransızlar, Dominyon ve müstemlekelerinden ge-

tirdikleri kıt'alarla karadan Çanakkaleyi almak hevesine düşmüşlerdi.. bir denizaltı hücûmuyla Şimal denizinde batan bir harp gemisinde bulunan ve ölen İngiliz Harbiye Nâzırı Lord Giçner'in de tavsiyesi bu idi:

– O Boğazlar, ancak kara harbi ile ele geçirilebilir!.. demişti, demişti ama, işte aylardan beri korkunç kara harbi düşmanı tutunduğu siperlerden bir adım ileri götürememişti. Çünkü bu siperleri, Türk topçusu döğüyor, Türk süngüsü yıpratıyordu. Savaşa ben ve babam da iştirâk etmiştik. Ben Rabe'nin talîmgâhından oraya gönderilmiştim. Mustafa Kemal'in tümeninde vazife almış ve bu harekâta katılarak yaralanmış ve geriye alınmıştım. Çanakkale'ye giderken bir tepede babama veda ettiğim ânı hiç unutamam. Onun da benim de gözlerimizde yaş vardı. Fakat mukadderât böyle idi ve öylece geçmişti. Nihayet 1915 senesi 6-7-8 Ağustos günlerinin kahramanlık destanları, 19. tümen komutanı Mustafa Kemal'in Conk bayırında, Anafartalarda, Seddülbahir'de kazandığı sürekli ve birbirini tamamlayıcı zaferlerini dünyaya ilân etmişti. Düşmanın Anzak birlikleri işte buralardan denize dökülmüş, Türk askerinin,

– Allah Allah sesleri, uzak dağlardan denizlere doğru akisler bırakmıştı.

Mehmetçik süngü hücûmuna kalkınca Allah Allah demek bizden ziyâde onlara düşmüştü. Çünkü bundan kurtuluş yoktu. İşte bu sevincin payitaht halkını çılgına döndürdüğü ve Mustafa Kemal'e de Miralaylık rütbesi tevcih edildiği günlerde dillerde dolaşan hep onun ismi idi. Çanakkale müdâfaası, dünya tarihinin harika sayıla-

cak bir mukâvemeti, Türk zaferlerinin en parlağı idi. Bu müdâfaanın arkasında yalnız Osmanlı İmparatorluğu ve onun hükûmet merkezi kurtulmuş sayılmazdı. Türkler, tarihî bir düşmanlarını, Moskof Çarlığını da tarihe gömüyorlardı. Zira, açlık ve sefalet, silâhsız ve cephanesiz döğüşmek zoru, Rus ordularını müşkül bir duruma sokmuştu. Zorlanan ve açılmayan bu yolun üç yüz bin Türk gencinin mübârek cesetleri ile ebediyen kapanmış olması ile, Çarlık Rusya son ümidini de kaybetmiş ve ister istemez Bolşevik ihtilâlinin kucağına atılmıştı. Şöhreti dillere destan olan Mustafa Kemal'den İttihâd ve Terakkî partisi ciddî bir endişe duyuyor. Bilhassa Enver Paşa, bu arkasında Anafartalar zaferini bırakmış rakipten hiç hoşlanmıyordu. Harbiye Nezâretinin bu titizliği, matbûâta verilen direktiflerle tamamlanıyordu. Mustafa Kemal Beyin ne doğru dürüst bir resmî gazetelere konmuş, ne de kendisinden bahsedilmişti. Enver Paşa, Selânik'ten, Libya'dan, Balkan harbinden beri çok yakından tanıştığı Mustafa Kemal'den her zaman çekinmişti. Talât Bey ise, sert ve dik sözlerinden, ciddî tenkidlerinden dolayı, Mustafa Kemal'le temasa taraftar değildi. Onda daha ziyade kânûnlara, nizâmlara riayet eden, hesap soran bir ruh haleti görüyor, Talât Bey'in alıştığı atak hareketleri hoş görmediği seziliyordu.

İşte bu zaferi müteâkib Nişantaşında sakallı Tevfik Beyin konağında verilen bir ziyafet ve bu ziyafetin gazetelere aksi, İttihâd ve Terakkî erkânını hayli kuşkulandırmıştı. Lakabı ACENTA Tevfik Bey olan bu zat, daha Balkan harbinden evvel, Mahmut Şevket Paşanın Arnavutluk'a memûr edildiği sıralarda gazete muhabiri

olarak Paşa ile Arnavutluk'a gitmiş ve bu birliklerin erkân-ı harb reîsi Mustafa Kemal bey ile tanışmıştı. Hattâ rivâyet edildiğine göre Sakallı Tevfik Bey, bir çok meselelerde Mustafa Kemal'den ilhâm almış, bazı yazılarını da bu değerli zâbitin kaleminden geçirmişti. İşte Anafartalar zaferinden sonra bu eski dost Mustafa Kemal Bey şerefine Nişantaşındaki konağında muazzam bir ziyafet çekmekte idi. Ziyafette bizim de hâtıralarımızda kendisinden çok faydalandığımız merhum Sapancalı Hakkı Bey ve daha birçok kıymetli zevât bulunmakta idi. Mustafa Kemal Bey bu ziyafette de fikirlerini serbestçe söylemişti.

– Memleket demişti, çok fena idâre edilmektedir. Yolumuz Çanakkale zaferine rağmen tehlikelidir. Bir uçuram doğru sürükleniyoruz. Bu harbin bizim ve müttefiklerimiz tarafından kazanılacağına katiyen ihtimal vermiyorum. Türk ordusu, üzerine düşen vazifeyi son dakikaya kadar yapacaktır, fakat bu uğurda feda edeceğimiz gençlere, sarfedeceğimiz paraya şimdiden acıyorum. Maalesef şunu ilâve etmeliyim ki, İttihâd ve Terakkî umûmî merkezi ve partinin ileri gelen erkânı, gözü bağlı yürümektedirler. Almanların göz boyayıcı zaferlerine aldanmış bulunuyorlar, harp uzadıkça aleyhimize inkişaf edecek, hiçbir şey, sonunda mağlûb olmamıza maalesef mâni olamayacaktır.

Bu konuşmalar, o gecenen ilerlemiş saatlerine kadar devam etmiş, Anafartalar kahramanı, etrafındakileri bütün hakikatlerle iknâa muvaffak olmuştu. Fakat ertesi sabah da Talât Bey bu ziyafetteki görüşülenleri bü-

tün tafsilâtiyle öğrenmişti. O zaman Talât Bey, Enver Paşaya bizzat kalkıp gitmiş,

– Mustafa Kemal, bu zaferden sonra orduda çok kuvvetli bir mevki sahibi olmuştur. Bizi sevmediği ve hepimizi tenkid ettiği en yeni misalleriyle vâkidir. Bu zatın bir gün halkın ve ordunun başında saltanata, hükûmete karşı hareket edeceğini tahmin ediyorum. Buna meydan vermeyelim, kendisini oldukça uzak ve zor bir vazifeye tayin edelim.

– Onu münhal bulunan 2. ordu kumandan vekilliğine gönderdim, gitti. Ruslarla harb etsin bakalım ne yapar?..

Bu ziyafet, Mustafa Kemal'i 2. ordu kumandan vekilliğine göndermiş fakat orada da, O, Rusları yenerek Bitlis, Muş'u Ruslardan almış ve paşa olmuştu.

Mustafa Kemal - Enver Paşalar

Tarihimizin bu iki mümtaz Erkân-ı harb zâbiti, tanıştıkları günden beri birbirlerini sevememişler, bir türlü birbirlerine ısınamamışlardı. Harbiyeden ve Erkân-ı harbiyeden çıkan genç zâbitleri istibdâd idâresi ya Makedonya gibi Balkanlı milletlerin çetecileriyle kaynaşan tehlikeli bir mıntıkaya sürer ya Arabistan'ın iklimi tahammül edilmez bir bölgesine yahut bizden uzak kalmış, dilimizden hoşlanmaz bir yurt parçası olan Hicaz, Yemen, Havran gibi yerlerine gönderirdi. Bunlardan birincisine, Makedonya'ya tâyin edilmek şansı Enver Beye, ikinci kısma, Arabistana, Havran'a gönderilmek kaderi de

Mustafa Kemal Beye düşmüştü. Fakat her iki asker, ruhlarında duydukları engin vataperverlik ateşi, bu memlekete samimî olarak hizmet etmek gayesiyle asla sarsılmamışlar, tayin edildikleri yerlerde vazifeye başlamışlardı. Fakat hâdiseler, Kolağası Enver Beyi Tikveş'te dağa çıkarmış, Abdülhamîd'e Niyâzi Beyden sonra bayrak açmak talihine mazhar kılmıştı. Mustafa Kemal de Havra'da Dürzüler arasında geçen üç mahrûmiyet yılının ruhunda uyandırdığı sonsuz isyân hissiyle -Vatan ve Hürriyet- adlı gizli bir cemiyeti kurarak buna kafasına uygun asker, sivil arkadaşları katmaya muvaffak olmuştu. Daha başlangıçta görünen şu idi. Enver bey atak, cesur, kânûn nizâm tanımaz, kafasına koyduğu fikirleri hayatı pahasına da olsa tahakkuk ettirmek isteyen bir insan olarak tanınmıştı. Mustafa Kemal, daha ileriyi gören, hareketlerinde son derece frenli, mantık ve akl-ı selîmi daima hâkim kılan, cesaretten ziyade tedbire kıymet veren, meşrû, yollardan giderek fikirlerini hakikat sâhasına sokan bir askerdi. İşte bu iki zıt karakter, ne garip ki, onları çok yerlerde karşı karşıya getirmiş, bazan birini diğerine, bazan ötekini arkadaşına tâbi kılmıştı. Bütün İmparatorluk devirlerinde Enver Bey, Başkumandan sıfatıyla Mustafa Kemal'e emretmiş, mütareke senelerinde, millî mücadele yıllarında ise hakim mevki Mustafa Kemal'in eline geçmiş, o da, karakterini bildiği, maceralarından hoşlanmadığı Enver'e müsâade etmemiş, Anadoluya gelmesine imkân vermemişti. İlk tanıştıkları yer, Makedonya olmuştu. Selânik, Manastır o devrin bütün zâbitlerini karıştırıp, kaynaştıran hamur yapan idealist insanların toplandığı bir bölge idi.

Her ikisi de -İttihâd ve Terakkî- cemiyetinin üyeleri idi. Fakat Mustafa Kemal'den, dağa çıkmak, bayrak açmak beklenemezdi. O ancak -hareket ordusu- nun erkân-ı harbiye reîsi sıfatıyla İstanbul üzerine yürür, saltanatı bu meşrû yürüyüşle yıkardı. Meşrûtiyetin ilânından sonra Enver, Berlin'e ateşemiliter gittiği zaman, Mustafa Kemal, Mahmut Şevket Paşanın maiyetinde Arnavutluk isyânını bastırmakla meşgûldü. Fakat İtalyanların Trablusgarb'a kahbece baskınları, her iki vatanperveri, bulundukları vazife ne olursa olsun, imparatorluğun bu uzak, bu sıcak müstemlekesine koşturmuştu. Talih, birine, Mustafa Kemal'e Tobruk'da, Enver'e Derne'de birer zafer hediye etmiş. Enver kaymakamlığa (yarbay) Mustafa Kemal, ondan daha sonra mektepten mezûn olmanın tabiî neticesi olarak binbaşılığa terfi etmişti. İmparatorluğun bu uzak müstemlekesinde de her iki arkadaş, birbirlerini sevememiş, birbirlerine yaklaşamamışlardı. Belki de birbirlerini çekemedikleri taraflar da vardı. Hâdiseler bu iki askeri biraz sonra Balkan Harbinin saflarında birleştirmişti. Fakat Enver'in memlekete dönüşü daha evvel olmuş, Mustafa Kemal, Bâb-ı âlî baskınından sonra, Balkan harbinin ikinci safhasına katılmıştı. Mustafa Kemal, İstanbul'da da olsaydı, Bâb-ı âlî baskınına iştirâk etmek, gayr-ı meşrû ve gayr-ı kânûnî yollardan hükûmeti ele geçirmeye çalışmazdı. Edirne'ye girmek şerefinde her iki askerin de hissesi aynı idi. Hurşit Paşa kolordusunda Erkân-ı harb kaymakamı olan Enver Bey ile Bolayır müstakil tümeninin Erkân-ı harb reîsi olan binbaşı Mustafa Kemal Bey, güzel ve tarihî Edirne'nin Bulgarlardan is-

tirdadında aynı heyecan ve gayreti göstermişlerdi. İttihâd ve Terakkî erkânı arasında bulunamanın, Talât Beyin yakın arkadaşı olmanın ve genç bir zümre tarafından tutulmanın neticesi, Enver Beyi miralaylığa ve apandist ameliyatından sonra da Harbiye Nâzırlığına ve ister istemez mirlivâlığa yükseltmiş. Prens Sait Halim Paşanın kabinesinde Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa, bir müddet sonra Osmanlı hanedanına intisâb ederek damad da olunca, Cihan Harbinin başlaması üzerine yaşlı ve âciz padişahın uhdesinde bulunan Başkumandanlığı da vekâleten deruhde ederek, Türk silâhlı kuvvetlerinin başına geçmişti. Mustafa Kemal ise Balkan harbinden sonra ordudan tasfiyesine bir türlü cesaret edilemeyen ve askerlik değeri düşmanları tarafından dahi tasdik olunan bir asker olduğu için gözden uzak tutulmak maksadıyla ve kaymakamlık rütbesiyle Sofya Ataşemiliterliğine gönderilmişti. Tam iki sene Sofya'da geçen faal çalışmaları, Mustafa Kemali bir müddet İttihâdçıların gözünden uzak tutmuştu. Fakat harp başlar başlamaz talihini biraz da kendi zorlamaya kalkan Mustafa Kemal, nihayet Harbiye Nâzırı Enver Paşadan 19 uncu tümen komutanlığını biraz da çekişerek almış ve talih ona Anafartalar, Conk Bayırı, Seddülbahir'de emsalsiz bir hizmet ifa etmek rolünü vermişti. Hâdiseler yine Mustafa Kemal'i birinci plana getirmişti. Hattâ geciken terfii için Bahaddin Şakir ve Doktor Nâzım Beyler bizzat Talât Paşaya başvurmuşlar o da Enver'e Mustafa Kemal için:

– Terfiini daha fazla geciktirmek doğru olmaz demişti. Fakat Harbiye Nâzırı:

– İmzaladık, irâde-i seniyeye iktiran etti. Miralay oldu. Bundan sonra da onu ikinci ordu kumandan vekilliğine şarka tayin ediyorum demişti. Bununla Talât'ı da memnûn eylediğine kâniydi. Erkân-ı harb miralayı Mustafa Kemal'e bu defa da tâlih güler yüz göstermişti. Çünkü orada da, Rusları yenmiş, Bitlis ve Muş'un geri alınmasında hizmeti görülmüştü. İster istemez Mustafa Kemal de Mirlivalığa terfi ediyor ve 7 nci ordu kumandanlığına getiriliyordu. Fakat burada Enver'den ayrıldığı bir tarafı vardı. Enver Paşa, her hâlde Ateşemiliterliğinden kalma bir itiyâdın zebûnu idi. Belki de bunu İmparatorun muhitinde fazla kalmış olmaktan hâsıl etmişti. Almanlara hayran idi. Onların askerlikte yanılmayacaklarına katiyyen kâni' idi. Mustafa Kemal ise şüpheci bir karaktere sahipti. Sert Alman kumandasını hiç de sevmiyordu. Hele Almanların Osmanlı İmparatorluğunun dâhilî işlerine karışmasını asla hoş görmüyordu. Ordular grubu kumandanı General Falkenhaym ile arasının açılması bundan doğuyordu. Suriye'de Arap kabile reîslerine doğrudan doğruya bu Alman kumandanının emir vermesini iyi bulmuyordu. Ve bu yüzden generalle münakaşa etmişti. Bir gün Başkumandan vekili Enver Paşa Suriye'ye, Şam'a çıkageldi. Her ikisi arasında hakem oldu. Alman generalini haklı buldu. Hattâ Mustafa Kemal Paşaya:

– Siyâsetle meşgûl olmasanız da askerlikle uğraşsanız daha iyi olacak!.. dedi.

Bu kadarı Mustafa Kemal için kâfî idi. Derhal istifâsını Başkumandan vekiline verdi ve İstanbul'a geldi.

Harbin sonu yaklaşıyor, cephelerde, harekât aleyhimize neticeleniyordu.

Padişahın yaşlılığı, hastalığı Almanya seyahatine imkân vermiyordu. Bu sebeple veliahd bulunan Vahidettin bu ziyareti yapacaktı. Enver Paşa, vücudundan her zaman endişe duyduğu Mustafa Kemal'i, bu vesile ile bu seyahata gitmeye memûr etmiş, hem de gönlünü almak yolunu tutmuştu. Vahidettin, yaveri bulunan Naci Paşa (Eldeniz) ile müşâviri Mustafa Kemal Paşaları alarak Almanya'ya gitmişti. İleri hatlara kadar uzayan bu ziyaretten Mustafa Kemal çok şey öğrenmişti. Almanların her şeyi kaybettiğini görmüş ve bu görüşünü, İmparatorun ziyafetinde Erkân-ı harbiye ikinci reîsi General Ludendorf'a açıkça söylemişti. Münakaşaya Mareşal Hindenburg da karışmış fakat Mustafa Kemal'i teyid etmişti. Nihayet İmparatorun dikkatini çeken Mustafa Kemal Paşaya ayrılırken İmparatorun sözü şu olmuştu:

– 19 uncu tümen komutanı, Anafartalar muzaffer Generalini tanımaktan büyük bir şeref duydum.

İki Arkadaşın Sonu

Osmanlı İmparatorluğunun baş kumandan vekili Enver Paşa ile Çanakkale'nin, Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşanın gerek hayat ve gerek meslek hikâyesi bununla bitmiyordu. Almanya ziyaretinden avdetini müteâkib Mustafa Kemal'i mutlaka bir yere tayin lâzımgeliyordu. Zira 1918 senesi Temmuzunda Sultan Reşad, bu saf ve zavallı hükûmdar, gözlerini dünyaya yumunca, yerine gelen padişah sultan Vahidettin ol-

muştu. Öteden beri İttihâdçılardan hoşlanmayan, hattâ onlardan nefret duyan ve çok sevdiği Abdülhamîd'e yaptıkları hakareti hiç unutmayan bu hükûmdar, İttihâd ve Terakkîyi nasıl iktidardan uzaklaştıracağını düşünmeye başlamıştı. Harp devam etmese bunları iş başından atmak işten bile değildi. Fakat Cihar Harbinin devam ettiği bir sırada ne yeni bir seçime gidebilir, ne de iktidarda bulunan Talât Paşa hükûmetini değiştirebilirdi. Vahidettin'in kafasında bir ümit vardı. Bu acı da olsa İttihâdçıların iktidardan uzaklaşması bahasına çekilebilirdi. O da harp sonuna gelmiş ve suyun dibi görünmüştü. Osmanlı İmparatorluğu harp yıllarında yapılan çeşitli teşebbüslere, atılan muteaddid hamlelere rağmen münferid bir sulh yapamamış, müttefikleri ile bareber, tarihin vereceği hükme razı olmuştu. Bu, feci bir mağlûbiyet idi. İşte ancak İttihâd ve Terakkîyi bu mağlûbiyet düşürebilecekti. Bunda, itilâf devletlerinin rolü büyük olacaktı. Memlekcti, bu kadar müşkül vaziyete sokmamalarını Talât Paşadan müteaddid defalar istemişti. Fakat Talât Paşa, bir türlü mağlûbiyete inanmıyor, Enver Paşa ise son kurşunumuza ve son damla kanımıza kadar savaşa devam edeceğiz inadında bulunuyordu. Fakat hâdiseler yıldırım sür'atiyle değişmeye başlamış, Selânik cephesini zorlayan İngiliz ve Fransızlar burada Bulgarları mağlûbiyetten mağlûbiyete uğratmış ve garp cephesinde Almanların son ümit olarak bağlandıkları temmuz taarruzu da tam bir iflâsla neticelenmişti. Bu sıralarda padişah Sultan Vahidettin, seyahati esnasında tanıdığı, meziyetlerini anladığı ve emsâlsiz görüşüyle hakikatlere vâsıl olduğu Mustafa Ke-

mal Paşayı, Harbiye Nezâretine, belki de Baş kumandan vekilliğine getirmeyi düşünmüştü. Velhasıl Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da büyük bir tehlike idi. İşte o zaman 4 üncü ordu kumandanlığına getirilmişti. Evvelce ordular grubu kumandan bulunan General Falken Haym da Alman Erkân-ı harbiyesinin kararıyla imparator tarafından vazifesinden azledilmişti. Zira Filistin'de başlayan İngiliz taarruzunu önleyememiş, Kudüs'ü tahrip edilmesin diye düşmana terk etmiş, elindeki stratejik mevkilerden olmuş bulunan General, İngiliz kumandanı Allenbi'ye her şeyi kaptırmış, Suriye'de müşkül duruma düşmüştü. Şimdi onun yerine Çanakkale'nin muvaffak kumandanı ve Osmanlı ordularını islâhâ memûr General Leyman fon Sanders tayin edilmiş, o da Mustafa Kemal'in evvelce kumandanı ve dostu bulunduğu için, bütün mahzûrlar ortadan kalkmıştı. Nitekim 31 Ekim 1918 günü yani mütârekenin imzasından bir gün sonra yıldırım ordular grup kumandınlığı adı verilen bu 4 ordu grubuna Leyman fon Sanders'den sonra kumandaya Mustafa Kemal Paşa getirilmişti. Enver Paşanın emr-i vâki' ile harbe giren Osmanlı İmparatorluğu, onun yakın arkadaşı Mustafa Kemal'in aldığı tedbirler sayesinde harpten çıkıyordu. Fakat her iki arkadaşın talihi henüz bitmemişti. Birinin sahifeleri kapanırken, diğerinin yaprakları yeni açılıyordu. Enver Paşa yükseldiği mevkiden ağır ağır iniyor, Mustafa Kemal ise yeni bir istikbale yavaş yavaş yükseliyordu. Enver başkumandanlığı bırakıyor, Mustafa Kemal girişeceği İstiklâl mücadelelerinin sonunda Türk silâhlı kuvvetlerinin baş kumandanı oluyordu.

Enver Paşa, Ekim ayı içinde istifa eden Talât Paşa kabinesindeki yerini, bir zamanlar ayağını kaydırarak yerine geçtiği Müşir Ahmet İzzet Paşaya bırakıyordu. İttihâd ve Terakkî fırkasının müfritlerine taraftar olmamakla beraber, yine bu partinin mutedillerinden sayılan Ahmet İzzet Paşa, hem sadâreti, hem Hâriciye ve Harbiye Nezâretlerini deruhde ediyor, bir zamanlar yorgunluğundan yaşlılığından bahsetmiş olmasına rağmen şimdi âdeta yeni bir ruhla işe başlıyordu. Yeni sadrazamın da fikirleri, padişahın fikirleri gibi derhal barışa varmaktı. Çünkü 29 Eylülde Bulgarlar teslim olmuş, bizi Almanya'ya bağlayan zincirin bir halkası böylece kopmuştu. Selânikten hareket eden ve miktarı 2 milyonu bulan düşman kuvvetleri General Franşe Despere'nin kumandasında İstanbul üzerine yürüyordu. Suriye'de ise General Allenbi Şam'a yaklaşmış bulunuyordu. Musul önlerine kadar çekilip bütün Irak'ı terk eden 6 ıncı Osmanlı ordusu Ali İhsan Paşanın kumandasında tam bir müdafaa harbi yapıyordu. İmparatorluğun çökmesi bir an meselesi idi. Bu sebeple 30 Ekim günü bir torpido ile Limni adasının Mondros limanına gönderilmiş olan Osmanlı hey'et-i murahhasası reîsi Bahriye Nâzırı Rauf Bey (Orbay), İngiliz Amiral gemisi Ağa Memnon'un güvertesinde ve İngiliz Akdeniz filosu baş Amirali Galtrop'un huzurunda tamamen aleyhimizde olan mütarekeye imzasını koymak zorunda kalmıştı. Mütarekenin 7 nci maddesi, düşmanlarımıza büyük bir imkân veriyordu. Onlar her bahane ile her yeri işgâl edebilirlerdi. İşte bu tehlike İttihâd ve Terakkînin ileri gelenlerini İstanbul'dan firara mecbûr edecekti. Bi-

ri iki Teşrinisâniye (Kasım) bağlayan Cumartesi gecesi, Kuruçeşmedeki yalısının rıhtımından kalkan bir motorla Enver Paşa, bir Alman denizaltısı ile memleketi terk etmiş, evvelâ Rusya'ya daha sonra Kafkasya'ya, Moskova'ya, Berlin'e tekrar Rusya'ya giderek, İttihâd ve Terakkîye ilk girdiği günden beri kafasında yaşayan bir ülküye yer vermiştir.

Turan yolunu bulacak, bütün Asya Türklerini ve dünya Müslümanlarını bir bayrak altında toplayacaktı. O bununla uğraşırken Mustafa Kemal, padişahın itimâd ettiği bir kumandan olarak İstanbul'dan Samsun'a geçiyor,

– Ya istiklâl, ya ölüm ile ifâde edilen meşhûr parolası ile yıkılmış, işgâle uğramış bir memleketi kurtarmayı, sınırları Türk olan, Türklerle meskûn bulunan bu toprak parçasını, o millete yakışır bir tarzda idâre olunur hâle sokmayı ülkü ediniyordu.

Enver Paşa Batum'da toplanan ve Türk-Müslüman memleketlerinin mukadderâtı üzerinde münakaşa yapılan bir kongreye iştirâk ederken, Mustafa Kemal Paşa, askerlik hayatından resmen istifa ederek Erzurum, Sivas kongrelerine giriyor.

– Vatan bir külldür, parça kabul etmez, vatanı düşman istilâsından kurtarıncaya kadar savaşa devam edeceğiz!.. Kararlarını alıyordu. Enver Paşa, Bolşevik ricalini atlatarak Türk ve Müslüman memleketlerinin ayağa kalkmasını temine gayret ediyor, bu arada Mustafa Kemal Paşaya iki mektup yazarak, onu tuttuğu yoldan dolayı tebrik ediyor, Kafkasya'da Âzerî Türklerinden

mürekkeb iki tümenin Anadoluya yardıma hazır olduğunu ve kendisinin de Mustafa Kemal'in emrine girmeye karar verdiğini bildiriyordu.

Fakat Gazi, memleketi yeni maceralara sürüklemesi muhtemel olan Enver Paşayı, bilhassa Birinci İnönü zaferinden ve Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Londra'ya davet edildiği sırada yurda tekrar sokmayı millî menfaatlerin aleyhinde görüyor, ona yazdığı nazik mektupta, kendisinin Rusya içerisinde, Türk memleketlerinde îfâ edeceği hizmetlerin azametini tebârüz ettiriyordu.

Mustafa Kemal ise, Enver Paşa gibi tahakkuku imkânsız ve hayal sayılabilecek bir dâva peşinde koşmuyor, çok pratik bir yoldan giderek, adım adım ilerleyerek Sakarya ve Büyük Taarruzdan sonra düşmanı denize dökerek memleketi hürriyet ve istiklâline kavuşturuyor, sonra da Cumhuriyeti ilân ederek memleketi yeni hamleler, büyük devrimlerle Avrupaî bir devlet haline sokuyordu. Her iki arkadaşın heyecanlı macerası böylece başlayıp böylece bitiyordu. Allah her ikisine rahmet etsin.

Bingâzi'den Bâb-ı Âlî'ye

Anasının karnından asker olarak doğmuş olan Yakup Cemil Bey, bu hevesle askerî mekteplerden sıra ile geçerek Harbiye'den mezûn olduktan ve bir müddet de Rumeli'de çalıştıktan sonra, partiye insitâb etmiş ve iyi bir İttihâd ve Terakkîci olduğunu baştakilere tasdik ettirmişti. Gözünü hiç bir şeyden sakınmayan bu fedâî

askeri, teşkîlât içinde kullanmak arzusu, onu ordudan ayırmış, İttihâd ve Terakkînin Adana murahhas mesûllüğünü omuzlarına almaya zorlamıştı. Esâsen parti de bu genç zâbitleri sivil İttihatçılara tercih ediyordu. Bunların salâhiyetleri oldukça genişti. Zira devlet memûrlarını bunlar murâkabe ediyorlar, partinin maksatları dışında bir işin yapılmasına meydan vermiyorlardı. Bu sırada Adana valisi de Cemal Bey (Cemal Paşa) idi. Müstakbelin Bahriye Nâzırı ile yine istikbâlin Bâb-ı âlî baskınında en büyük rolü oynayanlardan meşhûr Yakup Cemil, burada dost olmuşlardı. Her ikisinin faaliyeti, umûmî merkezi de memnun etmişti. Fakat İtalyanların batı Trablus'a âni baskın yapmaları, bir çok güzide zâbit içinde yeni sivil vazifesine rağmen Yakup Cemil'i de yerinde rahat bırakmamış ve derhal onu yeni bir maceraya sürüklemişti. Onu Adana'daki vazifesinden çöllere atan yalnız kendi hükmü, kendi kararı olmuş, kimseden izin almak, hattâ hiç bir makâma haber vermek ihtiyacını bile duymamıştı. Bingazi'de geçen günleri sayılı idi. Burada üç buçuk dört ay kalabilmiş, bir sürü yerli mücâhidin başında, İtalyanlar'la geceli gündüzlü çarpışmıştı. Fakat nasıl çöle bir heyecan sâikasiyle koşup gelmiş ise, yine çölden bir gece böylece kalkıp İstanbul'a dönmüştü. Ne tavsiye, ne nasihat kâr etmişti. O yalnız hisleri ve kararları ile baş başa idi. Çok defa ölümü hakîr görmüş, fakat bir âmire bağlanmak da nefsine ağır gelmişti. En ufak ihtar onda aksi tesir yapar, derhal silâhına sarılırdı. Bu hiddet ânında Yakup Cemil'in elinden her şey gelebilirdi. Bu arada adam da öldürebilir ve bundan zerre kadar pişmanlık duymazdı.

Hayatında en affetmediği şey, hemen bütün onu tanıyanların âdeta müttefikan söyledikleri gibi casusluk idi.

Bingazi'de bu yüzden rengi siyah bir zâbit olan Şükrü Efendiyi tabancasıyla bizzat vurup öldürmüştü. Çok sakin ve efendiden bir zât olan bu alaydan yetişme bir zâbit sayılan Zenci Şükrü Efendi, nedense Yakup Cemil'in gözüne hoş görünmemiş, ondan lüzûmsuz yere şüphelenmiş ve çadırında oturan Şükrü Efendiyi kendi tabancasıyla öldürmüştür. Arkadaşları Yakup Cemil'e kızmışlar ve neden şüphe ettiğini kendisine sormuşlar o da onlara:

– Siz onu nereden tanıyorsunuz?.. bu adamın casus olduğu muhakkaktır, deyip çıkmıştı.

Halbuki mülâzım Şükrü Efendi, muhitinde çok iyi bir tesir bırakmış kimse idi. İşte Yakup Cemil'i günün birinde Bingazi'den bu sebebin ayrılmış olduğunu görüyoruz. O 1911 senesi Şubatında İstanbul'a gelmiş, bir daha da harbe gitmemişti. Bingazi'den Bâb-ı âlîye gelen Yakup Cemil bey, İttihâd ve Terakkî umûmî merkezine tekrar devama başlamış ve bu sırada meşhûr Bâb-ı âlî baskınını yaparak, Balkan harbinin birinci kısmına kumanda etmiş o an Osmanlı orduları başkumandanı Harbiye Nâzırı Nâzım Paşayı da, sadâret holünde şehit etmişti. Hattâ bu sırada kendisine bağıran Bingazi arkadaşı Enver'e:

– Bu adamlara lâf anlatılmaz ki, derken tabancasından geri kalan kurşunları da paşanın üstüne boşaltmıştı.

Bâb-ı âlî baskınını, memleketin Bulgarlara terk edilmesine kızarak yapmıştı. Edirne'nin terkine asla taraftar değildi. Anlaşma imza ediliyor demişlerdi, yalnız bu haber, onu harekete getirmekte kâfi gelmişti. Hiç kimseden pervası olmayan bu adam, herkesin önünde bu defa bir mülâzımı değil bir feriki, öldürüyordu. Herkes Nâzım Paşayı bir kazaya kurban olmuş telâkki etti. Yakup Cemil'i de bir müdâfaa-i nefs zarûreti karşısında kalmış olarak kabul etti, böylece hâdise gelip geçti.

Birinci Cihan Harbi başladığı zaman yüzbaşı Yakup Cemil, Teşkîlât-ı Mahsûsaya sokulmuş ve emrine iki bin kişilik bir çete verilerek Kafkasya'ya gönderilmişti. Bu kuvvetle o, Ardahan'ı işgâl etmiş ve meşhûr olmuştu. Bu tarihte Erzurum'daki ordunun başında Mahmut Kâmil Paşa (Harbiye Nezâretinin şöhretli müsteşârı) bulunmakta idi. Bu çetenin başındaki Yakup Cemil'e söz anlatamamıştı. O, girdiği yerde, casus arıyor, su götürür bahanelerle kendisine bildirilen bir çok askeri, dîvân-ı harp kararı olmadan ya kurşuna dizdiriyor, yahut da astırıyordu. Bir gün Hasan Kale civarında bir jandarma erinin köy halkından bazılarıyla el ele vererek düşmana para mukâbili bazı haberler aşırttığını öğrenince, sorgu suâlsiz 16 kişiyi jandarma eri dahil kurşuna dizdirmişti. Bu işi ile Yakup Cemil Bey, hayatının sonuna kadar suçlu olarak adaletin pençesinden yakasını kurtaramaması lâzım gelirken, sırf cesareti, atılganlığı yüzünden Teşkîlât-ı Mahsûsada muhâfaza edilmiş ancak ordu kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, ihtiyâtî bir tedbir olarak Yakup Cemil'i çetesiyle beraber, yine kendi kumandası sâhasında Bitlis alay kumandan-

lığı emrine vermişti. Bu tarihte alay kumandanı meşhûr Ali Bey idi. Kaymakam rütbesindeki Ali Bey daha sonra (Nâfia Vekili ve İstiklâl mahkemesi reîsi) Yakup Cemil'e müteaddid defalar sert ihtarlarda bulunmuş fakat onun demirden bir leblebi olduğunu, kolay kolay çiğnenemeyeceğini anlamış olacak ki, Yakup Cemil'i oradan aşırtarak 6 ncı ordu kumandanlığı emrine göndermişti.

Bu tarihte 6 ncı ordu kumandanı Enver Paşanın amcası Halil Paşa merhûm idi. Paşa, Yakup Cemil'in Teşkîlât-ı Mahsûsada kaldıkça daha tehlikeli olacağına kâni' bulunuyor, şayet ordu kadrosu dahiline alınırsa, askerlik nizâmları icâbı ona lâf anlatmak kâbil olacağını zannediyordu. Bu sebeple Yakup Cemil tekrar muvazzaf hizmete alınmış ve kıdemle bir yüzbaşı olarak emrine bir de müstakil tabur verilmişti. Fakat Yakup Cemil Bey taburuna ayrılan siperlerde oturmaktan bıkmış usanmış, çılgına dönmüştü. Düşmanın taarruz etmeyişi, kendisinin tecavüze salâhiyetli olmayışı, ruhunda bir feveran uyandırarak bir sabah taburuna âni bir taarruz emrini vermişti. İngilizlerin şiddetli makineli tüfek ateşi altında eriyen bölükleri, Irak cephesinde ordu safları arasında şaşkınlık uyandırmıştı. Halil Paşa, bu müthiş cesareti, sonsuz serkeşliği bulunan zâbiti yalnız karârgâhından değil, kendi ordu mıntıkasından uzaklaştırmaya karar vermiş ve baş kumandan vekili ile uzun muhâbereleri sonunda onu İstanbul'a aldırtmıştı. Paşa, Yakup Cemil'i huzuruna çağırtarak,

– Sizi İstanbul'dan, umûmî karârgâhtan acele istiyorlar demişti.

Yakup Cemil, apar topar İstanbul'a hareket etmiş ve İstanbul'da ikâmete mecbûr edilmişti. Zira Yakup Cemil'in küçük kasabalarda da hâdise çıkaracağı muhakkaktı. Nitekim Ardahan'a giderken Çorum'da halktan kızdığı bir adamı hiç bir mahkeme kararı olmadan halkın önünde bir ağacın dalına asmıştı.

İşte baştan başa sergüzeştlerle dolu Yakup Cemil Beyden, umûmî merkez korkuyor, Harbiye Nâzırı Enver Paşa çekiniyor, fakat vücudunun izâlesi lâzım geldiğine de yalnız Talât Paşa hükmetmiş bulunuyordu. Yakup Cemil meselesi, onun iyi arkadaşı Enver Paşa ile Talât Paşanın arasını bile bir ara açmış sayılırdı. İşte bu sergüzeşıler bitmezken ve her yaptığı işten sorgu ve suâle marûz kalmayıp elini kolunu sallayıp gezerken, Yakup Cemil Beyin bir de münferid bir sulh teşebbüsüne karar vermesi, köylerden eli silâhlı kimseleri getirip Sirkeci otellerine yatırması, üstelik her tarafta Bâb-ı âlîyi ikinci defa da basacağını, bu defa da kendi komita arkadaşlarını vurup öldüreceğini söyleyişi, cümlece meşhûrdu. Yakup Cemil acaba deli miydi?

Yakup Cemil Deli Değildi!

Evet, Yakup Bey deli değildi. O, 1908 meşrûtiyetinden beri İttihâd ve Terakkî hesabına yapılan bütün hareketlerde hazır bulunmuş, aklı sırada bütün hâdiselerden kendisine büyük bir pay çıkarmıştı. Haklı bir gurur duyuyor, oynadığı rolün azamet ve ehemmiyetini asla göz önünden kaybetmiyordu. Bunda da yerden göğe kadar hakkı vardı. 1912 kongresinde genç ve idealist arkadaş-

larıyla Talât Beye karşı açılan hücûma iştirâk eden o, Bâb-ı âlî baskınında en mühim rolü oynayan o, Prens Sait Halim Paşa kabinesinde Talât'ın yer almaması için en çok ağır bastıran o, Enver'i Harbiye Nezâretine getiren faaliyetlerin başına geçen yine o idi. Kendisini her işte Talât Paşaya karşı koyan zümrenin başı addediyordu. Fakat buna rağmen kendisine pek az kıymet vermişlerdi. Herkes, askerî rütbelerini birer birer değil, atlayarak yükseltmiş, dünkü arkadaşları, kendisi kadar mühim rol oynamamış oldukları hâlde -paşa- olmuşlardı. Enver'i kastederek:

– Yalnız dağa çıkmak bir şey ifâde etmez, güpe gündüz, polisin, askerin ortasında bir hükûmeti basmak, sadrazamı istifâya dâvet etmek, karşı koyanları birer birer temizlemek ne demektir? Bunları Evner mi yaptı sanki? diyerek, zaman zaman yaptığı işlerin küçümsenmesinden şikâyet etmiş bulunuyordu. Hiçbir tehlikeli iş yoktu ki, İttihâd ve Terakkî bu işte Yakup Cemil'i en ön safa sürmemiş bulunsun, buna rağmen Bingazi'den, Kafkasya'ya, Irak'dan Rumeliye kadar vatanın her yerinde, çeşitli işlerde çalışmış, asker olduğu zamanlarda, sivil bulunduğu günlerde, halinden, hareketinden hiçbir şeyi, değiştirmemişti. Her şey onun ataklığı, cesareti, soğukkanlılığı ile halledilmişti. Vatanperverdi, hem de ifrât derecede, esasen başına ne gelmişse, bu yüzden gelmişti. Kabına sığmayan bir vatanperver!.. Memleketi seviyor, deli gibi seviyordu. Onun uğruna katlanamayacağı zahmet göze almayacağı hareket yoktu. Beş parası yoktu, omuzlarında zikre değer bir rütbesi de yoktu. Tarihte ondan iftiharla bahsedilir

bir yer de yapmamıştı. Ama tabancası elinde her işin içinden çıkmış, koskoca İmparatorluğu, hemen hemen tek başına saptığı yanlış yoldan çevirmeye kalkmıştı. Bu hareketinde o, yalnız İttihâd ve Terakkîye karşı cephe almış değildi. Bir de onun arkasında duran o muazzam Alman İmparatorluğuna da saldırmıştı. Almanları hiç sevmezdi. Onların sert ve asker tavırlarını, kendisini bir emir eri gibi kullanmak şeklinde tasavvur eder, onların her işe müdâhalesine son derece kızardı.

– Bunlar Türk'e kumanda edemez!.. diye basbas bağırırdı. Hayatının en mühim hâdisesi nedir diye sormuşlardı.

– Bâb-ı âlî baskınıdır! şeklinde cevap vermişti. Eğer demişti biz bunu yapmasaydık Nâzım Paşayı yere sermeseydik, Kâmil Paşa kabinesi, yerinden bile oynamazdı! Sonra da çok dost bildiklerine ilâve ederdi. Eğer kendisi olmasaydı, bu iş de başarılamazdı. Yarınki tarihçiler, elbet bütün bunları tetkîk edeceklerdir. O zaman, Yakup Cemil'in parti içinde oynadığı rol daha iyi anlaşılacktır. En çok sevdiği Sapancalı Hakkı idi. Bu dürüst, temiz, namuskâr vatan çocuğu için, kalbinde büyük bir sevgi ve vefakârlık vardı. Bu arkadaşlık az kalsın, Sapancalı Hakkının da başına belâya sokuyordu. O da, onun gibi her an kurşuna dizileceğinden, asılacağından endişe duymuştu. Yalnız Sapancalı Hakkı'yı, Talât değilse bile, Enver Paşa mutlaka korumuştu. Yoksa, buna mümâsil bir vakada, onun da âkıbeti, hiçbir günahı olmamasına rağmen, aynı olabilirdi. Yakup Cemil, fikr-i ta'kîb sahibi idi de. Mahmut Şevket Paşa, Prens Sait Halim Paşa üzerindeki tazyiklerinden başka,

Nâzırlara da ara sıra görünür, Meclis-i Vükelâ içtimalarında konuşulan şeyler üzerinde ısrarla fikir yürütürdü. Dost ve arkadaş Yakup Cemil, tatlı bir insan olduğu hâlde, bu kabadayı ve müdâhaleci Yakup Cemil, hiç çekilmiyordu. Teşkîlât-ı Mahsûsadaki hizmetlerinde yaptığı işler, düşünülünce, onun ne kanun, ne de hükûmet dinlemeyeceği anlaşılıyordu. Meselâ Enver Paşanın ameliyatı sırasında tabanca ile doktorları tehdide kalkması bile, düşünülürse, korkunç bir müdâhale idi. Devrin Dahiliye Nâzırı Talât Bey bile yine bu heyecanı sükûtla karşılamaya ve onu teskine mecbûr kalmıştı. Şakası da hiç yoktu ha!.. Vururum dediğini vurmasını da bilmişti. Partici idi, İttihâd ve Terakkîye bir din, bir mezhep, bir tarikat müntesibi gibi bağlanmıştı. Ölümü, bu uğurda göze aldığına hiç şüphe edilmemeli idi. Bir parti için bu karakterde kimselerin mevcûdiyeti, yerine göre hem iyi, hem de fena idi. İyi idi, hayatını bir dâvaya bağlamış, hakikî ve samimî bir kimse bulmak pek güçtü. Fenâ idi, zira bu kimselerin yapacağı emr- vâkileri düzeltmek, temizlemek de çok defa pek zordu. Fakat cidden üzülecek tek bir tarafı vardı. Bu müthiş enerjiyi, bu muazzam cesareti, muayyen bir mefkûreye hasretmiş değildi. Aklına ne gelirse yapmaya kalkmış, günlük işlerin tesiri altında kalmıştı. O zaman bütün harekâtı bir taşkınlıktan, bir asabî hâlden ileri gidememişti. Yoksa onda eksik olan, tek bir ülküyü hedef tutabilseydi, büyük adamlar arasına girmemesine imkân yoktu. Dağınık, gelişi güzel, istikâmeti her an değişebilen ve dokunulursa patlamaya hazır bir tüfek gibi ellerde dolaştırılıyordu. Teşebbüs ettiği dâva, çok muazzamdı, küçümsediği hükûmet, kendisinin aklından ge-

çen her hareketi evvelce bizzat yaşamış, tecrübe sahibi olmuştu. Topladığı adamlar belki cesur fakat hepsi de cahildi, son dakikaya kadar, hattâ ne yapacaklarını bile bilmiyorlardı, her işi yalnız cesaretle halledeceğini zannetmek, bir insanı her zaman yanıltacaktı. Eğer Yakup Cemil, Teşkîlât-ı Mahsûsanın bizzat içinde faal bir vazife almasa, cephelere kadar gitmese belki bu teşebbüse girmezdi. O, anlamıştı ki, cephelerden gelen haberler kötü idi. Osmanlı İmparatorluğu bir uçurumun kenarına kadar sürülmüştü. Nerede ise buradan devrilip, derinliklerde tuzla buz olacaktı. Bunu yapan da kendi partisi idi. İttihâd ve Terakkî adının bu şekilde tarihe geçmesine tahammülü yoktu. Ne yapmalı ne yapmalı da, İmparatorluğu bu vartadan kurtarmalı idi. Düşünmediği yegâne şey, bu muazzam işi bir adamın, beş adamın, hattâ bir hükûmetin yapamayacağı keyfiyeti idi. Fakat kendine o kadar büyük güveni, o kadar muazzam inancı vardı ki:

– Yakup Cemil'in tabancası diyordu, daha nelere muktedirdir!..

Güzel ama, Yakup Cemil'in tabancası, işte ilk defa bu işte müessir olamamıştı. Fakat onun için tereddüd edenleri, bu son teşebbüs, katî bir karara sürüklemişti. Artık bu tip kabadayılara, bu nevî sergerdelere yüz verilemez. Muntazam bir teşkîlât içinde, böyle düzensiz işler olamaz. Bu nevi insanlar barınamazdı. Koskoca hükûmet, bir zorbadan korkacak mı idi? Bu iş olamazdı. Yakup Cemil'in vücudu behemehal ortadan kalkmalıdır. Fakat onu mesûl edebilmek, Dîvân-ı harbin huzuruna çıkarabilmek için biraz sabırlı, hattâ müsamahalı

olmak lâzımdı. Tâ ki, bu adam, bütün hareketleriyle bir hükûmet darbesine kıyam etsin, bu su götürmez bir hareket olsun. Dost ve düşmanı bıktırmış bulunsun, işte o zaman yakasına yapışarak:

– Efendi, yaptığın işler kâfi, sen bu memlekette Ali kıran, baş kesen olamazsın. Buna asla tahammülümüz yoktur!.. Cezanı çekeceksin diyebilmeli idiler...

Osmanlı Triyomvira'sı

Sinesi Talât Paşa gibi tuttuğunu koparan, pratik politika sâhasında emsâlsiz bir anlayışa ve mükemmel bir taktiğe sahip bulunan bir kimseyi, Enver Paşa gibi, bütün benliğini, varlığını, millet ve memleket uğrunda fedâ etmekten çekinmeyen idealist bir insanı, Cemal Paşa gibi, her giriştiği işte üstün olmak, üstün sayılmak isteyen, azimkâr, vatanperver ve hayalperest bir şahsı cem'etmiş olan Prens Sait Halim Paşa kabinesi, hakikatte bir Triyomviranın idâresi altına girmiş bulunuyordu. Bu Osmanlı üçlü idâresinde bütün nüfûz ve iktidar bu üç insanın elinde olduğu için, buna tarihte olduğu gibi bir Triyomvira, demek mümkün olacaktı. Yalnız şu farkla ki, bu Triyomvira, Roma tarihinde değil, Osmanlı tarihinde cereyan etmekte idi. Hâdiseler, yakından tetkîk edilecek olursa umûmî harbe girme kararı da bu üç başlı idârenin marifeti idi. Zarûret vardı, yoktu, bu münakaşayı bir tarafa bırakırsak, kabinedeki diğer âzaların bu trajedide figüran rolüne çıkmış kimselerden aslâ farkları yoktu. Onlar her şeyi olduktan sonra öğrenmişler ve emr-i vâkii tasdikten başka bir

şey yapamamışlardı. Donanmamızın Karadenize çıkması, orada manevra yapmaya kalkması kararı da bu üçlü idârenin muvâfakatı ile olmuştu. Prens Sait Halim Paşa kaç defa:

– Benim bundan haberim yoktu. Enver ve Cemal Paşalar bu emri vermişlerdi, diye dert yanmıştı. Fakat Enver ve Cemal Paşalar, her şeyden evvel ve her meselede Talât Beyle görüşmüşler, verilen kararlarda her üçünün muvâfakati elde edilmişti. Büyük davâlarda bu kadar mutâbık olan İttihâd ve Terakkî erkânı küçük meselelerde ve iç politikada çok defa tezâd halinde idiler. Devamlı bir ihtilâf ve rekabet havasının aralarında estiği de herkesce artık gizlenemeycek kadar malûm idi. Bilhassa bu Osmanlı Triyomvirasında Sezar rolü Enver Paşaya, Pompe'nin mevkii Cemal Paşaya düşüyor, Talât Paşa da her ikisi arasında bir muvazene unsuru sayılıyordu. İttihâd ve Terakkînin bu bir numaralı kurnaz komitacısı, her iki askerin nüfûz yarışması sayesinde kendisinin daha sağlam kalabileceğine inanmıştı. Bu sebeple İstanbul'da kendi kendini birinci Ferikliğe terfî ettiren Enver Paşayı hoş görüyor. Diğer taraftan bu haberi alınca küplere binen Cemal Paşanın Şam'da 4 üncü Ordu Kumandanlığını yaptığı bir sırada omuzlarına birer yıldız kondurmasını ve Harbiye Nezâretine yazdığı tezkerelere hiç kimseden izin almadan birinci Ferik imzasını atmasını da gayet sakin karşılıyordu. Bu rekabet iki askerin harbi tutumunda da bariz idi.

Enver Paşa Sarıkamış'ta Kars Fatihi olmak için savaşırken, Cemal Paşa da Sina çöllerinde ve kanal hare-

kâtında Mısır Fatihi lâkabını almak için çırpınıyordu. Biri Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili, diğeri Bahriye Nâzırı ve 4 üncü Ordu Kumandanı gibi azametli makâmları temsil ediyor ve kendi sâhalarında -Lâyüsel amma yefâl- tâbirine uygun bir şekilde hareket ederek akıllarına geleni tatbik ediyorlardı. Kaymakam Şerif Beyin "Sarıkamış hatıraları"nda Enver Paşanın maiyetindeki Almanlarla Allahüekber Dağlarının çam ormanları içinde kaybolmuş birliklere rastgeldikçe nasıl şiddetle hareket ettiğini ve zavallı genç teğmenleri nasıl kurşuna dizdirdiğini ve bu şiddetli siyâseti ile ordunun açlıktan ve soğuktan ve idâresizlikten mütevellid ızdıraplarını nasıl susturduğunu anlatan satırları çok dikkate değer birer hakikatti. Diğer taraftan Suriye'de, Şam'da karârgâhını kurmuş olan Cemal Paşa ise, İttihâd ve Terakkî Umûmî Merkez âzasından Şam'a vaziyeti yakından görmek üzere gönderilmiş Doktor Nâzım, Bahattin Şakir Beylerin verdikleri rapora göre, bir nevî Suriye Kralları pozunu almış bulunuyordu. Cemal Paşa'nın velev ki, haklı da olsa, Osmanlı devletinin tab'ası, Arap'lara karşı giriştiği şiddetli ve sindirici harekât, onu Mısır firavunları, Mezopotamyanın Nemrudları, İranın Kisraları gibi korkunç yapmış, dillerde onun ismi korku ve dehşetle anılmıştı. İttihâd ve Terakkî her iki paşanın tutumundan memnun değildi.

– Bunların ikisi de diktatörlük yarışındadırlar!.. Dedikodusu o sıralarda almış yürümüş bulunuyordu. Cemal Paşa da hatıralarında, Suriye'de giriştiği şiddetli icrâatın devletin menfaatlerine uygun olduğunu mü-

dâfaa etmiş ise de, hâdiseler, Paşanın bu tarz-ı hareketinin, belki harbin Arap memleketlerinde kaybedilmesinde, mühim bir âmil olduğunu da göstermiştir. Vâkıa İngiltere'de var kuvvetiyle bu sâhaya altın dökmüş, menfâatten başka bir şey tanımayan bu Arap şeyhlerini satın almaya muvaffak olmuştu. Fakat iyi idâre edilseydi, belki Osmanlı İmparatorluğunun inhidamı bu kadar sür'atli ve şiddetli olmazdı. Talât Paşa da merkezi umûmîde Bahâeddîn Şâkir ve Nâzım Beylerle beraber, Rus ordularına öncülük eden ve Doğu Anadoluda bir vahşet örneği yaratan Ermenilere karşı mukâbele-i bilmisil denilebilecek icraata pervasız girişmişti. Tarihte Taşnak ve Hınçak adıyle anılacak olan bu Ermeni komitalarının, Barbarlara taş çıkartan katliâmına karşı, Ermenilerin yerlerinden yurdlarından sürülüp atılması, onlarla jandarmalar arasında kanlı vak'aların sürüp gitmesi, İttihâd ve Terakkî idâresini, bütün dünyaya karşı kanlı bir saltanat olarak tanıtmıştı. Harp sırasında alınan bu şiddetli tedbirleri, müdâfaa edecek birçok yazarların çıkması ne kadar mümkün olursa olsun, her iki tarafın giriştiği icraatın, 20 nci asra yakışır bir şekli olmadığını itiraf edelim. İşte İttihâd ve Terakkî ile bu Ermeni komitaları arasında devam eden kanlı hâdiseler, Arabistan'da veya Arnavutlukta câri olduğu gibi bitip tükenmeyen bir kan dâvasına sebep olmuş, cidden vatanperver, büyük bir memleket evlâdı olan Talât Paşayı, boşu boşuna Berlin sokaklarında Ermeni kurşunları yere sermişti. Talât Paşa'ya böyle bir ölüm, elbette lâyık değidi. Cemal Paşa'nın da Tiflis'de başka bir Ermeni kurşunuyla ölümü, Bahâeddîn Şâkir'in,

Prens Sait Halim Paşanın yurt dışında Ermeniler tarafından şehit edilmeleri, hep muayyen bir plânın tatbikatından ileri gelmiştir. Velhasıl Osmanlı Triyomvirası da, her triyomvira gibi iyi işlememiş, âzâlarının birbirlerini kıskanması, birbiriyle rekâbet etmesi, sonunda memlekete büyük zararlar getirmiştir, harbin ortasında Prens Sait Halim Paşayı, sadâretten çekilmeye mecbûr eden sebebi de bu Triyomvirada aramak daha doğru olur. Zira Paşa, bu üç mühim adamın emr-i vâkilerinden bıkmış usanmış, hergün tahaddüs eden yeni bir hâdiseyi, nasıl tefsir ve izah edeceğini şaşırmıştı. Padişah Sultan Reşat, tam mânasiyla âcizdi. O kadar âcizdi ki, Osmanlı tahtında bir korkuluğun, bir mankenin oturduğuna en basit bir vatandaşın bile şüphesi kalmamıştı. İttihâd ve Terakkînin Meclis-i Meb'ûsândaki ekseriyeti ise Umûmî merkezin kararlarından bir santim farklı işi yapamıyordu. Umûmî merkeze gelince, kabinenin icraatını tasdikten ileri gidemiyordu. Kabinede hâkim olan bu üç adam, birbirlerine karşı gayet nazik, son derece vefâkar, fakat bildiklerinden de şaşmayan kimselerdi. Üçü de salâhiyetlerini sanki eşit olarak telâkki ediyorlardı. Umûmî harbin ortasında kendisine sivil Paşalık bahşedilerek sadarete getirilen Talât Paşa bile, Enver ve Cemal Paşalar arasındaki nüfûz yarışmasına bir müddet seyirci kalmış, bu iki kuvvetin çarpışmasından, yıpranmasından kendisine bir fayda çıkacağına kâni bulunmuştu. Amma hâdiseler göstermişti ki, tarihin hükmü, bütün Triyomviralar için aynı idi ve Osmanlı triyomvirası da bu hükümden kendini kurtaramamıştı.

Yakup Cemil Başkumandanla Karşı Karşıya

Enver'le Talât'ın arasını açmış meselelerden biri de hiç şüphe yok ki, Yakup Cemil hâdisesi idi. İttihâd ve Terakkînin bu ele avuca sığmaz, kânûn, nizâm tanımaz fedâîsi, silâh ve mukadderat arkadaşı saydığı bu iki mühim adamdan zerre kadar çekinmiyordu. Yoksa o sırada kimin haddine düşmüştü de Başkumandan Vekili Enver Paşanın karşısına çıkıp ona cephelerin bozuk düzen gittiğinden, kumandanların hata ve ihmâlleriyle memleketin uçuruma sürüklendiğinden bahsedebilsin, hele Enver Paşaya amcası Halil Paşayı şikâyet eylesin! bu ne görülmüş, ne de işitilmiş bir işti. Evet, Yakup Cemil, bütün bunların hepsini yapmıştı. Bir defa Irak'ta 6 ncı ordu kumandanı Halil Paşanın kendisini huzuruna çağırarak,

– Sizi acele İstanbul'dan istiyorlar! demesine şaşmış kalmıştı. Nasıl isterlerdi ki, kendisini, teşkîlât-ı mahsûsa, iki bin kişilik bir çetenin başında Erzuram'a göndermiş, Ardahan'ın alınmasını beğenmiş, İran içlerine sızmalarını, Kafkasya'yı ayaklandırmalarını kendilerine verdiği talimat ile istemişti. İlk safhada muvaffak olmuş bir kuvvetin, Erzurum'daki kumandan Mahmut Kâmil Paşa tarafından Bitlis alay kumandanı Ali Beyin emrine verilmesi ve oradan da bu lâf anlamaz alay kumandanı ile çıkan ihtilâf yüzünden Bağdâd'a sürülmesi ve orada girişti̇ği harekât, henüz neticelerini vermeden, İstanbul kendisini isteyebilirdi? Anlayamadığı nokta da bu idi. İtiraz etmeye kalkmış, fakat Halil Paşa, soğukkanlılıkla bunun derhal yapılması lâzım gelen bir emir

olduğunu Yakup Cemil'e anlatmıştı. İşte bu ruh hâleti içinde Bağdâd'dan ayrılıp Haleb'e gelen Yakup Cemil, oraya vardığının ertesi günü, Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Haleb'e geldiğini işitmiş ve derhal huzuruna çıkmıştı. Enver Paşa, ne de olsa mukadderât arkadaşı olan ve kendisini Harbiye Nezâretine getiren zâbitân zümresinde belli başlı yeri bulunan Yakup Cemil'i, dinlememezlik edemezdi. Gayet sakin, tevvecühkâr bu ateşin ve sert adamı dinlemek sabrını göstermişti. Hele amcası Halil Paşayı yerden yere çalan Yakup Cemil'e gösterdiği müsâmaha bile başlı başına bir sabır şaheseri idi.

Yakup Cemil, coşmuş, Osmanlı orduları Başkumandan vekiline anlatıyordu:

– Bu haliyle harbi kaybedeceğimizi yüzde yüz muhakkak bilmelisiniz diyordu, Erzurum'dan Bağdad'a kadar gördüklerini anlata anlata bitiremiyor, askerin açlık, idâresizlik, ihmâlkârlık ile nasıl perişan edildiğini söylüyordu. Kumandanları suçlu görüyor, gerek Erzurumdaki Mahmut Kâmil Paşayı gerek Bitlis'teki Kaymakam Ali Beyi, gerek 6 ncı ordunun nüfûzlu kumandanı Halil Paşayı, şiddetle tenkîd ediyordu. Enver Paşa ise, onun niçin hiç bir yerde tutulmadığını, neden oradan oraya sürüldüğünü çok iyi biliyordu. Balkan harbinden sonra nisbet-i askeriyesinin kat'edilmesindeki isâbeti şimdi anlıyor, fakat teşkîlât-ı mahsûsada buna bu kadar salâhiyet verilmesinin de tehlikelerini şimdi kabul ediyordu. Ne yapmalı idi?.. Yakup Cemil öyle bir insandı ki, insan onun yüzünü gördükten, sesini duy-

duktan ve içinde yaşayan memleket aşkını hissettikten sonra, ona bir şey de yapamazdı. Enver Paşa da nitekim, Halep görüşmesinde bu fedakâr arkadaşına hak vermiş, sırtını okşamış:

– Ben Bağdâd'a gidiyorum, her şeyi düzelteceğim, merak etme, ama, senin İstanbul'da vücuduna lüzûm var, oraya dönünce daha uzun görüşürüz. Haydi Allah selâmet versin, güle güle git kardeşim! demişti. Başkumandan vekilinin bu teskin edici konuşması, Yakup Cemil'in bir an için feveranını yatıştırmış, onu İstanbul'a doğru yürütmüştü. Haydarpaşa'da trenden indiği zaman, 6 ay evvel ayrıldığı İstanbul'u boşuna aramıştı. Halkın yüzünde bir sefâlet ve hüzün vardı. Fırınların önü bir meydan muhârebesini andırıyor, itişip kakışmakla ele geçen ekmek de yenilir yutulur cinsten bulunmuyordu. Şeker yoktu. Bunun yerine benizleri sararmış gözleri çukurlarına çekilmiş çocuk yüzlerindeki hazin manzara her kalbi sızlatacak bir vaziyette idi. Çocuklar bulama deniler sarı bir maddeyi yalıyorlardı. İstanbul'a vapurlar dolusu yaralı geliyordu. Yakup Cemil'i İstanbul'a döndüren vaadlerden biri de onun başkumandan vekilinden istediği fırka kumandanlığına Enver'in itirâz etmemiş olması ve bilâkis

– Hele sen İstanbul'a git, beni bekle, Musul'daki seyyar Kürd alaylarından bir fırka teşkîl eder, senin emrine veririm! vâdi olmuştu. Ne Enver'in böyle bir şey yapmaya isteği vâdi, ne de Yakup Cemil gibi frensiz bir adama verilecek böyle bir kuvvetten hayır çıkabilirdi. Zira o daha eline geçen bir taburla, 6 ncı ordu kumandanından emir almadan taarruza kalkmıştı,

kalkmıştı da bu taburu makineli tüfek ateşi altında eritmişti. Ya cesur Kürdlerden mürekkeb bir fırkayı o hafazanallah ne yapmazdı, Yakup Cemil bu kuvvetle İran'ı fethe çalışır, pervasız Hindistan'a inerdi. Cephelerin hali feci idi. Yakup Cemil sık sık:

– Cümlenin maksûdu bir amma, rivâyet muhtelif!.. sözünü kullanıyor, başını eğerek, dert yanıyordu. Arada bir coşunca da bağırıyor

– Yok, yok, bu, böyle gitmeyecek!.. Bu işlere bir çare bulmalı, ziyanın neresinden dönersek kârdır!.. diye de ilâve ediyordu.

Yakup Cemil'in mantığına göre, umûmî harbe böyle girmemiz hata idi, şimdi bunun neresinden dönersek, dönelim, en akıllıca işi yapmış olacaktık. Bu husûsu o, Mustafa Kemal Paşa ile, Sapancalı Hakkı Bey ile daha sonra çok konuşmuştu. Anafartaların kahramanı dahi, harbe girmemizi bir aceleye getirilmiş iş şeklinde izâh etmiş, ağır davranmamızı, daha avantajlı hareket etmemizi istemişti. Sapancalı Hakkı'ya gelince Bâb-ı âlî baskınından, İttihâd ve Terakkînin iktidara gelmesinden sonra birdenbire arkadaşlarını terkederek serbest işlerle, ticâretle meşgûl olmaya başlamıştı. Hattâ bu yüzden yurd dışına çıkmış, henüz bitaraflığı ihlâl edilmemiş Romanya'ya geçerek, Bükreş'te kaldığı haftalarda ister istemez yabancılarla temas etmişti. Gizli ajanlar, Enver Paşanın bu sâdık ve vefâkâr arkadaşını bir münferit sulh teşebbüsüyle sahneye çıkarmak istemişlerdi. Fakat Sapancalı Hakkı Bey bu oyunlara gelmemişti. Ama, kendisine salâhiyetli ecnebilerin yaptığı bu mürâcaatları çok mahrem arkadaşlarına anlatmıştı.

Bunlardan biri de Yakup Cemil idi. Şimdi Yakup Cemil'in anlamadığı şey şu idi. İttihâd ve Terakkî niçin bu yanlış yolda ısrar ediyordu. Mademki, münferid sulh teklifi, Fransızlardan, ingilizlerden geliyordu. Bu fırsatı nimet bilmeli, derhal sırtımızdaki yumurta küfesini yere indirmeli idi, ona itiraz edenler de bulunmuştu. Demişlerdi ki,

– Almanları buna razı olacak mı zannediyorsunuz? Derhal harekete geçerler, bir kolordu ile imparatorluğu işgâl ederler, sonra ne yaparız. Yakup Cemil feveran etmişti,

– Yahu!.. zaten işgâl etmişler, hangi askerî kıtamızda Alman ümerâ ve zâbitânı yok sanki?.. Her şey onların elinde değil mi, bundan beteri mi olacak zannediyorsunuz!. Hepsini kovarız vesselâm!.. Güzel söylüyordu ama, bütün askerî birliklerde vazife almış Alman personelini memleketten hem de harbin içinden çıkarmak kabil olmadığı gibi, bunu ne Enver'in ne Talât'ın, ne de Cemal Paşaların kabul etmesine asla imkân yoktu. Yakup Cemil, bu münferit sulh hayaline öylesine kendisini vermişti ki, onun için yapılmayacak bir şey yoktu.

– Yalnız ölüme çare bulunmaz! diyordu ve her işte her şeyi mümkün gören Yakup Cemil, şimdi çok tehlikeli bir ip üzerinde canbazlığa çıkmış bulunuyordu. Bu yolu o nasıl geçecekti. Sapancalı Hakkı'nın müteaddid rica ve nasihatlarına kulak asmamış, fikirlerini Başkumandana anlatmaya karar vermişti.

Sapancalı Hakkı

İttihâd ve Terakkî fırkasının büyük şefi vakıa Talât Paşadır, fakat genç ve idealist grubun ruhu da hiç şüphesiz Sapancalı Hakkı Beydir. Yalnız birincisi geniş bir görüşe, hudûtsuz bir enerjiye mâlik olmuş, Sapancalı Hakkı Bey ise cesur ve mert bir halk çocuğu olarak, dar bir sâhaya nüfûz edebilmiştir. İkisinin vatanperverliğinden, ikisinin milliyetçiliğinden asla şüphe edilmemiştir. Yalnız Sapancalı Hakkı Bey çekirdekten komitacı yetiştirilmediği için, bir müddet sonra, her şeyden elini eteğini çekerek ailesi içinde yaşamayı tercih etmiş, üstelik en yakındostlarının da gadrine uğramıştır. Fakat onun hayatı dikkate değer safhalardan geçmiştir.

1882 de Sapanca'da doğan Hakkı Bey'in babası Halepli oğlu Hacı Mehmet ağadır. Bu ailenin büyükleri Halep'ten gelmiş olmakla beraber aslen Türkmendirler. Babası koyun ticaretiyle tanınmış dürüst ve namuslu bir adamdı. Bugün Sapanca'da Halepli oğullarının bir de câmii bulunmaktadır. Aileye âid eski konuk, Mehmet ağa zamanında yaktırılarak yerinde oğullarıyla kızına müteaddid evler yaptırılmıştır. Annesi Şerife hanım, her Türk annesi gibi dindar ve iyi bir ev kadını idi. Babalarının vefatı üzerine anneleri, Baki ve Hakkı adlarındaki iki oğlu, Sadberk ve Ayşe isimli iki kızını alarak bu dört çocuğu ile Sapanca'dan İstanbul'a gelmiş ve Cihangir'de yerleşmiştir.

Şerife hanım büyük oğlu Baki'yi Baytar Rüştiye-i askeriyesine, küçük oğlu Hakkı'yı (Sapancalı) Beşiktaş Askerî Rüştiyesine neharî olarak kaydettirmiştir.

Hakkı Bey Beşiktaş Askerî Rüştiyesini ikmal ettikten sonra Edirne Askerî idadisine gitmiş ve orayı bitirince de İstanbul'daki Harbiye mektebine geçmiştir. Harbiyenin son sınıfında iken Rumelinin emniyet ve âsâyişinin aldığı nazik vaziyet üzerine imtihanla 9 Ağustos 1319 da teğmen olarak 3. orduya tayin edilmiş ve böyle şerefli vazifesine başlamıştır. İlk ödevini Selânik Redif alayının Toyran redif taburunda yapan Sapancalı Hakkı Bey daha sonra Selânik'e tayin edilmiş ve burada İttihâd ve Terakkînin ileri gelenleri ile tanışmıştır. Bunlar içinde Talât'ı, Enver'i, Eyüp Sabri'yi, Cavid'i, daha bir çok kimseleri tanıdığı gibi Mustafa Kemal ile de ahbap olmuş buradan İşkodra'ya nakl-i memûriyet etmiş orada da merhûm Kazım Dirigk ile (General) İttihâd ve Terakkî teşkîlâtında beraberce çalışmışlardır. Fakat bu iki arkadaşın müşterek hareketleri İstanbul'un dikkatini çekmiş her ikisinin tevkîfine karar verildiği haberini alınca Sapancalı Hakkı Bey 324 hicrî senesi başında Karadağ'a geçerek meşrûtiyetin ilânına kadar orada kalmayı uygun görmüştür. Meşrûtiyetten sonra tekrar Selânik'e gelen Hakkı Bey bir müddet daha Selânik Redif taburunda istihdam olunmuş sonra askerlikten çekilerek İttihâd ve Terakkînin İşkodra vilâyeti kâtib-i mes'ûlü sıfatiyle Cemiyette çalışmaya başlamıştır.

Onun arkadaşları içinde en çok sevdikleri mektep arkadaşlarından Yenibahçeli Şükrü, Ömer Seyfettin (edebiyatçı), Bandırmalı Reşid, Kuşçubaşı zâde Eşref ve Asitaneli Nizamettin Beylerdir. Siyâsî hayatta en çok güvendikleri ise Yenibahçeli Nail, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sâmi, Ziya Gökalp merhumdur.

Arkadaşları onu dâimâ bir cesâret nümûnesi olarak hatırlamış ve öylece saymışlardır. Askerlikten ayrılması ve particiliğe karışması, düşmanları tarafından hiç de hoş karşılanmayan Sapancalı Hakkı için bir suç addedilmiş, hele Romanya'ya vâki seyâhati türlü tefsirlere yol açmıştır. Harp senelerinde Harbiye Nezâretinin Mübâyaa komisyonuna un veren gayr-ı müslimlerle mücâdeleyi hedef sayan Sapancalı Hakkı Bey, birkaç arkadaşıyla Nezârete, en düşük fiyatta un teklif etmiş ve bunu da bir Romanyalı vasıtasıyla temine muvaffak olmuştur. Bu sebeple Romanya'ya giden ve unları yüklettiği hâlde akredifin açılmadığını görerek üzülen Hakkı Beyin işini takip eden kardeşi Baki Beyin nihayet Talât Paşaya mürâcaatı üzerine hemen akredif emri verilmiş, yalnız onların üçte ikisi geldikten sonra birdenbire arkasının kesilmesi Harbiye Nezâretini hayli telâşa düşürmüştür. O zaman Levâzımât-ı Umûmiye Reîsi İsmail Hakkı Paşa alelacele Sapancalı Hakkı'nın ağabeysini çağırtmış:

– Beğendin mi Hakkı'nın yaptıklarını, nezâret şimdi onsuz kaldı. Geri kalan kısmı kardeşiniz İngilizlere satmış demişti. Baki Bey ise bunun asla vâki olamayacağını söylemiş, nihayet meselc Enver Paşaya aksetmiş, Enver Paşa da İsmail Hakkı Paşaya:

– Sapancalı Hakkı'ya, çok yüksek fiyattan un sipariş etmişsiniz Paşa bu doğru mu?..

Deyince Levâzımat-ı Umûmiye Reîsi İsmail Hakkı Paşa, dosyayı getirterek söylenenlerin yalan olduğunu isbât etmişti. O zaman Enver Paşa gülerek başını sallamış:

– Desenize, bizi yakın arkadaşlarımız aleyhine tahrik ediyorlar! demişti. Bu hâdise üzerine Baki Bey derhal Bürkereş gitmiş ve kardeşini bularak vaziyeti ona anlatmıştı. Her iki kardeş devletin sefiri Safa Beye baş vurdukları aman Safa Bey,

– Ortağınız Romanyalı kontratını feshettirmiş, geri kalan unları da İngilizlere satmıştır, demiş, ayrıca Sefir zarar ve ziyânın telâfi ettirileceği vadinde bulunmuştur. Fakat Baki Bey ayrıca meselenin nereden çıktığını araştırmış ve neticede bu işin Bahâeddîn Şâkir'in başının altından çıktığı anlaşılmıştır. Hâdise şudur. Bir gün Hüsrev Sâmi ile Sapancalı Hakkı evde otururken Bahâeddîn Şâkir gelir onlara hitaben:

– Haydi bakalım, Erzurum'a gidiyoruz. Ermenileri tehcir edeceğiz demiş, her ikisi şaşırmışlar:

– Peki Ermenileri tehcîr edeceğiz, mal ve mülkleri ne olacak? Bu husûsta bu program var mıdır?. deyince:

– Yahu ne program olacak, Ermenileri Tehcir edeceğiz dedik ya... alt tarafını anlayın! demiş. bunun üzerine Hüsrev Sâmi ile Sapancalı Hakkı başlarını sallayarak:

– Bizim kânûnsuz, nizâmsız işlerde yerimiz yoktur. Ne lâyığınız varsa onu görün, bize güvenmeyin demişler. Fakat bir kaç gün sonra nefes nefese eve gelen Ömer Seyfettin Bey, her zamanki hitabiyle:

– Ağabey, Bahâeddîn Şâkir sizlere çok kızmış, atıp tutuyor deyince Sapancalı:

– Ben çapulculuğa âlet olamam, başkalarını bu işlere memûr etsinler diye şahlanmıştı. İşte bu hâdiseden

bir müddet sonra Sapancalı Hakkı'nın un meselesini gizlice tahkike Romanya'ya gönderilen Bahâeddîn Şâkir, üstelik Sapancalı Hakkı'ya -münferit sulh- teşebbüsünde bulundu damgasını vurmakta tereddüd etmemiş, bu hâdisede bilâhare Hakkı Beyin, Yakup Cemil meselesine isminin karıştırılmasına yaramış, evvelâ hapis, sonra muhakeme edilerek, Enver'in müdâhalesi neticesinde, yakasını idamdan kurtararak sürgün edilmesine sebep olmuştu. Sapancalı Hakkı, İttihâd ve Terakkînin bir çok gizli işlerine girmemiş, bu sayede Ermeni kurşunu ile hayatına son verilmemişti. Fakat mütâreke olunca o da diğer İttihatçılar gibi Avrupa'ya kaçmış, bir müddet orada çalışmaya heves etmiş, zafer olunca da yurda dönmüş ve Mustafa Kemal'in iltifâtlarına mazhar olmuştu. Fakat dâimâ hak bellediği yoldan yürümesi, hiç bir tesire ehemmiyet vermeyişi, onu resmî işlerin başına getirmemiş ve nihayet her şeyden ve herkesten uzak yaşadığı son yıllarda, 1937 de evinde, dünyaya gözlerini kapamıştı.

Harb İçinde Sulh Teşebbüsleri

Birinci Cihan Harbi senelerinde Sapancalı Hakkı Bey bir müddet siyâsetten uzaklaşarak işi ticârete vurmuş, ve işlerini geliştirmek maksadıyla da bir ara Romanya'ya gitmişti. Bu tarihlerde Romanya, henüz harbe girmiş değildi. İki zümre arasında, güçlükle bîtaraf kalmış olmanın verdiği avantajdan istifâde etmek maksadıyla, her iki tarafa mal satıyor ve güzel kazanıyordu. Yalnız bu gibi memleketler, her şeyden evvel mükemmel bir gizli teşkîlâtın, casusların faaliyet merkezi haline de

gelmiş bulunuyordu. Her millete mensûb ajanlar burada faaliyet halinde idiler. İşte Sapancalı Hakkı Bey, burada yalnız ticârî bir pazar değil, bir de siyâsî borsa ile karşılaşmış ve Bükreş'te misafir kaldığı "Atina Palas" siyâsî adamların, diplomatların girip çıktığı bir yer haline gelmişti.

Bu tarihte Romanya'da iki parti birbiriyle mücadele halinde idiler. Bunlardan biri meşhûr Bratyano'nun lider bulunduğu parti idi. Memleketin kurtuluş yolunu İngiltere, Fransa ve Rusya ile işbirliğinde gören bu siyâsî teşekkül, Romanya'nın istiklâli için Rusya'ya borçlu bulunduklarını sık sık ifâde etmiş (1877-78) Osmanlı-Rus harbinde, Çarlık Rusya'nın giriştiği savaşta, sarfettiği fedakârlıkları, anlata anlata bitirememişti. Yalnız Bratyano'nun partisi bir noktada zayıftı. Romenler katolik idiler. Ve Sırp ihtilâli sırasında, Aleksandır İpsilanti'nin bir kaç yüz kişilik süvârî ile hudutları geçmesi, Romenleri Osmanlı İmparatorluğu aleyhine teşvik etmesi, o zaman bile müessir olamamıştı. Romenler, ortodoks olan Rumların peşinden gitmemişlerdi. Hoş bunda asırlar boyunca "'Memleketeyn" denilen Eflâk ve Boğdan'ın fenerli Rumlar tarafından idâresinin, onların zalim ve hain adamlar olmasının, halkın bu adamlara karşı kin gütmesinin tesiri de vardı. Bu sebeple Bratyano, Romanya halkının dinî hislerine uymayan bir politikanın taraftarı idi. Katolik Romenler, ortodoks Rumların bayrağı altında harp edemezlerdi. İkinci partinin başkanı Mösyö Markiloman idi. Bu fırka Romanya'nın mukadderâtını Avrupanın merkezî devletleri olan Almanya, Avusturya-Macaristan'la beraber hareketinde

görüyordu. Osmanlı-Rus harpleri sırasında memleketeyn'i himaye eden Avusturya-Macaristan'ın mutedil idâresine daha taraftar idiler. Fazla olarak Avusturya'nın katolik oluşnu da kendilerine yakınlık addetmekte idiler. İşte bu iki partinin giriştiği mücadele, akşama sabaha, Romanya'nın birinci cihan harbinde tutacağı tarafın açıklanacağı sayılı günler halinde geçmekte iken, Sapancalı Hakkı Bey Bükreş'e gelmiş ve ticârî temâslarına başlamıştı.

Bükreş'te bir sürü ajanın, gizli adamın, casusun, diplomatın kaynaştığı bu günlerde Havas ajansının muhâbiri Mösyö Moto da burada idi. Bu zât, yalnız Romanyayı değil, alelumûm bütün Şarkı ve bilhassa orta şarkı iyi tanıyor, yıllarca kaldığı İstanbul'da da Osmanlı devlet adamlarıyla tanışmış bulunuyordu. Gerek İngiliz ve gerek Fransız hâriciyesi, savaşın kazanılmasını yalnız cephelerdeki zaferlerde değil, cephe gerisi faaliyetlerinde bekliyorlardı. Bilhassa Fransızlar, şarktaki tecrübe ve ihtisâslarına güvenerek, Osmanlıları savaştan çıkarmak, harben açılmayan Çanakkale kapılarını sulh yoluyla açmak, Çarlık Rusya'ya acele yardım etmek fikrinde idiler. Bu işleri başarmak için Şark'a gönderdikleri ajanlar içinde hiç kimse Mösyö Moto kadar becerikli olamazdı.

Sapancalı Hakkı Beyin Bükreş'e geldiğini, Enver Paşa'nın çok yakını bulunduğunu öğrenen Moto, derhal Atina Palas'a gelerek Hakkı Beyle bir görüşme dileğinde bulunmuştu. Mösyö Moto, İttihâd ve Terakkînin ileri gelenlerini daha Balkan Harbinden, Selânik'te bulunduğu sıralarda tanırdı. Kaldı ki, Mösyö Moto, şah-

sen Sapancalı Hakkı Beyin dostu idi. Zira, Balkan harbinden evvel, İttihâd ve Terakkînin Arnavutluk'a kâtibi mes'ûllüğünü yapmış olan Sapancalı Hakkı Bey, Selânik'te bulunduğu sıralarda partinin müsâadesiyle Arnavut'luk'a âid bir çok beyanlarda bulunmuş ve Havas'ın bu açık göz muhabiri de selâhiyetli kaynakların görüşünü gazetesinde aksettirmişti. Şimdi daha mühim bir vazifeyi bu vatanperver adama yüklemek istiyordu. Münferit sulh teşebbüsünde Enver Paşayı ikna etmek vazifesini, Sapancalı Hakkı bey deruhde edebilir miydi?.. Mösyö Moto planını gayet dikkatle hazırlamıştı. Bükreş'teki Fransız sefirine de haber vermiş, onun müzaheretini temin eylemiş, teşebbüse ciddî bir mahiyet katmıştı. Bütün Fransız diplomasisi, Almanya'yı yalnız bırakmanın, savaşı kazanmada birinci yolda şart olduğuna inanmışlardı. Üç müttefikten acaba hangisi, Almanya'yı yarı yolda bırakabilirdi. Türkiye'deki müşküller daha fazla idi. Halk açlık, sefalet içinde idi. Harbe devamdan fayda olmadığına halk efkârı kanaat getirmişti. O hâlde işlenecek sâha Türkiye idi. Sefirle Mösyö Moto mutabık idiler. Sapancalı Hakkı Beyin şahsiyeti hakkında sefire verdiği malûmât neticesinde Fransa hükûmetinin Bükreş sefiri, Sapancalı Hakkı beyle görüşmek imkânlarını hazırlamasını Havas Ajansının Bükreş muhâbirinden ricâ etti. Nihayet Mösyö Moto ile Sapancalı Hakkı Bey, Atina Palas otelinin alt kat salonlarından birinin köşesinde başbaşa ve Türkçe görüştüler. Fakat Sapancalı Hakkı Beyin daha ilk teklifte:

– Beni mazur görün Mösyö Moto demişti. Şimdi ben ticaretle meşgûl alelâde bir vatandaşım!.. Siz bu

mühim teklifinizi bizim Osmanlı sefiri Safa Beyefendiye anlatırsanız, zannederim ki, daha iyi yapmış olursunuz. Mösyö Moto, daha ilk konuşmasında böyle bozguna uğrayacağını asla tahmin etmemişti. Israrla devam ederek:

– Fakat dostum Hakkı Bey dedi, bu müstesna vazifenin sizin tarafınızdan ifâsındaki şerefi, memlekete hizmeti niçin ihmâl ediyorsunuz. Bir tesâdüf, bu tarihî ve şerefli işi size yüklemek istiyor.

– Evet, anlıyorum ama, ben siyâsetle meşgûl olmamaya karar vermiş bulunuyorum. Sefiriniz icabeder ki, bir diplomat olan bizim sefîrimizle görüşsün, resmî olduğunu söylediğiniz teklif daha ciddiyet ve ehemmiyetle nazara alınsın!..

Mösyö Moto, şuna kâni idi ki, Türkiye'de her işe, her devirde selâhiyetli baştaki bir kaç adam karar verebilirdi. Onları da alıştırmadan, husûsî teşebbüslerle müsait bir zemin hazırlamadan yapılacak siyâsî, resmî tekliflerin hiçbir kıymeti olamazdı. Fikirlerini açıkça Sapancalı Hakkı Beye açtı. O da, burada yapacağı temasların İstanbul'da sû-i tefsir edileceğini, siyâsî düşmanlarının eline bir koz olarak geçeceğini, Havas muhabirine açıkça söyledi. Bir saatten fazla devam etmiş olan bu konuşma neticesiz hitâm buldu. Mösyö Moto otelden ayrıldı. Bu teşebbüsü Havas muhabiri iki defa daha tekrar etti. Her defasında otele gitti. Baş başa kaldılar. Bir defasında Hakkı Bey, gazeteciyi kendi odasına aldı, konuştular. Fakat her defasında eskiden daha kuvvetli reddetti, bir türlü bu işe yanaşmadı. Sapancalı Hakkı

Bey şunu çok iyi biliyordu ki, kendisinin yakından tanıdığı İttihâd ve Terakkî erkânı, münferit bir sulhe asla yanaşamayacaktı. Gerek Enver Paşa, gerek Talât Paşa, gerek Cemal Paşa ve kabinenin diğer üyeleriyle merkez-i umûmî âzası, nihaî zafere inanmış ve Almanlara körü körüne kapılmışlardı. O adamları gittikleri yoldan çevirmek, hemen hemen imkânsızdı. Bunlar aldanmış, inanmış ve kanmışlardı. Bunları gittikleri yoldan ne ölüm, ne hezimet hiçbir şey ayıramazdı. O hâlde bu teşebbüs neye yarardı. Bilâkis kendisinden şüphe etmelerine, onun tertemiz mazisini lekelemeye hizmet etmez miydi?

– Sapancalı Hakkı düşman ajanı olmuş onlardan para almış, münferit sulh teşebbüsüne kalkmış demeyecekler miydi? O, bunu asla yapamazdı ve yapmayacaktı. Fransızların muvaffak olamadığı sulh teşebbüsünü bu defa da İngilizler ele almışlardı. Harpten evvel Sapancalı Hakkı Beyin bir Romen bankeri ile dostluğu kuvvetli idi. Bu zât Mösyö Hirsovolom adını taşımakta idi. İngilizler bu bankeri kullandılar. Banker Hakkı Beyi ziyarete geldi ve fikrini açtı. İngilizlerin Türklerle harp etmekten duydukları teessürü anlattı. O da şöyle dedi:

– Ben size İngiliz sefirinin fikirlerini gayr-i resmî olarak arzediyorum!.. Sefirle yapacağınız görüşme dediklerimi isbât edecektir. Bu sizi bekleyen tarihî bir vazife, sonsuz bir şereftir.

Galatada'ki Yazıhâne

Sapancalı Hakkı Bey, hatıralarında bize naklettiği bu mühim görüşmelerde kendisinin nihayet İngiliz sefiri ile konuşmaya hazır olduğunu itiraf etmişti.

– Öyle anlıyordum ki, İtilâf devletleri Türkiye ile bir sulh-i münferid arzusunda samimî idiler. Hele İngilizler, Çanakkale mağlûbiyetinden sonra, başka çıkar yol olmadığını da kestirmişlerdi. Fikirlerini dikkatle öğrenmek istedim ve bizim Romen bankerin görüştürme teklifini kabul ettim. Filhakika, Bükreş'teki İngiliz sefâreti müsteşârı Mösyö Benet ile sefârette konuştuk. Müsteşar bana, bu arzunun ciddiyetini tekrar tekrar anlattı. İngilizlerin hattâ iki teklifle geldiklerini söyledi. Bunlardan biri, eğer Osmanlı İmparatorluğu harpten çıkarsa, arâzîsinin tamamiyeti mahfûz kalacak ve bu sûretle zararlardan kurtulmuş bulunacaktı. İkinci teklif daha mühimdi. Şayet Osmanlı devleti, harpten çıkıp İtilâf devletleri tarafından Almanlarla savaşa girerse, o zaman zaferden hisse alacak, bu hisse de, bilhassa Balkanlarda arâzî genişlemesi, belki de Balkan harbindeki kayıplarını elde etmesi şeklinde mütâlaa edilecekti. İngiltere'nin Avrupa ve Asya'da takip ettiği siyâset ayrı ayrıdır. Zannetmeyiniz ki, sizi Rusya'ya peşkeş çekecektir. Fakat her şeyden evvel vakit varken buna hemen karar vermelisiniz. Her geçen gün, hattâ saat aleyhinize kaydedilmektedir! demişti. İngiliz sefâreti müsteşârının teklifleri ne yalan söyleyeyim ki, benim üzerinde daha tesirli bir intibâ yaratmıştı. İngiliz müsteşârına hiç bir ümit vermediğimi, Osmanlı sefîriyle görüşmelerinin

daha faydalı olacağını söylemekle beraber, meseleyi bir pundunu bulursam Enver Paşaya, belki de Talât'a açmayı da kendi kendime tasarlamıştım. Bu konuşmadan bir hafta sonra İstanbul'a döndüğüm zaman ne yazık ki, her şeyi değişmiş bulmuştum. Dahiliye Nâzırı sıfatıyla Talât'ın eski arkadaşlarından uzak kalmaya çalıştığı anlaşılıyordu. Ben o sırada Galata'daki yazıhânemde çalışıyordum. Bu yazıhane Galata'da seyr-i sefâin acentesinin bulunduğu binanın üst katında idi. Hemen günün her saatinde İttihâd ve Terakkîden pek çok arkadaş buraya uğruyor, bir çok şeyler konuşuluyordu. Bunların hiçbir siyâsî hedefi yoktu. Bunlar dostluk ve arkadaşlığı takviye için yapılıyordu. Fakat dostumuz Talât Bey, adamları vâsıtasıyla giren çıkanı tesbit ettiriyor, arkadaşları takib ettiriyordu. Hattâ hiç unutmam bir gün, Beyoğlunda Karlman mağazası önünde vitrinlere bakarken beni takib eden 6 kişiden şüphe etmiş ve bunun bir takip olup olmadığını öğrenmek için Tepebaşı'na saparak bahçeye girmiştim. Ben bir masaya oturup bira ısmarlayınca bu 6 kişinin de benim karşımdaki masaya geçip oturduklarını görmüştüm. Bu adamlarla gözgöze gelmiş ve haklı olarak kızmıştım. O zaman polis müdürü Ahmet Beye yaptığım şikâyete karşılık Polis müdürü ne dese beğenirsiniz?..

– Ne münâsebetsizlik, ben bunlara 6 sının bir arada gezmemelerini tenbîh etmiştim. Demek heyet halinde vazifeye girmişler öyle mi?.. Sonra da bu emrin bizzat Dahiliye Nâzırı Talât Bey tarafından verildiğini de ilâve etmişti. Hattâ sonradan şunu da öğrenmiştim. Talât

Bey, levâzımât-ı umûmiye reîsi Topal İsmail Hakkı Paşayı çağırtıp:

– Paşa, Sapancalı Hakkı'nın Galata'daki yazıhânesi, bir fesat yuvası haline gelmiş, orada bize aleyhtar olanlar toplanıp kararlar vermeye başlamışlar, Seyr-i sefâine âid bir binada, hükûmet aleyhanie toplantı olmaz bunları oradan hemen atarsın demişti... Paşa da derhal kabul etmiş ve bize buradan çıkmamız lâzım geldiğini bildirmişti. Çünkü bütün nakil vâsıtaları bu sırada paşanın emrine verilmişti. Biz de yazıhânemizi, yeni Galata'da Selânik Bankasının bulunduğu Asicorasione Generale Sigorta Şirketinin binasına nakletmiştik. Diğer taraftan Sapancalı Hakkı Bey, ziyaretine geldiği babama da şöyle dert yanmıştı: – Sabri demişti, Rumeli'deki hava çoktan bozuldu, bugünkü İttihâdçılar birbirinin düşmanı!.. Ellerinden gelse biribirlerinin gözlerini oyacaklar... Talât ve merkez-i umûmî devamlı olarak bizimle uğraşıyor, bizden korkuyor, dün bana dostum Ömer Seyfettin geldi. Bizi ikâz etti. Ziya Gökalp ile partinin neşriyatını idâre eden Ömer Seyfettin benim çocukluk arkadaşımdır. Beraber İbtidâîyi, Rüştiyeyi, İdâdîyi, Harbiyeyi okuduk. Bilirsin Harbiyeden beraber çıktık. Beni en aşağı kendi kadar sever, bana dedi ki,

– Aman Hakkı, ayağını denk al, bugünlerde umûmî merkezde sizin aleyhinizde kuvvetli cereyân var. Bilhassa senin yazıhânene Hüsrev Sâmi ile Yakup Cemil de devam ediyormuş, bunlar şimdi bir numaralı sabıkalı, her ikisinin Talât'ın aleyhinde olduğu malûm.

Kuşkulanıyorlar, Sapancalı Hakkı bunları tahrik ediyor. Hepinizin gayesi, devleti harpten çıkarmak imiş!..

Ömer Seyfettin'in bu sözleri hiç yabana atılacak gibi değildi... Hepimiz ateş üstünde oturuyoruz. Bir gün başımıza bir şey gelirse şaşma!

Babam yüzbaşı Sabri Bey, bu sırada yaralı ve tedavi altında olarak İstanbul'da bulunuyor. Karagümrük'teki mütevâzî evimizde annemin ihtimamına terk edilmiş bulunuyordu. Rumeli'den tanışan bu iki asker, sık sık bizim evde buluşuyorladı. Babam, Sapancalı Hakkı'yı çok sever, dürüst ve temiz bir insan olduğunu her zaman söylerdi. Hakkı Bey de, babama sık sık dert yanar, Talât Beyin tutumunu iyi bulmadığını, Enver Paşanın çok idealist bulunduğunu, hedefsiz bir ok gibi ortaya atıldığını ilâve eder, ona acıdığını tekrarlardı.

Sapancalı Hakkı, muhakkak ki, Enver'in dostu idi. Fakat evinin, Galatadaki yazıhânesinin dünkü arkadaşları tarafından sıkı bir tarzda tarassud altına alınmasından son derece şikâyet ederdi. Yalan da değildi, bu yazıhâneye Hüsrev Sâmi ve Yakup Cemil de geliyordu. İttihâd ve Terakkînin Trabzon'da parti müfettişi bulunan Hüsrev Sâmi Bey, Dahiliye Nâzırı Talât Beye bulunduğu mıntıkada halkın hükümet aleyhinde büyük bir hoşnutsuzluk hissettiğini, halkın duyduğu asabiyetin bir feverân hâline gelebileceğini, bir isyân çıkmasının muhtemel bulunduğunu bildirmiş ve Trabzon vâlisi Cemal Azmi Beyden şiddetle şikâyet etmişti. Fakat Dahiliye Nâzırının vâliye itimâdı vardı. Bütün yazılan şeyleri mübâlağalı ve maksad-ı mahsûs üzerine yazıl-

mış şeyler addetmişti. O zaman Hüsrev Sâmi Bey, şiddetli bir lisânla kaleme aldığı istifânâmesini merkez-i umûmîye takdim etmiş ve kara yoluyla Ankara üzerinden İstanbul'a dönmüştü. Gelip geçtiği yerlerde hükûmetin aleyhinde, Talât Beyin icrââtı üzerinde şiddetli tenkîdler yaparak anlatan Hüsrev Sâmi Bey, bir numaralı suçlu addedilmişti. Bu sırada Iraktan sürülen ve Halep'de Başkumandan vekilinin atlatarak İstanbula gönderdiği Yakup Cemil de İstanbul'a gelip de eski arkadaşlarına kavuşunca, gayri memnunlar zümresi kuvvetlenmişti. Yalnız Yakup Cemil'i fiilî harekete geçmekten alıkoyan bir vaad vardı. O da Enver Paşa İstanbul'a dönecek, ona müstakil bir fırka kumandanlığı vereçek, onu tekrar vazife-i askeriyeye alacak, onun hakkı olan kaymakamlığa kadar terfi ettirecek ve bir kaymakama da fırka kumandanlığı verilebileceğinden bu sıfatla o, yeni vazifesine başlayacaktı. İşte bu hayâl, Yakup Cemil'i bir müddet alıkoymuştu. Yoksa, Galata'daki yazıhâne, çoktan bir hükûmet devirmesinin, en heyecanlı planlarını onun ağzından dinlemiş olacak, onun hazırlayacağı kimselerin koynunda toplandığına şahit olacaktı. Fakat zavallı Sapancalı Hakkı'nın hükûmeti devirmeye kadar giden hiç bir emeli yoktu. Galata'daki yazıhânenin de böyle bir işe tahsis edildiğini gösteren tek bir delil de üstelik mevcut değildi. Bilâkis bu fikir, hâdiselerden en çok şikâyet eden bu iki arkadaşa, Hüsrev Sâmi ile Yakup Cemil'e Bursa kaplıcalarında gelmişti.

Nuruosmaniye'deki İftâr

İstanbul'da İttahâd ve Terakkîye mensûb gençlerin toplanmaya başlaması, bunların cephelerden, Anadolu merkezlerinden kötümser şekilde bahsetmeleri, Talât Beyi, merkez-i umûmî âzalarını gelişi güzel çekiştirmeleri, İttihâd ve Terakkî ileri gelenlerini fena hâlde düşündürmeye başlamıştı. Ne vardı, ne oluyordu? Bu adamlar niçin hiçbir şeyden hoşlanmıyorlardı, memlekette sanki ne vardı, her taraf güllük, gülistanlık değil mi idi? Savaş memleketin alın yazısı idi. Bu er ve geç olacak bir şeydi, o hâlde bu kadar kıyamet koparmanın mânası ne idi? Bu gençler, bu parti içinde muhâlefet edenler ne istiyorlardı? Hükûmeti devirmek istiyor idiyseler, kendilerinin yerine sanki daha iyisini mi bulacaklardı. İşte bütün bu hoşnutsuzlukların kaynağını bulup çıkarmak, bu gayr-i memnunları söyletmek lâzım idi. Büyük efendi, Küçük efendiyi çağırmış, bu mübarek Ramazan günlerinden birinde, bir akşam bir iftâr tertib etmesini emretmişti. Masrafı partiye mal edilecek olan bu iftâr, üstelik Allah kabul ederse parti binasında verilecekti. Davette her zaman, her harekette ilk safta yer alanların bulunmasına itina olunacaktı. Küçük efendi, bu arkadaşların fikirlerine, arzularına dikkat edecek, iftarın neşeli havası içinde bu insanların hakikî maksadını anlamaya çalışacaktı. O akşam parti binasında (Bugünkü Cumhuriyet gazetesi) bulunanlar şunlardı: Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sâmi, Yenibahçeli Nail, Küçük Efendinin davetlisi olarak partinin merkezinde toplanmış bulunuyorlardı. Hepsi de oruçlu, hepsi de iftâr bekler bir vaziyette idiler. Nihayet top patladı. Ca-

milerin kandilleri yandı, İstanbul'un Ramazan gecelerine mahsûs manzarası başladı. Mevsim Sonbahar, vakit akşamdı. Nuruosmaniye câmiinin top kandilleri yandı. Binanın üst katındaki odalardan birinde sofra kurulmuş, çeşitli reçeller, peynirler, pastırma ve sucuk, pide ve simitler, muhtelif cins zeytinler, masayı süslemiş bulunuyordu. Bir iki mahrem işlerde çalışan adam, odaya girip çıkıyor, oruç bozulduktan sonra sıcak çorba kâsesi, tüten dumanları ile masanın üstüne konmuş bulunuyordu. Ev sahiplik vazifesini bizzat Küçük efendi üzerine almış, kepçe ile bu samimî arkadaşların tabaklarına şehriyeli tavuk suyu çorbasını koyuyordu. Havadan, sudan bahsedildikten ve eski Ramazanlar hasretle anıldıktan sonra Sapancalı Hakkı Bey sormuştu:

– Kuzum Kemal Bey dedi, bu iftâr neden icabetti?..

Kara Kemal tebessüm ederek, kurnaz particiye fikirlerini hissettirmeden söylemeye başladı.

– Canım dedi, yıllardır şu parti için çalışırsınız, bir acı kahvesini içmiş değilsiniz. Hele hepinizi bir arada görmek arzusu, bana burada başbaşa bir yemek yemek, konuşmak fırsatını ilhâm etti. Her hâlde fena yapmadım sanırım. Sizlere bir zararım dokunmadı ya!.. İzmitli Mümtaz söze karıştı.

– Estağfurullah, ne münasebet, hattâ pek de güzel oldu. Rahat rahat konuşalım, dertleşelim. Hüsrev Sâmi, gecenin beklenilen konuşmasına girdi.

– Konuşacak, dertleşecek o kadar şey var ki, bilhassa ikinize hitâb etmekten zevk duyuyor, hattâ fayda da umuyorum. Kara Kemal Bey, Talât Beye daha yakındır.

Mümtaz Bey de Enver Paşanın sağ koludur. Anlatmak istiyorum ki, gittiğimiz yol yanlış, hatalı ve memleket için zararlıdır. Mufassal bir raporla vaziyeti, Dahiliye Nâzırına uzun uzun anlatmak istedim. Vilâyetlerde tatbik edilen idâre-i örfiyenin mânası yoktur. Memleket aç ve sefil bir hâldedir. Her yerde emniyet ve âsâyişin zerresi yok, Askerin bir kısmı firarî olarak dağlarda, köylerde saklanıyor. Hükûmet tamamiyle âciz, ticâret iltimâslı bir kaç kişinin elinde, yarına âid en ufak bir ümit yok!.. Bütün bunları yazdım, söyledim, kimsenin aldırdığı yok!.. Odada derin bir sükût, herkes tamamen coşmuş olan Hüsrev Sâmi'yi dinliyor. Bu sırada sofraya, çeşitli etlerden mürekkeb bir kebap koleksiyonu gelmiş bulunuyor, salatalar, turşular tabakların kenarına konuyor. Hüsrev Sâmi Bey, bu husûsta epeyce konuşuyor. İttihâd ve Terakkînin bu yolda gidişini beğenmediği ilâve ediyor. Bir ara daha fazla ileri giderek:

– İç siyâset feci diyor, matbûâtın da harp bahanesiyle halkı heyecana getirir iddiâsıyla tam bir sansüre tâbi tutulması da hırsızların, uğursuzların çevirdiği fırıldakların açığa vurulmasına mâni oluyor. Velhasıl, gâyeden tamamen uzaklaşmış, dümeni, uskuru bozulmuş bir gemi gibi ortada bocalıyoruz diyordu.

Kara Kemal, sesle, sözle bir müdâhalede bulunmamakla beraber, baş işareti ve gözlerini kapayıp açarak sureta Hüsrev Sâmi'ye hak verir gibi bir takım pozlar alıyor. Hüsrev Sâmi'yi söyletmeye, içini döktürmeye muvâffak oluyordu. Bir ara söz dış politikaya intikâl etti. Tam bu sırada sofraya zeytinyağılı dolmalar gelmişti. Sapancalı Hakkı onları göstererek:

– Tıpkı dedi, bu yalancı dolmalar gibi, halka, memlekete nihâî bir zafer teranesi tutturulmuş, yutturulmak isteniyor. Bir hafta evvel Bükreş'te idim. Konuştuğum, görüştüğüm, tanıştığım, resmî, husûsî zevat, bir çok kordiplomatiğe mensûb kimseler, Almanya ve müttefiklerinin harbi kaybettiğini âdeta isbât ediyorlar. Türkiye'nin bundan ne müthiş bir kayıpla çıkacağını da ilâve ediyorlar. Hazır fırsat varken münferid bir sulh yaparak bu işten yakamızı sıyırsak olmaz mı?.. Hayır olmaz, ya ne olacak? Nihâî zafere gideceğiz. Bunun bu kadarına inâd derler!..

Yenibahçeli Nail Bey hayretle sormuştu:

– Münferid sulhü bize teklif eden kim!.. Buna hayâl derler! Sapancalı Hakkı gülmüştü.

– Yalnız bana, Fransız sefîrinin, İngiliz sefaret müsteşârının resmî mürâcaâtı vâki oldu. Beni Enver Paşanın yakın dostu sayarak Bükreş'te ısrarla teklif ettiler. Ama, benim her şeyden hevesim geçti. Benim siyâsetle alâkam yok, Osmanlı sefîri makâmında oturuyor, ona gidin dedim ve işin içinden çıktım!.. Yenibahçeli Nail Bey bu izahat üzerine fikirlerini şöyle açıkladı:

– Ruslar dedi, Sarıkamış'ı aldıktan sonra Erzurum'a girdiler. Aziziye kalesinin kahramanlığı dahi Rusların istilâsına mâni olamadı, cenûbta 6. cı ordu bütün Irak'ı terk etmek zorundadır. Filistin'de başlayan harekât da tehlikeli bir şekil almaktadır. Biz Galiçya'da Avusturyalıları, Çanakkale'de Almanları müdâfaa ederken, asıl kendi topraklarımızda gerilemekteyiz. Bütün cephelerdeki durumu iyi görmüyorum.

Hüsrev Sâmi Bey de fenalıkların önüne geçilmesi lâzım geldiğini, bilhassa dâhildeki kargaşılığı, kararsızlığı, hırsızlığı, irtikâbı durdurmak için derhal İttihâd ve Terakkî umûmî kongresinin toplantıya çağırılmasını lüzûmlu görüyordu. Bu kongrede memleketin gıda maddelerine karşı yapılan suçların, ihmallerin ve irtikâb olunan suistimâllerin hesabının açıkça verilmesini istiyordu.

Gece yarısını geçmişlerdi. Şimdi sofraya iftarın son yemekleri, kaymaklı güllaç ve cevizli yassı kadayıf getirilmişti. Küçük efendi, arzu ettiği kadar söylettirdiği arkadaşlarına son bir ikrâmda bulundu.

– Haydi arkadaşlar dedi, şimdi tatlı yiyelim, tatlı konuşalım!..

Yemekten sonra kahveler içilirken henüz şafak sökmemiş olmakla beraber horozlar ötüyor, imsâk vakti yaklaşıyordu. Küçük efendinin -Nuruosmaniye'deki iftardan- edindiği intibâ, arkadaşların bir hükûmet darbesi fikrinden çok uzak bulunmaları idi.

Kaplıca'da Kurulan Dostluk

Sapancalı Hakkı Beyin Galata'daki yazıhânesi, bu harp yıllarında bir türlü ehemmiyetini kaybetmedi. Buraya devam edenlerin başında Yakup Cemil vardı. Halep'de başkumandan vekili Enver Paşa ile görüştükten ve tekrar askerliğe alınacağına ve rütbesinin de kaymakamlığa terfi ettirileceğine ve emrine cesur Kürtlerden mürekkeb bir müstakil tümen verileceğine inanmış olan Yakup Cemil, bir müddet başkumandan vekili ve Har-

biye Nâzırı Enver Paşayı bekledi. Fakat haftalar geçiyor, Enver Paşa bir türlü İstanbul'a dönmüyordu. Yakup Cemil Bey arkadaşlarına soruyordu:

– Enver Paşa niçin İstanbul'a gelmiyor?..

O devirde bu suâle cevap verecek bir kimse bulmak güçtü. Cephelerin içyüzünü bilenler belki bu soruyu cevaplandırabilirdi. Fakat İstanbul'da bunu söylemek güçtü. Can sıkıntısından sık sık, Sapancalı Hakkı Beyin yazıhânesine uğrayarak dert yanan bu ateşli asker, orada Hüsrev Sâmi'ye rastgelmişti. Evvelce de tanıştığı bu arkadaşı, Trabzon'dan yeni gelmiş, hükûmeti, İttihâd ve Terakkî erkânını batırıp çıkarıyor, ağzını açmış, gözünü yummuş, sağa, sola küfürler savuruyordu.

İşte her iki İttihâdçıyı birleştiren mühim bir nokta bu suretle meydana çıkmıştı.

– Memleket bir tehlikeye gidiyor, parti ehliyetsiz ellerde mahvoluyor. Her şey Talât Beyin arzusuna göre cereyan ediyor, bu işin sonu hayırlı olamaz!.. diyorlardı. Ve her ikisi, bütün mücadelelerin, çekilen ızdırâbların, halka açıklanan programların nihayet bir kişinin tahakkümünü temin ettiğinde ittifâk ediyordu. Hüsre Sâmi Bey kaç defa

– Biz Talât'ın diktatörlüğünü temin etmek için mi, bu kadar zahmete katlandık, ölümü göze aldık?.. diye soruyordu. Hâdiseler şimdi, Hüsrev Sâmi Bey ile Yakup Cemil'i tamamen birleştirmiş, birbirlerine yaklaştırmıştı. Hüsrev Sâmi Bey, kendi telkinleri altında emsâlsiz bir kuvvet olduğuna inandığı Yakup Cemil'i git-

tikçe koruyor, hükûmet aleyhine tahrik ediyordu. Hüsrev Sâmi Bey, Enver Paşanın vaadlerinde durmayacağını tekrarlıyordu. Nihayet Paşanın gelmesi gecikince, Yakup Cemil Bey, biraz kafasını dinlemek ve düşünebilmek için bir kaç gün Bursa'ya gitmeye ve Kaplıcalarda kalmaya karar vermiş, yalnız kalmamak için de Hüsrev Sâmi Beye teklif etmişti. Hüsrev Sâmi Bey de henüz toparlanmamıştı. Bir hafta Bursa'da kalmak hiç de fena değildi. İşte iki arkadaş böylece yola çıkmışlar ve Bursa'ya gelmişlerdi. Çekirge'ye inmişler, tam bir hafta yeşil Bursa'nın temiz havasını teneffüs etmişler, zümrüt dağlarına, güzel koruluklarına bakarak biraz huzur ve sükûna kavuşmuşlardı. Mevsim sonbahar olduğu için, Bursa'nın banyo ve meyva zamanı idi. Her iki arkadaş burada bir çok şeyler konuşmuşlardı. Hüsrev Bey, Yakup Cemil'e askerliği bir tarafa bırakarak tamamen siyâsete kendisini vermesini tavsiye ediyordu. Yakup Cemil'in buna gönlü razı değildi.

– Şimdi harp var, memlekete askerlik sâhasında hizmet lâzımdır diyordu. Müstakil bir tümenin başında çok şeyler yapabilirim. Beni faal hizmete alsınlar, görsünler insan nasıl çalışıyor diyordu. Hüsrev Sâmi Bey ise Enver Paşanın buna asla yanaşamayacağını anlatıyordu.

– Ne onun, ne Talât'ın senin gibilere güveni yoktur. Bizi işlerine engel sayıyorlar. Bu fikirlerden vazgeç. Beraber çalışalım. İcâb ederse bunları devirelim. Memleketi rahata kavuşturalım diyordu. Bursa'da geçen bir hafta, Kaplıcada kurulan dostluk, bu iki arkadaşı birbi-

rine çok yaklaştırmıştı. Şu farkla ki, Hüsrev Sâmi Bey, iktidar hakkında hükmünü vermiş, onlarla hiçbir şey yapılamayacağına inanmıştı. Yakup Cemil Beyin henüz Enver Paşaya itimâdı sarsılmamıştı. Ancak bir hafta dinlendikten ve birbirleriyle daha yakın dost olduktan sonra Bursa'dan dönen bu iki insan, İstanbul'da kendilerini bekleyen sürprizle karşılaşmışlardı. Enver Paşa Bağdad'dan dönmüş ve işe başlamıştı. Hemen Harbiye Nezâretine koşan Yakup Cemil'e, Paşa:

– Şimdi çok meşgûlüm. Ciddî meselelerle karşı karşıyayız. Muâmelât-ı zâtiye Müdürü Osmanı Şevket Beyi (Paşa) gör, seni bir yere tâyin eder demişti. Yakup Cemil Bey Harbiye Nâzırını selâmlamış ve teşekkür ederek huzurundan çıkmıştı. Orta boylu, kırmızı yüzlü, çok dindar ve o derece çalışkan bir insan olan muâmelât-ı zâtiye müdürü Miralay Şevket Bey, Yakup Cemil'in gözlerinin içine bakarak ve gayet rahat konuşarak:

– Başkumandan vekili hazretlerinden böyle bir emir henüz almadık. Mamafih ben kendileriyle temâs eder, herhâlde emirlerini tebelüğ ederim! Siz kabilse bir kaç gün sonra bana bir defa uğrayın! demişti. Hakikatte Şevket Bey de Enver Paşanın bu sergüzeştlerle dolu adamı atlattığını anlamıştı. Yakup Cemil'in Harbiye Nezâretindeki sicili tetkîk edilirse değil ona bir fırka kumandanlığı, bir bölük komutanlığı bile verilmesine imkân yoktu. Bu sebeple Osman Şevket Bey vaziyeti Enver Paşaya sormamıştı bile...

Bir kaç gün sonra karşısına dikilen Yakup Cemil'e şöyle demişti:

– Harbiye Nâzırı Enver Paşa, bana terfiiniz ve tayininiz için bir şey söylemedi. Benim de böyle bir meseleden haberim yok!.. Yakup Cemil bu gayet sâkin konuşan ve anlamamazlıktan gelen zata kızmıştı.

– Benim dedi, sizden hiç talebim yok, Harbiye Nâzırının emrini soruyorum. Herhâlde kaymakamlığa terfiim ve müstakil bir fırka kumandanlığına tâyinim irâdeden çıkmış olacaktır. Neden saklıyorsunuz?..

O zaman kırmızı yüzlü Miralay Osman Şevket Beyin kaşları çatılmıştı.

– Hakkınızda tek bir inhâ yok, nasıl olur da irâde çıksın. Gidin Enver Paşayı görün, sorun daha fazla da bizi meşgul etmeyin!..

Bu kadarı Yakup Cemil'i ifrit etmeye kâfi idi. Derhal hem de selâm vermeden odadan çıkan Yakup Cemil'i kalem-i mahsûs bile Enver Paşa'nın yanına girmekten alıkoyamamıştı. Harbiye Nâzırının huzuruna girerek fevkalâde heyecanlı ve asabî bir tonla Şevket Beyden şikâyet eden Yakup Cemil'e Enver Paşa da sert bir lisanla son sözünü söylemişti.

– Senin dedi nisbet-i askeriyen kat'edilmiştir. Ancak ihtiyât zâbiti sayılırsın! İhtiyât zâbitleri de kânûn-i mahsus mûcibince binbaşılığa kadar terfi edebilirler. Eğer harp sahnelerinde çalışmak istiyorsan, Erzurum cephesine gönderelim. Ferik Ahmet İzzet Paşaya bir tavsiye yazayım, seni istihdâm etsin. Yok cephede çalışmak istemiyorsan, evinde bir müddet istirâhat et, sana başka işler bulalım. Meselâ ticâret yaparsın bu daha iyi olur!..

Yakup Cemil Beyin bir anda başına sanki Nezâret odasının tavanı iner gibi olmuştu. Kendisine bu sözleri söyleyen Enverdi öyle mi?.. O Enver ki onunla omuz omuza Bâb-ı âlîye girmiş, onun yanında Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın şahadetine şahit olmuştu. O, Enver için, sadrazam, Talât'ı tehdit etmiş, onu bu makâma getirmişti.

– İnsanlar ne kadar değişiyordu yarabbi!.. Rumeliden beri tanıdığı, eşkiyâ takiblerinde beraber bulunduğu, Trablusgarp'da beraberce savaştığı, Balkanlarda, Umûmî Harpte emrinde savaştığı Enver Paşa onu bir mektep talebesi gibi şimdi azarlıyor, askerlik gibi şerefli bir mesleğe alınamayacağını söylüyordu öyle mi?.. Kafkasya'da, Ardahan'ın zaptında, İran içlerinde, Bağdad'da İngilizlere karşı îfâ ettiği vazifeler ne olmuştu. Artık Enver Paşa orada kendisi için, ölmüştü. Yüzüne bile bakmadan çok soğuk bir tavırla Harbiye Nâzırını makâmında selâmladı ve huzurundan çıktı. Fakat Yakup Cemil, şimdi çok korkunç bir insan olmuştu.

İsyana Hazırlanan Yakup Cemil

Bâb-ı âlî vakasından sonra fiilen bu baskına iştirâk ettiklerinden ve silâh kuvvetiyle Sadrâzam Kâmil Paşayı tehdit ettiklerinden dolayı dört arkadaşın nisbet-i askeriyeleri bâirâde-i seniye kesilmiş bulunuyordu. Bunların suçu, asker oldukları hâlde siyâsete fiilen karışmaları idi. Bu dört arkadaş, başta Yakup Cemil Bey bulunmak üzere Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sâmi, Hilmi Beyler idi. Halbuki bu baskında Enver Bey ve İzmitli Mümtaz

da bulunmuştu. Fakat herhâlde bu kararın alınmasında Yakup Cemil'in yaptığı cinayetin gölgelenmesi âmil olmuş denilebilirdi. Zira, Nâzım Paşanın katli, müdâfaa-i nefs vaziyetinde işlenmiş ve nihayet bir kaza telâkkî edilmişti. Zira, sadâret yaverleri de tabanca kullanmışlar bu sebeple iki taraftan da ölenler bulunmuştu. Fakat askerî üniforma ile işlenen bu cinayetin kaçınılmaz neticeleri, bu zevatın askerlikle ilişiklerini katetmekti. Fakat İttihâd ve Terakkî bunu yapmakla beraber, bu dört arkadaştan uzak kalamazdı. Bu sebeple Yakup Cemil Bey, Teşkilâtı Mahsûsaya alınmış ve milis kuvvetlerin başına geçirilmişti. Hüsrev Sâmi Bey Trabzon'da parti müfettişliğine, Hilmi Bey de sivil bir vazifeye tâyin edilmiş, bunlardan ancak Sapancalı Hakkı, ticâretle meşgûl olmayı tercih etmiş ve bir müddet İttihâd ve Terakkîden uzaklaşmıştı. İzmitli Mümtaz Beye gelince o, çok daha evvel askerlikten çekilmiş ve meşrûtiyetten sonra parti onu Suriye parti müfettişliğine göndermiş, fakat her gönüllü zâbit gibi o da Trablusgarp harbi sıralarında Bingaziye kendisini atarak İtalyanlarla mücadeleye girişmiş, Balkan Harbinden sonra orduya resmen katılarak savaşa girmiş ve nihayet Enver Paşanın yaveri olmuştu. Harp senelerinin içinde bu vazifeden de ayrılarak tekâüdlüğünü istemişti. Bunlardan yalnız bir kişi, ısrarla askerliğe dönmek emelinde idi. Bu da Yakup Cemil idi. Harbiye Nâzırı Enver Paşanın huzurundan son derece hiddetli bir hâlde çıkan bu eski arkadaş, soluğu Galata'da Sapancalı Hakkı Beyin yazıhânesinde almış, ağızını açmış, gözünü yummuş, Başkumandan vekiline atıp tutmuştu.

– Enver beni aldattı demişti. Yalan söyledi. Halep'de elimi sıkarak vadettiği terfii yapmadı, beni fırka kumandanlığına tâyin etmedi. İhtiyât zâbit kânûnu buna mâniymiş, bu lâf mı, istediklerine her türlü kolayığı gösterir, îcâb ederse kânûnları bile değiştirirler!.. Şu omuzlara basarak bugünkü makâma çıkan bu adamlar, şimdi bizi tekmeliyorlar. Fakat bütün bunları Enver'in yanına kâr bırakmayacağım!. Sapancalı Hakkı, yüzü gözü kızarmış, hiddetten deliye dönmüş olan bu arkadaşını teskin etmeye çalıştı.

– Bırak bu lâfları Allahaşkına dedi, sen deli misin kuzum, herhâlde her şeye bir çare bulunur. Biraz sâkin ol, biraz da sabırlı ol Yakup Cemil, ben gider görüşür bir netice almaya çalışırım. Şimdi senden ricam evine gitmen ve oturmandır. Bir kaç gün sonra görüşürüz!..

Yakup Cemil, bu en çok sevdiği arkadaşının yazıhanesinden çıktığı zaman biraz rahatlamış, hattâ yeniden ümitlere kapılmıştı. Yalnız, Sapancalı Hakkı Bey de aldatıcı, oyalayıcı bir arkadaş değildi. Derhal İzmitli Mümtaz Beye telefon ederek, Enver Paşa ile görüşmek istediğini bildirmiş ve ertesi gün her üçü, Harbiye Nezâretinde, makâm odasında karşılaşmışlardı. Enver Paşa da Sapancalı Hakkı'ya uzun uzun dert yanmıştı.

– Bu adam deli mi yahu!.. dedi, benden gelmiş kaymakamlığa terfiini, fırka kumandanlığını istiyor. Bunun gibi delilere değil bir fırka, bir bölük bile teslim edilmez. Ardahan'dan Bağdad'a kadar geçtiği her yerde ne askerî ne de mülkî makâm bırakmamış, hepsini şikâyete sevketmiştir. Bir sürü emr-i vâki, bir sürü şahsî hare-

ket, böyle insanı orduda nasıl istihdâm edersin. Eski arkadaşımızdır diyoruz, diyoruz ama, altından ne çıkacağı belli değil. Onu İzzet Paşanın karârgâhına göndereyim dedim, sert sert suratıma baktı. Serbest çalışsın yardım edelim dedim, onu da beğenmedi, sen olsan ne yaparsın Hakkı?..

– Vallahi Enver ne diyeyim, yalnız idâresi lâzım gelen bir adam olduğunu bilirsin, bu adamı başı boş bırakmaya gelmez, bakarsın başka bir işe kalkar!..

Enver Paşa tebessüm ederek Sapancalı Hakkı Beye cevap vermişti:

– Hangi işe kalkar, bir daha Bâb-ı âlîyi mi basar, Harbiye Nâzırını mı vurur!.. Yağma yok, bunlar hayatta bir defa olur. O zaman hükûmet âcizdi. Bugün böylelerinin âkıbeti kurşuna dizilmek olur. Bunu da bilmeli, hattâ sizler, yakın dostları bunları ona anlatmalısınız!.. İzmir'de zâbitin biri mâfevkini doktor Nâzım Beye şikâyet etmişti. Nâzım Bey de gelip bana anlattı. Fena hâlde kızdım. Her zâbit, şikâyetini evvelâ Harbiye Nezâretine yapmalıdır. Derhal emir verdim. Bu zatı tam 45 gün katıksız hapse mahkûm ettiler. Yine sizlere başka bir misâl vereyim. Adliye Nâzırı İbrahim Bey, akrabasından birinin tecilini benden rica etmişti. Bir de tavsiye göndermişti. Bu mektubu yerine getirmek şöyle dursun, Harbiye Nezâretinin cümle kapısına astırdım. Ve tavsiye edileni de derhal askere sevkettirdim. Vatan ve memleket bizlerin böyle hareket etmesini istiyor. Darılmaca, gücenmece yok!.. Ona da bütün bunları anlatınız, sizlerden ricam budur. İzmitli Mümtaz ve Sa-

pancalı Hakkı Beyler, Harbiye Nâzırına başka diyecek bir şey bulamamışlar, Enver'in yanından ayrılmışlardı. Bir kaç gün sonra Galata'daki Yazıhaneye uğrayan Yakup Cemil'e, Sapancalı Hakkı Bey:

– Görüyorum ki, biraz dinlenmiş, kendine gelmiş bulunuyorsun. Ben senin gıyâbında vaadettiğim gibi Enver Paşa ile temâs yaptım. Fakat Paşayı fikirlerinden çevirmek mümkün değil, anlattığı iki vaka var ki, şaşmamak kâbil değil, senin meselene gelince biraz da haklı, kânûn müsâit değil, yoksa Enver, seni terfi ettirebilir. Fakat kânûnsuz iş yapmayı asla istemiyor. Fırka kumandanı olup ne yapacaksın. Sen Yakup Cemil'sin, öyle kalmalısın. Memlekete hizmet etmek yalnız askerlik yolunda mı olur. Zamanı gelir, yeni işler çıkarırlar, kalkar gidersin. Bak ben, serbest çalışıyorum. İzmitli Mümtaz da tekâüdlüğünü istedi. Aramıza karışır, gül gibi geçinirsin!... Yakup Cemil hiddetle oturduğu yerden kalkarak:

– Ben ticâret yapamam, ben asker doğdum, asker kalacağım, kaymakamlık benim hakkım, kimsenin bunu benden esirgemeye hakkı yoktur. Bunlar nankör adamlar, hepimizin hizmetlerini unuttular. Sen de onlardan yana çıkıyorsun. Peki, burada yapacak bir şey yok demek!..

Yakup Cemil ayağa kalkmış, Sapancalı Hakkı'nın ısrarlarına rağmen yazıhâneden çıkıp gitmişti. Fakat son derece hiddetli idi. Son ümidi Sapancalının müdâhalesi de böylece suya düşünce o, şimdi Enver üzerine tazyik yapacak kimseleri düşünmeye başlamıştı. Bu hu-

sûsta aklına gelen ilk makâm, İttihâd ve Terakkînin umûmî merkezi oldu. Herhâlde oradaki adamlar, kendisini tanıyor, hizmetlerini biliyorlardı. Elbette bu kadar kişi, Enver Paşayı yola getirebilirlerdi. Filhakika Yakup Cemil, bu yolu da denemiş, fakat aldığı cevap hiç de hoşuna gitmemişti. Merkez-i umûmî âzaları:

– Biz Envere lâf anlatamayız, en iyisi senin gidip uzun boylu konuşmandır demişlerdi. Yakup Cemil, bu kapıyı da kapalı bulunca, bütün asabiyeti tepesine vurmuş, kendi tâbiriyle:

– Ya herru, ya merru, bu işi yapacağım!... diye bağırmıştı.

İşte şimdi de karşımızda devlete karşı koymaya, hükûmete karşı isyâna karar vermiş bir Yakup Cemil vardı. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu Yakup Cemil'den korkmak ve sakınmak lâzımdı.

Ben Artık İtilâfçıyım

Birinci Cihan Harbinin ikinci yılı biterken Almanya ve müttefiklerinin orduları, bulundukları cephelerde hiç de ümit verecek bir durumda değildiler. İlk günlerde General Ludendorf'un Belçika üzerinden Liyej ve Namür'ü yararak giriştiği operasyon, General Hindenburg'un Rus ordularını Mazori bataklıklarına sürerek müthiş bir zayiat verdirmesi ve bir o kadar esir alması, yine harbin bu ilk yılının bitmeye mahdûd aylar kalmış takviminde Almanlar için hoş olmayan kayıplara ve mağlûbiyetlere sebep olmuştu. Almanların garp cephe-

sinden kuvvet naklettiklerini hisseden ünlü Fransız generali Jofr derhal Marne nehri kıyılarında 6-12 Eylül 1914 de giriştiği savaşlar neticesinde Alman ordularının öncü kuvvetlerini Fon Glük'ün kumandasınd ki grupları imhâ etmişti. Bu bir ihtardı. Hattâ o sırada Alman Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi bulunan ve meşhûr Molteke'nin yeğeni olan General Molteke İmparatora:

– Haşmet-meâb biz harbi kaybettik... Diyecek kadar da cesâret göstermişti. 1915 senesinde meşhûr bir Alman yazarının kitabına verdiği meşhûr bir isme uygun tebliğler çıkmaya başlamıştı.

– Garb cephesinde yeni bir şey yok!.. Evet, filhakika artık harp bir siper harbi haline girmişti. Hoş grap cephesinde bir şey yok idi de, Şark cephesinde bir şey mi vardı, hayır. Hayır. Almanlar ilk hamlede Belçikayı ve haritadan silinmiş bulunan Polonya'yı işgâl etmişler, fakat daha başka bir şey yapamamışlardı. Rusların Karpatlar üzerinden yaptığı taarruzda yüz bini aşan Türk kahramanı, Yakup Şevki Paşanın kumandasında müteaddid süngü muhârebeleriyle geri atmıştı. Yine 1915 yılının 18 Mart, 6-7-8 Ağustos tarihleri denizden ve karadan yapılan Çanakkale harplerinin Türkler lehine parlak sayfalarının yazılmasıyla sona ermişti. 1916 da İtalyanın müttefikler lehine eski dostları aleyhine harbe girmesi tesirini Romanya üzerine yapılan, Alman-Avusturya-Bulgar ve Türk silâhlı kuvvetlerinin Marşal Makenzen kumandasındaki birliklerinin iki hafta içinde Romanyayı baştanbaşa işgâlleri izâle etmişti. Fakat

Yunanistanın yarısında Venizelos'un çıkardığı ihtilâl, Makedonya ve Tesalyayı Yunan kralından ayırmış ve Selânik limanını itilâf devletlerine açmıştı. Avusturyalılar ile İtalyanların 13 muhârebesine rağmen hudutlarını bir türlü geçemedikleri İzonzo cephesi de faydalı bir neticeye varamamıştı. Alman Bahriye Nâzırı Amiral Fon Tirpiç'in bel bağladığı tahtelbahir harbi de, savaşı katî sûrette Almanların lehine bitirecek bir silâh olmaktan çok uzaktı. Bilâkis bu silâhın suistimâl edilişi, Lozitanya Transatlantiğinin batırılması, hem de harbin son senesinde Birleşik Amerikanın taze kuvvetlerle savaş katılmasına iki milyona yakın delikanlıyı garp cephesine dökmesine hizmet etmişti. Uzak şarkta Japonyanın da İngiltere ve müttefiklerine hizmeti hatırı sayılır derecede müessirdi. Avrupaya her taraftan Hind'den, Mısır'dan, Avustralya'dan, Afrika'dan yeni kuvvetler gelmekte, cephelerin yükü ağırlaşmakta, hele İngiliz mühendislerinin yeni keşfettiği tanklar, tel örgülerle çevrilmiş ve derince kazılmış siperlerde ömürlerini biraz da istirahatla geçiren, Alman askerlerini dehşetle korkutmakta idi. Hava taarruzları, vâsıtaların henüz inkişâf etmemiş olmasından dolayı pek muüsser olamamakta idi. Yalnız Alman tayyarecisi Rihthofen 87 tayyareyi düşürmüş olmakla iftihar ediyordu. Velhâsıl, harbin ikinci yılı biterken, Almanya müttefikleri güç bir durumda savaşa devam ediyorlardı. Fakat hepsinin hali feci idi. Bunlardan en ağır yük, Osmanlı İmparatorluğunun üstüne düşmüş, Türk askeri büyük imtihanlardan geçmişti. Ama, bu mukâvemet ne zamana kadar devam edebilirdi ve her şeye rağmen kötü idâre bu da-

yanmayı nereye kadar götürebilirdi? İşte merak edilen cihet bu idi. 1916 senesi Martı'nda Erzurum ve Bağdad sukût etmiş, Haziran içinde Mekke Emîri Şerif Hüseyin Osmanlı devletine karşı isyân etmişti. Ruslar, Su şehrine kadar ilerlemişler, doğu ve güney cephelerimiz; geri çekilerek, bir çok şehirleri Ruslara ve İngilizlere terk etmişti. Mustafa Kemal'le münâkaşa ederek inadında devam eden General Falkenhaym bile Kudüs gibi Stratejik bir mevkii sırf -kutsal şehir harabeye uğramasın!.. mülâhazasıyla düşmana terketmiş ve bu sebeple de ordular grubu kumandanlığından azledilmişti. Fakat Kudüs'ü alan İngiliz Generali Allenbi süratle şimâle doğru çıkıyordu. Cenûbta Medine, Muhiddin Paşanın komutasında muhâsaraya devam ediyordu. Osmanlı orduları bu hâlde iken dahilde bir çok vâliler de kendi başlarına hareketten başka bir çare kalmadığını görüyorlardı. Bunlardan en ileri gideni, İttihâd ve Terakkînin meşhûr simâlarından biri olan İzmir valisi Rahmi Bey idi. İzmir, sanki Türkiye'de bir şehir değildi. Harp yıllarına rağmen o, bembeyaz ekmek yiyor, aranan birçok maddeler de bulunuyordu. Halbuki İstanbul'da ve diğer şehirlerde süpürge tohumundan yapılmış ve zeytin yağlarıyla sıvınmış tava ekmekleri için fırınların önünde devamlı itişip kakışmalar cereyan ediyor, mekteplerin çoğu hastahâne haline getirilmiş bulunuyordu. İstanbul'un efkâr-ı umûmiyesinde gün geçtikçe (münferid bir sulh teşebbüsünün) faydalarından bahsediliyordu.

– Eger İngiltere, Fransa bunu kabul ederlerse, ziyanın neresinden dönülse kârdır!.. sözü artık gizlenmeyen bir dedikodu haline gelmişti. Aydınlar, bu işi hem

de sür'atle bir yerde kesmenin lüzûmuna kâni idiler. Hükûmet ise, gözü bağlı yürüyen insanlar gibi, Almanların arkasından sonuna kadar gitmeye âdeta ahdetmiş gibi idi. Gerek Talât Paşanın, gerek Enver ve Cemal Paşaların ağzından:

– Nihaî zafere kadar yürüyeceğiz! sözü bir an bile kuvvetini kaybetmiş değildi. Onların kanâatine göre Almanlar, eninde, sonunda İngiltere'yi de, Rusya'yı da, Fransa'yı da dize getireceklerdi. Zaten Rusya'nın içinde kaynaşmalar artık gizlenmeyecek hale gelmişti. Çeşitli cereyanlar, muhtelif teşekküller Çarlığın aleyhinde seferber olmuştu. Bolşevikler, Menşevikler, Nihilistler âdeta birleşmişlerdi.

Çarlık polisi ve jandarması her gün şehirlerde patlayan bombalar, infilâk eden dinamitler karşısında âciz bir hale gelmişti. Her Allahın günü, kafileler, Sibirya'nın yolunu tutuyordu. Çarlık Rusyanın Moskova ve Petersburg şehirlerindeki yüksek sosyete ve sarayın kadınları Raspotin gibi ahlâksız bir kişinin tesirî altında kalmışlardı. Fakat bir gece bu papasın da işi bitmiş, bir baloda yedirilen zehirli pastalarla fena hale getirilmiş, sonra da hava almak üzere çıkarıldığı bahçede tabanca ile katledilmişti. Rusya mânen ve maddeten yıkılmak üzere idi. Rusya çökerse müttefikler, kayıtsız, şartsız teslim olurlar deniliyordu. İşte bu sebeple, hükûmet erkânı biraz daha dişimizi sıkmak lâzım geldiğine kâni idiler. Tam bu sırada bir gün Galatada Sapancalı Hakkı'nın yazıhânesine giren Yakup Cemil, Hüsrev Sâmi ve Nail Beylerin huzurunda:

– Ben artık itilâfcı oldum diye bağırmıştı. Arkadaşları şaşmış kalmışlar, çekirdekten İttihâtçı olan Yakup Cemil'in bu kararı onları ürkütmüştü.

Hükûmeti Devirme Teşebbüsü

Yakup Cemil'in Sapancalı Hakkı beyin yazıhânesinde arkadaşlarına dönerek,

– Ben artık İtilâfçı oldum; sözünü bir an için, onun Hürriyet ve İtilâf fırkasına intisâb edeceği şeklinde anlayanlar biraz sonra fikirlerini tashih etmişlerdi. Zira, Yakup Cemil bey bununla, fırka değiştireceğini değil, cephe değiştireceğini kastetmiş bulunuyordu.

Fikirlerini daha iyi anlatabilmek için söze devam etmişti.

– Almanlarla bu harbe devamda hiç bir mana yok!. Cephelerden gelen haberleri hepimiz biliyoruz. Bu gidiş, bizi felâkete mâğlubiyete ve inkırâza doğru sürükleyecek!.. Buna uçurumdan yuvarlanmadan bir çare bulmak gerekir. Bunun için de münferit sulh teşebbüsünü tazeleyeceğiz. Esâsen sağdan soldan buna müsâid haberler gelmektedir. Bizim efendiler lâf anlamazsa, kendilerine anlayacağı dilden söz söyleyeceğiz. Eğer bu dil, ana dilimiz olmaz da, ötedenberi alıştığımız tabanca dili olursa onu da yaparız!..

Yakup Cemil, bu ifâdesiyle bir hükûmet devirme teşebbüsünden bahsediyor ve buna belki de taraftar arıyordu. O zaman Sapancalı Hakkı Bey, onu biraz teskin etmek lüzûmunu duymuştu.

– Kardeşim dedi, dediklerin filhakika doğrudur, doğrudur ama, bir sulh-i münferit yapmak, hükûmet için de, devlet için de muazzam bir dâvadır. Bunu başarmak çok güçtür, haklısın ben Romanya'da iken bana da böyle bir teklif getirmişlerdi. Fransız ajansının selâhiyetli bir muharriri, İngiliz sefâretinin yetkili bir diplomatı böyle bir düşünceyi izhâr etmişlerdi. Ben de geldiğim günden beri zemini yoklamaya çalıştım. Fakat her halim şüpheli görüldü. Arkamıza hafiye koydular. Hareketimizi takip ediyorlar. Hepimizi mahvetmeye vesile arıyorlar. Sen de beni dinlersen dikkat et, topun ağzındasın, bir numaralı komitacısın!..

– Ben onu bunu bilmem Hakkı dedi, ya beraber çalışırız, ya da ben dediğimi yaparım. Bu herifler benim yolumu kesemez. Çünkü bilirler ki, bugünkü iktidarı ancak, senin benim sayemde görmüşlerdir. Yoksa sittin sene yerlerinde sayarlardı. O günkü konuşma da burada bitmişti. Yakup Cemil Bey Erenköy'ündeki evine gitmiş kardeşi Seyyit Mehmet Beyi çağırmış, ona

– Git, merkez-i umûmîdekilere benim fikirlerimi anlat, buna he demezlerse, benim harekete geçeceğimi de söyle!.. Yakup Cemil Beyin hiç şakası yoktu. Bunu bilen kardeşi kalkıp, Nuruosmaniye'deki merkezi umûmîye gitmiş.

– Elçiye zeval yok, yalnız kardeşim galiba çıldırmış!.. Bu tehlikeli adamı burada söyleteceğinize ona istediği fırka komutanlığını ve kaymakamlık rütbesini verdiriniz de bir tarafa çekilip gitsin. Şu enerjiyi düşmanlar üstünde kullansın, dostlar rahat etsin!.. demişti. Merkez-i umûmîdekiler bu teklife gülmüşler,

– Mehmet Bey, demişlerdi, hiç harbin ortasında münferit sulh olur mu?.. Alimallah Almanya bizi param parça eder. Evvelâ onun elinden kurtulmamız lâzım, bunlar boş şeyler, kardeşine söyle de sakin olsun ve edebi ile yerinde otursun!.. Talât Bey, onun bu sözlerini duyarsa, hiç de iyi olmaz!.. Mehmet Bey, aldığı cevabı Yakup Cemil'e ilettiği zaman, odanın içinde sanki bir bomba patlamıştı. Bir aşağı, bir yukarı gidip gelen İttihâd ve Terakkînin bir numaralı suikastçisi, hemen telefona yapışarak:

– Neresi orası diye bağırdı.

– İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, Merkez-i Umûmî!.. Kimi istiyorsunuz?

– Kara Kemal'i!.. ve biraz sonra bu iki adam karşı karşıya idiler. Yakup Cemil, behemehal çok mühim bazı şeyler için görüşmek istediğini söylemiş. Kara Kemal bey de,

– Vallahi hastayım, ben şahsen hiç bir yere gidemem, amma, sana Memduh Şevket'i göndereyim, görüşünüz!.. demişti. Memduh Şevket bey de fırkanın ileri adamlarından idi (Eski Halk partisi Genel sekreteri merhûm) filhakika hemen o gün, Erenköyündeki evinde Yakup Cemil'i ziyaret eden uzun boylu, zeki bakışlı, otoriter tavırla Memduh Şevket Bey, kaynayan bir yanardağ ile karşılaştığının farkında idi. Onu soğukkanlıkla dinlemiş, hattâ fikirlerine hak verir gözükmüştü. Fakat mazereti şu idi:

– Bu işi ancak büyükler bilir, konuşur ve halleder. Ben sizin düşüncelerinizi Küçük Efendiye (Kara Kemal)

anlatayım dedi, yanından ayrıldı. İstanbul'a geçerek Merkez-i umûmîye gitti. Kara Kemal de merakla onu bekliyordu.

– Hayırdır inşallah, dedi, ne var, ne oluyor?

Memduh Şevket bey, Küçük Efendiye duyduklarının hepsini söyledi. İki arkadaş bu hâdiseyi gizli tutmaya ve vaziyetten Büyük Efendiyi (Talat bey) haberdar etmeye karar verdiler. Hemen o gece Kara Kemal bey Alemdar yokuşunun başındaki Talât Beyin konağına gitti. İki efendi baş başa kaldılar ve konuştular. Talât Beyin gözleri parlamıştı. Çoktandır düşündüğü bazı şeyler vardı. Bu hükûmeti alenen devirme teşebbüsü pek işine yarayacaktı. Makyavel'in bir sözünü hatırladı:

– Her suikast veya hükûmeti devirme teşebbüsü, bir iktidar için hasımlarını temizlemenin ilk şartı ve mükemmel bahanesidir! O hâlde, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sâmi, Yenibahçeli Nail Beylerin, bütün bunların ekarte edilmesi için bundan daha ulvî bir fırsat olamazdı.

– Bunlar dedi, oyun bozanlık ediyorlar, cezâlarını çekeceklerdir!..

Ve ikisi saatlerce bu hareketin enini, boyunu ölçtüler, düşündüler, anlaştılar. Esasen hepsinden son zamanlarda şüphe ediyorlardı. Yalnız, bunlar kimlerdi? Kuvvetleri ne idi?.. Nasıl çalışıyorlardı. Bütün bunları öğrenmek lâzımdı. İki efendinin anlaştığı mühim nokta şu idi. Kara Kemal, bizzat Yakup Cemil ile temas ederek onu söyletecek, arkadaşlarını öğrenecekti. Vâkıa şimdiden yüzde yüz bazı isimler üzerinde mutâbık idi-

ler, fakat teferruât lâzımdı. Yakup Cemil'i yakından takip edecek en mühim adamı, Sapancalı Hakkı Beyin şahsında görüyorlardı. Romanya'daki ikâmeti pek manidâr idi. Gizli tutmasına rağmen yaptığı temâsların hepsi öğrenilmişti. Zira merkez-i umûmî sırf bu iş için Romanya'ya gizlice Bahâeddîn Şâkir'i ve Kâtib-i Mes'ûllerinden Ali Bey, (kör) göndermişti. Esâsen dikkati çeken bazı meseleler de vardı. Sapancalı Hakkı Bey, yazıhânesine çekilmiş ticâretle meşgûl gözüküyordu. Bu belliki yapmak istediklerini kamufle ediyordu. İzmit'li Mümtaz askerlikten istifa etmiş, tekâüdlüğünü talep etmiş, İzmit'e gitmişti. Hüsrev Sâmi güya ailesiyle görüşmek ve Yenibahçeli Nail bey de şahsî işlerini takip etmek üzere o sırada tesâdüfen Eskişehir'e gitmişlerdi. Bütün bu gidip gelmeler, büyük bir işin hazırlandığına delâlet ediyordu. Bu adamlar tehlikeli idiler ve göz önünden kaybedilmeye gelmeyecek kadar mühim idiler.

– Huylu huyundan vazgeçmez diyordu Talât Bey, hükûmet devirmeye alışmış olan bu insanlara kendimizi beğendiremeyiz. Bir gün bizi de aynı akıbete düşürecekler!.. İyisimi biz evvel davranıp onları temizleyelim. Hem harbin içinde cür'et ettikleri bu teşebbüse bal gibi (hıyânet-i vataniye) damgası vurulabilir. Haydi bakalım Kemal Bey, iş başına!..

İttihâd ve Terakkînin büyük efendisi, en mahremi olan arkadaşına –Hükûmet devirme teşebbüsüne– kalkan bu kimselerin imhâsı için lüzûmlu savaşın ilk işaretini vermiş, seferberliği ilân etmişti.

Münferit Sulh İçin Çalınan Kapılar

Kafasına münferit sulhü koymuş olan Yakup Cemil Bey, Memduh Şevket'le konuştuğunun ertesi günü, küçük efendi lakabiyle anılan Kara Kemalle Umûmî merkezde buluşmak kararına varmıştı.

Yakup Cemil Bey âdeta koşarak çıktığı Bâb-ı âlî yokuşlarını bitirip Kara Kemal'in odasına girdiği zaman, hayli heyecanlı ve yorgundu. Kara Kemal Bey onu gözlerinde nâdiren görülen bir parıltı ile karşılamış, koltuğa oturtmuş, izaz ve ikram etmiş, sonra da dikkatle dinlemişti. Bâb-ı âlînin baskınının bir numaralı siması anlatıyordu:

– Cephelerin hali feci, memleketin mâneviyatı sıfır, bu şartlar dâhilinde harbe devam etmek cinnettir Kemal Bey...

– Güzel ama, bizde durup dururken sulh yapamayız ya canım!.. Bir teklif olur, bir temas olur anlarım!.. O zaman Amenna!..

– O da var yahu!.. senin bir şeyden haberin yok!.. Bizim Sapancalı Hakkı'ya Romanya'da hem Fransızlar, hem de İngilizler, teklifin âlâsını yapmışlar!..

Ve Yakup Cemil oturup, bu temasları ehemmiyetli göstermek üzere kendisine söylenenlerin hepsini anlatmıştı. Kara Kemal, kurnazdı. Talât'la başbaşa vererek, İttihâd ve Terakkî içinde bir hizip halini alan ve ikide bir mürâcaâtları, tehditleriyle parti içinde bir kuvvet olduklarına kendilerinin de inandıkları bu bir avuç insanı, mükemmel bir suçla ithâm etmek ve haklarında en ağır

cezayı verdirmek sebeplerini hazırlamak fikrinde idi. Bu cesûr, bu mert fakat saf askeri mutlaka söyletmek lâzımdı. Sonra da söylediklerini bir takım şâhitlerle tesbît etmek gerekiyordu. Bunun için şöylece söze devam etti.

– Şayet dedi, böyle mühim temâslar varsa, işi bir de Harbiye Nâzırına anlatmak lâzımdır. Yalnız bence doğrudan doğruya Enver Paşaya söyleme. Harbiye Nezâreti müsteşârı Mahmut Kâmil Paşayı gör, bakalım, askerî makâmlar ne düşünüyor. Yakup Cemil Bey, şimdi ferahlamıştı, demek fikir, konuşulabilir, sağa, sola danışılabilir bir mevzûydu. Oradan gayet samimî ayrılan Yakup Cemil, Harbiye Nezâretine giderek müsteşârın yanına çıktı. Erzurum'da maiyetinde çalışmış bir subayı karşısında gören Mahmut Kâmil Paşanın hatırına Yakup Cemil'in mahûd talepleri gelmişti. Fakat dostça karşısına oturan bu adam, ona hiçbir zaman tahmin edemeyeceği şeyleri söylemiş, harp yıllarında düşüncesi dahi suç olan bir takım mevzûlardan bahsetmişti. Mahmut Kâmil Paşanın şaşkınlığı geçince, bu atak insanı oyalamaktan başka çare olmadığını görmüştü.

– Vallahi Yakup Cemil dedi, güzel söylüyorsun ama, harbe karar vermek, sulhe temâyül eylemek, hep siyâsî meselelerdir. Ordu, bugün savaştan başka bir şey düşünmez. O, son neferine ve son damlasına kadar dövüşecektir. Bu itibarla sulh işini hükûmet erkânı ile görüşmelisin. Sadrazam paşa acaba ne diyor?..

Yakup Cemil, her gittiği yerde, her çaldığı kapıda, alâka ve muhabbet gördüğünü düşünüyor, bu işin pekâlâ olacağına inanıyordu. Doğru idi, asıl sadrazam ile

konuşmalı idi. Harbiye Nezâretinden ümitli çıkan Yakup Cemil, soluğu Bâb-ı âlîde almış, mühim bir mesele arzedeceğini de ilâve edince sadrazam Prens Sait Halim Paşanın huzuruna kabul edilmişti. Prens Sait Halim Paşa, bu bir numaralı komitacı ile bu sayılı fırtına ile birkaç defa karşılaşmış, bir o kadar da gıyâbında maceralarını dinlemişti, bu adamdan korkulması lâzım geldiğine de inanmıştı. Onun için bu mültefit, çok nazik bir tavır alarak yer gösterip Yakup Cemil'e

– Buyurunuz beyefendi dedi, sizi dinliyorum!..

Yakup Cemil, yine cephelerden, memleketin içinde yaşadığı tahammül edilmez şartlardan bahsetti. Bütün arkadaşların bu fikirde olduğunu söyledi ve Prens Sait Halim Paşanın kendisinden korktuğunu de düşünerek:

– Hattâ Paşam dedi, arkadaşlar o karara varmışlardır ki, şayet hükûmet bu doğru yola girmezse, biz elimizden gelen bütün kuvvetlerle bunu temine çalışacağız. Bunun sonda kim ölür, kim kalır bilinmez ama, arkadaşların cesâreti ve azmi, evvelce tecrübe edilmiştir, pekâlâ neticeyi şimdiden kestirebiliriz!.. Prens Sait Halim Paşa, derine giren gözleriyle Yakup Cemil Beye bakmıştı. Bu iri yarı adam, ya delirmişti, ya cezbeye tutulmuş bir insandı. Bir kelime ile galiba bu bir hasta idi, zira, devrin sadrazamına böyle söz söylemek için insanın kafasında akıldan bir zerre dahi bulunmamalı idi. Fakat gün görmüş sadrazam işi tatlıya bağladı.

– Yakup Cemil Bey dedi, her fikre hürmet etmek cemiyetimizin îcâblarıdır. Siz ve arkadaşlarınız, elbette ki memleketin selâmeti lehine düşünüyorsunuz. Yalnız

girişilmiş bir harpten çıkmak bir hükûmet için de kolay kolay kabil değildir. Zira müttefiklerimiz bize mâni olacaklardır. Bu ince hesapları düşünecek yegâne adam, İttihâd ve Terakkînin ruhu sayılan gerek hükûmet içinde, gerek parti dahilinde kuvvetli mevki sahibi bulunan Talât Beydir. Kâbilse siz onunla da görüşürseniz, belki o, bu muammanın içinden çıkmanın yolunu bulur. Zaten nasıl olsa bu teşebbüsünüzden haberdar olmuştur. İş bu görüşmeye kalıyor!..

Yakup Cemil Bey, Prens Sait Halim Paşanın bu mâ'kûl sözlerine çok memnun olmuş.

– Evet demişti. Talât Beyle mutlaka görüşmeliyim... İş eninde, sonunda onun önüne gelecektir. Erenköyündeki evine dönen ve Talât Beyle bir görüşme fırsatı arayan Yakup Cemil Bey bu mülâkattan tam üç gün sonra bir sabah, Erenköy'ünde bir dostuna giderken yolda iki atlıya rast gelmiş ve bunlardan birini hemen tanımıştı. Bu atlı sabah gezintilerine çıkan Talât Beyin bizzat kendisi idi. O da, onu görünce durmuş, gayet neşeli bir yüzle:

– Merhaba, Yakup Cemil demişti, nasılsın, ne var, ne yok Allahaşkına, neden bana hiç uğramıyorsun!.. Yakup Cemil bu iltifâttan büyük bir gurur duyarak:

– Vallahi hakkın var, yalnız ben de sana fevkalâde mühim bir şey söylemek istiyordum... Talât Bey atını sürmüş, arkadaşından biraz ayrılmış, biri atın üstünde, diğeri yerde yaya olarak görüşmüşlerdi. Münferit sulh fikrinden, Sapancalı Hakkı'ya vâki tekliflerden bahseden Yakup Cemil'e Talât Bey:

– Bunların hepsi güzel kardeşim, yalnız sen Enver'e lâf anlatacak adam tanıyor musun?.. Bana onu söyle!..

Yakup Cemil birdenbire durmuştu. Demek Talât da bu fikre evet diyebilecekti. Birden heyecanla:

– Enver Paşaya mı?.. Ben, evet, şaşmayınız, ben mükemmel ona her şeyi anlatabilirim!

Talât Bey gülerek Yakup Cemil'e yepyeni bir ufuk açmıştı

– Bunu yaparsan, o zaman mesele kalmaz!.. O kabul ederse biz bir formülünü buluruz!.. Yakup Cemil'den selâmlaşarak ayrılan Talât Bey için, şimdi mükemmel bir vaziyet vardı. Enver Paşayı, onu destekleyen arkadaşlarından ayırmak, parti otoritesine ikide birde karşı gelen bu gençler grubunu temizlemek, yoksa harbin tam ortasında imparatorluğu, yolundan çevirmek; değil bir kaç kişinin, veya bir partinin fikrince, tarihin bile elinde olmayan bir işti. Bu nasıl düşünülür, nasıl söylenirdi. Yakup Cemil bu neticeyi ele alınca büsbütün havalanmış, şimdi arkadaşlarıyla konuşarak bir heyet halinde devrin Harbiye Nâzırı ve başkumandan vekili Enver Paşayı ziyaret etmeyi ve ona ricadan tehdide kadar dilinin döndüğü her şekilde hitap etmeyi kararlaştırmıştı. Bakalım arkadaşlar bu temasları beğenecekler mi idi?..

Abdullah Efendi Lokantasındaki Münakâşa

Sapancalı Hakkı Bey şöyle anlatmıştı.

– Yazıhânemde münferit sulh fikrine şöylece temâs edip geçmiştik. Hiç hatırıma gelmemişti ki, Yakup Cemil bu dâvayı kendisine iş edinsin de kalksın, kapı kapı dolaşsın, önüne gelene de benim Romanya'da Fransızlarla, İngilizlerle müteaddid defalar, bu mevzû üzerinde temâslar yaptığımı söylesin!.. Doğrusu, divaneliğin, deliliğin bu şekline şaşmış kalmıştım. Ben bütün bunları günlük bir dedikodu telâkki ederken bir gün telefonla beni arayan Yakup Cemil, hem başbaşa bir yemek yemek, hem de mühim bazı şeyler konuşmak üzere behemehal, Beyoğlunda Abdullah efendi lokantasında öğle yemeğine davetli olduğumu söylemez mi?.. Dilimin döndüğü kadar mazeret koştumsa da dinlememişti. Abdullah efendi lokantasına girdiğim zaman, oldukça tenhâ bir köşede oturuyordu. Beni görünce kalkmış elimi sıkmıştı. Oturduk, çok sevinçli idi.

– Hayır ola yahu edidm, İtilâfçı olduğunu ilân ettiğin günden sonra, bir daha görünmedin!..

– Evet ya dedi, görünmedim, ama boş da durmadım. Memduh Şevket, Kara Kemal beyler, Mahmut Kâmil ve Prens Sait Halim Paşalar, hattâ senin dostun Talât Beyle de görüştüm. Hepsine münferit sulhtan bahsettim. Çok müsait karşıladılar, yalnız Enver'e kim lâf anlatacak dediler, ona da cevap verdim. Ben lâf anlatacağım dedim, ne dersin?..

Bu lâfları bir hamlede söyleyen Yakup Cemil'in karşısında sanki lokantanın tavanı dönmüş, dönmüştü

de başıma bir balyoz gibi inmişti. Karşımda bir insan değil, tam mânasıyla bir deli vardı. Hiddetle bağırdım.

– Sen deli misin Allahaşkına, bu kadar safdillik olur mu?.. Bütün bu adamlar seni söyletmişler ve harp senelerinde en tehlikeli bir suç sayılan bir hareketin fâilini ve ona yardım eden kimseleri bu sayede öğrenmişlerdir. Şimdi hepimiz mahvolduk dedim. Bunun sonunun darağacı olacağını bir an düşündün mü?.. O, gayet soğuk kanlı idi. Hattâ gülüyordu.

– Darağacı mı dedi, bizi asacak adam daha anasının karnından doğmadı!..

– Asarlar da, kurşuna dizerler de Yakup Cemil, çocukluğu bırak. Bu işi burada kapa, sana tenbih etmiştim. Kimseye bir tek kelime söyleme. Vallahi sonra felâket!.. dedim.. Bu yetmiyormuş gibi bana ne dese beğenirsiniz.

– Hakkı dedi, şimdi bu lokantaya inzibât bölük kumandanı Nevzat'la dîvân-ı harp reîsinin yaveri Murat gelecekler. O zaman tepem attı,

– Ne münasebet, bunlarla ne alâkamız var dedim...

– Bunlar temiz, dürüst arkadaşlar onlar da bizim fikrimizde, fakat diğer arkadaşlarla tanışalım dediler. Onun için bu ikisini buraya davet ettim. Nerede iseler gelirler...

– Sen hakikaten deli imişsin yahu!.. Hem de adamakıllı deli dedim. Benim bunlarla ne görüşmem, ne de konuşmam doğru olur. Ben gidiyorum dedim. Filhakika ben ayrılırken bu iki zâbit de lokantadan içeri gir-

mişlerdi. Ben yanlarından ayrıldım ve o gün ne bastığım yeri bildim, ne de gözüm dünyayı gördü. İnsanın deli olacağı nokta, husûsî sûrette anlatılmış olan bu Romanya temâslarının dile düşmüş olması idi. Şimdi hakkımızdaki tedbirler şiddetlenecek, tarassut başlayacak ve bize göz açtırılmayacaktı. Partide kuvvetli bir hâlde iken, şimdi suçlu bir vaziyete düşmüş oluyorduk. Sapancalı Hakkı Bey, hatıralarının bir kısmında şunları da ilâve etmişti. Sonradan anlamıştık ki, o gün Abdullah Efendi lokantasında bu üç arkadaş hükûmeti devirmeye karar vermişler, hattâ bunun gününü bile tayin etmişlerdi. 13 Temmuz 1916!..

Nihayet bu proje ele alınmış, bir takım kimseler para ile tedârik edilmiş. Meserret otelinin odalarında günlerden beri yatıp kalkmakta ve yemek yemekte bulunmuştu. Nevzat Bey de bu işe gönül bağlamış, maiyetindeki on inzibât eri ile işe karışmıştı. Fakat Yakup Cemil'in böyle gelişi güzel, sere serpile dökülüp saçıldığı bu otel Dahiliye Nâzırı Talât Beyin emriyle çoktan sivil, resmî memûrlarla sarılmış bulunuyordu. Hattâ o ara otelde bulunan eski arkadaşı Ali Haydar Bey, onu ikâz etmiş

– Sen kaçırdın mı Allahaşkına Yakup Cemil demiş, şu etrafına bak, polisler, inzibatlar, sivil memûrlar seni şimdiden ihata etmiş bir hâldedirler, sen hangi hükûmeti deviriyorsun!.. Fakat Yakup Cemil, cezbeye gelmiş bir derviş gibi Bâb-ı âlîyi ikinci defa basmak fikrinden asla vazgeçmemişti. Tam bu sırada yazıhânemde otururken telefon çalmıştı. Ahizeyi elime alınca Ali Haydar Beyin boğuk sesini duymuştum.

– Hakkı Bey dedi, koş Meserret oteline gel, Yakup Cemil delirdi. Bâb-ı âlîyi basacak, etrafta sivil, resmî memûrlar kaynaşıyor, bunu alıp doğru darağacına götürecekler, yazık olacak!.. Ne diyeceğimi şaşırmıştım. Hemen cevap verdim:

– Geliyorum!.. Ve neticenin benim için dahi ne olacağını düşünmeden, Yakup Cemil'i muhakkak bir ölümden kurtarmak için bir otomobile atlayarak Galata'dan Meserret oteline yetiştim. Her taraf müthiş bir polis kuvvetiyle sarılmıştı. Bunu görmemek için insanın anadan doğma kör olması lâzımdı. Fakat her şeye rağmen Yakup Cemil, bir avuç adamıyla bir hareket yapacaktı. Buna behemehal mani olmak lâzımdı. Aklıma tek bir çare gelmişti; hemen telefona yapışarak Bâb-ı âlî muhâfız kuvvetleri kumandanlığını aradım. Orada yüzbaşı Hasan Bey arkadaşımdı. Onu buldum. Bâb-ı âlînin bir baskına uğrayacağından bahsettim. Dikkatli olmalarını söyledim. Sonra da Ali Haydar Beyle Yakup Cemil'in yatak odasına girdik. Elinde tabancası bir aşağı bir yukarı geziniyordu. Beni görünce adamakıllı şaşırmıştı.

– Seni kim çağırdı?.. diye sordu.

– Hareketini sağır sultan duymuş, hâlâ kim çağırdısı var mı?.. Haydi dedim hemen buradan seni alıp götürüyorum. Bizzat Bâb-ı âlî muhâfızı arkadaşım Hasan Beye de telefonla bildirdim. Bâb-ı âlîyi şimdi silâhla muhâfazaya hazırlanmıştır. Aklını başına al!.. diğer arkadaşlarla danışmadan böyle işler yapılmaz. Hemen evine gideceksin. Başka lâf dinlemem dedim. Yakup

Cemil'in hali görülecek şey idi, şaşırmış kalmıştı. Kendisinden hiç beklemediğim cevabı aldım.

– Peki dedi, madem öyle istiyorsunuz?.. Öyle olsun!..Yalnız bir şey isteyeğim, bütün arkadaşlara telgraf çek!.. İstanbul'a gelsinler!..

– Söz veriyorum. Hem de şimdi telgraf çekeceğim!..

Sonra da Nevzat ve Murat beylerden Yakup Cemil'e evine kadar refakat etmelerini rica ettim. Ve para ile topladığı adamları dahi birer birer görerek hepsini dağıttım.

– Bu dedim bir kriz geçiriyor, ona bakmayın!.. Hepiniz evlerinize gidiniz, kimseye de bunlardan bahsetmeyiniz!.. Kasa zamanda bu toplantıyı dağıtmıştık. Yalnız hariçte kulaktan kulağa bir dedikodu çalkalanıyordu.

– Meserret otelinde kimler toplanmış, ne yapacaklarmış, hükûmeti mi devireceklermiş. Bu ne demek! diye birbirlerine soruyorlar fakat sadra şifa verir bir cevap da alamıyorlardı.

Milis Kuvvetlerinin Başında Yakup Cemil

Meserret oteli hâdisesi, bütün genç İttihatçıların asabını bozmuştu. Bunların içinde en tahsillilerinden biri olan Sapancalı Hakkı Bey, nice yıllar sonra bu hâdiseleri görüşürken bana şöyle anlatmıştı:

– Arkadaşlara hemen telgraf çekmiştim. Allah razı olsun hepsi alelâcele İstanbul'a gelmişlerdi. İzmit'ten Mümtaz, Eskişehir'den Hüsrev Sâmi ve Nail benim ya-

zıhânemde toplanmışlardı. Hâdiseyi bütün teferruâtıyla öğrenince bana ilk itirâz eden eski arkadaşım İzmitli Mümtaz olmuştu.

– Doğrusu Hakkı dedi, sende de kabahat var, Yakup Cemil gibi boşboğaza, Romanya'daki meseleleri anlatmak doğru mu?.. Bu herifin ağzında bakla ıslanmaz!..

– Canım dedim, ben böyle üstünkörü söyledim, kalk da git devrin sadrazamına, parti merkezine, Talât'a söyle demedim ya!..

– O sağını solunu bilir mi? İşte böylece hem kendini, hem bizi topun ağzına getirmiş oldu. Arkadaşlara dönüp dedim ki:

– Olan olmuştur, şimdi yapacağımızı düşünelim. Benim bir fikrim var, bakalım ne diyeceksiniz?.. Kalkıp Enver Paşaya gidelim. Yakup Cemil şuurunu kaybediyor, ona vaad ettiğiniz işi de rütbeyi de veriniz. Bunu uzak bir yere, güç bir işin başına gönderiniz. Hepimizin başı dinlensin!.. Arkadaşlar bu fikrimi derhal tasvîb ettiler. Ertesi günü ben Enver Paşanın Kuruçeşmedeki yalısına gitmiştim. Enver, benim en sevgili arkadaşımdı. Kendisine Meserret oteli hâdisesinin iç yüzünü teferruâtıyla anlattım. Beni dikkatle dinledi. O da anlıyordu ki, bu ele avuca sığmaz adam, günün birinde bütün arkadaşları tehlikeye sokacaktı. Bana dönerek:

– Peki dedi, sen yarın Mümtaz'la beraber, Yakup Cemil'i alıp bana getir, Harbiye Nezâretine geliniz. Onu İran'da mühim bir teşkîlâtın başına geçireceğim. İsterse

orada vezir olsun, bakalım ne olacak?.. Paşaya cidden teşekkür etmek lâzımdı. Enver'in altın gibi temiz bir kalbi, arkadaşlarına engin bir itimâdı vardı. Hâdiseyi yazıhânede arkadaşlara anlattığım zaman hepsi sevinçten çılgına dönmüşlerdi. Hemen telefona sarılarak Yakup Cemil'i buldum. Yarın sabah seni burada bekliyoruz dedim.

Ertesi sabah, Mümtaz'la ben yazıhânede onu bekliyorduk. Hakikaten beklediğimiz saatte gelmişti.

– Hayır ola dedi, yine nasihat vermeye mi hazırlandınız?..

– Nasihat değil ortada hakikat var, seni Harbiye Nâzırı makâmında bekliyor, istediğin galiba oluyor. O dakikada Yakup Cemil nasıl sevinmiş, çileden çıkmıştı, bu görülecek bir manzara idi. Biz, Yakup Cemil'le Enver Paşayı başbaşa bırakmayı muvafık bulmuştuk. Esasen bu kadarı kâfi idi, hemen ellerimizi sıkarak büyük bir ümitle Harbiye Nezâretine koşmuştu. Sonradan tafsilâtını öğrendiğimiz veçhile Yakup Cemil, huzura girdiği zaman, Enver Paşanın kaşlarını çatık, yüzünü asık bulmuştu. Enver Paşa,

– Ayıp değil mi sana Yakup Cemil demişti, dünkü arkadaşlarına karşı takındığın bu tavrın mânası nedir? "Hükûmeti devirecceğim" ne demek kuzum, hangi hukûmeti deviriyorsun?.. Bu hükûmeti kurarken yan yana ve beraberce çalışmadık mı?.. Biz senin arkadaşların değil miyiz, bu mesuliyeti omuzlarımıza keyifle mi yüklenmiş bulunuyoruz. Ne var, ne oluyor, hangi dağda kurt ölmüş!.. İşittiklerimin hiçbirin sana yakıştırama-

dım. Mamafih arkadaşlar sana tam bir buhran geldiğini söylediler. İşin yok, gücün yok, senin gibi enerjik bir adam, kalpe köşelerinde kalırsa menfi olur. Seni derhal İran içerlerinde harekât yapacak, sivil bir teşkîlâtın başına geçiriyorum. İstanbul'dan on beş yirmi gün içinde istediğin zâbitanı, malzemeyi, silâh ve cephaneyi alarak derhal verilecek mahbuslar ve asker firârîlerinden mürekkeb bir kuvvetle İran'a hareket edeceksin. Sen benden fırka istemiştin, ben sana bir kolordu derecesinde kuvvet veriyorum bakalım, nasıl çalışacaksın! Müsteşâr Paşayı git, gör!..

Yakup Cemil bilâhare bize anlatmıştı ki,

– Tekdirle başlayan Başkumandanın sözleri, büyük bir itimâdla bitiyordu. Heyecandan ve sevinçten kendimi kaybetmiştim. Hemen Enver Paşanın ellerine sarılarak, hem de iki elini öptüm.

– Teşekkür ederim Paşam. Emriniz üzerine hemen işe başlıyorum. Teşkîlâtımı bitirince derhal hareket edeceğim. Ve askerce paşayı selâmlayarak odadan çıktım. Yakup Cemil, yazıhâneye gelmiş, onu merakla bekleyen bizlerin boynuna sarılmış, bizleri kucaklamıştı.

– Hakkı dedi, sana çok şeyler borçluyum, beni her türlü felâketten kurtaran sensin... Sonra da bizden ayrılarak Harbiye Nezâreti müsteşârı Mahmut Kâmil Paşayı görmüştü. Paşa

– Haberim var, istediğin listeyi derhal hazırla, lâzımgelen malzeme, esliha ve cephâne verilecektir. karârgâhını Afyon Karahisar'da kuracaksın, Hüsrev Sâmi

Bey İzmir'den sana icâbeden erleri sevkedecektir. Sen de arzu ettiğin zâbitânı buradan alarak gideceksin yalnız 20 gün içinde bütün bunlar bitmelidir!.. demişti. Filhakika, Harbiye Nezâreti, Hüsrev Sâmi Beyi de memûr etmişti. O İzmir'e ayrılıp giderken, son defa yazıhânemde toplanmış olan arkadaşlara ben de şöyle demiştim:

– Tehlike bence henüz zail olmamıştır. Talât Bey ve arkadaşları bu işin üstüne yatmayacaklardır. Yalnız bizleri tevkif etmemekle büyük bir fırsat kaçırmışlardır. Şimdi buna yeniden meydan vermemek için fikrimce hepimiz dağılmalıyız. Sonra toplanabiliriz. Bu işin üstünden zaman geçsin, tensîb ederseniz yerli yerimize gidelim. Yakup Cemil de İran'a hareket eder. Hâdiseler biraz uyumuş olur!..

Bu teklifimi arkadaşlar ittifâkla kabul ettiler. Ne de olsa, Merkez-i Umûmî nazarında ve Talât Beyin kafasında bizler, Enver'in adamları olarak her zaman tehlikeli idik. Bizim imhâmız onun için şart idi. Ben de anlıyordum. Derhal kararı tatbîk ettik. Mümtaz İzmit'e, Nail Eskişiher'e gittiler. Hüsrev Sâmi İzmir'de işe başlamıştı. Kendisinden aldığım bir mektup çok dikkate değerdi, bana:

– Hakkı diyordu, hayret edersin İzmir valisi Rahmi Bey bana Talât Beyden gelmiş bir telgrafı gösterdi. "Bir hükûmet taklîbine dâhil olmuş bulunan Hüsrev Sâminin oradan İran'a gidecek kuvvetlere asker toplaması husûsundaki emri ne dereceye kadar samimiyetle îfâ etmekte olduğunun devamlı sûrette takîbi lüzûmlu görüldüğüden gereğinin îfâsına dikkat ve gayretinizi bil-

hassa rica ederim." deniliyor. Rahmi Bey hayretler içinde kalmış, benden hiç böyle bir şey ümit etmediğini söylemişti. Ben de oturup, Meserret oteli hâdisesini bütün teferruatıyla kendisine anlattım. Ve Talât'ın bizleri iyice harcamak istediğini söyledim.

– Beni üzen şey dedi, Talât ile Enver Paşa arasında bu gizli ve el altından devam eden rekâbet, bunların birbirleriyle mücadelesi, memlekete pek pahalıya mal olacak!.. Bilmem sen ne dersin Hakkı!.. Hüsrev Sâmi'nin ve İzmir vâlisi Rahmi'nin yerden göğe kadar hakkı vardı!..

Yakup Cemil'in Tevkîfi

Sapancalı Hakkı Beyin ümitleri gün geçtikçe boşa çıkıyordu. Zira Yakup Cemil bir türlü teşkîli zarûrî olan kadroyu tamamlayamıyor, binbir müşkilâta uğruyordu. Âdeta herkes onun bu salâhiyetine, kendisine verilen bu ehemmiyetli vazifeye gıpta etmiş, onu bir türlü çekememişti. O da sızlanıyor, asabileşiyor, fakat işlerini bir türlü tamamlıyamıyordu. Şuradan buradan toplanan derme çatma adamların bir kısmı sivil, bir kısmı asker ve hepsi karma karışık bir manzara arzediyordu. Bunlardan bir kısmı kendilerine verilen silâhlarla dolaşıyor ve gün geçtikçe kabaran bu kadroyu yerleştirecek yer bulunamıyordu. Bekirağa bölüğünün yanındaki binalar dolmuş, bunlardan bir kısmına da Mercan kapısında Harbiye Nezâreti duvarına bitişik ve askeriyenin kiraya verdiği dükkânlar, kalacakları yer olarak gösterilmişti. Fakat bu başıbozuk alayı, askerlik disiplinin-

den uzak, herkesin dikkatini üzerine çeken garip bir teşkîlât olarak ortada duruyordu. Diğer taraftan Talât Bey ve onun sağ kolu sayılan Kara Kemal Bey, Yakup Cemil'in Meserret oteli hâdisesinde nasıl temize çıktığına ve üstelik böyle milis bir kuvvetin kumandanlığına getirildiğine hayret etmişler, Enver Paşanın, bu kadar hâdiseleri hiçe saymasını bir türlü anlayamamışlardı. Talât Bey:

– Bir insanın deli olması lâzımdır ki, bu kadar macerası olan bir adama hem de eli silâhlı insanlar teslim edip onu kuvvetlendirsin diyordu. Kara Kemal de hemen şu haberi vermişti:

– Beyefendi dedi, bana bugün Polis Müdürü Bedri Bey geldi. Mercan kapısındaki dükkânlara yerleştirilmiş eli silâhlı bu adamların vaziyetini hiç de hoş görmediğini söyledi, yarın öbür gün bir hâdise çıkarsa benim mesûl olmayacağımı lütfen Dahiliye Nâzırı Talât Beyefendiye arzediniz dedi!.

Talât Bey bir müddet düşündü. Sonra Kara Kemal Beye şunu şöyledi:

– Yarın sabah dedi, Bahâeddîn Şâkir ve Dr. Nâzım Beylerle Kuruçeşmeye gitseniz, vaziyeti etraflıca Enver Paşaya anlatsanız iyi olur sanırım. Öyleyse, biz dikkatli ve basîretli bulunalım. Hem düşün ki, Sapancalı Hakkı'nın Romanya'daki münferit sulh teşebbüsleri. Yakup Cemil'in onun avdetinden sonra "Hükûmet devirme" husûsunda giriştiği tertîbât, bütün bunların silâhlı kuvvetlerin başında bulunan Enver Paşaya behemehal anlatılması lâzımdır. Şayet Enver Paşa, yerinde

ve isâbetli bir kararla bu şımarık adamlara lâyık olduğu cezayı verirse, biz de parti içinde vücûdlarını hiç de hoş görmediğimiz bu hizipten, bu belâlılardan kurtulmuş oluruz!

– Başüstüne Beyefendi, hemen bu gece her ikisine telefon eder ve sabah buluşur Paşaya gideriz!.. Hakikaten ertesi gün Kara Kemal Bey, Bahâeddîn Şâkir ve doktor Nâzım'la buluşarak, "Kuruçeşmedeki yalıya gitmişlerdi. Enver Paşa onları mülâyim bir çehre ile karşılamakla beraber, hayretini de gizleyememişti. Acaba bu ziyaretin maksadı ne idi? Fakat biraz hoş beşten sonra Kara Kemal Bey ağır ağır söze başlamıştı:

– Paşa hazretleri dedi, af buyurun, sizi bugün rahatsız etmemizin en mühim sebebi, Yakup Cemil Bey meselesidir. Bu zatın son zamanlardaki hali zât-ı devletinizce elbette malûmdur. Hükûmeti devirmek arzusu, Meserret otelinin içinde nasıl olup sönmüşse, şimdi yepyeni bir faaliyete girişmiş bulunuyor.

Enver Paşa sanki Kara Kemal'i susturmak ister gibi sözünü keserek:

– Hepsinden haberimiz var. Fakat bu adam elinde olmayan bir takım hislerin zebûnudur. Onu yola getirmesini bilirim.

– Evet Paşa hazretleri ama, yalnız Yakup Cemil Bey olsa ne âlâ, yanında onunla beraber hareket eden kimseler var, bunların başında Sapancalı Hakkı Beyi, İzmitli Mümtaz Beyi, Hüsrev Sâmi ve Nail beyleri saymamız lâzımdır. Çok sevdiği arkadaşlarına temas edildiği için kaşları çatılan Enver Paşa:

– Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz'a ne olmuş, bunlar benim en iyi dostlarımdır.

– Evet Paşam ama, haklarında uzun zamandan beri bir takım müşâhadeler var. Sapancalı Hakkı'nın yazıhânesi bir karârgâh manzarası almıştır. Bu arkadaşlar Anadolu'dan bir telgrafla dâvet edilmişlerdir. Hâdise Meserret oteli toplantıları sırasında olmuştur. Buyurunuz, postahâneden alınan ve Sapancalı Hakkı Beyin el yazısıyla yazılmış, telgraf müsveddelerini mütâlaa buyurunuz!..

Kara Kemal Bey, Sapancalı Hakkı'nın el yazısıyla yazılmış telgraf müsveddelerini Enver Paşaya vermişti. Burada:

– Acele İstanbul'a geliniz, mühim meseleler var deniliyordu. Enver Paşa, büsbütün hiddetlenmişti. Böyle zamanlarda yüzü kızarır, gözleri çakmak çakmak olurdu. Kara Kemal'e dönerek:

– Buna ne lüzûm görmüşler, ne maksat gütmüşler dersiniz?..

– Maksatları âşikâr Paşam, hükûmeti devirmek, iktidara geçmek, Boğazları açmak, düşmanlarımızla bir sulhe varmak... Bu kadarı kâfi değil mi? Çünkü biliyorlardı ki, bugünkü hükûmet erkânı, harbi yapan insanlardır. Bunlar sulhe gidemezler. O hâlde Hakkı Beyin büyük vaadlerle vâsıl olduğu münferit sulh temasları, ancak yepyeni bir hükûmet ile yürütülebilirdi. Esâsen hep menfî, hep kırgın arkadaşları bu sebeple seçmişlerdi. Bilfarz Hüsrev Sâmi, bulunduğu yerden alınınca

kızmış. Yakup Cemil, istediği şeylere kavuşamayınca çılgına dönmüştü.

– Bunların içinde Mümtaz'ın menfi harekete dahil olacağını asla zannetmiyorum!..

– Aman Paşa hazretleri, böyle söylemeyiniz. Sapancalı Hakkı ile içtikleri su bile ayrı gitmiyor. Rica ederim, Mercan kapısındaki dükkânlara silâhlı adamlar niçin yerleştirilir, kimin yolunu beklerler!.. Buradan zât-ı devletiniz daima geçmeyi itiyâd etmemiş misiniz?.. Mahmut Şevket Paşaya olanın bir aynı da size niçin yapılmasın? Polis Müdürü Bedri Bey Dahiliye Nezâretine verdiği raporda bu husûsu tebârüz ettirmiş, cihet-i askeriyenin işine karışamayacağı için, mesûliyet deruhde edemeyeceğini de bildirmiştir!

Enver Paşa, dünkü arkadaşları aleyhine yavaş yavaş dolduruluyor, bir kaç hafta evvel Sapancalı Hakkı ve İzmitli Mümtaz'ın yalıya kadar gelerek, Yakup Cemil için rica ettiklerini hatırlıyor, bütün bu isteklerin altında gizlenen maksadı düşünüyordu. Bu yakın arkadaşları bu kadar alçakça hareket edebilirler miydi? Yoksa bu işler biraz da Talât Beyin manevraları mı idi?.. Lâfa Bahâeddîn Şâkir Bey de karışmıştı.

– Paşam dedi, bir kaç ay evvel Mümtaz ve Sapancalı Hakkı Beyler, Merkez Kumandanının değiştirilerek yerine Ali Beyin (Afyon mebûsu bilâhare İstiklâl Mahkemesi Reîsi), Dîvân-ı harb-i örfî riyâsetine Topçu İhsan Beyin (daha sonra Bahriye Vekili) getirilmesini sizden istediklerini hatırlamıyor musunuz? Çünkü gerek Miralay Cevat Beyden ve gerek Miralay Nafiz Beyden

yüz bulamayacaklarını anlamışlardı. Bunlara itimâd buyurmayınız Paşam. Bunlar gözleri iktidar hırsıyla kararmış insanlardır. Bütün bu îzâhât, Enver Paşayı çok sinirlendirmişti. Ayağa kalktı ve arkadaşlarına:

– Hepinize teşekkür ederim, beni vaktinde ikâz buyurdunuz, ben bu işlerin icabına bakarım!.. dedi ve ellerini sıktı. Üç arkadaş yarı yarıya muvaffak olduklarına emin olarak yalıdan ayrıldılar. Enver Paşa, derhal Harbiye Nezâretine geldi. Merkez Kumandanı Kızanlıklı Miralay Cevat Beyle telefonla görüştü ve şu mühim haberi verdi:

– Yakup Cemil Beyi şimdi tevkif ediniz!..

Bekir Ağa Bölüğünün Yeni Sakinleri

Enver Paşanın nihayet Yakup Cemil Beyi tevkife karar vermesi ve bu emri Merkez kumandanı Cevat Beye bildirmesi üzerine, bir inzibât çavuşu, Bakırcılardaki Harbiye Nezâretinin altındaki dükkânlara yerleştirdiği çetesi efrâdının başında çalışan Milis kuvvetlerinin askerlikle nisbeti kesilmiş kumandanına:

– Efendim sizi, Merkez Kumandanı Cevat Bey şimdi makâmında bekliyor!.. demişti. Yakup Cemil evvelâ, bu habere ehemmiyet vermemiş ve acaba ne gibi yeni bir direktifle karşılaşacağını düşünerek, o önde, çavuş arkada Harbiye Nezâretini geçerek tarihî kapının sonundaki Merkez Kumandanlığına girmişti. Burada birtakım subaylar, erler vardı. Hepsi sanki ayak parmaklarının ucuna basarak ve boyunlarını uzatarak ona bakı-

yorlardı. Ancak Yakup Cemil Bey, Merkez Kumandanının huzuruna girince ve resmî selâmı îfâ edince işi anlamıştı. Zira kırk yıllık arkadaşı son derece ciddî ve sert bir ifâde ile:

– Başkumandan vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşanın emriyle sizi tevkîf ediyorum! demişti. Yakup Cemil'den bir feverân bekleyenler, hayretle donup kalmışlardı. Bu kabına sığmayan adam, şimdi gayet sakin, sanki vaziyetten emin, bir şey söylemeden, yine topuklarını birbirine vurarak selâmını tekrarlamış ve refâkatine verilen bir inzibât subayı ve beş inzibât erinin ortasından koridorları geçip, merdivenlerden inerek Harbiye Nezâretinin her zaman kalabalık meydanını, sanki bir Tümen komutanı gibi kat'etmişti. Maiyetindeki zâbit onun arkasında, erler ikişer olmak şartıyla dört kişilik bir müfreze halinde, hürmetkârâne Yakup Cemil'i takib etmekte idiler. Fakat bu grubun istikâmeti Bekir Ağa bölüğü idi ve nitekim de hiç sapmadan doğruca oraya gitmişler, Yakup Cemil'i yalnızca bir odaya koymuşlardı. Ayrıca, yatak ve istediği eşyaların getirileceğini vaad etmişler bir de kendisine büyük bir hürmet eseri göstermişler, tabancasını almamışlardı. Yakup Cemil için tabanca, hayat kadar elzemdi. Çocukluğundan beri yastığının altında bir tabanca yatardı. Ama bu tabanca o zaman Floberdi ve çocukça kurşunlar atardı, şimdi bu tabanca parabellomdur. Ve hakikî mermilere maliktir. Amma tabancasız Yakup Cemil, galiba bir hüviyet sayılamazdı. Bu vak'anın cereyan ettiği saatlerde Sirkeci garında daha enteresan bir hâdise vuku buluyordu. Aynı gündü, vakit akşamdı. Avrupaya hareket

etmek üzere bulunan bir tren gardan kalkmak üzere idi. Bu trenle İttihâdçıların meşhûr bir simâsı, Yakup Cemil'in en iyi arkadaşı, devrin Harbiye ve Dahiliye Nâzırlarının en eski ahbabı, Sapancalı Hakkı Bey de, zâhirde ticarî işleri için hakikatte tehlikeli gördüğü havadan bir müddet uzaklaşmak için, Hollanda'ya Almanya yoluyla gitmekte idi. Onu teşyî eden sevgili dostu ve Enver Paşanın sabık yaveri, İzmitli Mümtaz Beydi. İki arkadaş kucaklaşmışlar ve ayrılırken de Mümtaz Bey:

– Sen merak etme Hakkı demişti, hergün yazıhâneye uğrar, işlerinle yakından alâkadar olurum. Zaten diğer arkadaşlar da yerlerine gittiler. Birkaç güne kadar da şu tabur mu deyilem, fırka mı diyelim adamlarıyla Yakup Cemil de Kafkasya'ya hareket eder de, başımız dinlenir!.. Sapancalı gülüyor, vagonun penceresinden Mümtaz Beyi gülerek tasdik ediyordu. Fakat tuhaf bir tesâdüf vaktinde kalkan tren, o gün beş dakika gecikmişti. Tam bu sırada, vagonun penceresi önüne gelen Sirkeci istasyonu komiseri, Sapancalı Hakkı Beye hitaben:

– Sizi şimdi Dahiliye Nâzırı Talât Bey mühim bir mesele için behemehal görmek istiyor, bu sebeple biletinizi iptal ettik efendim!.. demişti. Hakkı Bey, sarармış, bu vakitsiz görüşmenin hiç de hoş olmadığını anlamıştı. Mümtaz'la göz göze gelmişlerdi, fakat komiserin hali kat'î idi. Çâr-nâ-çâr trenden inmiş, bavulunu bir hamala vererek, komiserle beraber bir arabaya atlamışlardı. Yalnız vefâkar arkadaşı Mümtaz Bey:

– Sen merak etme, ben şimdi, Enver Paşaya gider, vaziyeti anlarım. Nihayet yarın akşamki trene yetişirsin!.. demişti. İki arkadaştan biri, komiser refâkatinde Dahiliye Nezâretine giderken, diğeri de Harbiye Nâzırı Enver Paşayı makâmında aramak üzere Sirkeci'den ayrılmıştı.

Sapancalı Hakkı Bey, Dahiliye Nezâretinde bulamadığı Talât Beyi, nihâyet Mâliye Nezâretinde yakalamış fakat içeri girememişti. Kalem-i mahsûs müdürü ancak komisere şöyle demişti:

– Nâzır beyin emri, Hakkı Beyi Merkez Kumandanına götüreceksiniz! Ve Sapancalının hayretlerine aldırış etmeden sırtını dönmüştü. Komiser refâkatinde oradan Merkez Kumandanı Cevat Beyin huzuruna çıkan Sapancalı Hakkı Bey de aynı emri duymuştu.

– Aldığım emir üzerine sizi tevkif ediyorum.

Burada polis işini inzibâtlara devretmiş ve Sapancalı Hakkı Bey de, birkaç defa girdiği bu kapılardan girerek, kaç defa geçtiği bu meydandan geçerek Bekir Ağa bölüğüne varmıştı. Onu rutubetli, çıplak, karanlık ve havasız bir odaya atmışlardı. Bekir ağa bölüğünün bu yeni sakinleri, burada kendilerini bekleyen âkibetin hiç de hoş olmayacağını anlamışlardı. Biraz sonra aynı yere inzibât bölük kumandanı yüzbaşı Nevzat, Dîvân-ı harp Reîsi Miralay Nafiz Beyin yaveri Murat ve Meserret otelindeki hâdiseye sadece seyirci kalmış olan Yenişehirli Ali Haydar beylerle, Meserret otelinde toplanan grubun başı sayılan meşhûr Yahya Kaptan da ilâve edilmişti. Bekir Ağa bölüğü bu yeni sakinleriyle yepye-

ni bir suçun faillerini sînesinde topluyordu. Bu suçun ismi:

– Taklîb-i hükûmet cürmü!.. idi. Ve bütün bu mevkûflar, hükûmeti devirmekle zan altında idiler. Hepsi dîvân-ı harbe sevkedilmek üzere Bekir Ağa bölüğünde toplanmışlardı. Yalnız içlerinde Sapancalı Hakkı Beyin bütün ümidi, İzmitli Mümtaz Beyin, Enver Paşa nezdinde yapacağı mürâcaatta idi. Enver paşa muhakkak bu yanlışlığı düzeltecekti. Mümtaz Bey ise o akşam, Enver Paşayı makâmında bulamamış ve onun en iyi arkadaşı Levâzım Reîsi İsmail Hakkı Paşaya açılmıştı. Şikâyet etmiş, Talât Beyin oyununa gelmemesini de âdeta ihtâr etmişti. İsmail Hakkı Paşa, Enver Paşa ile görüşeceğini ona vaad etmiş, akşam buluşmak üzere söz kesmişlerdi. Akşam geç vakit acente Tevfik Beyin Nişantaşındaki evinde buluştukları zaman Enver Paşanın kendisini yarın sabah beklediğini öğrenebilmişti. Ertesi sabah Kuruçeşmedeki yalıya koşan Mümtaz Bey:

– Evet hepsinden haberim var. Talât Beyle de görüştüm. Sapancalı Hakkı'nın Avrupa'ya gitmesine Talât Bey muârızdır. Yine gidecek, bir takım siyâsî temâslar yapacak, buna da devlet erkânına yakınlığı dolayısıyla yanlış mânalar verecekler, Almanları aleyhimizde kuşkulandıracak. Bu sebeple muvakkaten göz altına alınmıştır. Yakında çıkacaktır, müsterih olunuz!.. demişti. Bu cevap, Enver Paşanın sâbık yâverini tatmin etmiş değildi. Fakat başka da yapacak bir şey yoktu. Bu bir hükûmet tedbiri de olabilirdi. Vâkıâ Talât Bey, çevirdiği manevralarla, Enver Paşaya karşı muvaffak olmuş, onu arkadaşlarından ayırmıştı. Amma, nihâyet ikisini

birbiriyle çatıştırmak mümkün değildi. Şimdiki hâlde dostların Bekirağa bölüğündeki ikâmetlerinin kısa sürmesini temenniden başka elden bir şey gelmiyordu.

Satvet Lûtfi Bey (Tozan)

Yakup Cemil dâvasına karıştırılmış olan Satvet Lûtfi Bey (Tozan), adem- merkeziyetçi meşhûr Prens Sabahaddin Beyin yakın arkadaşı ve husûsî kâtibi olarak tanınmıştır. Bir çok kimselerin adını Mahmut Şevket Paşa suikastçilerine karıştırdığı Satvet Lûtfi Bey, hakikatte tam bir hürriyet âşığı, memlekette kuvvetli bir demokrasi taraftarıdır.

Hürriyetten üç sene evvel birçok değerli arkadaşları ile kurduğu (Cemiyet-i İnkılâbiye), istibdât idâresine, Abdülhamîd'in zalim ve keyfî saltanatına karşı açılmış bir bayraktır. Bu gizli cemiyetin mensûbları içinde memleketin temiz evlâtlarından Hamit Ongunsu (Ord. Profesör), Namık Zeki Aral, Ferit Necdet Mübin, Ahmet Bedevî, Dr. Mahmut Sabit (merhum), Mustafa Asım (eski Arnavutluk Başvekili ve İktisadcı muharrir), Köprülülü Hamdi (Milli Harekat sırasında Anzavura Karşı yaptığı müsâdemede şehid düşmüştür), Abdüllatif Nevzat (eski mebûs, Yüksek tedrisât müdürü), Ziya Şakir (merhûm Muharir), Nafi Atuf (eski mebûslardan) beyler bulunmakta idi. Bunların maksadı Sultan Abdülhamîd'i, dördüncü oğlu şehzâde Burhanettin efendi lehine saltanattan ferâgate mecbûr etmekti. Paris'te çalışan Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahaddin beylerle, Atina yoluyla temasa geçen bu cemiyet mensûbları, Prens

Sabahaddin beyin siyâsî programını da kabul etmiş bulunuyordu. Bu cemiyetin bir de Erzurum'da bir kolu vardı ki, onlar meşrûtiyet hareketini orada hazırlamışlardı. Bu Cemiyet-i Inkılâbiye, Meşrûtiyetten sonra Şeref sokağının köşesinde bir ev kiralamış burada çalışmalarına başlamıştı. Adem-i merkeziyet grubunun Erzurum kolu içinde, Erzurumlu Serdar zâde Sıtkı, hoca Seyfullah, Hüseyin Tosun (süvârî yüzbaşısı), Durak (Ankara Polis Müdürü ve mebûsu) beyler de mevcuttu.

1908 meşrûtiyetinin ilânından sonra, Abdülhamîd'in muhâfız kıtalarının dağılmasını isteyen Cemiyet-i inkılâbiye ki, aynı zamanda Adem-i merkeziyete kalbolmuştu. Her an hürriyetin ortadan kaldırılmasından korkuyor tertip ettiği nümâyişlerle maksadına erişmek istiyordu. Abdülhamîd'in her an oyun bozanlığı ihtimaline karşı bu cemiyetin mensûbları ile İttihâd ve Terakkî erkânı arasında bir anlaşma mevcuttu. Bu anlaşma bidâyette samimî olduğu hâlde sonraları İttihâd ve Terakkî buna maalesef riayet etmemiş bu sûretle Cemiyet mensûbları ile bir görüş farkına vâsıl olmuştu. Adem-i merkeziyet Cemiyet-i mensûbları idealist kalmışlar, İttihâd ve Terakkîciler ise iktidarı her ne pahasına olursa olsun elde tutmaya ahdetmişlerdi. İşte Sabahaddin Beyin en yakın arkadaşlarından biri olan Satvet Lûtfi Bey (Mahmut Şevket Paşanın katlinden evvel bir hükûmet darbesi hazırlığına iştirâk ettiği ileri sürülerek tevkif olunmuştu), ile İttihatçıların arası böylece açılmış, politika içinde kalan Satvet Lûtfi'nin her hâdisede kendisinden şüphe edilmiş, müteaddid defalar tevkîf olunup muhâkeme edilmişti. Satvet Lûtfi Bey Bâb-ı âlî

baskınına tesâdüfen şâhit olmuş ve meseleyi haber vermek üzere dostu Dolmabahçe sarayının ikinci mâbeyncisi Reşit Beye koştuğu zaman, onun yanında Viyanada çıkan Corespondens Politiue gazetesinin muhabiri Aleksandr Lâzar Beyi görerek her ikisine vaziyeti anlatmıştı. Şaşkınlıktan neye uğradıklarını bilmeyen bu iki zat zile bastıkları zaman, hiç bir hademenin odaya girmediğini hayretle müşahede etmişler, sonra da kapının önünde elindeki kocaman Nagand tabancası ile İzmitli Mümtaz Beyi görmüşlerdi. Çünkü tam o sırada Enver Bey padişah Sultan Reşad'a Bâb-ı âlî baskınının meşrû sebeplerini izâh etmeye gelmiş bulunuyordu. Saraydan çıkınca Kuruçeşmedeki yalısında Prens Sabahaddin'e uğrayan Satvet Lûtfi Bey, Prensle beraber yanında bulduğu Mehmet Ali Şevki Beye Bâb-ı âlî baskınını söylediği zaman, her ikisi yerlerinden sıçramışlardı. Ertesi sabah bu yalıya Talât Bey, Şerif Haydar ve Halil Beylerle beraber gelmiş ve henüz yatağından kalkmış olan Satvet Lûtfi Beye:

– Ne o delikanlı daha yeni mi kalkıyorsun, çabuk seninkine haber ver, kendisiyle görüşmek istiyoruz!.. demişti. O sırada yatağında kitap okuyan Prens Sabahaddin Bey, Talât Beyle görüşmek istememiş fakat Satvet Lûtfi Beyin ısrarı üzerine giyinip onu karşılamaya mecbûr olmuştu. Talât Beyin teklifi pek mühimdi. Prens Sabahaddin ile teşrîk-i mesâî etmek istiyorlardı. Fakat Prens çok ciddî bir şekilde bu teklifi reddetmişti.

– Şayet demişti, kan dökmemiş olsaydınız, belki bunu düşünebilirdik. Fakat şimdi her şey bitmiştir. Zira

Prens Sabahaddin Bey, pek babacan bir adam olan Nâzım Paşanın yakın dostu idi. Esâsen İttihâtçılarla aralarında da çok fark vardı. Uzun yıllar Avrupada yaşamış olan Prens Sabahaddin bey, orada demokrasiyi bütün incelikleriyle etüd etmişti. Maksadı kânûnî yollardan giderek bu memleketi hakikî bir hürriyete kavuşturmaktı. İttihâd ve Terakkîciler ise Makedonya'da yaşamışlardı. Komitacıların metodlarını benimsemişlerdi. İşte bu iki ayrı görüş aralarını daha fazla ayırmıştı.

Bâb-ı âlî baskınından sonra ve Mahmut Şevket Paşanın katlinden evvel, İstanbul'da basılıp Erzurum'a gönderilen ve hürriyeti hedef tutan beyânnâmelerin Trabzon'da yakalanması, İttihâdçılar için emsâlsiz bir fırsat telâkki edilmiş ve görüş farkı bulunan Adem-i Merkeziyetçileri tevkîfe sebep olmuştu. Bunların içinde Satvet Lûtfi Bey de vardı. Müebbed kalebentliğe mahkûm olan Satvet Lûtfi evvelâ Bodrum hapishanesinde bir sene kalmış, hattâ Mahmut Şevket Paşaya yapılan suikastte dîvân-ı harpçe muhâkeme edilmek istenmişse de devrin Adliye Nâzırı İbrahim Bey, İstanbul muhâfızı Cemal Beyin talebine karşı,

– Adliyede mahkûm bir insan, yeniden muhakeme edilemez!.. diye reddetmişti. Bir yıl sonra İstanbul'a Sinop'a sevk edilmek üzere getirilen Satvet Lûtfi Bey, arkadaşlarının hepsi gönderildiği hâlde İstanbul'da bırakılmış ve harb-i umûmîden evvel hükûmetin Fransa'da yapmak istediği istikrâzı tahakkuk ettirsin diye devrin Dahiliye Nâzırı Talât Beyin ve müsteşârı İsmail Canbolat Beyin müteaddid konuşmaları sonunda Avrupaya

Prens Sabahaddin Beyin yanına gönderilmişti*. Orada Cavit Bey, Prens Sabahaddin ve Fransa Maliye Nâzırı Kayyo bu istikrazı hakikat yapmışlardı. Çok geçmeden harbin başlaması, istikrâzın tamamının alınmasına imkân bırakmamıştı. Memlekete avdetinde Satvet Lûtfi, Bursa'da menkûb kalmış, bu esnada Yakup Cemil'in ziyareti vâki olmuş, tam bir hafta süren bu ikâmete rağmen Satvet Lûtfi Bey, Yakup Cemil'in izhâr ettiği yakınlığa alâka göstermemişti. Otelin kâtibliğini yapan Aka Gündüz de, Yakup Cemil'den çekinmekte idi. Başlarına bir felâket geleceğini tahmin ediyor ve Satvet Lûtfi Beye de ihtiyât tavsiye ediyordu. Yakup Cemil çok hararetli idi. Münferit Sulhe tamamen inanmış bunu tahâkkuk ettirmek için de kellesini koltuğuna almıştı. Satvet Lûtfi Bey onun hâlet-i ruhiyesini, çok iyi anlamış ve mümkün olduğu kadar uzak durmuştu. Fakat ikinci bir Bâb-ı âlî baskınına teşebbüs akîm kalınca ve müteşebbisler tevkîf edilince, onlarla teması olan herkesi de birer birer yakalatıp dîvân-ı harp huzuruna çıkarmışlardı. Bu dîvân-ı harpten yalnız beraat alan Satvet Lûtfi Bey idi. Çünkü Talât Beyin tezkeresi, İsmail Canbolat Beyin de lehte şehâdeti, bu eski dosta karşı tam bir vefakârlığın numûnesi idi.**

* Sinop'a haksız sevk edilenler içinde sayın Felek Burhanda vardı.

** Memleketimizde adem-i merkeziyet fikrinin alemdârı bulunan Prens Sabahattin Beyin anlaşılmamış yolunu ve kendisinin ibret ve heyecanla takib edilecek hayat hikayesini, Satvet Lütfi Beyendi yakında çok târihî bir hatıra olarak yayınlayacaklardır.

İlk Tevkîfler

Dîvân-ı harbe sevkedilmesi bir gün meselesi olan Yakup Cemil ile Avrupa giderken Sirkeci garında apar topar döndürülüp Bekirağa bölüğüne sevkedilen Sapancalı Hakkı'yı Bursa'dan, İzmir'den yeni tevkif emirleri tamamlıyordu. Topun ağzında olanlardan biri de Prens Sabahaddin'in husûsi kâtibi Satvet Lûtfi Bey idi. Mahmut Şevket Paşanın katlinde medhaldâr addedilen Prens Sabahaddin, yurd dışında bulunması dolayısıyla yakasını belki de idâmdan kurtarmıştı. Fakat husûsi kâtibi Satvet Lûtfi Beyin de dîvân-ı harp nedense alâkasını görmüş olacak ki, Onu Bursa'da ikâmete mahkûm etmişti. Yalnız bu ikâmet, oldukça serbest şartlar altında cereyan etmiş, Satvet Lûtfi Beyin şehirde gezip tozmasına, hattâ iş tutmasına, vatandaşlarla görüşüp konuşmasına mâni bir kayıt konmamıştı. İşte bu sebeplerle Satvet Lûtfi Bey orada (Servinaz) otelini işletmekte idi. Çekirgede hem otel, hem kaplıca olan bu yerde oturup çalışırken, harp senelerinde İsviçre'de bulunan Prens Sabahaddin Beyden günün birinde bir mektup alan Satvet Lûtfi Bey, mevzûun ehemmiyetine binâen vaziyeti devrin Dahiliye Nâzırı Talât Beye yazmaya mecbûr kalmıştı. Prens Sabahaddin Bey bu mektubunda, düşmanlarımızın münferit bir sulh teklifinde bulunduklarını, şayet, Talât Bey mevzûyla prensip olarak ilgilenirse diğer şartların bildirileceğini yazmakta idi. Satvet Lûtfi Bey de bir memleket meselesi addettiği bu teşebbüsü, Talât Beye, Bursa'dan bildirmişti. Satvet Lûtfi Beyin telgrafına Talât Bey, cevap vermiş, İstanbul'a gelmesini ve kendisiyle görüşmesini bildirmişti. Satvet Lûtfi Bey

de aldığı telgrafı mahallî zâbıtasına göstererek Talât Beyle görüşmek üzere İstanbul'a gelmiş ve bir saate yakın görüşmüşlerdi. Talât Bey, Prens Sabahaddin'in alâkasına teşekkür ediyor ve:

– Şayet icâbederse ben sizi tekrar ararım, şimdilik intizâr ediniz!.. Tavsiyesinde bulunuyordu. Satvet Lûtfi Bey Bursa'ya işinin başına döndükten sonra bir çok aylar geçtiği hâlde, Talât Beyden hiçbir cevap çıkmamış, meselenin kapandığına hükmetmişti. İşte bu sıralarda Yakup Cemil ve Hüsrev Sâmi Beyler Bursa'ya çıkıp gelmişler, Çekirge'de (Servinaz) oteline inmişler ve kaldıkları bir hafta içinde, dereden, tepeden konuşarak Satvet Lûtfi Beye açılmışlar, hükûmeti tenkîd etmişler, münferid sulh teşebbüslerine temâs etmişler ve Satvet Lûtfi Beyden yeni bir hakikat daha öğrenmişlerdi. Münferid sulh teklifleri bir yerden değil, birçok taraflardan, bir çok kimselere yapıldığı hâlde hükûmetin bu anlayışsızlığına kızmamak kâbil değildir, mütâlaasında bulunuyorlardı. Bursa'dan avdet eden iki arkadaş İstanbul'da bazı yerlerde Prens Sabahaddin'in bu sulh teklifini ve Satvet Lütfi'nin akîm kalan teşebbüsünü de söylemişler, etrafa duyurmuşlardı. İşte Bursa'da ansızın tevkîf edilerek İstanbul'a getirilen Satvet Lûtfi Bey de bu, boşboğazlığın kurbanı olmuştu. Diğer taraftan Dîvân-ı Harb-i Örfî İzmir'deki Hüsrev Sâmi Beyin de tevkîfini emretmiş bulunuyordu. İzmir vâlisi Rahmi Bey ise, hayretten kendisini alamamış, bir taraftan Harbiye Nezâreti tarafından efrâd toplamaya ve teşkîlâtı mahsûsanın hazırladığı çetenin insan ikmâlini yapmaya memûr edilen bir kimsenin nasıl olup da tevkîf edilece-

ğine bir türlü akıl erdirememekte idi. Fakat Rahmi Bey çok kurnazdı. Bu işte Talât Beyin yeni bir manevrasına hükmetmiş bulunuyor, Hüsrev Sâmi Beyin eli kelepçeli gitmesine asla razı olmamış ona bir memûr hem de sivil olmak şartıyla terfîk eylemişti. İzmir'den trenle Bandırma'ya oradan vapurla İstanbul'a gelen Hüsrev Sâmi Bey, rıhtımda serbest bırakılmış fakat misâfir kaldığı Sapancalı Hakkı Beyin evinde ertesi sabah daha uykuda iken tevkîf edilmişti. Hüsrev Sâmi'yi de Bekirağa bölüğüne sevketmişlerdi.

Şimdi üçüncü hedef, İzmitli Mümtaz Bey idi. Enver Paşanın bu sâdık yaveri de hükûmetin aleyhinde idi. Nitekim bu grubun fikirlerini yoklamak için tertib edilen Nuruosmaniyedeki iftâr, Talât Beyin sağ kolu sayılan Küçük Efendi (Kara Kemal) tarafından dikkatle incelenmiş, bu arkadaşların fiilen bir hükûmet devirme hareketine taraftar olmamakla beraber, mevcûd iktidardan da asla hoşlanmadıkları fikrine varmıştı. İzmitli Mümtaz, Enver'e gözü bağlı taraftar olanların başında idi. Şayet İttihâd ve Terakkî fırkasında bir ikilik meydana gelirse ve bu iki gruptan birinin başına Talât, diğerine de Enver geçerse birçokları gibi İzmit'li Mümtaz'ı Enver Paşanın hemen yanı başında bulmak işten bile olmayacaktı. O hâlde nefes aldırmadan, hazır bir "taklîb-i hükûmet" suçu ihdâs edilmiş iken bu meyanda İzmit'li Mümtaz'ı da tevkîf edip dîvân-ı harbe sevketmek ve bir oldu bittiye getirmek lâzımdı. Lâzımdı ama, Enver Paşa, her defasında onun tevkîfine mümânaat etmişti.

– Mümtaz, öyle şeyler yapmaz da, düşünmez de deyip çıkmıştı. Kara Kemal'in uykularını kaçırında En-

ver Paşanın bu muhâlefeti idi, ne yapmalı, ne yapmalı da İzmitli Mümtaz'ı Bekirağa bölüğüne atmalı idi. İstanbul'da bütün bu gayretler hüküm sürerken, İzmitli Mümtaz, İzmit'te yaşıyor, mamafih fırsat buldukça, samimî arkadaşlarına devrin iyi gitmediğinden, hükûmetin bir süre hatalarından bahsediyordu. Nihayet Kara Kemal, izmitli Mümtaz'ın hiç olmazsa şâhit sıfatıyla dîvân-ı harbe sevkine muvaffak olmuş ve şahâdeti sırasında birkaç defa tevkifine çalışmıştı. Dîvân-ı harbin reîsi miralay Nafiz bey de esasen Talât ve Kemal beylerin çok yakın dostu idi. Fakat her defasında Enver Paşa buna mani olmuş, çok eskiden beri tanıdığı, İttihâdçılığından, vatanperverliğinden asla şüphe etmediği, Balkan harbinde ve cihan harbinde her zaman yardımlarını gördüğü Mümtaz'ı korumuştu. İzmitli Mümtaz, çekinmeden konuşan, fikirlerini serbestçe söyleyen fakat dürüst ve namuslu bir insandı. Hoşa gitmeyebilir, bazıları için de bu sebeple antipatik olabilirdi. Fakat onun hamurunda, mayasında erkeklik ve mertlik hakimdi. Enver Paşa, bu yakın arkadaşını pek iyi biliyor, onun hakkında hepsinden azla itimâd hissi duyuyordu. Mamafih İzmitli Mümtaz Bey vaziyeti öğrenir öğrenmez İstanbul'a gelmekten de asla korkmamıştı. Dîvân-ı harbin bütün istintâkları müddetince vaziyeti yakından takîb etmiş mütcâddid defalar huzura çıkmıştı. Fakat hiçbir zaman tevkîf edilmemişti. Dîvân-ı harb ise Enver Paşanın imzasını taşıyan mahrem bir emirle –Taklîb-i hükûmet– teşebbüsünün suçlularını tetkîke başlamış, ifâdeler dinlenmiş, mesele yavaş yavaş tenevvür etmeye başlamıştı. Dîvân-ı harbin reîsi miralay Nafız Bey,

müddeî-i umûmîsi Nihat Bey, baş muâvini Cemil Bey (Adliye vekâleti müsteşarı merhûm), müddeî-i umûmi muâvini Reşit Bey (Ankara'da avukat), Tahkik heyeti riyâsetinde binbaşı Rıza Bey bulunuyordu. Tevkîf edilenler içinde İnzibât bölük kumandanı yüzbaşı Nevzat Beyin bulunması sarayda dedikoduyu mûcib olmuş, zira padişahın tenezzühlerinde zaman zaman kendisine refaket eden bu zata karşı hareket garip görülmüştü. Fakat kimse bu işe mani olamadı. Hele Dîvân-ı harb reîsinin yaveri Murat Bey, hayretleri arttıran bir hâdise yaratmıştı. Fakat bütün bu mevkûflar ağır basan Talât Beyin arzusu uğrunda alınlarının yazdığı mukadderâta yolcu idiler.

Tabancasını Vermeyen Suçlu

Hiçbir memleketin tarihinde tabancasıyla hapishaneyi boylamış bir suçlu göstermek kâbil değildir. Fakat Bekirağa bölüğü mevkûfları içinde Yakup Cemil, tam bir istisnâ teşkîl etmiş, tabancasıyla sokulmuştu. Ondan bu silâhı almak kolay bir şey değildi. Fakat eli tabancalı bir suçluyu da ne istintâk etmeye ve ne de mahkemeye sevketmeye imkân vardı. Bunun sonu ne olacaktı? Tevkif edildiği 48 saatten beri Yakup Cemil, hapishânedeki odasında bir sandalye üzerinde oturuyor, evinden getirilmiş yatak dengini açmıyor, çamaşırlarını çıkarmıyor, hattâ gelen yemeklere bile iltifât etmiyordu. Yalnız geziniyor, yorulunca da oturup düşünmeye dalıyordu. Odasının penceresinden içeriye bakanlar, yüzündeki gerginlikten, gözlerindeki soğuk parıltıdan ürperiyor-

lardı. Süngülü nöbetçiler bile o, helâya çıktıkça arkasından:

– Bu adam, bir hükûmet devirebilir!.. hükmünü veriyorlardı.

Dîvân-ı harb riyâseti, muhafızlara, gardiyanlara Yakup Cemil Beye karşı mülâyim muamele edilmesini, hattâ onun odaya girip çıktıkça selâmlanmasını bile gayr-i resmî tavsiye etmişti. Zira mevkûfun tabancası yanında idi. Olabilir, asabiyete kapılır, birinin yalnız canını yakmakla kalmaz, onu öteki dünyaya da gönderebilirdi. Yakup Cemil, muhitinde gördüğü hürmetten ayrıca gurur duyuyor, kendisine emniyeti daha fazla artıyordu. Fakat iki gün sonra divanı harbin istintâkını yapacak olan hâkimlerden Vehbi Bey, Dîvân-ı harb reîsi Miralay Nafız Beyi makâmında ziyaret ederek:

– Aziz miralayım demişti, mevkûfu istintâk etmek zorundayız. Halbuki hâlâ silâhını yanında muhâfaza ediyor. Silâhlı maznûnun isticvâbı da nizâmlara uygun değildir. Emir buyursanız da Yakup Cemil'in tabancasını alsalar!.. Miralay Nafiz Bey gülmüş ve cevap vermişti:

– Onu alacak babayiğiti bulamadık ki!.. Vehbi Bey hemen cevap vermişti:

– Bunu sizden başkası alamaz Başkanım!.. Zira siz gerek rütbeniz, gerek hal ve tavrınız ve konuşma sanatınız sayesinde dağdaki eşkiyayı şehre indirir teslim olmaya razı edersiniz!..

– Belki başkalarını dediğiniz hale sokarım ama, bu, bambaşka adam, mamafih bir tecrübe edelim! Birkaç saat sonra dîvân-ı harb reîsi miralay Nafiz Bey, Yakup

Cemil'in ziyaretine gitmiş, bir sandalye alarak onun karşısına geçip oturmuştu. Böyle apansız bir ziyaretten hiç hoşlanmayan Yakup Cemil, ne de olsa askerliğin verdiği terbiye ile muhâtabına hürmet etmiş onunla görüşmeye razı olmuştu.

Miralay Nafiz Bey Yakup Cemil'e:

– Müsterih olunuz, hiç de üzülecek bir mesele yok, her şey adalet karşısında tezâhür edecek. Bunlar gelip geçici işler!.. Nasıl hizmetinizde kusur etmiyorlar ya?.. diye sormuştu. Nafiz Beyin maksadı Yakup Cemil'i yumuşatarak kolayca silâhını teslim etmeye onu ikna etmekti. Tam bu sırada gözlüğünün camını silmek üzere cebinden mendilini çıkarmaya davranan Miralay Nafiz Bey alnının ortasında soğuk bir tabanca namlusunu hissetmiş ve şaşırmıştı. Boğuk bir ses duydu.

– Elinizi cebinize sokmayınız!..

Dîvân-ı harb reîsi verilen emre uydu. Sapsarı kesilmişti. Karşısındakinin hiç şakası yoktu.

– Canım dedi, gözlüğümün camını sileceğim, ne böyle şüphe ediyorsunuz?

Neden sonra Yakup Cemil de buna inanmıştı. ikisi de sükûnete avdet ettiler. Fakat dîvân-ı harb reîsi anlamıştı ki, Yakup Cemil'den tabancayı o da alamayacaktı. Konuşmayı kısa kesip yanından çıkınca, tekrar Vehbi Beyle görüştü. Vaziyeti de anlattı. Nihayet bu silâhın zorla alınmasından başka çare kalmıyordu. Bekirağa bölüğünün gardiyanlarından bir çavuş ile pehlivan Emin adında güçlü kuvvetli birinin yardımcıları ile beraber, Yakup Cemilin helâya gittiği sırada üstüne çulla-

nıp silâhının alınmasına fikrine vardılar. Tertibat alında ve bir gün sonra Yakup Cemil, odasından çıkıp, nöbetçileri selâmlayarak helâya gitmiş avdetinde yorgun ve uykusuzluktan perişan bir hâlde düşüne düşüne önüne bakıp yoluna devam ederken, süngü takmış muhafızları siper etmiş bir takım kimseler üstüne atlamışlardı. Biraz çırpındıktan sonra cebinde ve belindeki üç tabancayı kaptırmış olan Yakup Cemil bağırmıştı.

– Dikkat ediniz, tetikleri açıktır. Birbirinizi vurursunuz? Bu yerinde bir ikazdı. Hakikaten namlularda kurşunlar ufak bir dokunmaya muntazır bir hâlde idi. Bu boğuşmadan sonra hilâf-ı mutâd tebessüm eden yakup Cemil rahat bir nefes alarak:

– Beni de kurtardınız bu silâhları elimle size veremezdim. Böyle apansızın almasaydınız, bir kaçınızın canını cehenneme gönderirdim. Şimdi her şey bitti. Artık benden korkmayınız!..

Sonra da hücresine çekilmiş, iştahla yemeğini yemiş, dürülmüş duran yatağını açtırarak, serdirmiş, uzanıp ilk defa rahat bir uykuya dalmıştı. Pencereden bu hali seyredenler şaşıp kalmışlar. Günlerce sanki nöbet duran bir asker, pusuya yatmış bir eşkiya gibi parmağı tabancasının tetiğinde duran bir adam, şimdi böyle huzur içinde nasıl uyuyabilirdi! Anlaşılıyordu ki, Yakup Cemil, artık mukadderâta kendisini tevdi etmişti. Ertesi gün dîvân-ı harb evvelce ifâdelerini aldığı inzibât yüzbaşısı Nevzat ve dîvân-ı harb reîsinin yaveri Murat Beylerden sonra Yakup Cemil'in bizzat kendisini dinlemişti. O, bir taklîb-i hükûmet cürmünü reddetmişti.

– Biz yalnız ve sadece bir gösteriş yapacaktık. İnancımızda samimî olduğumuzu alâkadarlara anlatacaktık, demişti. Demişti ama, Meserret otelinde silâhlı toplantıyı izah etmeye, hele İzmit'ten, Kocaeli'nden sırf bu iş için getirtilmiş adamların mevcûdiyetini inkâra da mahal yoktu. Yakup Cemil:

– Fakat dedi, bu eğer bir suç idiyse, üzerinden zaman geçmiş, hem tahakkuk da etmemiştir. Bundan sonra bana bizzat Harbiye Nâzırı mühim ve askerî bir vazife tevdi etmiştir. Benim bu işte suçum nedir?..

– Mercan kapısındaki dükkânlara yerleştirilen kimselerin Harbiye Nâzırını vuracaklarından bahsediliyor...

– Böyle saçma şey olmaz, kim, yani ben Enver Paşayı mı vuracağım. Bundan benim elime ne geçecek? Onu Harbiye Nezâretine getirmek için her şeyi göze alan kimse mi bunu yapacak!.. Bunları uyduranlar pek ahmak imişler. Hiç de iyi düşünmemişler!.. Bizim kimseye hoş görünmeye ihtiyacımız yok. Doğru bildiğimizi doğru söylemekten başka da suçumuz yok!..

Silâhı elinden nihayet alınmış, Bekirağa bölüğü mevkûfunu, söylettikleri zaman onun evvelki hareketleri bir tarafa bırakılırsa bu defa pek pisi pisine iftiraya uğradığı pekâlâ anlaşılıyordu. Fakat dîvân-ı harb bu gaileyi mutlaka ortadan kaldıracaktı. Yakup Cemil gibi bir adam, hükûmetin başında sanki Demoklesin kılıcı gibi daima tehditkâr duramazdı!

Dîvân-ı Harb Huzurunda

Tabancası elinden alınan Yakup Cemil'in dîvân-ı harb huzuruna sevki artık bir gün meselesi haline gelmişti. Dîvân-ı harbin istintâk işlerini düzenleyen Vehbi Bey bu mühim mâcerâperesti huzuruna getirmiş ve ifâdesini almaya başlamıştı. Bir zamanlar emrettiği, hükmettiği askerlerin arasında eli kelepleçeli olarak yürümek Yakup Cemil'e nedense ağır gelmiyordu. O hâlâ kendisini bir kumundan gibi istediğini yapabilecek bir ruh haletinde görüyor. Etrafına mağrûrâne bakıyordu. Tahkikâtın siklet merkezi Meserret oteli hâdisesi idi. Çünkü ondan daha elle tutulur, gözle görünür bir suç bulmak kolay değildi. Mazideki harekâtı üzerinden bir çizgi çekilmiş olan Yakup Cemil, nihayet hükûmet devirme teşebbüsü ile adalete ve dîvân-ı harb huzuruna sevkedilmiş bulunuyordu. Çok patavatsız, hattâ düşüncesiz konuşan Yakup Cemil Meserret oteli hâdisesini gayet tabiî bir hareket imiş gibi telâkkî ediyor.

– Maksadımız, baştakileri protesto etmekti, onlara hazır, müsâid şart ve teklifler varken münferid bir sulh ile memleketi bu, büyük vartadan kurtarmak kâbil olduğunu anlatmaktı diyordu. Müstantik ise böyle bir teşebbüs ile ip ucu elde etmiş bulunuyordu.

– Yalnız demişti, unutmayınız ki, silâhlı bir toplantı, hem de hükûmet aleyhine bu hem kânûn-i esasimiz, hem de ceza kânûnlarımıza uygun değildir. Bunun teşebbüsü bile suçtur.

– Onlar benim eski arkadaşlarımdır. Onlarla biz bir defa daha böyle Bâb-ı âlîyi basmış ve iktidarı ele geçir-

miştik. Yoksa Talât Beye, Enver Paşaya iktidar nereden gelebilirdi? Yalan da değildi. Filvaki bütün dedikleri olmuştu. Olmuştu ama, bir defa da iktidara gelince kimse de eline geçirdiği mevkii terketmek istemezdi. Yakup Cemil daha fazla söylettirilince:

– Hem bütün bu işler, hüsn-i niyet sahibi ve idealist İttihât ve Terakkî gençleri tarafından düşünülmüş, yürürlüğe sokulmuştu. Burada Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sâmi, İnzibat yüzbaşısı Nevzat, Dîvân-ı harb reîsinin yâveri Murat beyler de vardı. Bütün bu insanlar fena kimseler mi? diye sorarak hepsini ele vermişti. Vehbi Bey, Yakup Cemil'i daha müşkül bir duruma sokmak için sormuştu:

– Biz bu işlerde yalnız sizin faal olduğunuzu biliyoru. Adamları toplayan siz. Yedirip içirten siz, onlara silâh dağıtan da sizsiniz.

Evet bütün bunları yapan benim, ama, benim Bâb-ı âlîye yürümeme mâni olan da onlardır. Bilhassa Sapancalı Hakkının üzerimde büyük rolü olmuş, beni böyle bir hareketten alıkoymuştur. Yoksa başlangıçta fikir olarak hepsi ile mutabık idik.

– Sizi onlarla yüzleştirsek, bütün bu sözlerinizi tekrar edebilir misiniz?..

– Elbette evet!.. Biraz sonra, Bekirağa bölüğünün bordum katında tek bir odada hapsedilmiş olan Sapancalı Hakkı Bey huzura gelmişti. Vehbi Bey, Yakup Cemil Beye dönerek:

– Sizi teşvik eden Hakkı Bey demiştiniz!.. Sözünüz doğru mu!..

– Evet, bana sulhden, münferid sulh tekliflerinden bahseden Sapancalı Hakkı Beydir. Ben böyle bir imkânı görünce harekete geçtim. Onların bu işte hiçbir suçu yoktur.

Sapancalı Hakkı Bey şaşırmıştı. Fakat Yakup Cemil bu defa da ona dönerek:

– Evet Hakkı, sana yapılan teklifleri söylemekte bir beis yok. Lûtfen müstantik beye söyle, anlat, anlat ki, giriştiğimiz teşebbüs bir hakikate istinâd etmektedir. Vehbi Bey, Sapancalı Hakkı Beyden cevap bekliyordu. Hakkı Bey ağır ağır söze başladı.

– Evet dedi, Romanya'da bulunduğum zaman bana yapılan tekliflerden söz arası kendisine bahsetmiştim ama, ilâve de etmiştim ki, bunlar propagandadır. Cephe gerisi bir memleketin mukâvemetini kırmaya yarar. Sen bunlara âlet olma!.. Görüyorum ki, o benim sözlerimi yanlış anlamış, harekete geçmiştir. Bunu haber alır almaz hem kendisini bu fikirden vazgeçirmek için Meserret oteline koştum, hem de telefonu elime alarak Bâb-ı âlî muhafızlarından tanıdığım bir zâbite Hüsnü hocaya vaziyeti bildirdim. Görülüyor ki, Yakup Cemil Beyi teşvik edenlerden sayılmam!.. Esasen Yakup Cemil Bey, kendi anlattığına göre bu husûsta Merkez-i umûmîden tutun da Memduh Şevket, Kemal Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Talât Bey velhasıl bir çok kimselere bu fikrini söylemiş, onlar üzerinde ısrar etmiştir. Bütün bu hareketlerini gelip bize ayrıca anlatmıştı. Biz teşvik etseydik böyle mi olacaktı?

Sapancalı Hakkı Bey, dâvasında hiç şüphesiz kuvvetli idi. Ne yaptığını bilmez bir çılgın yüzünden bir

çok ocak söndürülemezdi. Vehbi Bey, Sapancalı Hakkı Beyin dedikleri üzerinde ne düşündüğünü Yakup Cemil Beyden sormuştu. O büyük bir soğukkanlılıkla kendi ipini kendi çekiyordu.

– Evet dedi, Hakkı Beyin söylediklerinin hepsi doğrudur. Bu zat ile teker teker, konuştum. Ben samimî düşünen bir adamım. Memleket tehlikededir. Bunu, bizi idâre edenlere münasib bir lisânla anlatmak lâzımdır. Eğer anlamazlarsa, o zaman inandığım bir yoldan gidecektim.

– Bu yol, silâhla hükûmeti devirmek yolu mu idi?..

– Evet, bu da olabilirdi!..

Yakup Cemil Bey daha sonra Talât Beyin bile bu mevzûda kendisine hak verdiğini ilâve etmiş, bu uzun görüşmelerden çıkan mâna, Yakup Cemil Beyin gizli bir teşebbüsün sahibi olmadığı idi. Fikrini serbestçe herkese anlatmış olan bu adamın, bazı kimseleri bir hükûmet devirme maksadıyla mı toplayıp toplamadığı husûsunda intikâlden başka bir şey kalmıyordu. Dîvân-ı harb riyâseti, ifâdesi alınmak üzere İzmitli Mümtaz Beyi de davet etmişti. Gayr-i mevkûf olarak isticvâb edilmişti. Kendisine bilhassa Hakkı Beyin çektiği telgrafın mânası sorulmuştu.

– İstanbul'a acele gelmeniz neden istenildi?.. Sorusuna karşı Mümtaz Bey,

– Bu telgraf, Meserret otelindeki toplantı Hakkı Bey tarafından dağıtıldıktan sonra çekilmiştir. Acele gelmemizi istemenin sebebi, Yakup Cemil'in emr-i vâ-

kilerine, ataklıklarına arkadaşlar arasında bir çare düşünmek maksadıyladır. Eğer telgraf toplantıdan evvel çekilmiş olsaydı, meselede bir cürüm görmeniz doğru olurdu?.. İşte bu müdâfaa da mükemmeldi. Vehbi Beyi düşündürmüştü. Muhakkak olan bir şey varsa Mümtaz Beyin bu işlerde zerre kadar alâkası yoktu. Sapancalı Hakkı Bey de hüsn-i niyctini göstermişti. Ortada lâf anlamaz, söz dinlenemez bir kimse kalıyordu. O da asâbına hâkim olamamış, bir işe teşebbüs etmiş fakat teşebbüsün mahiyeti, gayesi de tamamen vazıh sayılamamıştı. O hâlde bir suç yükleme istenilirse, teşebbüs halinde kalmış, gayr-i vâzıh silâhlı bir toplantıdan ileri gidemezdi. Bu cürmün cezası idâm olamazdı. Ancak birkaç sene hapis veya muayyen bir yerde ikâmeti icabettiriyordu. Bu istintâkın yapıldığı günün akşamı, Enver Paşa tahkikât dosyasını Harbiye Nezâretinden istemiş ve cevapları dikkatle okumuştu. Bunların içinde az çok ehemmiyet verdiği ifâde, İzmitli Mümtaz Beyin sözleri idi. Senelerce arkadaşlık ve yine yıllarca kendisine yâverlik etmiş, karakterine, dürüstlüğüne inanılmış olan Mümtaz Beyin doğru yoldan asla ayrılmayacağına büyük bir imanı vardı. Nitekim okuduktan sonra ferahlamıştı. Enver Paşa şuna kani idi ki, hâdise, asla bir hükûmet devirmeye gidemezdi.

Gecenin İlerlemiş Saatlerinde

Yakup Cemil'in müstantik huzurunda pervâsızca verdiği malûmât bir taraftan Talât Bey ve arkadaşlarını kuşkulandırmıştı, diğer taraftan dinlenilen Sapancalı Hakkı ve bilhassa Enver Paşanın sâbık yâveri İzmitli Müm-

taz da ifâdelerinde münferit sulh teşebbüsünün hükûmet erkânı ve İttihâd ve Terakkînin umûmî merkezi tarafından hemen hemen herkesçe malûm olduğunu tebârüz ettirmiş, ortada bir tahrîk aramak lâzım geliyorsa, bunun en mühim müsebbibi Talât Beyin, Kara Kemal Beyin şahsiyetinde aranmalıdır kanâatini veriyordu. Öyle ya, Yakup Cemil bunların her ikisi ile konuşmuş, her ikisi ona hak vermişler, münferid sulhü hattâ lüzûmlu bile görmüşlerdi. Madem ki, böyle konuşmuşlardı. O hâlde hakikî tahrikçi onlardı!

Tahkikâtın bu safhası, Talât Beyi düşündürmüş, Kara Kemal Beyi endişeye sevketmişti. O zaman Büyük Efendi ile Küçük Efendi, aralarında çok eski ve samimî dostları doktor Nâzım ve Bahâeddîn Şâkir'i alarak başbaşa vermişlerdi. Vaziyeti etraflıca gözden geçirmişlerdi. Nihayet Talât Beyin vardığı netice şu idi:

– Bana kalırsa tahkîkâtın bu safhasını başka bir istikâmete çevirmek gerekiyor. Kemal Bey, sen Yakup Cemil'le gizlice görüşerek, onu korkutmaya, arkadaşlarından endişe etmeye muvaffak olmalısın, demelisin ki, böyle gelişi güzel konuşman hiç de doğru olmamıştır. Bütün suçları kendi üstünde topluyorsun. Bunun sonu ya darağacıdır ya kurşuna dizilmendir.

Halbuki Enver Paşa, İzmitli Mümtaz'ı, ve Hüsrev Sâmi'yi bile tevkîf ettirmemiştir. Bu arkadaşlarını mutlaka kurtaracaktır. Bu meyanda Sapancalı Hakkı da tahliye edilecektir. Bu işte kabak senin başına patlayacak, sen bütün bu söylenenlerin cezasını çekeceksin! Bu sebeple gel, böyle yapma!..

İşin içinde Mümtaz'ın, Hüsrev Sâmi'nin bulunduğunu söylersen, onların yüzü suyu hürmetine bu bâdireden yakanı kurtarmış olursun!..

Fikir cidden parlaktı. Arkadaşlar bu noktada ittifâk etmişlerdi. Şayet Yakup Cemil ifâdesini değiştirirse açık konuştuğu ve ölümü hiçe saydığı için sözleri bir kıymet ifâde edecek, Enver Paşanın arkadaşları hakkındaki itimadını sarsacaktı. Bir defa bu tahakkuk ederse mesele kalmayacaktı. Zira şayet bu fırsat da elden giderse, Talât ve arkadaşları bu gençler grubunun intikâmına hazır olmalı idiler.

Bir gün sonra gecenin ilerlemiş saatlerinde dîvân-ı harb-i örfî reîsi Nafız Beyden izin almış bir sivil, yanında bir inzibât subayı olduğu hâlde saat iki sıralarında, bütün mevkûfların derin bir uykuya daldığı bir zamanda, Bekirağa bölüğünün tarihî koridorlarından geçerek Yakup Cemil'in kimse ile ihtilât ettirilmediği odasının kapısında durmuş ve kapıyı tıkırdatmıştı. Silâhı alındıktan sonra iştahı artan ve uykusu tabiî halini alan Yakup Cemil, o sırada uyuyordu. Fakat derhal uyandı ve oda kapısına gelerek açtı. Kara Kemal Beyi karşısında görünce şaşırdı kaldı. Hiç ummadığı bir insan, gecenin bu ilerlemiş saatinde burada ne arıyor ne istiyordu? Bu hayreti hisseden Küçük Efendi, zâbite teşekkür ettikten sonra odaya girdi. Yakup Cemil'in elini sıktı.

– Müsâade ederseniz dedi, hayatî bir meseleyi sizinle konuşmak ve kimsenin de görmemesini temin için bu saatte buraya gelmek zorunda kaldım.

Yakup Cemil, ziyaretin altından ne çıkacağını merak ederek muhatabına sandalyeyi göstermiş, kendisi de yatağın üstünde oturmuştu.

Kara Kemal Bey ağır ağır söze başladı.

– Günlerden beri Müstantikteki ifâdelerini senin eski bir arkadaşın, bir merkez-i umûmî âzasın olarak takib ediyorum. Ve hayretten şaşkına dönmüş bulunuyorum. Acaba neden kendini bu kadar ateşe atmış bulunuyorsun. Düşünmüyor ve tahmin etmiyor musun ki, ifâdelerinin sonunda seni darağacına sevkedeceklerdir. Nasıl olur da hükûmeti devirmek istediğini itiraf ediyorsun!..

Yakup Cemil'in gözleri parlamıştı. Çok saf ve heyecanlı:

– Yalan söyleyecek değilim ya. Benim de samimî kanaatim budur. Memleket felâkete doğru gidiyor!

– Anladık be kardeşim, memleketi felâketten onun meclisi, onun ileri gelen devlet adamları çevirir, sana bana düşen nedir?.. Hem sonra bu kanatte olan yalnız sen misin, bir de hepimizin bunları söylediğini de beyân ediyorsun, ne lüzûm var?

– Yoksa korkuyor musun? Seninle konuşmak mı?

– Zerre kadar korkmuyorum. Her şey herkese söylenebilir. Fiiliyata bakarlar, mesele o değil, seninle aynı fikirde olan Hakkı, Hüsrev Sâmi, İzmitli Mümtaz, bunlar, sütten çıkma ak kaşık gibi mi kalacaklar!.. Sana şu kadarını haber vereyim ki, iki defa dîvân-ı harbin tevkifi için lüzûm gösterdiği Mümtaz ve Hüsrev Sâmi'yi Enver Paşa

teslim etmedi, bunların tevkîfine müsaade etmedi. Görüyor musun iş ne kertede!.. İster misin yakın arkadaşın Sapancalı da tahliye edilsin, Cemiyet bu gibi işlerde bir kurban ister. O da sen olacaksın aklını başına topla!..

– Yani ne yapmamı istiyorsun, açık söyle!..

– Ben hiçbir şey istemiyorum. Yalnız sana acıyorum. Verdiğin ifâdeyi değiştir. Ne bileyim inkâr et, ilâve et. Eğer Mümtaz'ı, Hüsrev Sâmi'yi de bu işin içine sokarsan, yüzde yüz kurtulursun. Çünkü Enver Paşa onları feda edemez, edemezse cürüm ortağı olan senin de suçun hafifler vesselâm!..

Yakup Cemil bir an düşünmüştü. Bu sözler doğru idi. Vâkıâ ifâde değiştirmek kolay değildi. Hele kendisi gibi bir adama bu da yakışmazdı. Ama, işte kaç gündür Enver Paşaya yazdığı mektuplara cevap alamamıştı. Bu mektuplarında, o, bir daha böyle işlere girmeyeceğini, mümkünse bir çiftliğe çekilerek sakin yaşayacağını, yahut ölümü mutlaka isteniliyorsa cephelerden birine. sevkini rica etmiş ve nihayet mutlaka suçlu addediliyorsa bir yere sürülmesini istirhâm eylemişti.

Eski arkadaşı Enver neye susuyordu. Beraber çalıştıkları günleri neye unutuyordu. Kendisine bağlılığına hâlâ mı inanmamıştı. Onu cidden seviyor. Enver'in uğruna her şeyi yapmaya hazır bulunuyordu. Bu kadar temiz bir arkadaşa karşı susmak vefâsızlık değil miydi?

Evet bu işten mutlaka kurtulmak lâzımdı. Kara Kemal, muhakkak ki komitacı idi. Kurnazdı. Onun düşünmediklerini ona, gecenin ilerlemiş saatlerinde de olsa, gelip anlatmıştı. Onun düşündüğünü görünce de:

– Yakup Cemil, tereddüd etme, bu hayat memat meselesidir. Bak benim buraya geldiğimi Enver Paşa öğrense ben mahvoldum demektir. Dîvân-ı harb reîsi iyi dostumdur. Bu müsâadeyi güçlükle aldım. Bunu da bil!..

Tam bu sırada kapı açılmış, inzibât zâbiti ile dîvân-ı harb reîsi de odaya girmişlerdi.

Nafiz Bey, beşûş bir çehre ile, Yakup Cemil Beye mülâyim görünmüş:

– İhtilâttan menedildim diye üzülüyordum, bak gecenin ilerlemiş saatinde bile seni göreceklere müsaade ediyoruz. Merkez kumandanı miralay Cevat Bey bir tezkere ile buna müsaademi istemişti bunu da verdim. Yalnız konuşmanız fazla uzadı. Bu işi burada bırakalım!

İnzibât subayı çıkmıştı. Kara Kemal ve Miralay Nafiz Bey dereden tepeden biraz daha konuştular... Hiç kimsenin görmeyeceği tahmin edilen bu saatte ışıkları yanan bu odada onları bir kişi görmüştü. O da helâya çıkan Sapancalı Hakkı Beydi. Ayrı bir odada mevkûf bulunan Hakkı Bey, gecenin ilerlemiş saatlerinde, Yakup Cemil'in odasındaki ışığı merak etmiş, hele yaklaşıp da camekânlı kapıdan görünen odanın içine bakınca donakalmıştı. Kara Kemal ile miralay Nafiz Bey burada, bu saatte acaba ne arıyorlardı?

Talât'ın Adamları – Enver'in Arkadaşları

Sapancalı Hakkı'nın gecenin ilerlemiş saatlerinde Bekirağa bölüğünün koridorlarında gördüğü korkunç manzara, onun sabaha kadar uykusunu kaçırmıştı.

– Nasıl olur diyordu, koskoca bir Dîvân-ı harb Reîsi ile iktidar partisinin merkez-i umûmî âzâsından en salâhiyetli bir zat, ihtilâttan menedilmiş bir suçluyu, hem de hapishânedeki hücresinde gecenin bu saatinde ziyaret ederler? Bu aklın, havsalanın almayacağı şeydir!..

Ve ertesi sabah feryâdı basan Hakkı Bey derhal Mümtaz Beyle hayatî bir meseleyi konuşmak istediğini ısrarla taleb etmiş, nihayet arzusu yerine getirilerek o gün, mustantik Vehbi Bey, Mümtaz Beyi dâvet etmişti. Hepsinin huzurunda konuşulan en mühim mesele bu ziyareti teşkîl etmişti. Vaziyeti derhal kavrayan Mümtaz Bey de Sapancalı Hakkı Beye:

– Şimdi Enver Paşaya giderek vaziyeti arzedeceğim, müsterih ol, bizi şahsî intikâmlarında hedef kılmak istiyorlar, Talât'ın adamları bunda muvaffak olmayacaklar, Enver'in arkadaşlarını yenemeyecekler demişti. Filhakika Mümtaz Bey sözünde durmuş, cereyan eden hâdiseleri heyecanlı bir ifâde ile anlatmıştı. Enver Paşa bu meseleye fena hâlde hiddetlenmişti. Mümtâz Bey çıkıp gittikten sonra ilk dâvet ettiği kimse Miralay Nafiz Bey olmuştu. Ona:

– Bunlar nasıl oluyor Nafiz Bey demişti. Kimden emir aldınız?..

Nafiz Bey, meselenin i'zâm edildiğini Merkez Kumandanı Miralay Cevat Beyin bu husûstaki müsâadesini ve kendisine ricasını söylemişti. Şimdi paşanın hiddeti Merkez Kumandanı üzerinde teksif edilmişti. Nafiz Bey Enver Paşanın hiddetini teskin için:

– Bütün konuşmada bendeniz hazır bulundum. Sadece hatırını almak için yapılmış bir ziyarettir. Fırkanın kendisiyle meşgûl olmadığı zehâbını yıkmak için yapılmış olduğuna kâniim paşa hazretleri demişti.

Fakat Enver Paşa sükûnet bulmamıştı. Nafiz Beye biraz da sert sözler söyledikten sonra telefonla bizzat merkez kumandanı Cevat Beyi istemiş ve biraz sonra da aynı şiddetli sözlere Merkez Kumandanı muhâtab olmuştu. Ona bir ara:

– Talât'ın adamları elinde oyuncak oluyorsun, dikkat et, orduya siyâset girmez!.. Bunun biz vaktiyle zararını çektik, hâlâ da çekiyoruz. Askerler ya askerdirler, ya politikacı, politikacı iseler, ordudan ayrılmalıdırlar!.. diye bağırmıştı. Bu paparayı yiyen Cevat Bey de neye uğradığını bilmemişti. Fakat şimdi anlıyordu ki, Talât'ın adamları ile Enver Paşanın arkadaşları arasında bir mücadele mevcûttu. İki taraftan kimin bu işte ağır basacağı cidden merak edilmeye değerdi.

Dîvân-ı harb-i örfînin istintâk heyeti birkaç gün sonra yeniden dinledikleri Yakup Cemil'in ifâdesinde büyük bir değişiklik görmüşlerdi. Yakup Cemil, Kara Kemal'in telkini altında bu işte yalnız olmadığını arkadaşları içinde, bilhassa İzmitli Mümtaz ile Hüsrev Sâmi'nin de büyük bir rolleri bulunduğunu anlatmıştı.

Sözlerinde onların Cemal Paşayı, Enver Paşanın yerine getireceklerini, Hakkı Beyin Romanya dönüşü Sofya'ya uğrayarak bu sıralarda Almanya'dan dönmüş fakat, eski sefîri bulunan Fethi Beyin misafiri olarak kalan Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünü de ilâve etmişti, İstintak heyeti bu iki itirâf önünde tekrar Mümtaz ve Hüsrev Sâmi Beyleri çağırmış ve sözlerini incelemişti. Fakat Mümtaz Bey, hâdiseden aldığı telgrafa kadar asla malumâtdâr olmadığını, Hüsrev Sâmi de, Yakup Cemil'i tahrike lüzûm olmadığını, onun kendi kendine her şeyi göze alabileceğini, hattâ Bursa'daki kaplıcada, sözlerine Satvet Lûtfi Beyin bile şâhit olduğunu anlatmıştı. Velhasıl ne Mümtaz Beyi itham etmeye ve bu yüzden tevkifîne gitmeye imkân vardı, ne Hüsrev Sâmi'nin mevkûfen muhâkemesine sebep bulunabilirdi. Enver'in bu arkadaşları, cidden dürüst, namuslu, vatansever insanlardı. Talât'ın adamları ise parti içinde bir ölüm-dirim savaşında şayet bu fırsattan istifâde ederek bu adamları ortadan kaldırmazlarsa, ileride her şeyi kaybedeceklerini anlamışlardı. Nihayet iş yine Talât Beye düşmüş o da bir gün kalkıp Enver Paşayı ziyaret etmişti. Buradaki maksat, Enver Paşanın, Talât'ın adamlarına karış şüphesini, hiddetini yatıştırmaktı. Enver Paşanın odasına giren Dahiliye Nâzırı:

– Paşa demişti, Yakup Cemil meselesine lüzumlu derecesinde alâkadar olmuyorsun, bu adam, geniş bir şebekenin aleyhimizdeki faâliyetini açıkça itirâf etmiştir. Sapancalı Hakkı'nın memleket dışında çevirdiği fırıldakları, hele onun Romanya'daki teşebbüsleri ve Sofya'daki konuşmalarını, küçümsemek bence en büyük

hatâdır. Merkez-i umûmîden Bahâeddîn Şâkir'in Romanyada yaptığı esaslı tetkîkler bütün bunları ortaya koyduğu gibi Nişantaşında Acente Tevfik Beyin konağında Mustafa Kemal'e çekilen ziyafet de çok mânâlı bir manzara arzetmektedir. Bunlar hep iktidarımız, partimiz aleyhine girişilmiş mühim bir hareketin parçalarıdır. Enver Paşa, Talât Beyin istihbârâtındaki kudreti kabul etmekle beraber ona şöyle demişti:

– Bütün bunları güzelce öğrenmişsiniz Talât Bey, peki ama, ya Nuruosmaniyedeki iftardan haberiniz yok mu? Bizim Teşkîlât-ı mahsûsa da bunları haber verdi. Küçük efendiniz, mübârek Ramazan gecesi sabaha kadar arkadaşları yedirip, içirip, coşturup aleyhimizde güzelce konuşturmuş, bunu da öğrendiniz mi?.. Talât, Enver'in bu taarruzu karşısında şaşırıp kalmıştı. Onun da istihbârâtı muhakkak ki kuvvetli idi. Demek ki ortada dönen şu idi. Kendi adamları, Enver'in arkadaşları ile mücadele halinde idiler... Talât Bey, işi bozuntuya vermeden büyük bir soğukkanlılıkla şöyle dedi:

– Ondan da haberim var, fakat Küçük efendi, bunu bir maksad-ı mahsûsa istinâd ettirerek yapmış değildir. Arkadaşların fikri zaten malûm. Hüsrev Sâmi, bulunduğu yerden şikâyet eder, rapor yağdırır, Sapancalı Hakkı, münferid bir sulh tutturmuş öyle durur, Mümtaz dâimâ menfidir, Yakup Cemil de her şeyi yıkmak, devirmek iştahlısıdır. Bunları bilmek için, iftar vermeye ne lüzûm var. İftar vesîlesi ile fikirlerini daha vazıh açıklamışlar o kadar!..

Enver de Talât Beyin bu îzâhâtı üzerine biraz düşünceye varmıştı. Öyle ya, bütün bunlar gizli kapaklı

değildi. Fakat herhâlde yatışırılması, bastırılması lâzımdı. Zira, arkadaşları büyük bir tehlike karşısında idiler. Onları memleketin, efkâr-ı umûmiyenin karşısında temize çıkarmak lâzımdı. Bunun için de Talât Beyi biraz okşamak icâb ediyordu, dedi ki:

– Talât Bey beni çok eskiden tanırsın, dîvân-ı harb tahkîkâtı şayet bu arkadaşlarımın aleyhine tezâhür ederse, kimsenin gözünün yaşına bakmadan icâb eden cezayı kabul edeceğime şüphe etmemelisin. Bu iş ne senin adamların ne de benim arkadaşlarımın işidir. Bu bir memleket işidir!

Dîvân-ı Harbin Tahkîkâtı

Günlerden, haftalardan beri Dîvân-ı harbin tahkîkâtını idâre eden Mustantik Vehbi, hükûmet devirme teşebbüsü ile ilgili herkesi hattâ uçan kuşları bile sorguya çekmişti. Bu işle uzaktan ve yakından her kimin alâkası varsa hepsi karşısında boy göstermiş veya hükûmet erkânının yazılı ifâdeleri alınmak sûretiyle dosya yükünü almıştı. İsticvâb edilenler içinde Bursa'dan getirilen Satvet Lûtfi Bey, sulh-i münferid arzusu ile hükûmeti devirme işinin birbirinden ayrı iki mevzû olduğunu, bunlardan birincisinde kendisinin de rolü bulunduğunu, Prens Sabahaddin Beyin mektubunun devrin Dahiliye Nâzırı Talât Beye arzedildiğini söylemiş, fakat bununla Bursa'da otelinde bir hafta ikâmet eden Yakup Cemil Beyin hiç bir alâkası olmadığını, hattâ bu emr-i vâki'ci İttihâdçıyı üstelik hiç sevmediğini de ilâve etmişti. Fakat bütün bu îzâhât Satvet Lûtfi Beyi Bekirağa bölüğün-

de müstâkil bir odaya kapatılmaktan kurtaramamıştı. Çünkü onun üstünde İttihâdçı düşmanlığı, Mahmut Şevket paşa suikastine karışmış olmak damgası vardı. Bu her zaman onun hakkındaki düşüncelerde boş rolü oynamıştı.

Sorguya çekilenler içinde dîvân-ı harb reîsinin yaveri Mülâzım Murat Bey, inzibât bölük kumandanı Yüzbaşı Nevzat beyler de mevcûttu. Her ikisi Yakup Cemil bey ile hükûmeti devirmeyi şiddetle reddetmişlerdi. Söyledikleri şu idi:

– Yakup Cemil Bey eski arkadaşımızdır. Harbin cephelerde fena gittiğinden, geçtiği yerlerde memleketin çektiği ızdırâb ve müşküllerden bahsetmişti. Münferid sulh için etraftan bir çok mühim teklifler yapıldığını bize söylemiş, hattâ bütün bunları devrin sadrâzamı Prens Sait Halim Paşa ile, Dahiliye Nâzırı Talât Beyle, hattâ Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile görüştüğünü, onların da kendisine hak verdiğini fakat başımızda bulunan Almanlardan kolay kolay sıyrılmak mümkün olmadığını ilâve etmiş ve nâzırlarla şöyle bir mutâbakata vardığını bildirmişti. Hükûmet gûyâ bu harekete muhâlif gözükecek, fakat halk ve askerler, münferid bir sulh için Bâb-ı âlî önünde silâhlı bir nümâyiş yapacaktır. Biz de ona itimâd ettik, istediği adamları ve silâhları ihzâr ettik. Bütün bildiğimiz bu işin bir nümayişten ileri gidemeyeceği ve bununla Almanlara bir göz dağı verileceği şeklinde idi.

Müstantik Vehbi beyin her iki zâbite:

– Bu işittiklerinizi, âmirlerinize söylediniz mi?.. sorusuna karşı her ikisi de:

– Hayır efendim!.. demişlerdi. Demek söylememek onarın da işine geliyordu. Sorguya çekilenler içinde Merkez-i Umûmînin âzâları da vardı. Memduh Şevket, Kara Kemal, Bahâeddîn Şâkir, Doktor Nâzım bunların arasında idiler. Onlar, münferid sulh teşebbüsünün Sapancalı Hakkı beyden geldiğini, hattâ bu husûsu tahkîk için Romanya'ya giden Bahâeddîn Şâkir'in Hakkı Beyin orada kimlerle konuşup anlaştığını da söylemişlerdi. Bunlar, Yakup Cemil'in bir hükûmeti devirme hareketine girişeceğini bilmediklerini de ilâve etmişlerdi. Merkez-i Umûmînin diğer âzâları bilhassa umûmî kâtip Mithat Şükrü Bey de Yakup Cemil ve arkadaşlarının öteden beri İttihâd ve Terakkî içinde bir hizib teşkîl ettiğini söylemişti. Partinin âhengini bozan bu zevâtın hareketlerinin hiçbir veçhile merkez-i umûmî nazarında hoş görülmediğini de bildirmişti.

Daha sonra hâdiseye fiilen karışacak 17 çeteci ile bunların başı olan Yahya Kaptan ifâdelerinde gayet sâfiyâne hükûmetin müsâadesi altında böyle bir gösteri yapılacağına inandıklarını söylemişlerdi. Bütün bunlardan sonra Sadrâzamın, Talât beyin, Enver Paşanın Harbiye müsteşârı Mahmut Kâmil Paşa ile Dahiliye Nezâreti müsteşârı İsmail Canbolat beyin yazılı ifâdelerine baş vurulmuş bunların hepsi Yakup Cemil'in münferid bir sulhten bahsettiğini fakat işi bir hükûmet darbesine kadar götüreceğini tahmin etmediklerini söylemişlerdi.

İstintâk edilenlerin hepsi, ifâdelerine mürâcaât olunan zevatın cümlesi Yakup Cemil'in silâhlı bir harekete teşebbüs ettiğini âşikâr olarak isbât etmekte idiler. Harp senelerinde değil, sulh yıllarında bile böyle bir harekete

girişmenin kânûn-i esâsînin sârih maddeleri ile hıyânet-i vataniye olduğunda hiç şephe edilmemek lâzım geliyordu. Yakup Cemil, bu madde ile sârih bir suçun fâili idi. Sapancalı Hakkı gibi hâlen mevkûf bulunan, Hüsrev Sâmi, Nail, Mümtaz gibi hâdiseyi az çok bilenlerin veya onu teşvik ettikleri husûsunda bir takım şüpheleri üzerinde toplayanların durumu da muhtelif kategoriye ayrılarak mütâlaa edilmek lâzım geliyordu. Bunların dışında Meserret otelinde kendilerine silâh, bomba dağıtılarak bir hâdiseye velevki nümâyiş dahi olsa iştirâk ettirilenlerle o sırada orada bulunanların cezaları olmak lâzım geliyordu. Hele yüzbaşı Nevzat ile Mülâzım Murat'ın da durumları hiç de hoş değildi. Bunlar bir hükûmet darbesini nihayet bilerek işe katılmışlardı. Soruldukça kabaran, incelendikçe şişen dîvân-ı harb tahkîkât dosyası, nihayet muhâkemelerinin icrâsı için riyâsete takdîm edilmiş, ve yine günlerce muhâkeme devam etmişti. Dîvân-ı harbin muhâkemeleri hafif celseler hâlinde sürüp gitmiş, birkaç defa Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sâmi, Nail, İzmitli Mümtaz, Satvet Lûtfi, yüzbaşı Nevzat, Mülâzim Murat, Yahya Kaptan ve daha birçok kimseler, bu celselerde bulunmuş, bazıları süngülü nöbetçilerin arasında gidip gelmiş, bazıları mütâlaalarına mürâcaat edilen şahitler vaziyetinde mahkemeye gelmişlerdi.

Muhâkemeye getirilmeyen devlet erkânı, merkez-i umûmînin kalbur üstü şahsiyetlerinin de dosyada mevcûd yazılı mütâlaaları okunmuştu. Ortada bir suç vardı. Bu suç hiç de hafif bir ceza ile geçiştirilecek nevden değildi. Nitekim biraz sonra dîvân-ı harbin kararı bir

bomba gibi ortada patlamıştı. Hâdisenin en büyük faili Yakup Cemil idâma mahkûm olmuştu, Sapancalı Hakkı, ipten kendisini güçlükle kurtarmış fakat memleketin bir yerinde hapse mahkûm olmuştu. Hüsrev Sâmi, Yahya Kaptan diğer bazıları, yüzbaşı Nevzat, Mülâzım Murat da mahkûmlar arasında idi. Son ikisinin nisbet-i askeriyeleri kat'edilerek ordudan ihraç olmakta idiler. Şimdi herkesin merak ettiği mühim bir mesele kalıyordu. Acaba Harbiye Nâzırı ve başkumandan vekili Enver Paşa, bunca yıllık arkadaşının idâm tezkeresine imzasını basacak mı idi?

Nasıl İdam Edildi?

Günlerden beri devam eden dîvân-ı harb-i örfîyedeki muhâkemeler, nihayet sonuca vardı. Yakup Cemil Bey, yalnız hükûmeti devirmek suçuyla değili, aynı zamanda harp yıllarında devletin siyâsetine uygun olmayan bir takım tehlikeli ve silâhlı harekete teşebbüs etmekle, hıyânet-i vataniye fiilini işlemiş olmakla hüküm yemiş sayılıyor ve idâma mahkûm ediliyordu. Bu karar ekseriyetle verilmiş dîvân-ı harb reîsi miralay Nafiz Bey de idâm hükmüne iştirâk etmişti.

Diğer arkadaşları hakkında verilen hükümde onların bu teşebbüsü önlemeye çalıştıkları zikrediliyor ve bu sûretle fer'an zî-medhal addedilmiyorlardı. Yalnız suçlu idiler. Bu işin içine karışmış bulunuyor, görünmüşlerdi. Bunlardan mevkûfen muhâkeme edilen Sapancalı Hakkı Bey Kastamonu'da, tevkîfine lüzûm görülmeyen Hüsrev Sâmi Bey Yozgat'ta, Mümtaz Bey

memleketi olan İzmit'de, mahbuslardan maiyet-i seniye inzibât bölük kumandanı yüzbaşı Nevzat Beyle dîvân-ı harb riyâseti yaveri mülâzım Murat Bey Çorum'da, Yahya Kaptan ve arkadaşları da muhtelif yerlerde ikâmete mahkûm oluyorlardı. Bu mahkemeden berâat eden yalnız Satvet Lûtfi Bey idi. O, zaten mahkeme celselerinde birkaç defa:

– Anlayamıyorum, muhterem reîs bey, ben niçin suçlu bulunuyorum. Prens Sabahaddin Beyin mektubunu Talât Beye verdiğim için mi?.. Bu da benim vazifemdi. Hattâ o kadarki, Talât Beyefendi, Müsteşarları İsmail Canbolat Beyi bendenizle İsviçre'ye göndereceklerini, bu münferid sulh mevzûunu orada prensle beraber mütâlaa ettireceklerini söylemişlerdi, demişti. Üstelik Yakup Cemil'i ne sözle ne fiille teşvik etmediği de meydana çıkmıştı. Nihayet Satvet Lûtfi Bey, dîvân-ı harbten cezasız kurtulan tek maznûn olarak da tarihe geçmişti. Yalnız ikâmete mecbûr bulunduğu şehir bundan böyle Bursa değil, Ankara olacaktı. Yalnız dîvân-ı harb-i örfînin hükmü henüz verilmeden Başkumandan vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa Almanya'dan umûmî karârgâhdan acele çağırılmıştı. Enver Paşa Almanya'ya giderken Mareşal Makenzen'in Balkanlardaki karârgâhına da uğrayacaktı. Bu dâvetin sebebini o zamanlar iki türlü tefsir edenler olmuştu. Bir ve kuvvetli rivâyete göre bu münferid sulh teşebbüsü, Bâb-ı âlînin silâhlı basılma şâyiaları, ta Almanya'ya kadar aksetmişti. Bu işle bizzat İmparator Vilhelm de alâkadar olmuş, Enver Paşayı bu sebeple çağırmıştı. Diğer şâyiaya göre harp cephelerinde alınması gereken bazı mühim ve müsta'-

cel tedbirler için bu dâvet yapılmıştı. Yalnız Enver Paşa Sirkeci garından trenle yedi gün için Almanya'ya hareket ederken maiyetindeki en salâhiyetli kimselere, benim sayın başkanım teşkîlât-ı mahsûsanın o zaman mühim şahsiyetlerinden biri olan bugün emekli süvârî albayı bulunan Hüsamettin Beye:

– Ben gelinceye kadar Yakup Cemil hakkındaki hüküm ne olursa olsun infaz edilmesin, benim avdetime bırakılsın!.. demişti. Fakat Harbiye Nâzırı vekili olan Talât Bey, Enver Paşanın seyahatini fırsat bilmiş ve hükmün infazı için derhal emir vermişti. Bu husûsta irâde-i seniye de istihsâl edilmişti. Talât Bey, hattâ bir gün arşivlere geçmiş olan yazılı bir mürâcaatı da dinlememişti. Bu mürâcaatı yapan o zamanın merkez kumandanı Kızanlıklı Miralay Cevat Bey idi. Harbiye Nâzırına yazdığı bir tezkerede, İttihât ve Terakkîye hizmet etmiş ve muhtelif cephelerde de fedakârlığı görülmüş olan ihtiyat binbaşısı Yakup Cemil Beyin bu hizmetlerinin hafifletici sebepler sayılarak hakkındaki idâm hükmünün müebbed kalebentliğe tahvilini rica etmişti. Fakat Talât Paşa el yazısıyla yazdığı bu cevapta hükmün derhal infazına ve hıyânet-i vataniye suçunu işlemiş olan Yakup Cemil hakkında başkaca yapılacak birşey kalmadığına işâret etmişti. Nihayet 1916 senesi 10 Eylülü 11 Eylüle bağlayan Pazartesi gecesi sabaha karşı, Yakup Cemil'in kapısı önünde süngülü nöbetçilerin beklediği görülmüş oda kapısı vurulmuş hapishâne müdürü İsmail Hakkı Bey odadan içeri girmişti. Bütün geceyi asabî adımlarla bu daracık odada bir aşağı bir yukarı gidip gelmekle geçiren Yakup Cemil onu görün-

ce her şeyi anlamıştı. Ḥattâ anlatırlar ki, eliyle boğazını sıkarak:

– Hüküm böyle mi?.. diye asılmayı kasdetmiş, sonra sağ elinin şehadet parmağını oynatarak:

– Yoksa böyle mi? diyerek kurşuna dizilmeyi kasdeylemişti.

İsmail Hakkı Bey bir şey söylememiş, kendisini yukarıdan istediklerini anlatmış, beraberce koridora çıkan Yakup Cemil alınan tertîbât ile yüzde yüz idâma götüreleceğini anlamıştı. Hattâ:

– Bir insan için bu kadar kişiyi rahatsız etmeye ne mâna vardı?.. demiş, sonra da kapı önündeki arabaya Bekirağa bölüğü çavuşlarından Ömer'le binmişti. Arkadaki arabada da Müddeî-i umûmî muâvini Reşit Bey (hâlen Ankara'da avukat) hapishâne müdürü İsmail Hakkı Bey binmişler, bu arabayı bir süvârî müfrezesi takîb etmişti. Beyazıt'tan, Topkapı tarîkiyle Eyüp'e inen bu kâfile yolda, Yakup Cemil'in sergilerden bir karpuz almak istemesine mâni olmamış, o da büyük bir iştahla bu karpuzu yemiş bitirmişti. Sonra Eyüp'e gelinmiş, oradan da Kağıthanedeki Silâhtarağa köprüsü geçilerek, Kâğıthane kasrının arkasında atış poligonu civarında durulmuştu. Burada bir bölük piyâde askerî tertîbât almış bulunuyordu. Arabadan inen Yakup Cemil Bey, ortada dikili duran direğe ve onun karşısında silâh çatmış iki manga askere bakmış, kurşuna dizileceğini o zaman fark etmişti. Etrafındakilere:

– Çok şükür, şerefimizle mütenâsib bir ölüme mahkûm etmişler!.. demişti. Hapsihânede abdest aldığı için

orada iki rekât namaz kılmış, kendisine dini telkin yapmak isteyen sarıklı hocaya da:

– Hocam biz bu işi daha evvel yaptık, zahmet etmenize lüzûm kalmadı!.. demişti.

Müddeî-i umûmî muâvini Reşit Bey:

– Bir vasiyetiniz var mı Yakup Cemil Bey diye sormuştu O da gayet sakin:

– Param, malım yok ki, vasiyetim olsun, çoluk çocuğuma da elbet İttihâd ve Terakkî bir aylık bağlar da ortada arkamdan aç kalmazlar diye cevap vermişti. İttihâd ve Terakkî dört ay sonra bu tahmini yerine getirmişti. Ama adam başına sadece 33 kuruş bağlamıştı. Sonra gâyet cesur adımlarla direğe doğru yürümüş, ellerini ve gözlerini bağlamak isteyenlere:

– Söz veriyorum yerimden kımıldamam, gözlerimi bağlamayın, ölüme gözü kapalı gitmek istemem demişti. Fakat vazifeliler bu isteği yerine getirmemişler, usûlen onun kollarını arkasına ve direğe, gözlerini de bir mendille bağlamışlardı. Biraz sonra tiz bir düdük sesi, 14 kişilik bir askerî müfrezenin ona tevcih edilmiş silâhlarının namlusundan çıkan kurşunlarla büyük bir mâceranın kahramanı Yakup Cemil'i delik deşik etmişti. Vücudundan sızan kanlar, vatan toprağı üzerinde garip çizgiler çizerek akmış yine rivâyet olunur ki, bu kanlar yere:

-İttihâd ve Terakkî- ye benzer bir ismi yazmıştı. 11 Eylül 1916 Pazartesi. Fâni dünya, bir bakıma göre hak bellediği bir dâva uğruna yola çıkan böyle ele avuca

sığmaz bir adamını kaybetmiş, bir bakıma göre de, iktidarda bütün kuvvetleri elinde bulunduran bir hükûmete karşı, hiç kimsenin cesaret etmemesi lâzım gelen bir hareketin cezasını ibret alınacak bir şiddetle yerine getirmişti.

Yalnız ortada bir hakîkat vardı, uzun zamandan beri devam eden bu mücadele, parti içinde, partili bir avuç gencin hakikatleri öğrenmiş olan Talât Paşanın zekâsı ve mahâretiyle bertaraf edilmiş olması, Enver Paşanın arkadaşlarının bu disiplin uğruna harcanmış bulunması idi. Almanya'dan avdetinde bütün bu acı hakikatleri öğrenmiş olan Enver Paşanın Talât'a olan bağlılığı da tarihe karışmıştı. Şimdi harbi bir an evvel zaferle bitirmekten başka çare kalmıyordu.

Denizin Dibi Görünmüştü

Kâğıthane sırtlarında cereyan eden bu hazin fâciadan sonra, sanki hâdiseler baş döndürücü bir süratle birbirini takîb etmişti. Harp, Almanya ve müttefiklerinin aleyhinde bütün dehşeti ile gelişiyor, cephelerden hep kötü haberler geliyordu. Ümit bağlanan her şey, neticesiz ve bir felâketle sona eriyordu. Artık denizin dibi görünmüştü. "Garp cephesinde yeni bir şey yok" serlevhalı Alman umûmî karârgâhının günlük tebliğleri, herkesi düşündürüyordu. Şark cephelerinde de yeni bir şey yoktu. Romanya'nın işgâlinden sonra müttefikler rahat edecek gibi olmuşlardı. Fakat daha sonra cenûbta Venizelos'un ikiye ayırdığı Yunanistan'ın bir parçası İngiliz ve Fransızlara Selânik limanını açarak yepyeni bir cep-

henin kurulmasına hizmet etmişti. İşte Birinci Cihan Harbi, burada Almanya'yı vuracak, Bulgaristan'ı müttefiklerinden ayıracak ister istemez hepsini mütârekeye mecbûr edecekti. Osmanlı cepheleri de birbirinden kötü bir mukadderata gitmekte idi. Mukaddes şehir Kudüs, tahrip edilmesin diye düşmana terk edilmiş, düşman orduları Filistini baştan başa işgâl ederek Suriye'ye girmişti. Irak'ta da altıncı ordu mütemâdiyen geriliyor ve Musul'a doğru çekiliyordu. Ruslar ise Doğu Anadoluya girmiş bulunuyorlardı. Yalnız Osmanlı orduları iki yerde harika yaratmışlardı. Çanakkale'de ve Galiçya'da.. Birinde payitaht müdâfaa edilmiş, diğerinde Avusturya'nın istilâsına mâni olunmuştu. İşte harbi hem uzatan hem de Almanya'yı muazzam bir çöküntüden kurtaran iki âbide bunlardı. Harbin ortasında Prens Sait Halim Paşa istifasını vermiş. Padişah Sultan Reşat da İttihâtçıların telkini ile kabineyi daha mütesânib bir hale sokmak için Talât Beye de usûl olduğu veçhile paşalık tevcih ederek onu sadrazam yapmıştı. Talât Paşa kabinesi, İttihât ve Terakkînin çıkarabileceği en kuvvetli hükûmetti. Yine Harbiye Nâzırlığını Enver ve Bahriyeyi Cemal Paşalar temsil ediyor, Hâriciyede Halil Bey, Maliyede Cavit Bey, esas istinâd noktaları olarak mütâlaa ediliyordu. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Maarif Nâzırı Şükrü Bey (maslûb) iâşe nezâretinde de Küçük Efendi (Kara Kemal) vazife başında çalışıyordu. Fakat bu kadar anlaşmış, bu kadar kuvvetli bir hükûmet, dâhilî müşküllerle karşı karşıya bulunuyordu. Harp zarûretleri matbûât hürriyetini çok geniş miktarda tahdit etmişti. Halk her zaman olduğu gibi hiçbir şeyden mem-

nun değildi. Balkan harbinden alınan ders üzerine ordunun siyâsetle uğraşması yasak edilmişti. Halbuki zâbitan yine siyâsetle meşgûl olmakta devam ediyordu. Meclisteki İttihâd ve Terakkî grubu ile merkez-i umûmî bir türlü anlaşamıyordu. Kimin kime hüküm etmeye hakkı vardı? Hükûmet ise daha serbest hareket etmek dâvasında idi. Ve her devirde olduğu gibi sıkı bir merkeziyetle idâre edilmek zarûreti, her işi Talhat Paşanın başına yığmış bulunuyordu. Enver Paşa çok defa cepheleri teftiş ediyor, Cemal Paşa da 4 üncü ordu kumandanlığındaki geniş selâhiyetlerini tercih ederek âdeta Suriye'de Kral gibi yaşıyordu. Parti içinde ezilen gençlerden mürekkep hizip dağılmış, merkez-i umûmînin otoritesi gösterilmiş olmakla beraber, ne iç siyâset, ne de dış siyâset ıslâh edilebilmişti. Şayet nihâî zafer tahakkuk etse ve Almanlar gâlib gelse, Yakın Şarkta onlara verilen emsâlsiz mevki dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaşayacak bir nüfûzun, Türklere göz açtıramayacağı ve memleketi bir müstemleke haline getireceği muhakkaktı. Almanların mağlûbiyeti halinde ise düşmanlarımız tarafından Türkiyenin taksime uğratılacağı da hiçbir zaman sürpriz teşkîl etmeyecekti.

1917 de Rusya'da çıkan ihtilâl, evvelâ Menşeviklerin daha sonra 1918 başında Bolşeviklerin iş başına gelmesi, Çarlık müessesesinin çökerek yerine bir ihtilâlci hükûmetin geçmesi ve bunun derhal harpten çıkması, Almanya ve müttefikleriyle alelacele hazırlanan Brest Litovsk muâhedesi de beklenilen ferahlığı vermemişti. Zira bu sulhün imzası 1918 martının 3 ünde olmuş. Birleşik Amerika ise 1918 senesi Nisanında harbe girmiş

ve Garp cephesine iki milyon zinde Amerikalı genci dökmüştü. Almanların Temmuzda yaptıkları umûmî taarruz da garp cephesinde bir şey ifâde etmemişti. Bu ayın sonuna doğru Sultan Mehmet Reşad'ın böbreklerindeki hastalıktan ve üremiden ölümü, yerine bütün ömrü boyunca İttihâd ve Terakkîye düşmanlık izhar etmiş Altıncı Mehmet Vahidettin'in gelişi her şeyi altüst etmişti. Vâkıa Eyüp Sultan'da yapılan kılıç kuşanma merâsiminde padişahın İttihâd ve Terakkî kabinesini aynen ibkâ' ettiği görülmüştü. Fakat bu aldatıcı bir manzara idi. İlk fırsatta onların hepsini padişahın dağıtacağı muhakkaktı. 29 Eylülde büyük bir sürpriz teşkîl eden Bulgarların teslim oluşu, müttefiklerle aramızı birdenbire kesmiş ve ayırmıştı. Bu tarihten bir gün evel, Almanya'dan dönen Sadrazam Talât Paşayı büyük bir ümit ile Sirkeci garında bekleyen muazzam kalabalık, onun istasyonun teşrîfât salonunda Nâzırlarıyla mahrem bir görüşmeden sonra tekrar göründüğü zaman, yüzünde müşâhade edilen sarı renk, müteessir ve küskün hali her şeyi ifâde etmiş ve ağızdan ağıza Bulgarların mütareke istediği duyulmuştu. Ertesi gün bütün dünya ve bu arada Türkiye de bu feci hâdiseyi öğrenmiş ve beyninden vurulmuştu.

Ekimin 8 inde Talât Paşa kabinesi istifaya mecbûr kalmış, 14 Birinci teşrin (Ekim) de mutedil İttihâtçıları temsilen Müşir Ahmet İzzet Paşa kabinesini kurmuştu. Bu kabinenin en mühim şahsiyetlerinden biri Bahriye Nâzırı Rauf Bey (Orbay) idi. Yeni kabine ilk iş olarak harpten bir an evvel çıkmayı düşünmüştü. Bu münferid bir sulh olmayacaktı. Zira Bulgaristan kayıtsız ve şart-

sız teslim olmuştu. Şimdi Balkan cephesindeki milyonları aşan müttefik orduları İstanbul üzerine yürüyordu. İngilizler Şam'a dayanmış, Irak'da ordularımız Musul önlerine gemiş bulunuyordu.

Bundan ötesi tam bir istilâya uğramaktı. Müfrit İttihatçılar yeni sadrazamın fikrini almışlar, daha fazla memlekette kalmanın doğru olmayacağını anlamışlardı.

Demek ki, İstanbul'u terk etmekten başka çare kalmıyordu. Gerek Talât Paşa için, gerek Enver ve Cemal Paşalar için, gerek İttihâd ve Terakkînin diğer erkânı için bu karar çok acı idi. Doğdukları, büyüdükleri, çalıştıkları, çırpındıkları bir memleketi nasıl bırakıp gideceklerdi. Talât Paşa kendisine yapılan bütün tavsiyelere rağmen buna aleyhdardı.

– Kalmak ve milletimin önünde nâmuskârane hesap vermek, benim istediğim budur!.. diyordu. Diyordu ama, düşmanlar İstanbul'a gelince ve padişah da onlarla elele verince, İttihâd ve Terakkî iktidarının bütün şahsiyetleri, her şeyden evvel harp suçlusu olarak yakalarını kurtaramayacaklardı. İngilizler resmen söylemişlerdi.

– Türkler harbe girmekle ve Çanakkale müdâfaasını yapmakla cihan harbini tam iki sene uzatmışlardı. Bu milyonlarca insana milyarlarca liraya mal olmuştu. Her şeyden evvel bunun hesabını vermelidirler!.. Diğer taraftan İttihâdçılara düşmanlığı ile marûf bir hükümdarın gayzı, kini, nerelere varacaktı? Bunu da kestirmek kâbil değildi. Memlekette din taraftarları, halife yardıkçıları, hânedâna karşı derin bir hayranlık duyanlar da

eksik değildi. Bir hükûmet baskını ile iktidara gelmiş bir partiyi birçok kimseler tutmuyordu. Velhasıl kalmak, her suçu yüklenmek ve sonunda mâzide yapılmış yapılmamış bütün kabahatlerin mümessili olarak ağır bir cezaya mahkûm edilmek, idâm veya kurşuna dizilmek suretiyle ortadan kalkmak mukadderdi. Bu sebeple İttihâd ve Terakkî fırkası, teşkîlâtını teceddüd partisine çevirirken, en mühim unsurlarını yine memleket dışında çalışmak üzere buradan uzaklaştırmayı düşünmüştü. Almanlar da bu vefakâr dostlarına lâzım gelen yardıma hazırdılar, emirlerine bir denizaltıyı son dakikaya kadar hazır tutmuşlardı. Enver Paşanın Kuruçeşmedeki yalısında verilen gizli bir kararla sahilden bir motorla bu denizaltıya geçmekten başka çare kalmamıştı. Zira İttihâtçılar için artık denizin dibi görünmüştü.

Nasıl Kaçtılar, Nereye Sığındılar?

Mondros mütârekesinin imzalandığı günden bir gün sonra, ne Enver Paşanın, ne Talât Paşanın, ne de Cemal Paşanın memlekette kalmaya imkân bulamadıkları meydana çıkmıştı. İstanbul'a akşama sabaha düşman donanması gelebilir, bir numaralı bu harp suçlularını yerinde tevkîf edebilir, muhâkeme eyleyebilirdi, kaldı ki, İttihâd ve Terakkînin en büyük düşmanı son padişah altıncı Mehmet Vahidettinden de meded ummak kâbil değildi. İttihâd ve Terakkî erkânı içinde en büyük mukâvemeti Enver Paşa yapıyor, Kuruçeşme'deki yalısında aldığı tertibat ile son kurşununa ve son adamına kadar vuruşarak ölmeyi kafasına koymuş bulunuyor-

du. Bu şövülyece ölüme lüzum yoktu, bilâkis o, yurdu terk etmeli, sonra da bir çok hizmetler ifa ettikten sonra vatandaşların arasına dönmeli idi. Nihayet İzmir Vâlisi Rahmi ve Talât Paşa, Enver'i ikna ettiler. Nihayet her şey kararlaştırıldı. Almanlara haber verildi.

31 Teşrinievveli (Ekim) 1 Teşrinisâniye (Kasım) bağlayan gece ki, Cumartesi gecesi idi. Sabaha karşı boğazın muhtelif noktalarında muhtelif kimseler harekete hazır idiler. O sabah da sisli, hafif yağmurlu bir sabahtı. Gökyüzü gri bulutlarla kaplı, Boğazın suları daha mor, daha süratli akıp gitmekte idi. Bir motor Enver Paşayı yalısından alıyordu. Bir gün evvel Teşkîlât-ı mahsûsanın son başkanı reîsimiz sayın emekli süvârî albayı Hüsamettin Ertürk, Enver Paşayı yalısında ziyaret etmiş paşa ona şunları söylemişti.

– Hüsamettin artık memleketi terk ediyoruz. Bu gidiş ebedî bir yolculuk değil, dışarıda bizi bekleyen çok mühim vazifeler mevcuttur. Bir kısmımız Almanya'ya, bir kısmımız Rusya'ya gideceğiz. Ve İttihâd-ı İslâm için elimizden geldiği kadar çalışacağız. Siz teşkîlâtı bozmayacaksınız. Sık sık Sadrazam Müşir Ahmet İzzet Paşa ile temâs edeceksiniz. Lüzûmlu olan parayı ve arzu ettiğiniz kimseleri o size verecek, kendisiyle mutabık kaldık!.. Ve nemli gözleriyle bakarak bizim başkanın elini sıkmış, sırtını okşamıştı. İşte o sabah Boğazın sularını yaran bir motorde Enver Paşa bu ümitle yerini, yurdunu, ailesini terkediyordu. Motor Bebek koyuna da uğramış oradan Talât Paşa ile Bahâeddîn Şâkir'i almıştı. Hepsinin gözleri yaşlı, hepsinin kalplerinde heyecan ve

teessür hâkimdi. Doğdukları, büyüdükleri binbir mâcerasına karıştıkları bir vatanı terk etmek kolay değildi. Amerikan Koleji önündeki rıhtımdan kalkan motor, Boğazın yukarısana doğru süratle yol alarak Alman torpidosuna yaklaşmıştı. Buraya bir başka motorla Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da başka bir istikâmetten biraz evvel gelmiş bulunuyordu. O da doktor Nâzım'la beraberdi. Alman harp gemisi bu müstesnâ yolcularını alarak Boazdan çıkmış ve Odesa'ya yollanmıştı. O gün, Osmanlı payitahtında hiç kimse en aşağı on senelik bir iktidarın, memleketten kaçacağına ihtimâl vermiş değildi. Hâdise duyulduğu zaman büyük bir heyecan ortalığa hâkim olmuştu.

– Kaçtılar, hesap vermekten korktular!.. deniliyordu. Halbuki Enver Paşa yanındakilere:

– Her zaman hesap vermeye hazırım. Bu memleketin tek bir meteliğinin hesabını vermeye her zaman muktediriz. Aldığımız bütün tedbirler, yerinde idi. Bugün dahi iktidara gelsem, yine aynını yapacağım! Yalnız düşman istilâsı altında ben hesap vermem. Kendi milletimin adaletine inancım vardır!.. diyordu. Yolcular iki gün sonra Odesa'da karaya çıktılar. Enver'in planları diğerlerine uymuyordu. Âdetâ herkes biraz kendi düşüncelerine tâbi dağılıyordu. Enver Paşa Odesa'dan Kırım'a geçecek oradan Batum'a gelecekti. Burada amcası Halil Paşaya, Mâverâ-yi Kafkas ordularına kumandan tâyin edilen ve kendisine ikiyüz altmış bin altın lira gönderilmiş olan Yusuf İzzet Paşayı ve biraderi Nuri Paşayı bulacaktı. Osmanlı ordularının bu değerli ku-

mandanlarını maiyetine alarak derhal teşkîlâta geçecekti. Kafkasya'nın Azerileri, Gürcüleriyle muazzam bir ordu kuracak, oradan Anadolu'ya girecek, yine Türk milletinin başında dünkü düşmanlarına karşı meydan okuyacaktı. Bolşevik Rusların da kapitalist Avrupalı istilâcılara karşı kendisini desteklemeleri menfaatleri icâbı idi. Fakat Enver Paşa, Kırım'dan bir yelkenli ile hareket ettiği Kafkas sahillerine on gün denizde müthiş fırtınalarla göğüs göğüse mücadele ederek varabilmiş fakat orada Halil ve Nuri Paşaların yola çıktığını Yusuf İzzet Paşanın da Trabzon'a geçtiğini ve daha sonra elindeki parasıyla İstanbul'a gelip hepsini padişaha vermeye mecbûr kaldığını öğrenmişti. Hâdiseler pek acı cereyan etmiş, talimat yerine getirilmemişti. Üstelik amcası Halil Paşa da tevkîf edilmişti. Onlar niçin kendisini beklememişler, gönderilen kuryelere niye itimâd etmemişlerdi. Bu bir sabotaj mıydı? Yoksa telâfisi kâbil olmayan bir gaflet miydi? Enver Paşa azminden bir santim kaybetmemiş, oradan kalkıp Moskova'ya gelmişti. Yeni Rusya'nın kurucuları, şimdilik Enver Paşa gibi şöhretli, enerjik bir insandan istifâdeyi düşünmüşlerdi. Ona meşhûr Rus Başvekillerinden Gorçakof'un konağını tahsis etmişler, emrine hizmetçi ve uşaklar vermişlerdi. Envre Paşa Moskova'da Lenin, Stalin, Radek, Kamenef, Zinoviyef gibi Kızıl Rusyanın en meşhûr simâlarıyla tanışmış ve hepsinden yardım göreceği vaadini almıştı. Onlara karşı, Hindistan müslümanlarını İngiltere aleyhine tahrik vazifesini deruhde etmiş gözüküyordu. Biraz sonra Moskova'ya Anadolunun mümessili olarak gelen Fuat Paşa (Cebesoy) ile de buluşmuş ve dertleş-

mişti. Enver Paşa, Mustafa Kemal'in Samsun'dan başlayarak, Erzurum ve Sivas'dan Ankara'ya nasıl geldiğini öğrenmiş ve beğenmiş bulunuyordu. Hattâ sevinci ona Mustafa Kemal Paşaya iki mektup yazdırmış harekâtını çok taktir ettiğini ve birbirlerini her işte haberdar etmeleri lâzım geldiğini de ilâve etmişti. Mustafa Kemal ise Enver'in tehlikeli bir maceracı olduğunu düşünüyor, onun Anadolu'ya girmesine müsaade etmeyeceğini, yakın arkadaşlarına söylüyordu. Moskova'ya gönderilen müteaddid heyetler, Enver Paşanın harekâtını yakından takîb ederek Ankara'ya bildireceklerdi. Bu sırada Talât ve arkadaşları Berlin'de toplanan İslâm dünyasının mümessillerini, Anadolu dâvasına inandırmak ve yardımlarını temin etmek için çalışıyorlardı. Cemal Paşa ise uzun bir yolculuktan sonra Afganistan'a varmış. Afgan ordularını ıslâha memûr edilmişti. İttihâdçılar, harbi asla kaybettiklerine inanmıyorlardı. Gemisinin battığını kabul etmeyen sert bir kaptan gibi hâlâ kumanda köprüsünde idiler. Her taraftan İttihâd-ı İslâm dâvasına inanmışlardı. Bir zamanlar ve en müsâit bir devirde Yavuz Sultan Selim'in muvâffak olamadığı bir hayal, acaba, dünyanın bu en karışık zamanında nasıl tahâkkuk edebilirdi, bunu hiç düşünmüyorlardı. Hepsi nıkbîn, hepsi yarına inanmış, hepsi hünez enerjisini kaybetmiş değildi. Mutlaka muvafak olacaklardı. Hele Enver Paşanın Bakü'de toplanan ve bütün müslüman ve Türk memleketlerinden gelen muazzam bir kongre önünde, Birinci Cihan Harbine Türkiyenin neden ve niçin girdiğini izah etmesi ve istilâcılara karşı sonuna kadar mücadeleye Türk milletinin azmetmiş bulunması

keyfiyetini gayet vecîz ve sempatik jestlerle anlatması, kongreyi teshîr etmiş, alkıştan ortalık inlemişti. Bu kongreyi Bolşevik Rusyanın bütün şefleri bizzat takibe gelmişlerdi. Onlar uyanan bu İslâm ve Türk dünyasından korkmakla beraber, bunu bir silâh olarak kapitalist devletlere kullanacaklardı.

Büyüklerin Sonu

Mütârekenin imzasından bir gün sonra memleketi terkedip kaçan İttihâd ve Terakkînin büyükleri, birbirlerinden uzak memleketlerde fakat bir gâye etrafında çalışmalarına başlamışlardı. Bu ulvî gâye, İslâm ve Türkleri bir bayrak altında toplamak, bu sûretle hakkında hüküm verilecek olan Osmanlı İmparatorluğunu müsâid şartlarla sulhe kavuşturmaktı. Fakat güzel bir ata sözü vardır:

– Evdeki pazar, çarşıya uymaz!.. Nitekim, bu tasavvurlar da hakikate uymamıştı. İttihâd ve Terakkînin bir numaralı şahsiyeti Talât Paşa, Berlin'e gelmiş Bahâeddîn Şâkir'le beraber çalışmaya başlamıştı. Birinci Cihan Harbinden sonra Berlin, darma dağın olmuş bir şehir ve bütün harp yıllarında tam dört sene, bütün dünyaya meydan okumuş olan Almanya milleti, harp yaraları içinde kıvranan bir halk topluluğu idi. Her taraftan kaçıp gelen ve Berlin'de toplanan islâm memleketlerinin delegeleri, bu enkaz içinde bir şey yapmanın kolay olamayacağını derhal anlamışlardı. Yalnız hakikatleri anlamayan ve yoluna büyük bir azimle devam eden Talât Paşa idi. Üstelik bıyıklarını da kestirmiş tanınmaz bir

hale gelmişti. Fakat insanın dostları belki bu düşkün zamanında onu tanıyabilirlerdi. Ama düşmanların tanımamasına imkân yoktu. Nitekim Taşnak Ermeni partisine mensûb bir fedaî olan Taleyran Berlin'de Talât Paşanın izinde idi. Kaç defa, bir elektirk direğini yahut bir ağacı kendisine siper yaparak onu beklemiş, ikâmet ettiği apartmanın kapısından çıkarken onu seyretmiş, belki de bir müddet arkasından yürümüştü. Hiç acele etmiyordu. Tabancasına yüzde yüz isâbet ettireceği mesafeyi hesaplıyordu. Ve bir sabah, rivâyet ederler ki, hem de sokağa çıkmaya hiç arzusu olmadığı bir sabah, Talât Paşa ikâmet ettiği Hardenberg Strase'de apartımanın kapısından çıkıp on adım yürüdükten sonra, çağırıldığını duymuştu. Biri bağırıyordu.

– Talât Paşa, Talât Paşa!..

Paşa birden geriye dönüp kimin çağırdığını anlamak istediği zaman esâsen çok tenhâ olan bir semtin tretuvarında alnından yediği kurşunla yere serilmiş, Taşnak'ların intikâmı da bu sûretle hedefine erişmişti. Seneler sonra kemikleri mezarından çıkarılıp vatan topraklarına gömülen ve şimdi Ebedi Hürriyet tepesinin serin rüzgârlarını koklayan ve yaprak hışırtılarını duyan ve yılda bir defa mezarı başında söylenen nutukları dinleyen Talât Paşa, uzun bir mücadele devrinin, inandığı dâvaya sonuna kadar sadâkatin sembolü olarak mezarında yatmaktadır. Enver Paşaya gelince, Bakü kongresinden ötedenberi varlığına inandığı Türk ve İslâm dünyasının oraya kadar koşup gelmiş delegelerinin alkış seslerini kulaklarında duyarak Moskova'ya kadar gitmiş, Hindistan'da ayaklandıracağı İslâmların hazır-

lıklarını yapıyormuş hissini vererek günlerce çalışmıştı. Fakat bir gece, Gorçakof konağının kapısını uzun boylu, gözünü budaktan sakınmaz, cesur tipli ve Çerkes elbiseli bir genç adam çalmıştı. Bu zat mutlaka Paşayı görmek istiyordu. Bekleme salonunda Enver Paşa ile karşılaştıkları zaman ancak birbirlerini kucaklayabilmişler, boyunlarına sarılarak sevinçten göz yaşı dökmüşlerdi. Bu yeni gelen idealist İttihâtçı idi adı:

– Kuşçubaşı Sâmi idi. Paşa onu görünce haykırmış:

– Sen burada mısın?.. diyebilmişti. Evet burada idi, umûmî harp senelerinin başında fedaî olarak Teşkîlât-ı Mahsûsanın bir adamı sıfatiyle Türkistan'a gönderilmişti. Orada teşkîlât kuracak ve Çarlık Rusya'yı içinden vuracaktı. Yanına dört arkadaş daha almıştı (Topçu Adil, Emrullah, Gürcü İbrahim, İzmir'li Tatar Hüseyin).

– Yolunuz çetin ve çok tehlikeli, arkadaşlarına güveniyor musun Sâmi?..

– En aşağı kendim kadar Paşam!..

Baş kumandan vekili elini uzatmış bu mert insanı uğurlamış, o da topuklarını birbirine vurarak Harbiye Nâzırını bir asker gibi selâmlamıştı. Gidiş o gidişti. Arada, sırada kuryelerden haber geliyordu. Fakat bu beş arkadaş ne yapıyordu. Kimse bilmiyordu. Onların yaşadığına âid ümitlerin kesildiği, kendilerine kaybolmuş nazariyle bakıldığı zaman, Kuşçubaşı Sâmi hem de Moskova'da Gorçakof konağında ve Enver'in karşısında idi. İki arkadaş o gece beraber kalmışlar, yemek yemişler ve sabaha kadar konuşmuşlardı. Bu geceden tam iki hafta sonra, Kızıl Ruslar, paşanın bir sabah gezintiye

çıktığını fakat bu gezintinin Kızıl Rus hudutlarını aşarak İran'dan, Efganistan'a oradan da Türkistan'a kadar uzadığını hayretle öğrenebilmişlerdi. Enver bir türküyü söyleyerek yoluna devam ediyordu.

– Yeni Turan, güzel ülke, söyle sana yol nerede?..

Rumeli'nin karlı dağlarından Asyanın Bozkırlarına kadar sığdırılmış 41 senelik bir ömrün nihâyet hedefine ulaştığı bu diyarda o, arkadaşlarının mükemmel çalışmaları neticesinde meydana gelen eseri gururla seyretmişti. Çarlık Rusya'nın korkunç polisi, bu beş arkadaşın hakkından gelememiş, âciz kalmıştı. Onlar Özbekleri, Kazakları, Kırgızları, Kalmukları harekete getirmişlerdi. Çarlığın inhidamında hisselerine düşen bir çok kahramanlıkları sıralamışlardı. Enver Paşa teşkîlâtlanmış bölgede baş oluyor ve şimdi de zihniyeti Türklere karşı hiç değişmemiş olan Kızıl Ruslara karşı bayrak açmış bulunuyordu. Ruslara karşı müteaddid savaşlar yapan ve muvaffak olan Enver Paşa, 1922 senesi Ağustosunun 6 ncı Cuma günü, öğle vakti Cuma namazını kıldıktan biraz sonra âni olarak bir Bolşevik Rus taburunun hücûmuna uğramış, onlara karşı atının üstünde kılıcı elinde savaşırken yaralanıp biraz sonra da şehit olmuştu. İttihâd ve Terakkî, istibdâda, Abdülhamîd'e karşı dağa çıkmış sonra bu dağdan inerek iktidara geçmiş ve binbir maceradan sonra, fakat yine Türk milleti, Türk vatanı uğrunda dünyaya gözlerini kapamış ve şehâdet şerbetini kana kana içmiş mühim bir şahsiyetini böylece kaybetmişti. Enver'in kahraman arkadaşı daha sonra, ana vatana getirmek isterken vurularak o da baş-

ka bir yoldan Enver Paşaya kavuşmuştu. Cemal Paşa mütâreke senelerinde Efganistan ordusunu ıslâh ve mükemmel bir hale koyduktan ve belki de bu ordu ile bir gün Anadolu dâvasına yardıma kalkışmayı düşündüğü bu temasları yapmak için Tiflis'e geldiği bir sırada, kaldığı otelin koridorunda Taşnak'ların bir fedâisi tarafından arkasından vurularak şehit edilmişti. İttihâd ve Terakkî bu büyüğünü de kaybetmişti. Bahâeddîn Şâkir'i yine Ermeniler Berlin'de vurmuşlar. Prens Sait Halim Paşayı İtalya'da San Remo'da yakalayarak öldürmüşlerdi. Partinin büyüklerini Ermineler tasfiye etmiş oluyorlardı. Şimdi ikinci plândakilere sıra geliyordu. Bunlar memleketten kaçmamışlar, fakat mücadeleye (Teceddüd) partisi nâmı altında devam etmişlerdi. Kâtib-i umûmî Mithat Şükrü, Küçük Efendi Kara Kemal, mütâreke senelerine rağmen Mâliye Nâzırlığında bırakılan Cavit, Hâriciye Nâzırlığı yapan Halil Menteş, Talât paşa kabinesinin Dahiliye Nâzırı İsmail Canbolat, harp senelerinin meşhûr Maârif Nâzırı Şükrü, Miralay Kara Vasıf, daha sonra Ankara Valisi olan Abdülkadir, içlerinde büyük bir ümitle bekliyorlardı. Mustafa Kemal Paşanın etrafında toplanmış gözüken bu yaman particiler, İttihâd ve Terakkîden başka bir şey düşünmüyorlardı. Büyük Millet Meclisinin Ankara'da kurulması sırasında birer mebûsluk elde ederek bir çoğu, meclis safları arasına karışmışlardı. Terakkîperver adıyla Halk Partisinin karşısına çıkan bir teşekkülün içinde de bunlar mevcuttu. Memleket zafere kavuştuktan, sulh imzalandıktan, saltanat ve hilâfet yıkıldıktan sonra, tekrar eski günleri yaşamak arzusuna düşmüşlerdi.

Karşılarında zaferlerin yükselttiği, inkilâpların yüceleştirdiği Mustafa Kemal vardı. Onu yıkmak, İttihâd ve Terakkîyi tekrar kurmak için şarttı. İşte bu partinin büyükleri ortadan kalktıktan sonra küçüklerine şimdi yepyeni bir hedef doğuyordu.

İttihâd ve Terakkînin Küçükleri

Dağa çıkıp padişaha bayrak açan, şehre inip hükûmeti deviren İttihâd ve Terakkî partisinin büyükleri, memleket dışında fakat her birisi bir başka köşede Ermeni komitacılarının veya Kızıl Rusların kurşunları ile can verdikten sonra, meydanda bu partinin küçükleri kalmışlar, bittabî şaşırmışlardı. Bunlar ne de olsa memleketin içinde yaşadığı buhranlı yılları görüyor. Millî mücadeleye ister istemez karışmak lâzım geldiğine inanıyorlardı. Harbin hitâmında adı –Teceddüd- partisine çevrilmiş olan İttihâd ve Terakkî, küçüklerinin gayretiyle daha sonra -Terakkîperver- fırkasına tahâvvül edilmiş, yine meşhûr İttihâtçılar hiç olmazsa eski partilerinin budanmış tek ismiyle bu muhâlefet yapmak sevdasına düşmüşlerdi. İşin en mühim unsurları, Talât Paşanın meşhûr Maârif Nâzırı Şükrü ve İâşe Nâzırı Küçük efendi lâkabiyle şöhret almış Kara Kemal idiler. Bunlar başbaşa vererek bir siyâsî teşekkül meydana getirmeye, ölmüş olan büyüklerin ruhunu şâd etmeye karar vermişlerdi. Bu tarih, Lozan sulhünün imzasından, Cumhuriyet'in ilânından ve hilâfetin kaldırılmasından hemen sonra başlamıştı. Bu iki kurnaz komitacı çok mükemmel düşünmüşlerdi. Hilâfetin lâğvına taraftar olmayan-

lar vardı. Mustafa Kemal Paşanın hamlelerini yersiz bulanlar vardı. Millî Mücadelede birinci derecede hizmetleri olduğu hâlde, ikinci plana kalmış ve bundan gücenmiş bulunanlar mevcuttu. Ve bütün bunların üstünde, cihân harbinin yıktığı İttihâd ve Terakkî partisinin tekrar kurulmasını içinden büyük bir arzu ile duyanlar vardı. İşte Halk fırkasının karşısına bu esaslara uygun kimselerden mürekkeb bir muhâlefet çıkarmak kâbildi. Gazi Paşa da mecliste mutlak bir iktidarın kalmasını istemiyordu!..

– Samimi bir muhâlefet her zaman faydalıdır. Hükûmetin icrâatı ancak bu sayede doğru bir yol alabilir! demiyor mu idi?. O hâlde hemen kolları sıvamak ve bir programı vücûda getirmek lâzımgeliyordu. İşte Terakkîperver fırkasının programını bu iki eski İttihâtçı hazırlamışlardı. Bu fırka dinci, hattâ halîfeci, islâmcı vasıflarını taşıyordu. Partinin riyâsetine o sırada askerlik hayatından çekilmiş mebûs olmuş, fakat arkasında inkâr kabul etmez şerefli şanlı bir mâzi bırakmış olan Kâzım Karabekir Paşayı münâsib görmüşlerdi. Kâzım Karabekir Paşanın hilâfet ve dindarlık noktasından Mustafa Kemal Paşa ile ihtilâflı olduğu cümlenin malûmu idi. Gittiler, yalvardılar, yakardılar, ömründe siyâsete hiç karışmamış temiz bir askeri, bu partinin risâyesetine getirdiler. Sonra Hamidiye'nin şanlı süvârîsi, denizciliğimizin medâr-ı iftihârı Rauf Beyi (Orbay) buldular. O da Lozan sulhü müzâkereleri sırasında İsmet Paşa ile ihtilâfa düşmüş, o da hilâfetin lâğvında acele edildiği iddiâsıyla Mustafa Kemal Paşa ile bir sürü münakaşalar yapmıştı. Terakkîperver fırkada Rauf Bey başlı başına

bir kuvvet olacaktı. Zira o da İttihatçı idi. Bu iki komitacı bu partiye İstanbul'a bir fatih gibi giren Millî Mücadele kahramanlarından Rafet Paşayı ve bütün askerlik tarihi şerefli sayfalar doldurmuş olan ve millî mücadelenin kuruluşunda pek büyük hizmetleri olan Ali Fuat Paşayı (Cebesoy) da almakta tereddüt etmemişlerdi. Daha sonra buraya Rüştü Paşa, birinci İnönünde hizmetleri olan albay Ârif Beyi (Ayıcı) de katmışlardı. Talât Paşanın en yakın adamı ve Dahiliye Nâzırı İsmail Canbolat, miralay Kara Vasıf, yeni fırkanın meşhûr İttihâtçı unsurları olarak vazife görmekte idiler. Daha sonra da buraya meşhûr ikinci grubun mühim simalarından Hüseyin Avni Bey, Çolak Selâhattin Bey de katılmıştı. Bu partide en mühim rol üç kişinin elinde idi. Biri İzmit mebûsu Şükrü Bey (Maârif Nâzırı), ikincisi Kara Kemal Bey (eski İâşe Nâzırı) ve üçüncüsü de İsmail Canbolat Bey (eski Dahiliye Nâzırı). İşte bu üç İttihâtçı, büyüklerin ruhunu şâd etmek üzere başka bir isim altında fakat eski partiden (Terakkî) kelimesini muhâfaza ederek birleşmişlerdi. İttihâd ve Terakkî ruhu ihya edilince iktidarı ele geçirmek de kendiliğinden hortlanmıştı. Şimdi işe nereden başlayacaklardı?

– Evvelâ Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmak lâzımdır!.. diyen Şükrü Bey, fikrine taraftar olarak Kara Kemal'i bulmuştu. Fakat İsmail Canbolat bu işe pek muvafakat etmiyordu. Kara Kemal, şöyle söze başlamıştı.

– Bize demişti, Yakup Cemil gibi biri lâzım!.. gözünü kırpmadan ateşe yürüyecek bir adam... İşte o zaman herşey mümkün olur. Bu dokuz taşa benzer, öyle bir

taş kaldıralım ki, bugünkü nizâm derhal bozulsun, bu da Mustafa Kemal Paşanın ta kendisidir!..

Günlerce bilhassa iki komitacı, Şükrü ve Kara Kemal böyle bir arkadaş aradılar. Partinin diğer büyükleri hakikaten dönen bu tertiplerden haberdar değildiler.

Nihayet eski ve yakın arkadaşları İttihâtçılarla başbaşa verdiler. Bir ara Cavit Beye (Eski Mâliye Nâzırı) danıştılar. Fakat Cavit Bey, cesur bir insan değildi. İşin vehametinden de korkmuştu. Fakat bu buhranlı günlerde bir adam, bu iki komitacının imdadına yetişti.

– Size dedi eski Lâzistan mebûsu Ziya Hurşid'i tanıtacağım!.. Aradığınız Yakup Cemil'i fazlasıyla onda bulacaksınız!.. Bu sözleri söyleyen Ankara'nın sâbık vâlisi Abdülkadir Bey idi. O da İttihatçı idi. O da hükûmete kırgındı. O da Mustafa Kemal'i devirmek istiyordu.

– Ziya Hurşit mi?.. Kim bu adam?..

Her iki komitacı tanımadıkları bu isim üzerinde çok düşündüler. Nihayet Ziya Hurşid'in kuruculara takdimi kararlaştırıldı. İstanbul'da ticâretle meşgul olan, fakat çok cesur, son derece atak ve pervâsız bir insan olan Ziya Hurşid'i bu iki kurnaz ve gün görmüş partici ile tanıştırdılar...

Görüşme Kadıköy'de, Bahariye'de Şifa semtinde Şükrü Beyin 16 numaralı evinde oldu. İstikbal parlak, ümitli görünüyordu. Ziya Hurşit derhal kabul etti. Yalnız Şükrü Bey bir itirâzda bulundu:

– Elimizin altında tabanca atacak, iyi nişancı bir iki insan lâzım. Hâdiseyi Mahmut Şevket Paşa suikasti gi-

bi mükemmelen tertiplemeliyiz. Yine bir yol üzerinde olmalı. Mustafa Kemal Paşa, otomobille geçmeli, birkaç kişi tabanca ile, biri de bomba ile harekete girişmeli!.. Bu yol neresi olmalı?.. Kara Kemal, en emin yeri Ankara'da buluyordu.

– Arslanı ininde vurmalı!.. diyordu. Çankaya yolunu ve Eskişehir mebûsu Miralay Ârif Beyin köşkünü tavsiye ediyordu. Şükrü Bey ise bu işi Ankara dışında mütâlaa ediyordu. Paşa, İstanbul'a bir türlü gelmiyordu. Geriye en çok gittiği Bursa kalıyordu. Eğer fırsat zuhur eder de İzmir'e giderse burası da mükemmeldi.

Abdülkadir Bey de Ankara'yı daha elverişli addediyordu. Ziya Hurşid'e gelince, o, iki adam bulmayı kabul etmişti.

– Yalnız diyordu, bende para yok!.. Bu işe de para lâzım. İttihâtçı Şükrü Bey derhal cevap vermişti:

– Paralarından, silâhlarından! bunu hiç merak etmeyin. Siz adamları hazırlayın ve suikastin yerini tâyin edin! Birkaç gün sonra Lâzistan mebûsu Ziya Hurşit, eski tanıdığı Gürcü Yusuf'u bulmuş, emniyeti olduğu için ona açılmıştı.

– Bize bir kişi daha lâzım diyordu. Ama pireyi gözünden vurabilmeli!.. Gürcü Yusuf hemen cevap vermişti:

– Var, Lâz İsmail'i getirelim, bakalım kim onun elinden kurtulur!..

Nihâyet, Mustafa Kemal Paşayı vuracaklar taayyün etmişti. Bunlar Ziya Hurşid de dâhil olmak üzere, Gür-

cü Yusuf ve Lâz İsmail idi. Şimdi yeri kalıyordu. Alâkadarlar meseleyi Ankara'da görüşmeye ve tetkîke karar verdiler. Ve teker teker Ankara'ya gittiler. Terakkîperverlerin kulübünde konuşan Şükrü Bey, Ziya Hurşid'i Miralay Ârif Beye takdim etmiş, o da miralayın evine Gürcü Yusuf'u getirmişti.

Mustafa Kemal'e Tertîb Edilen Suikasd

İttihâd ve Terakkînin küçükleri, partilerini tekrar ihyâya çalışırken, karşılarında gördükleri en büyük engel Mustafa Kemal'in bizzat kendisi idi. Vaktiyle kendi aralarında çalışmış olan bu değerli asker, Meşrûtiyetin ilânından, hele İttihâd ve Terakkînin iş başına geldiğinden sonra, onlarla bir çok meselelerde fikir ihtilâfına düşmüştü. Mustafa Kemal, bir partiye komitacılık metodlarının sokulmasını hiçbir zaman hoş görmemiş, Bâb-ı âlî baskını ile iktidarı ele geçirmelerini asla tasvib etmemişti. O zaman, her genç zâbit gibi ideal edindiği Türkçülük ve Hürriyet ülküsü, sonradan gördüğü tatbikat karşısında onda büyük bir sukût-i hayâl yaratmıştı. Talât'ın, Enver'in nâmuskâr olduklarını itirâf ediyor, fakat etrafında toplanmış kimseleri hiç sevmiyordu. İşte bu his, İstiklâl mücadelesinin bütün safhalarında hâkim olmuştu. Anadolu mücadelesinin zaferle bitmesi, eski İttihâtçıları hiç ummadıkları bir neticeye ulaştırmıştı. O zaman, eski Mâliye Nâzırı Cavit Beyin evinde toplanmışlar, kendilerine yol çizmeye karar vermişlerdi. Zâhirde Halk Partisi ile beraber yürüyecekler, ilk fırsatta bir muhâlefet partisi kuracaklar, bütün eski ar-

kadaşları toplayacaklardı. Bu sebeple Kara Kemal Bey, zemini yoklamak maksadıyla zaferden sonra İzmit'e giderek, Mustafa Kemal'le görüşmüştü. Fakat memleket kurtaran adam, bu komitacıların maksadını anlamakta gecikmemişti. Onun da, zaferden sonra yapılacak bin-bir işi arasında bu kurnaz particileri darıltmak işine gelmiyordu. İki taraf hakikî hislerini saklayarak bir müddet yollarına devam etmişlerdi. Mustafa Kemal, bu eski İttihatçılara iyi bir yüz göstermiş kendilerinden faydalanacağını söylemişti. Ancak bu sayede (eski Maârif Nâzırı) Şükrü Bey İzmit mebûsu, İttihâd ve Terakkînin en mühim elemanlarından biri olan İsmail Canbolat Bey İstanbul mebûsu olabilmişlerdi. Kara Kemal kendisi şimdilik bir şey istemediğinden dolayı Büyük Millet Meclisine dahil olamamıştı. Yine İttihâtçılardan Saruhan mebûsu Aydın Bey, Ankara vâlisi Abdülkadir Bey fiilî vazifede idiler. Rüştü Paşa, Miralay Ârif, Miralay Kara Vasıf Bey de orduda çalışmışlardı. Eski Mâliye Nâzırı Cavit Bey kendisini harcamış, münâsib bir zamanı beklemişti. Mustafa Kemal, bu İttihâtçıların maksadını pek iyi biliyor, hattâ belki de fikirlerini izhâr etsinler diye zaferden sonra bilhassa grup olarak değil, parti olarak bir muhâlefeti kabul etmiş görünüyordu. İşte o zaman gerek şahsen kendisi ile ihtilâfta olanlar, gerek fikirlerinde eski komitacılık hasretini duyanlar meydana çıkacaktı. Nitekim Terakkîperver fırka böylece doğmuş bulunuyordu. Fırkanın büyüklerinde Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar, Rauf ve Adnan (Adıvar) Beyler de, tam bir muhâlefet ruhu hâkim iken, İttihâd ve Terakkînin küçüklerinde, tam bir komitacılık

zihniyeti hüküm sürmekte idi. İşte bu sebeple Şükrü, Kara Kemal, Canbolat bir araya gelince, bu suikast fikrine kadar gitmişlerdi. İşlerine yarar adamı da sâbık Lâzistan mebûsu Ziya Hurşit'te bulmuşlar, onun delâletiyle bu işi becerecek Gürcü Yusuf, Lâz İsmail'i tedârik etmişlerdi. Büyüklerden bazıları bir suikast işini muhakkak ki duymuşlardı. Bazısı bunu düpedüz bir delilik saydığı için aldırış etmemiş, bazıları da mani olmaya çalışmıştı. Bazıları da korkudan ne kendisi işe girebilmiş, ne de kimseye ihbarda bulunabilmişti. Bilhassa Mâliye Nâzırı Cavit Beyin, Hafız Mehmet, Halis Turgut Beylerin bu işi bildikleri hâlde mâni olamadıklarını ve kimseye bir şey söyleyemediklerini kabul etmek doğru olacaktır. Partinin başındaki paşalar ve beyler ise tamamen hâdiseden bîhaber yaşamışlar, fakat sonunda ister istemez İstiklâl Mahkemesi huzuruna gelmişlerdir. Suikâstin evvelâ Ankara'da düşünüldüğü de tahâkkuk etmiştir. Miralay Ârif Beyin bu iş için köşkünde tetkikât yapılmasına müsâade ettiği de sâbit olmuştur. Fakat Ankara'yı gözlerine kestiremeyen suikastçiler bir ara Bursa'yı düşünmüşler, fakat nihayet İzmir'de karar kılmışlardır. İzmir'in tercih edilmesinde maslûb Şükrü'nün rolü büyüktür. Orada jandarma zâbitliği yapmış, İstiklâl Savaşlarına Sarı Efe lâkabiyle katılmış Edib'in bulunması, Şükrü Beye büyük bir ümit vermiştir.

İzmir'de ticâretle meşgul olan Giritli Şevki'nin de işe karıştırılması şu noktadan dolayı münâsib görülmüştü. Giritli Şevki, motor sahibi idi. Suikastçileri Gaffar zâde otelinin önünde, suçu işleyecekler, hemen dar

sokaklarından kendilerini rıhtıma atacaklar, oradan da Yunan adalarına kolaylıkla geçeceklerdi. Gazi Paşaya ateş edeceklerin başında Ziya Hurşit, Gürcü Yusuf, Lâz İsmail bulunacaktı. Çarşıdan gelen ve bu köşede tam 90 derecelik bir açı yapan dar yol, paşayı karşılamaya gelen on binlerce insanla mahşer halini alacak, otomobilin hem manevra yapmaya mecbûr kalacağı, hem de dönmek zorunda bulunacağı burada, tıpkı vaktiyle 1914 te 28 Haziran günü Avusturya-Macar Veliahdı Fransuva Ferdinand'a yapılan ve başarılan suikast gibi, vazifeliler, paşayı tam isâbetle otomobilin içine sereceklerdi. Suikast için gereken parayı eski Maârif Nâzırı bizzat tedarik etmiş ve bin liraya yakın bir meblağı ve kıymetli tabancaları Ziya Hurşide vermişti. Sonra da kendisi İzmir'e gelmiş, hattâ Sarı Efe Edib de dahil olmak üzere on kişilik bir heyet, Karşıyaka'da bir bahçede toplanmışlardı.

Ziya Hurşit, Gaffar zâde oteline inmişti. Bu bahçedeki içtimâda Sarı Efe Edip ve Giritli Şevki Bey de bulunmuştu. Son toplantı 14 Haziran 1926 da yapılmıştı. Ajanslar o gün Gazi Hazretlerinin Bursa'dan İzmir'e hareket ettiğini, 16 Haziran'da İzmir'de bulunacağını bildirmişti. Haziranın 15 inci günü akşamı, Giritli Şevki Bey, o akşam İstanbul'a kalkan bir vapurla Sarı Efe Edib'in İzmir'den hareket ettiğini öğrenince beyninden vurulmuşa dönmüştü.

– Bunda mutlaka bir iş var diyordu? Sarı Efe Edip, İstanbul'a giderek hepimizi ele verecek!.. Zaten korkak ve vehimli bir insan olan Şevki Bey o akşam, İzmir vali-

si Kâzım Paşanın (Dirik) karşısına çıkarak bu korkunç suikasti haber vermişti. Kâzım Paşanın ilk işi, Gazi Hazretlerine bir telgraf çekerek İzmir'e gelmelerini tehir etmeleri ve çünkü bir suikast şebekesiyle karşı karşıya bulunduklarını bildirmek olmuştu. Sonra da o gece, 15 Haziranı 16 ya bağlayan gece, Gaffar zade otelinin üst katında yatağında uyuyan ve ertesi güne âid parlak ümitlerle rüyâ gören Ziya Hurşit'i yatağında kıskıvrak yakalamak olmuştu. Gecenin ilerlemiş saatinde karşısında bir sürü resmî ve sivil polis gören Ziya Hurşit hakikaten şaşırmış, fakat kısa bir zaman içinde her şeyi itiraf etmişti. Gürcü Yusuf, Lâz İsmail, tabancaları ile yakalanmışlar her tarafa çekilen telgraflarla Ankara'da, İstanbul'da, İzmir'de tevkif edilenler hayli kabarık bir liste arzetmişti. Bu listede, Ermenistan fatihi Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayar, Rüştü Paşalar, Miralay Ârif, Miralay Vasıf, Baytar Miralayı Rasim, Şükrü, Canbolat, Halis Turgut, Hafız Mehmet, Cavit Beyler ve daha bir çok kimseler vardı. Yurt dışında olan Rauf Beyle Adnan Adıvar, yurt içinde olduğu hâlde ele geçemeyen Kara Kemal ve Abdülkadir Beyler de şiddetle aranmakta idi.

Mustafa Kemal'i Öldürmek Planlanştırılmıştı

İstanbul Darülfünûnunun Tarih Fakültesine devam ettiğim yıllarda İzmir'de Mustafa Kemal Paşaya yapılması takarrür eden Suikasd fâillerinin meydana çıkarılması üzerine gerek maznûnların nezâretinde bulunmak,

gerek muhâkemeleri sırasında alınan ihtiyâtî tedbirlere katılmak üzere çalışmakta olduğum İstanbul Emniyet Müdürlüğünden aldığım emirle İzmir'e hareket etmiş ve orada vazife almıştım. Bu fırsattan istifâde ederek, İttihâd ve Terakkînin bu ikinci, üçüncü planda gelen şahsiyetleriyle yakından meşgûl olarak onların darağacına kadar takib ettikleri yolu bütün husûsiyetleri ile öğrenmiş bulunuyordum. Şimdiden şunu ilâve etmeliyim ki, bunlar, hepimizin akıl ve hayalinden bile geçirmek istemediği korkunç bir plânın sahibi idiler ve şayet motor sahibi Şevki Bey korkup hâdiseyi bizzat İzmir Valisi Kâzım Paşaya açmasa idi, Gazi'nin Gaffarzade oteli köşesinde öteki dünyayı boylaması işten bile değildi. Amma ne vardı ki, son dakikada Şevki Beyin içine düşen korku, Sarı Efe'nin ansızın kendisini İstanbul'a atmasından doğmuştu. O, bunda müthiş bir oyun görmüş, iyisi mi önce hareket etmeyi aklınca uygun görmüştü. İşte bu korku, Ata'mızı bize bağışlamıştır. Ziya Hurşid, Gürcü Yusuf, Lâz İsmail ilk hamlede tevkîf edilenler arasında idi. Artık her tarafa telgraflar yağıyor, İstanbul'da, Ankara'da tevkîfler devam ediyordu. Hükûmet meseleyi muhâlefet partisinin hareketi telâkki etmiş, başta gelenleri de tevkîf etmekte tereddüd etmemişti. Terakkîperver partisinin reîsi, Ermenistan fâtihi Kâzım Karabekir paşa idi. Bu partinin ileri gelenleri içinde Ali Fuat (Cebesoy) Rafet paşalar ve Rauf Orbay, Adnan Adıvar da bulunuyordu. Fakat son ikisi, bu vakadan biraz evvel Avrupaya gitmişlerdi. Mahkemeler bulunanların vicahında, olmayanların gıyabında cereyan etmişti. Bulunanlar günlerce Mahkemeden sonra

kısmen suçlu kısmen suçsuz görülmüşlerdi. Muhâkemenin safhalarında ordu mensûblarından pek çoğu sivil olarak bulunmuşlar, hattâ paşaların lehine tezâhürat da yapmışlardı. Paşalar gayet ağır, vakur ve hürmete şayan bir ruh haleti içinde gelip gitmekte idiler. Bunların ellerine kelepçe vurulmamış olmakla beraber, süngülü askerin arasında gelip gitmeleri hazin bir manzara arzetmişti. Bir zamanlar bunlardan on binlercesini emirleri altında bu vatanın düşmanlarına karşı sevkettikleri hâlde, şimdi onların arasında ve süngülülerin ortasında bir suçlu gibi mahkemelere iştirâk etmek kendilerine pek ağır geliyordu. İzmir'de bu işle meşgûl olan İstiklâl Mahkemesi hep Ali'lerden mürekkebti. Başkan meşhûr Afyon-Karahisar Mebûsu Ali Bey idi. Azalar bakkal lâkabı ile meşhûr Ali Bey, Gazi hazretlerinin muhafızı, Gaziantep Mebûsu Kılıç Ali ve makâm-ı iddiâda bulunan savcı da Necip Ali Bey idi. Bu Ali'lerden mürekkeb İstiklâl Mahkemesi günlerce ince eleyip, sık dokumaları sonunda şunu anlamıştı ki, hâdiseden asla, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Rafet Paşaların zerrece haberi yoktu. Fakat hâdiseden biraz evvel Avrupa'ya gittikleri için Rauf Beyle Adnan Beyin hareketlerini şüpheli görmüş, onlar da bulunup kendilerini müdâfaa edemedikleri için paşalar alkışlarla inleyen mahkemede berâat ederken Beyler onar sene ağır hapse mahkûm edilmişlerdi. Fakat Rüştü Paşanın, Miralay Ârif Beyin, sâbık Mâliye Nâzırı Cavit Beyin bu suikastten haberleri olduğu aşikârdı. Rüştü Paşa mahkeme heyetinden af dilemiş, Ârif ve Cavit beyler inkâr etmişlerse de esaslı şâhitlerin önünde vaka olduğu gibi meydana çıkmıştı.

Bazılarının kabahati, bildikleri bu menfûr teşebbüsü, hükûmete haber vermemekten doğuyordu. Hafız Mehmet bey, baytar Rasim, Turgut Halis bey, hattâ İsmail Canbolat bey bu noktadan mahkûm olmuşlar, faillerle müşterek hareket ediyor telâkki edilmişlerdi. Hâdisenin en marûf sîmâları başta İzmit mebûsu Şükrü bey olmak üzere, Kara Kemal, Ziya Hurşit, Abdülkadir beyler üzerinde toplanmış bulunuyordu.

Diğerleri hâdisenin icrâ vâsıtaları idiler. Suikast etraflı düşünülmüş, hazırlıkları yapılmış, paralar sarfedilmiş, silâhları hazırlanmış, yeri, saati bile taayyün etmişti.

Mustafa Kemal'i yıllarca savaştığı ve sonunda kurtardığı İzmir'de öldürmek, Türk Milletine yükletilebilecek en acı bir nankörlüğün ifâdesi olacaktı. Tanrı bu lekeden Türk Milletini hakikaten korumuştu. Sarı Efe Edib tam bir komitacı idi. İzmir'de ne olur olmaz yakalanmamak için, İstanbul'da bulunmayı tercih etmişti. İttihâd ve Terakkînin küçükleri, iktidarı böylece ele geçireceklerini ummuşlardı. Belki de bu mümkün olabilecekti. Çünkü Mustafa Kemal'in şahsiyetinde çok şeyler mevcuttu. Fakat hâdise, hiç inkâr edilmez delilleriyle ele geçmiş, üstelik de bu teşkîlâtın en soğuk kanlısı olan Ziya Hurşit, gerek palas pandıras gönderildiği ve İzmir'e gelmekte olan husûsî trende kendisine bizzat suâller soran Atatürk'ün huzurunda, gerek Ali'lerden mürekkeb İstiklâl Mahkemesi önünde her şeyi bütün teferruatiyle anlatmıştı. Gazi Mustafa Kemal ona şöyle sormuştu:

– Bu işi niçin yapacaktınız, Ziya Hurşit Bey?..

– Çünkü Paşam, memlekette beklediğimiz hürriyet ve adaleti göremedik, ondan!..

– Hürriyetinizde ne gibi eksik şeyler vardı? Görüyorsunuz ki bir suikasti hazırlayacak kadar serbest idiniz. Adalette ne gibi noksanlar vardı? Yakında cereyan edecek olan muhâkemelerde bunun da tam olduğunu müşâhade edeceksiniz!.. O hâlde daha açık konuşunuz. Siz sandalya kapmak için bunu yaptınız. Yalnız unutuyorsunuz ki, İttihâd ve Terakkî Partisinin metodlarıyla iktidâr ele geçirilemez. Hükûmet konağını basmak, adam vurmak ve böylece iktidarı devirmek sadece geride kalmış esef verici hâdiselerdir. İktidar ancak kânûnî, hukukî yollardan ele geçirilir. Her şeyden evvel milletin nabzını tutmalısınız!.. Bakalım halk ne diyor!..

Menemen'den geçip İzmir'e doğru yol alan tren Ziya Hurşit'e son defa Ege bölgesinin yemyeşil ve çok zengin manzaralarını seyrettirirken, tarihin bu en büyük adamı, ona büyük bir ders vermekte idi. Eğer henüz çok genç olan Ziya Hurşit, bu dersi daha evvel almış olsaydı, böyle hayatının baharında darağacına bir bayrak gibi çekilmez ve üç direğin arasında sallanmazdı. Ne yazık ki, Mustafa Kemal'in ona verdiği dersi o, iş işten geçtikten sonra öğrenmiş ve bu belki de maalesef hiç işe yaramamıştı. Fakat Türk tarihinde bu ders cidden ibrete değer bir kıymet sayılabilirdi.

İttihâdçılar İstiklâl Mahkemesinde

İzmir'in yaşadığı bu tarihî günlerde İstiklâl mahkemesinin önü, içi mahşerî bir kalabalıktan kendisini kurtaramıyordu. Suçlular her zaman iki kâfile olarak geliyordu. Birinci kâfileye daha ziyade Terakkîperver Fırkasının ileri gelenleri dahil bulunuyor, bunlara da (Paşalar kâfilesi) adı veriliyordu. Bu heyetin içinde Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Rafet, Cafer Tayyar, Mersinli Cemal, Rüştü Paşaları görüyorduk. Fakat bu toplulukta Maliye Nâzırı Cavit Bey, İttihât ve Terakkînin ileri gelenlerinden son devrin umûmî kâtibi Mithat Şükrü, İsmail Canbolat, Dr. Hüseyin zade Ali, Hamdi baba, posta telgraf müdürü Hilmi, Fatih kâtib-i mes'ûlü Vehbi, Bakırköy kâtib-i mes'ûlü İbrahim Ethem, Cemal Ferit, meşhûr Eyüp Sabri, sâbık Hâriciye Nâzırı Ahmet Nesimi, Selâh Cimcoz, Tırnakçı lâkabı ile meşhûr Salim, Ziya Hurşit'in kardeşi meb'ûs Faik, Ali Osman kâhya, miralay Kara Vasıf, Baytar miralayı Rasim Çolak Selâhattin, Çopur Hilmi ve daha irili ufaklı mevkî sahibi birçok kimseler vardı. İkinci kafilede Ziya Hurşit, Sarı Efe Edip, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, sabık Maarif Nâzırı Şükrü, Hafız Mehmet, Miralay Ârif, Halis Turgut, Topçu Ali İhsan, Münir Hüsrev, Millî Mücadelenin Hariciye Vekili Bekir Sâmi, avukat Feridun Fikri ve daha bazı kimseler mevcuttu.

Paşaların muhâkeme edildiği her celsede salonun içi sivil giyinmiş zâbitan topluluğu ile dolup taşıyor, paşalara gelip gidişlerinde müthiş tezâhürat yapılıyor, onlar alkışlanıyor; mahkeme heyeti orudunun mânevî

baskısı altında tutuluyordu. Bu sebeple emniyet teşkîlâtının vazifesi son derece güçleşmiş bulunuyordu. İkinci kafileye karşı merak ve aynı zamanda nefret de mevcuttu. Nitekim bunlardan bir çoğunun idâma mahkûmiyetleri sevinçle karşılanmış, paşaların berâati ise emsâlsız tezâhürâta yol açmıştı.

Muhâkemelerin devamı şunu göstermişti ki, Millî Mücadele zafere eriştiği ve Lozan müzâkerelerinin başladığı sırada mütâreke ile yıkılan, dağılan, isim değiştirerek bir müddet tutunmak isteyen İttihâd ve Terakkî Fırkası, yeniden ihyâ edilmek istenmiş, bunu da kodamanların yurdu terk edişinden sonra ikinci planda geride kalanlar yapmak istemişti. İlk harekete geçen Küçük Efendi lâkabı ile şöhret almış bulunan Kara Kemal Bey idi. O bazı arkadaşlarıyla müşâvere etmiş, bilhassa sâbık Maârif Nâzırı Şükrü, Mâliye Nâzırı Cavit ve Abdülkadir beylerle eski Dahiliye Nâzırı İsmail Canbolat Bey bu işte müessir olmuştu. Bunlar böyle bir fırka kurmak arzularını devrin Büyük Millet Meclisi Reîsi Gazi Mustafa Kemal'e arzetmek üzere Kara Kemal'i memûr etmişlerdi. Fakat İzmit'te Mustafa Kemal, Kara Kemal'e şöyle demişti:

– Bana bir parti nâmına mı, yoksa şahsın nâmına mı mürâcaat ediyorsun?

Kara Kemal susmuş, Mustafa Kemal devamla:

– Şayet İttihâd ve Terakkîyi kurtarmak istiyorsanız buna asla meydan vermem. Şahsın nâmına geliyorsan, sana münâsib bir iş düşünelim!..

Gazi Mustafa Kemal'in zaferden sonra kat'î kararını öğrenmiş olan Kara Kemal İstanbul'a dönmüş ve İttihatçı arkadaşlar bazan Moda'da Şifa semtinde bazan da Ada'da Cavit Beyin köşkünde içtimâ etmişler, yeni bir fırka kurmaya fakat tamamen İttihâd ve Terakkî ruhuna sâdık kalmaya karar vermişlerdi. Bu partinin nizâmnâmesini Cavit Bey kaleme almış, en büyük müzâhereti Şükrü, Kara Kemal, Canbolat, Abdülkadir beyleden görmüştü. Yeni fırkanın ismi (Terakkîperver) olacak, kâbilse, bütün İttihâtçıları sinesinde toplayacaktı. Yalnız büyük bir komitacı olan ve tek başına bir hükûmet devirebilecek zekâ ve kabiliyette olan Kara Kemal, partiye resmen girmemiş, perde arkasında kalarak baştakileri şüphelendirmemeye çalışmıştı. Bu partiye, memleket nazarında şöhretleri, nâmûskârlıkları ile tanınmış temiz insanlar lüzûmlu görülmüş, işte ufak ihtilâflarla Gazi Mustafa Kemal'e kırgın olan, Kâzım Karabekir, Refet, Cafer Tayyar paşalar, Rauf ve Adnan Beyler alınmıştı. Daha sonra Ali Fuat Paşa ile Mersinli Cemal Paşa da iltihâk etmişlerdi. Partinin bu temiz büyükleri samimi muhâlefet sevdasını güderken, partinin gizli hesaplara dayanan küçükleri, bu parti ile iktidarı ele geçirmek için, hilâfetin lâğvından sonra şarkta meydana gelen Şeyh Sait isyânını kendileri için bir fırsat telâkki etmişler, fakat hükûmetin şiddetli tedbirleri ve âsîleri mükemmel karşısında şaşırıp kalmışlardı. Şeyh Sait ve onun arkasından giden yüzlerce insan darağaçlarında sallandırılırken bu huyu bozuk, maksatları karanlık partiye de son verilmiş ve hükûmet kararıyla bütün şubeleriyle kapatılmıştı. Bu mücadelenin meşrûtiyette ol-

duğu gibi meclis kürsüsünden, mebûs sıralarından yapılamayacağını anlayan komitacılar, mâzide olduğu gibi bir Bâb-ı âlî baskını düşünmüşler ve bunun için de Hürriyet ve İtilâfın daha sonra tatbîk ettiği usûlü benimseyerek bir Mahmut Şevket Paşa suikastini kuvveden fiile çıkarmaya yeltenmişlerdir. Fakat millî hükûmetin demireli, her iki teşebbüse de meydan vermemiş birazda talihin yardım ettiği bu devirde son dakikada içlerinden birinin ihbârı ile her şey yarıda kalmıştır. İstiklâl mahkemesi sırasında şu da anlaşılmıştır ki, paşalardan yalnız biri, Rüştü Paşa, Miralaylardan yalnız ikisi Eskişehir mebûsu Ârif ve Baytar miralay Rasim ile, Cavit Bey de dahil olmak üzere İttihâd ve Terakkînin kalbur üstü şahsiyetleri Mustafa Kemal'e karşı tatbîk edilecek suikastten haberdardırlar. Bunlardan bazıları bildiği hâlde korkudan fiilen iştirâk edememiş, bir kısmı vaziyeti hükûmete haber verememiş, bir kısmı da bu işte vazife almıştır. İstiklâl Mahkemesinin kararında bu farklar gözetilmemiş, cümlesinin idâmlarına hüküm verilmiştir. İzmir suikasti şunu göstermiştir ki, meşru yollardan gitmeden iktidarı ele geçirmek sistemi artık kapanmıştır. Bu memleket ya minnettarlığını ifâde için sevdiği ve inandığı insanları başta görmeyi tabiî bulmuş bu sûretle Gazi Mustafa Kemal'in yaşadığı müddetçe onu Büyük Millet Meclisi Reîsi daha sonra Cumhurbaşkanı olarak başında taşımıştır. Yahut da reyini kullanarak mukadderâtını kime vereceğini açıkça bildirmiştir. Fakat tabanca tehdidi ile birkaç yüz kişinin hükûmeti basarak, yahut da en gizli emellerle ve en şeytanî usûllerle suikastler hazırlayarak iktidarı ele ge-

çirmeye kıyâm etmesini hoş görmeyecektir. Bu kapanması zarûrî görülen bir yol, tatbîki hiç bir vicdanı okşamayacak bir sistemdir. Olgun milletlerin, siyâsî seviyesi yükselmiş memleketlerin hedefi ancak milletin meşrû reyi ile iş başına gelmiş olan hükûmetleri tutmaktır. Bu hükûmetler de halkın reyi ile iş başına geldiklerini düşünerek her zaman efkâr-ı umûmiye nazarında hesap vermekten çekinmeyecek, iktidarı kaybetseler de memleketi terk etmeyi elbet de düşünmeyeceklerdir. İstiklâl mahkemesi önünde İttihâtçılarından tarihin alacağı ders ancak bu olmalıdır.

Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe

Atalardan kalma güzel bir söz vardır:

– Ya devlet başa, ya kuzgun leşe! siyâsetle uğraşmanın sonu da budur.

Ya insanı omuzlarda taşırlar, yahut darağaçlarında sallandırırlar. Baştan beri devam eden hâtıralarımızda, anlatmak istediğimiz de budur. İttihâd ve Terakkî'yi, babamın yardımıyla doğduğum, büyüdüğüm, dağlarına ormanlarına, akarsularına hâlâ hasret yaşadığım Makedonya'da tanıdım. Yine bu partinin son adamlarını vazifeli bulunduğum İzmir'de tarihe gömdüm. Bu fırkanın adamları, kendilerini sürükleyen ihtirâs fırtınasının içinde, köpüklü denizde sallanan sandallar gibi kaderlerini tâhile terketmiş bulunuyorlardı. İçlerinde ferâgat sahibi, idealist, vatanperver olanlar bulunduğu gibi günlük politikanın cereyânına kapılmış bulunanları da vardı. Tıpkı bir ömür gibi, İttihâd ve Terakkî de

acı ve tatlı günleri ve hâtıraları ile mâziye gömülmüştür.

İzmir'de kurulan ve Ali'lerden mürekkeb olan İstiklâl Mahkemesinin kararı şu idi: 13 Temmuz 1926 Salı günü mahşerî bir kalabalık huzurunda ve bütün maznûnların önünde okunan karar bir dekor önünde heyecanlı dakiklar yaşatmıştı. Mahkemenin reîsi Afyon mebûsu Ali Bey bağırmıştı:

– Mahkemenin kararı okunacak ayağa kalkınız!..

Derin bir sessizlik içinde ve herkesi saran korkulu bir havada zabıt kâtibinin heyecanlı sesi duyuluyordu. Uzun bir mukaddemede Şeyh Sait isyânından sonra Terakkîperver fırkasının ne maksatla kurulduğu izah ediliyor ve vatanı kurtaran Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin aziz şahsına tevcih edilen korkunç suikastte iştirâkleri müteaddid deliller ve şâhitlerle karara varan maznunların adalet pençesinde lâyık oldukları cezaya düçâr olacaklarına hiç şüphe edilmemesi ihtâr olunuyordu. Kararın sonuna doğru bu işe masum oldukları hâlde isimleri karıştırılmış bulunan kimselerin de berâat ettikleri adâletin nasıl şaşmaz hükümlerle kötüyü iyiden ayırdığı bildirilmekte idi. Bu izâhâttan sonra İzmir mebûsu Şükrü, Saruhan mebûsu Halis Turgut, İstanbul Mebûsu İsmail Canbolat, Erzurum mebûsu Rüştü Paşa, Eskişehir mebûsu Miralay Ârif, Saruh mebûsu Abidin, eski Lâzistan mebûsu Ziya Hurşit, eski Trabzon mebûsu Hafız Mehmet, Sarı Efe Edip, mülâzım mütekaidi çopur Hilmi, Baytar miralayı Rasim, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf'un vicâhlarında, sâbık Ankara valisi hal-i

firârda bulunan Abdülkadir ile henüz ele geçmeyen İttihâdçıların İâşe Nâzırı Kara Kemal'in gıyâblarında idâmlarına, Erzincan mebûsu İhsan, sâbık Ardahan mebûsu Hilmi, eski Makedonya Nâzırlarından Cavit, eski Sivas mebûsu Salâhattin ve yine İttihâdcıların İzmir valisi Rahmi, İstanbul mebûsu Rauf (Orba) ve yine İstanbul mebûsu Adnan (Adıvar) beylerin bu dâvadan tefrikleri ile Ankara'da devâm-ı mahkemelerine, bu suikast hareketinde bir gûnâ medhalleri ve müşareketleri görülemeyen Ordu mebûsu Faik, ve mebûslardan Sabit, Hâlet, Feridun Fikri, Bekir Sâmi, Besim Necati, Kâmil Zekâi, Münir Hüsrev beylerle Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Rafet ve Mersinli Cemal Paşaların ve hâdiseyi ihbar eden Giritli Şevki beylerin beraatlerine karar verildi.

Kararda bahçıvan, odacı, hizmetçi gibi bazı kimselerin de berâat ettiği ilâve ediliyordu. Paşaların beraati mahkemeyi dolduran sivil ordu mensûbları arasında hakikî bir bayram havası yaratmış mahkemenin tavanları gök gürültüsünü andıran alkışlarla inlemişti. Paşaların heyecandan yüzleri kızarmıştı. İdâma mahkûm olanlar ise sapsarı kesilmişler fakat büyük bir soğukkanlılıkla süngülülerin arasında ve alınan fevkalâde emniyet tedbirlerinin ortasında hapishâne yolunu tutmuşlardı. İdâma mahkûm olanlar bu sûretle on beşi buluyor, bunlardan ikisi henüz ele geçmemiş olduğundan hükmün infâzı ancak 13'ü için vârid görülüyordu. Bu sûretle 13 Temmuz Salı günü 13 kimsenin idâm hükmü, bu rakamın şeâmetine inanmış kimselere yeni ve parlak bir misâl olarak tarihe intikâl ediyordu. Ve hemen o ge-

ce bu meş'ûm ve korkunç gün henüz bitmeden vakit gece yarısından biraz evvel, her zaman derin uykularında bulunan İzmir hapishânesi ve etrafı şimdi mahşerî bir kalabalıkla dolup taşmış bulunuyordu. İstiklâl mahkemesinin müddeî-i umûmîsi Necip Ali Bey, Hapishane müdürü ve beş gardiyanıyla mahpûslara hükümlerin tebliği vazifesini üzerine almıştı. İlk çağırılanlar Gürcü Yusuf ile Lâz İsmail idi. Uyku sersemi kararı dinleyen Yusuf:

– Bana hakikaten yazık olacak, bir cahillik ettik affedin bizi!.. diye inlemiş. Lâz İsmail:

– Asılacak yalnız biz miyiz? diye sormuş daha birçoklarının bulunduğunu öğrenince âdeta ferahlamıştı. Baytar Rasim soğukkanlı idi. Arapça şu cümleyi tekrarladı:

– Elmukadder, la yetegayyer. (Kader değişmez!). Miralay Ârif çok asabî idi, boyuna sigara içiyordu.

– Gazi Paşadan mektubuma cevap gelmedi mi?.. Ben onun yirmi senelik arkadaşayım. Mutlaka cevap verecek!.. diyordu. Diyordu ama, Mustafa Kemal'den ona, artık hiçbir şey gelemezdi. İsmail Canbolat, hakikaten komitacı idi. İdâm edileceği bildirilince:

– Hay hay demişti. Şeriatin kestiği parmak acımaz!.. Ve paralarını, saatini teslim etmişti. Halis Turgut, çocuklarına bir vasiyette bulunmuştu:

– Onlara söyleyin kat'iyyen siyâsetle meşgul olmasınlar!.. Bu nasihat şimdi neye yaradı? Rüştü Paşa âdeta inlemişti. Tam bir hezimete uğramış kumandan gibi:

– 54 yaşındayım diyordu. Bir gün asılacağımı asla tahmin etmezdim. Keşke kurşuna dizseydiler. Bu şerefsiz bir ölüm!.. Soyum sopum her zaman beni lânetle anacak!.. Eski Maârif Nâzırı şükrü de soğukkanlılığını muhâfaza etmiş ve şu cümleyi sarfetmişti:

– Ya devlet başa, ya kuzgun leşe!.. başka türlüsü olamazdı. Saruhan mebûsu Abidin ise telâşlı, heyecanlı idi. Bir diyeceği varmı diye sorulunca:

– Söyleyeceklerimin hepsini söyledim. Şimdi susmak düşüyor demişti. Sarı Edip Efe ise:

– Acele etmeyin. Anladık asacaksınız, peki demiş ve hazırlanmaya başlamıştı. Asılmaya giderken bile neşesini kaybetmeyen hâdisenin bir numaralı adamı Ziya Hurşit idi.

– Peki dedi, zaten asmaktan başka bir şey yapamazsınız. Şu iki yüz elli lirayı ağabeyime verin, şerefimle mütenâsib bana bir kabir yaptırsın!.. demiş ve darağacında da cellât Selânikli Ali'ye:

– Öbür tarafa giderken söyleyeceğin bir şey var mı?.. Babana selâm götüreyim mi? diye alay etmişti. Hafız Mehmet bey kararı duyunca bayılmış, su verip ayıltmışlar, asılırken ipi kopan Şürkü Bey, Kılınç Ali'nin:

– Şükrü Bey biraz ileri gelin! sözünü kendisine anlayıp yürüyünce Kılınç Ali bağırmıştı:

– Sizi çağırmıyorum, jandarma zâbitini çağırıyorum. Asın bunu tekrar!.. Cellât Çingene Ali, emri yerine getirmiş, Şükrü Beyin ayakları altındaki iskemleye tek-

me vurunca bir adam havada sallanmış kalmıştı. Tarihe maslûb Şükrü diye geçen komitacı, İttihâd ve Terakkînin yaman bir mümessili, bu suikastin bir numaralı tertibçisi idi. Ama kim derdi ki, arkasından kalan iki arkadaşı da onu takib edecekti.

Harman Sonu

İzmir'de asılan 13 kişi ile Gazi Mustafa Kemal'e karşı tertib edilmiş suikastin bütün failleri hakkında adâlet yerine gelmiş sayılamazdı. Bunlardan tefrik edilerek aynı İstiklâl Mahkemesinin huzuruna Ankara'da çıkarılanlar için de nihâî bir karara varmak lâzım geliyordu. Bir ay sonra başlayan bu heyecanlı muhâkemenin en kuvvetli şahsiyeti İttihâtçıların meşhûr Mâliye Nâzırı Cavit Bey idi. Onunla beraber, yine meşhûr bir İttihâtçının da mukadderâtı mevzu'-i bahs idi. Bu da doktor Nâzım'dan başkası olamazdı. Maznûnlar arasında Ardahan mebûsu Hilmi ile Nail de vardı. Bu dördü müddeî-i umûmî Necip Ali Beyin iddiânâmesinde birinci derecede suçlu idiler. Bundan sonra gıyâblarında muhâkeme cereyan eden Rauf Bey (Orbay) ve Adnan Bey (Adıvar) da bulunuyordu. Sonra derece derece kendilerinden bahsedilen Hüseyin Cahit, Küçük Talât, Ali İhsan, Azmi, Hamdi Baba ve daha bazılarının da bu işlerde methaldâr olduklarına dair hiç bir delil bulunmadığından beraatlerine karar verilmişti. Mahkemenin Cavit Beyde gördüğü suç şu idi:

Memleketi Birinci Cihan Harbine sürükleyenler içinde faal rol oynamış, sonra da onu mağlûbiyete uğ-

ratarak devletin çökmesine sebep olmuş, İstiklâl mücadelesi sırasında evvelâ İstanbul'da saklanmış sonra Avrupa'ya kaçmış, nihayet zafere yakın memlekete dönmüş, Lozan sulhü sıralarında tekrar İttihâd ve Terakkîyi ihyâya kalkmış, buna karşı Gazi Mustafa Kemal Paşadan muhâlefet görünce Terakkîperver Fırka namı altında yeni bir teşekkül meydana getirmiş, onun da kapatılması üzerine siyâsî faaliyetlere girerek evinde içtimâlar tertip ettirmiş, Mustafa Kemal Paşanın vücudunun ortadan kalkmasına gereken tertibâtı aldırmış, suikastten yalnız haberdar olmakla kalmamış bilfiil buna müzâheret edenlerden olmuştur. Cavit Bey, günlerce devam eden muhâkemelerinde birinci cihan harbine bilâkis mâni olmak için neler yaptığını fakat bunun bir zarûret olduğunu, İstiklâl mücadelesine gitmesine müsâade edilmediğini, ele geçmemek için de İsviçreye kaçtığını, memlekete tekrar avdet ettiği zaman politika ile meşgûl olmadığını söylemiş ise de müdâfaasının parlaklığı onu mukadder cezadan kurtaramamıştı. Mahkemenin kendisi hakkındaki kararı idâm olmuştu. Doktor Nâzım, İttihâd ve Terakkînin merkez-i umûmî âzâsından ve Talât Paşanın en yakın arkadaşlarından biri olduğunu, harp senelerinde, mütâreke yıllarında hep memleket için çalıştığını anlatmış, fakat içtimâlara katılması, Ankara vâlisi olup hâl-i firârda bulunan suikastçi Abdülkadir'le sık sık buluşması onu da idâma mahkûm ettirmiştir. Ardahan mebûsu Hilmi'nin İstanbul'a koşup gelmesi, Kara Kemal'le başbaşa vermesi, yine merkez-i umûmî âzâsından Nail'in suikast hareketlerinde en tehlikeli kimselerle arkadaşlık etmesi, hâdi-

seden her ikisinin haberdar olduğunu meydana çıkarmış bunlar da idâma mahkûm edilmişti. Rauf Bey ile Adnan Beyin hâdiseden haberdar olmakla beraber suikastten evvel Avrupaya gitmeleri ve Rauf Beyin:

– Ne haliniz varsa görün, ben bu işte yokum şeklinde ifâde de bulunması, onların onar sene müddetle yurt dışında mahkûm edilmeleriyle sona ermişti. Fakat yurda avdetinden sonra Rauf Bey bir mahkeme huzurunda tekrar muhâkeme edilmesini istemiş ve bu mahkemede müdâfaasını yaparak eski hükmü iptal ettirmiş ve bu sûretle berâat eylemişti.

Diğer maznûnlardan Hüseyin Cahit Bey esâsen sürgünde bulunması dolayısıyla bu işlere karışmadığı tebeyyün ediyor ve diğerleri de berâat eyliyordu. 26 Ağustos 1926 Perşembe günü saat 14 te Ankara'da İstiklâl Mahkemesinin salonu mahşerî bir manzara arzetmiş ve 4 idâm mahkûmunun celseye getirilmediği görülmüştü. Diğer suçlular heyecan ve merakla bekledikleri kararı ayakta dinlemişlerdi. İzmir suikastine teşebbüs edenlerin son kâfilesi de demek Ankara'da idam olunacaklardı. Beraat edenler, sevinç gözyaşları ile mahkemeyi terk etmişler, idâm mahkûmları da o gece hapishâne müdürünün huzuruna çağırılarak haklarındaki hükümleri dinlemişlerdi. Henüz saat 22 idi. Bu kadar erken idâm hükmünün tebliğ edildiği görülmemişti. Cavit Bey kararı dinleyince sapsarı kesilmiş:

– Mahkemenin kararı haksızdır. Ben masûmum, diye söylenmişti.

Doktor Nâzım daha soğukkanlılıkla kararı karşılayarak:

– Adâletin hükmünü metânetle kabul edeceğim, merak etmeyin diyebilmişti.

Ardahan mebûsu Hilmi Bey isi:

– Çok acele ettiler, bu kadar telâşa lüzûm ne?.. diye sormuş, Nail Bey ise:

– Reîs Ali Beye, Kılıç Ali Beye selâmlarımı söyleyiniz. Adâletin hükmü yerine gelecektir!.. demişti. İdam mahkûmları siyâsetgâha götürüldükleri ve boyunlarına ipler geçirildiği zaman Cavit Beyin sözü şu olmuştu:

– Hüseyin Cahit Beye Selâmımı söyleyiniz. Çocuklarıma ve refikama baksın. Yalnız şunu söyleyeceğim:

– Bir gün dedirir Kudreti Mevla!

Tallahü lekâd aserek Allahü Aleyna!

-Ziya Paşa-

Yani – Allahda Sizden intikâm alır.

Doktor Nâzım hâlâ iddiâ ediyordu:

– Bu işte hiçbir alâkam yok, bana yazık oldu.

Nail Bey ise hâtıra defterinin çocuğuna verilmesini söylemiş.

– Millet sağ olsun, vatanımız yaşasın diye bağırmıştı.

Ardahan mebûsu Hilmi cellâta dönerek:

– İpin ilmiği arkaya gelsin!.. diye yalvarmış, asıldıktan sonra da direklerle yere yıkılmış fakat çabuk yetişilerek başka bir darağacına çekilmişti.

Bütün bu işler gece yarısı olmuş, cesetler sabah güneş doğarken indirilmişti. O gün 26 Ağustos Perşembe günü her şey böylece tarihe geçmişti. İzmir suikastinin iki mühim firârîsi Kara Kemal'le Abdülkadir de daha sonra kendilerini bekleyen âkıbetten yakalarını kurtaramamışlardı. Karagümrük taraflarında saklandığı evin polis tarafından sarıldığını anlayan meşhûr İttihâd ve Terakkînin komitacısı Kara Kemal, polisin elinden kurtulmak için gizlendiği tavuk kümesinde tabancasıyla son hükmü vermiş, kendi kendini öldürmüştü.

Abdülkadir ise kıyâfet değiştirerek Rumeli hudûdundan kaçmaya kalkarken teşhis edilerek yakalanmış, bir jandarma refâkatinde götürüldüğü kasabaya inmeden evvel, geçtiği ormanlarda, dere kenarlarında bir çok defalar jandarma erini itip kaçmayı düşünmüş, binbir tereddüdle bir türlü buna cesaret edememişti. Kendisinin idâma mahkûm Abdülkadir olduğu anlaşılınca, Ankara'ya sevkedilerek orada asılmıştı. İzmir suikasti bu suretle 19 insanın hayatına mal olmuş, İttihâd ve Terakkî Fırkasını yeniden diriltmek fikri bu sûretle tam bir mevta olarak mezara uzatılmıştı. İyi fikirle başlamış, zulme ve istibdâda karşı bayrak açmakla tarih sahnesine çıkmış olan bir partinin ihtirâs ve politikacılık yüzünden vardığı bu hazin netice bizde siyâsetle uğraşanlar için ibret dolu bir ders olmalıdır. Bütün bunların sonunda Konfüçyüs'ün şu sözünü hatırlayalım:

– Siyâset bir eve saâdet getirmez!.

Son Söz

(İttihâd ve Terakkî içinde dönenler) tefrikası, Memleketin yakın tarihinde geçmiş dikkate değer ve gizli hâdiselerin içyüzüdür. Güzel fikirlerin; büyük ülkelerin, şahsi ihtirâslar uğrunda nasıl hebâ edildiğini gösteren ibrete değer bir tarih parçasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi altı asırdan fazla sürmüş bir devletin kısa bir zamanda yıkılıp çökmesini, Balkanların kaybedilmesi ile nasıl felâketler serisinin biri birini kovaladığını, insan hayret ve heyecanla takib etmektedir. 33 yıllık bir istibdâdı yıkan bir avuç gencin neticede daha sonra birbirlerine düştüğünü de izah eder. Tarihi, tekerrürden ibâret sayanlar bu benzeri vak'aları birbiri ile mukâyese ederler. Tarih hakikatte tamamı tamamına hiçbir zaman tekerrür etmemiştir. Yalnız benzeri hâdiselerin muayyen sebeplerle ortaya çıktığı ve belirli sonuçlara vardığı da muhakkaktır.

On yıl sürmüş ve bizde Demokrasi devri diye adlandırılmış olan sâbık devrin Türk gençlerinin, münevverlerinin hatırlarında nasıl bir "Karanlık devir" olarak yaşadığını hepimiz biliyoruz.

İnsan haklarının en tabiisi sayılan konuşma, yazma, neşretme Hürriyetlerinin ortadan kalktığı o meş-'ûm yılları tarih hiçbir zaman affetmeyecek ve unutmayacaktır.

27 Mayıs sabahı ile başlayan ve Türk Tarihinin her safhasında İnkılâp, Yenilik, İlerililik olarak kaydedilen en güzel gelişmelerin haklı mümessili olan Şanlı Ordumuzun, tarihimize hediye ettiği bu yepyeni devrin, Büyük Türk milletine hayırlı ve uğurlu olmasını bir tarihçi olarak Tanrıdan dilemekteyim.

S.N. TANSU